

प्रकाशक : मासिकालय

बन्धुखाल कमलनाथदास शाह

संवास्तव, श्रीलक्ष्मिधरिधर जैन इन्वभास

छाणी (जी. बरोबर)

सुप्रसन्नः

सहस्रीचार्ड मारायण चौधरी

निर्यवसागर प्रेस

२६-२८ जोहमाट स्त्रीट,

मुंबई ५ २

English Foreward Printed by Sharda Krishnaji Sopale
at the Ramkrishna Printing Press, Rakmini Niwas,
Morbang Road, Dadar Bombay 14

THE
DVADASHARANAYACHAKRAM
OF
SRI MALLAVADI KSHAMASRAMANA
WITH
THE NYAYAGAMANUSARINI COMMENTARY

BY

SRI SIMHASURIGANI VADI KSHAMASRAMANA

PART IV

Edited with

Critical Introduction, Index & Vishamapadavivechana

BY

ACHARYA VIJAYA LABDHI SURI

PUBLISHED BY

CHANDULAL JAMANADAS SHAH

SECRETARY SHRI LABDHI SURISHWAR JAIN GR NTH WALA
CHHANI (DIST BARODA)

FIRST EDITION 500 COPIES

A D 1900

PRICE 6 RUPEES

[1 5 1910]

ધન્યવાદ અને આભાર

જૈન ધર્મશાસ્ત્રના અભિગદ્ધત્વના આ પ્રચરણ શ્રીશાસ્ત્રારણમયજગતા જળ મામો વિદ્વાન્ બંધુકર્મના કરતુમર્મ્યાં સાદર સમર્પિત કર્યા પછી તેના આ ચતુર્થ વિમાળને, પ્રકાશિત કરવાં દર્પવિદ્યાપી પુષ્પનિત થઈએ એ સમાધિક છે. પ્રસ્તુત વિમાળના પ્રગટાણ સાથે, આ પ્રચરણ પ્રગટાણનું મગૈરક કર્મ પરિપૂર્ણ થાય છે આ પ્રચરણમ રહેલી જિજિવ્ષા અને જર્ણનાઓનો પરિપૂર્ણ પરિચય પામવાનું સર્વે શુભ થાય છે. મુદ્રણકર્ષ્યમ્ ચપરાલ્લ જગતો જાદિ સાધન સામગ્રી અને મુદ્રણના નિમ્મ ચપતા માત્રો વચ્ચે પમ અને જાના મુદ્રણુ જોણ જાચની જામ્યા હીએ તે પળ મીરજ તેજા સેરી હરીકૃત છે આ સંપૂર્ણ પ્રચરણ મુદ્રણ માટે ઉદાર દ્રવ્ય સજ્જાન્ય કરાનાર મુનમલ્લ જૈમ શ્રીર્મજના અને જામારી હીએ આ મગતા મુદ્રણ વરમિયાન પ્રાપ્ત કરેલો સાહાય્ય જાને ઉદરવિત્ત ક્રુતપ્રેમી સાદામ્પજોની નામગ્રાહી આ નીને જાવના સાથે, ઠંઠો સર્વો જમ્પવાદ જર્ણ કરવા જૂનર જામાર મનીએ હીએ સાહાય્ય માટે પ્રેરણા જાવનાર શુકમજ્જ મુદ્રણી દ્વ. ઉપાધ્યાયની શ્રીજળવિજયની ગથિજનો પણ અને અનેકજા ઉપકાર માનીએ હીએ

ઉદરવિત્ત વર્મજાણુ જાદર્ય સેટ શ્રી રમણજાજ દજ્જુલમાઈ ઓફ, ક્રુતમક્ષિતા જમારા સત્કર્મ્મ, જોદરર્મ્મ સાહાય્ય અનેકજા કરી રહ્યા છે અને તેઓશ્રીની મુરિ મુરિ અનુચ્છેદના કરીએ હીએ.

સાહાયક સમ્મનોર્મા શુભનામો :

૫૦૧	જૈમ શ્રીસંઘ
[જાનદ્રવ્યની ઉપજમાયી]	જાળી
૫૦૧	જ્જરના જામ્બીજાઓના ઉપાધ્યાયની ઉપજમાયી
[૧. ઉપજી સામ્બીની શ્રીમુક્તાશ્રીમીની પ્રેરણાપી]	જ્જર
૩૧	શ્રી જાન્તિમાય જૈન વેલી
[જાનદ્રવ્યની ઉપજમાયી]	જહાલજોર
૩૦૧	જૈમ શ્રીસંઘ
[જાનદ્રવ્યની ઉપજમાયી]	વર્મજ
૩૦૧	જૈન શ્રીસંઘ
[જાનદ્રવ્યની ઉપજમાયી]	જાજુર
૫૧	જા જાજુમાઈ ઉદરમર્જા વરમ્પજાણા
[જાળીની જિનેશ્રીની પાજસો
જાજમાજની લાજર્યા મિમિએ.]	

जैनरत्न, व्याख्यान वाचस्पति, कविरत्नकिरीट, हरिमार्चभाष
जैनाचार्य श्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरजी महाराज

Jainacharya Shrimad Vijaya Labdhisurishwaraji Maharaj
Editor of Dvadasharna Navachakra

॥ अर्थ ॥

પ્રાકુ કથન

સાહાદની વિશિષ્ટતા:—જેમદર્શન દર્શકે સર્વસાપેક્ષ દૃષ્ટિબોલું કેન્દ્ર સ્થાન । જગતની આત્મવાદમાં માનનારી સમગ્રી વિચાર પદ્ધતિઓનો શાસ્ત્રિક સમન્વય આમાં થયેલો છે । તદ્દત્પરથી અમ્યમન કરવાથી એનું અનન્ત ઈશાન સ્વરૂપ થને છે । જગતના પ્રત્યેક દર્શનની તદ્દત્ત વિવેચના આમાં સમાવેલી છે । એક સ્વાધ્યાયીશાની જેમ જૈનદર્શન અસંખ્ય બોક્ષસાર્થ પૂર્વેક સ્વસ્થ અને પ્રત્યેક દર્શનને સ્વાયં આપે છે । એકાન્ત આત્મજ્ઞના કારણે અન્ય દરેક દર્શનમાં પ્રતિપક્ષિદર્શનોને ન્યાય આપવામાં આવ્યો મળી । જૈન દર્શન એકાન્તમાં ન અટકાઈ મધ્યસ્થપણે જે અપેક્ષાએ જેની શાત સાચી હોય તે અપેક્ષાએ તેની શાત સ્વીકારી પ્રત્યેક દર્શનને પૂરતો સ્વાયં આપે છે । બી શબ્દ જ માટે આરોમ્યપ્રદ છે આ એકાન્ત-એકાન્ત દર્શકે અસંખ્ય અવશ્ય અર્થસમ્બંધી સમ્બંધીકે જાનના તેમજ પ્રકૃપણા, બી પદ્ધતી શકનાર માટે આરોમ્યપ્રદ છે અને તેને ન પદ્ધતી શકનાર માટે તે આરોમ્યપ્રદ મળી એક અનૈકાન્ત-અનૈકાન્ત દર્શકે આ આમાં જે સ્વસ્થ હોય આમાં આમાં તેનો સ્વીકાર અને સમર્થન, પદ્ધતી શકનાર માટે બી આરોમ્યપ્રદ છે એ શાત કેન્દ્રી સાચી છે તેટલી જ સાચી શાત પદ્ધતી ન શકનાર માટે બી આરોમ્યપ્રદ નથી તે છે । આ અમે અપેક્ષાઓ યથાર્થપણે સમગ્રી ન શકનાર બીનો યથાર્થસ્ય સ્વયંયોગ મળી કરી શકે તેમજ કરાવી પણ નહીં શકે અને સ્વ-પર ને હાની કરી બેસે । બીનું ઉદાહરણ સ્પષ્ટ મુનિકાપર છે પણ તેનાથી સિદ્ધ થતી હૃદયિકત સૂક્ષ્મ મુનિકાપર પણ દર્શકે જ સાચી છે, એક અપેક્ષા સ્વીકારી બીની અપેક્ષા પ્રત્યે સિદ્ધિસ્થર સેવનાતની ગણતરી આપ્યોમાં થાય છે અને આપ્યો સમ્બંધોષક બની શકતો નથી । સમ્બંધી શોષ અનૈકાન્તદ્વારા જ શક્ય થને છે । અનૈકાન્તવાદ જૈનદર્શનની વિશિષ્ટતા છે । જૈનદર્શન એકાન્તે કોઈ પણ દર્શનનું સંકલન કર્યા વગર, જે જે અપેક્ષાએ જે જે દર્શનની શાત સ્વસ્થ હોય તે તે અપેક્ષાએ તે તે દર્શનની શાત સ્વીકારી સર્વને ન્યાય અને આત્મકાર આપે છે, આ એમી અપ્રતિમ વિશાલ દૃષ્ટિ અને ઉદારતાનું પ્રતીક છે । એમી આ સૃષ્ટિને અમ્ય કોઈ પણ દર્શન સ્પર્શી પણ શકતું નથી । જગતને મિનાશના પંથે દોરી રહેલા શાદભિષદો એકાન્તના આત્મજ્ઞ હોવાથી અન્યવાદોને સમ્બંધના અસમર્થ છે આરે જૈનદર્શનની અનૈકાન્ત દૃષ્ટિ તે સફળને શાન્તિપૂર્વક સમ્બંધના સમર્થ છે । અનૈકાન્તવાદ અપનાવી આવે પણ જગત સ્વાયં, શાન્તિ અને હુસનું મજ્જ સાધામ્ય સાચી શકે છે ।

નવની સ્વાસ્થ્યા:—અનૈકાન્તવાદનો એક માગ થય છે, નય ‘ની’ શાતથી બનેલો એક શબ્દ છે । નીપત્તે પ્રાપ્ત્યે સર્વ અનેન રહી મળા, આ છે એની સ્વત્વતિ । હવે આપણે એનો રુઝાર્ય બોધે । પ્રત્યેક પદાર્થના અનન્ત ધર્મો છે, જુદી જુદી દૃષ્ટિએ આ ધર્મો જુદા જુદા છે । આર્થનો રૂપરત સમન્વય માટેની દૃષ્ટિ-વિશેષ તે થય । પ્રત્યેક થય તે પ્રકારે છે, નય અને હુર્નય । એક પદાર્થના બોક્ષસાર્થ થઈને પ્રતિપાદન તેના અન્ય ધર્મોની ઉપેક્ષા કર્યા વગર કરે સારે તે થય અજ્ઞાપ છે અને વિષદિપણે કરે સારે તે હુર્નય અજ્ઞાપ છે । જેમ કોઈ કોઈ કે ‘થય સરૂપ ન છે’ તે શાદ હુર્નય છે કેમકે તે શાદમાં અસરૂપતાનો નિપેધ કરીને માત્ર સરૂપતાને જ અવગણ્યામાં આવે છે । અને ‘થય સરૂપ છે’ એમ અજ્ઞાપ આવે તે શાદ નય છે કારણ તેમાં અસરૂપતાનો નિપેધ કરતો નથી ।

નય બને પ્રયાપ્તમાં અર્થ મેદાર-અથા બનન્તર્ધર્મીયક છે । તે વસ્તુ એક ધર્મદ્વાર પળ જાળી શકાય છે, બને અનેક ધર્મદ્વાર પળ જાળી શકાય છે । અનેક ધર્મદ્વાર વસ્તુને એ જ્ઞાન કરાય તે પ્રમાણ કહેવાય છે । એક ધર્મ દ્વાર વસ્તુને એ જ્ઞાન કરાય તે નય કહેવાય છે । તે કોયેથી વસ્તુને જ્ઞાન થાય છે । પ્રમાણનૈયમિત્ત' (તતાર્થ ૧-૬) પ્રમાણથી વસ્તુને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, નયથી એક અંશનું જ્ઞાન થાય છે અને વસ્તુસ્વરૂપજ્ઞાનનું ઉપયોગી છે । વસ્તુને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જ્ઞાનવાર પ્રમાણ છે, ધાર્મિક સ્વરૂપને દર્શાવવાર નય છે । નયો દર્શનશાસ્ત્રરૂપ હોયથી બગતને માટે અનુપયોગી છે । બગતને ઉપયોગી સારે બંને કે દ્રવ્ય છેત્ર કાઢ અને માનવી તેની જાના અવસ્થાઓનો વિચાર કરવામાં માટે તે બ વિચાર અનેકાન્તરાદ અવશ્યા સ્વાદ્ય કહેવાય છે । બગતનો દ્વંદ્વ હોયથી સ્વાદ્ય કોરનાથ પણ કહેવાય છે । આ બંને સાથે નયચક્રનો અભિપ્રાય છે । એ સ્થાને સ્થાને બને અન્તર્ધર્મીયક રૂપથી નિકરુપ કરી બેન શાસ્ત્રની સમ્મતા સાબિત કરી છે ।

ચક્રની ઉપમા અને નયચક્રની ઉત્કૃષ્ટતા-આ અન્તર્ધર્મીયક નામ અન્તર્ધર્મ બંને છે । ઇર્ષાપરિ ચક્રની કલ્પ પદ્ધતિ જેમ સમસ્ત મારતના રાજવીઓને રાજા બીટી છે કે કેમ તેમ જાણનારને તેની પાસે હોય તેનો પરચાય કોઈ કરી શકતું નથી-તે સદા મિત્રથી બંને છે આ અન્તર્ધર્મીયક પણ વસ્તુ બંને છે । જેમ સ્વચ્છવસ્તુમાં ચક્રના જેવું છે તેમ શાસ્ત્રવસ્તુમાં આ મયચક્રના જેવું છે । ચક્રનારને રાજા મહારાજાઓમાં ચક્રનારની વચ્ચે છે । તેમ આ મયચક્રનારે વાદિઓનાં ચક્રનારની પગાય છે । સામર્થ્યની આ સમજતા સિદ્ધ કરવા બંને પ્રસ્તુત મયચક્રને નયચક્ર નામ આપવામાં આવ્યું હશે એમ અનુમાન કરી શકાય । નયચક્રનાર પણ મયચક્રનાર અન્તર્ધર્મ એવું કહે છે કે 'જેમ ચક્રનારિઓને ચક્રનારિપણ પ્રાપ્ત કરવા શાસ્ત્ર ચક્રનારની આશયકતા પદે છે તેમ વાદિ ચક્રનારિપણને સ્થિરતા માટે આ મયચક્રનારની આશયકતા છે । શાસ્ત્ર સૌંભવાય શાસ્ત્ર તો વે છે કે સામર્થ્યની અવેશ્વર્ય એવી અને ચક્રનારની વચ્ચે જેવી સામ્યતા છે તેની બંને સામ્યતા રચનાની અવેશ્વર્ય એવી અને બેન દર્શનમાં ચક્રનારની ગણતરી માટે કીરનારના ચક્રચક્રની વચ્ચે છે । નયચક્રનાર બંને બંને છે, કાચચક્રનાર પણ બંને બંને છે । જેમ નયચક્રનારે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે ભિન્ન છે તેમ કાચચક્રનાર પણ અસ્તરિયની અને અસ્તરિયની એમ બે ભિન્ન છે । કાચચક્રનાર આ વચ્ચે ભિન્ન છે હ બંને બંને છે । તે જમ્મર એક પછી એક અનિરુપ્તને આમ્માન કરે છે । તેથી નયચક્રને સામર્થ્યની અવેશ્વર્ય ચક્રનારની અને રચનાની અવેશ્વર્ય કાચચક્રની ઉપમા પધાર્થ પળે કળે છે । ચક્રનારના ધારક મહાસમર્થ ચક્રનારની ઉપર સંસારમાં કોઈ પણ મિત્રવ પાની શકતું ન હોય આ કાચચક્રનારે સ્થિરતા મેળવી જાય છે તેથી ચક્રનાર કરતાં કાચ ચક્રની અવેશ્વર્ય સિદ્ધ થાય છે પણ [અન્તર્ધર્મીયક] નયચક્રનાર સર્વોચ્છ છે । તે વચ્ચે સર્વપ્રસારના વાદોનો બંને મિત્રવ નથી જાણતું પણ મરમજનમાંથી આમ્માને મુક્ત કરી કાચચક્રની અસ્તરિય આપણને વર કરી તેના વર પણ મિત્રવ પ્રાપ્ત કરાય છે ।

આ અન્તર્ધર્મીયક નયચક્રનારે અન્તર્ધર્મીયક કરવા માટે નયોની અસ્તિ સૂચન મિત્રવના કરતો હોય ઉપર મુગ્ધ રચનાઓ મહાન્ પ્રજા સૌથી એક પણ નથી । આ અન્તર્ધર્મીયક માટે 'પદેષ કેરચક્રનારે તૈય દર્શન' એ મળ સાધ પ્રચલિત છે આ વાત કમ પ્રચલિત વર્ષે પ્રમાણ બંને રહે છે । પ્રસ્તુત અન્તર્ધર્મીયક કેરચક્રનારનો

નિર્દેશ આવતો હોવા છતાં તેઓથી આ મતોતરને સ્પર્શ પળ મળી । તેમને નથી તો કર્યું સિદ્ધસેનાનાકરસૂત્રિ મહારાજના મનું સ્પર્શન કે નથી કર્યું નિનમદગણિશ્રુત્યશ્રમણના મનનું સ્પર્શન કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ત્રિપે મહારાત્સિસૂત્રિમહારાજનો મત જુનો પહે છે એ સ્પષ્ટતા ટીકાકારે પળ કરી મળી । શરિમદ્સૂત્રિજી મહારાજના સમયમાં આ મતાન્તર પ્રચલિત હોવા છતાં મહાશ્વેદિ સૂત્રિજી મહારાજના મામે એની પ્રસિદ્ધિ ન હતી, અતઃ આ વિષય વિદ્વાનો માટે ઘોષછોડ્યો બની રહે છે ।

પ્રત્યક્ષરના નામે ચાલતા પ્રવાદોઃ—મહારાત્સિસૂત્રિમહારાજ પોતે હેતુભાસસમ્યક થું માને છે તે માત્રને ઉલ્લેખ પન તેમને આ પ્રત્યક્ષ કર્યો નથી । આ પ્રત્યક્ષ તોએમીએ વસ્તુ તરીકે મયગદ અને સ્વાદાદને સ્વીકારી મુક્તસે તેની જ વિચારણા કરી છે । આ પ્રત્યક્ષ બૈનદર્શન કેટલા પર્વા માને છે, કેટલા પ્રવરના હેતુજી માને છે, કેટલા હેતુભાસ માને છે, इत्यादि કર્ત્તીજ પર્વા વિશેષકર્ત્તીને જાણી નથી અને મ્યાં મ્યાં પ્રમાણો કે હેતુજીની પર્વા કરવામાં આવી છે ત્યાં ત્યાં ફક્ત અમુક નયપદાદને આશ્રયીને જ કરવામાં આવી છે । એ વપરનત મહારાત્સિસૂત્રિમહારાજના નામે અમુક નવો દ્રવ્યાર્થિક છે અને અમુક નવો પર્વાર્થાર્થિક છે એ મેદ પાઠવામાં આમ્યા છે । આ જવા ગુજરાત મહારાત્સિસૂત્રિમહારાજનો કોઈ સ્વતંત્ર પ્રત્યક્ષ હોય એમ અનુમાન કરવા પ્રેરે છે । અપવા સમ્પ્રતિર્જની તેમને પોતે રહેલી મ્યાલ્પનામાં પળ કરવા જ હોય । તો જ આવા અભિપ્રાયો સંગત બને । આ નયપદકમાં તો દ્રવ્યાર્થિક છ અરોનો વ્યવહાર, સદ્ગદ અને નૈગમમાં પર્વાર્થાર્થિક છ અરોનો જહુમૂજ, શાન્, સમમિક્ષ અને એમ્મૂતમાં સમ્પતિષ કર્યો છે ।

નામની યથાર્થતા સ્થા પ્રત્યક્ષની રચનાપદ્ધતિઃ—નયગદનો છેલ્લો જાવી શક્તો નથી, એની ન આદિ છે ન અન્ત । એક પદ્ધતી જેન તે સદા ફાતો રહી સ્પર્શન અને સ્પર્શન કર્યાંજ કરતો હોવાથી પ્રત્યક્ષ માર્તિએ એની રચના પદ્ધતિ કરી એને નયપદક એ જ યથાર્થ નામ અર્પણ કર્યું છે । આ નયપદકરતનાં જાર જર છે । પ્રલ્લક જે જર જલે એક અન્તર એ જાર અન્તર છે । પ્રત્યેક જાર જર પર એક મેમિ [માર્ગ] એમ પ્રલ્લ મેમિ છે । અને છેલ્લે સપલ્લ અરોને પોતાનામાં સમાવનાઈ—સરેસાર તો સપલ્લ અરોનું અને આગલ થઈને જહિએ તો સ્તમ પદ્ધતિ આપાર સ્થાન એક સ્થાન છે । પ્રત્યેક જર એક સ્વતંત્ર નયપદક છે । આ પદ્ધતિ છ જર દ્રવ્યાર્થિકરદિવિશેષતા છે અને જીજ્ઞા છ જર પર્વાર્થાર્થિકરદિવિશેષતા । પ્રલ્લ એક નયનો આપાર સર્તિને સમ્પ્રત્ય, વિશેષ અને સમ્પ્રત્યવિશેષોમયપદ્ધતિજોના જારો ભેગમાં આમ્યા છે । તે પછી તેનું સ્પર્શન કે જે દર્શાવવા અન્તરની રચના કરવામાં આવી છે—કરી અન્વ મયમન શક્ત કરવામાં આવે છે । એ અન્વનયમન પ્રલ્લ જીજ્ઞા જહિજોના મતમનાંતરેનું અન્તરમાં સ્પર્શન કરી પછી પોતાના મતવિશેષનું નિરૂપણ કરે છે । તે તે જરના અને પ્રત્યક્ષરે તે તે મય (જર)નો સદ્ગદારિ સ્થાન મયોમાં કયા મયમાં સમાવેશ ધાય છે, તે જનાર્થિને તે મયને સમ્પ્રત્ય શાન્, જાકય તથા તદર્થને જાણી તે તે મયનો મૂલ આપાર બૈન જાગમ છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે । એટલે જવા મયો જાગમનાં એક એક જાકયના વિષયને સર્તિ પોતાના અભિપ્રાય મુજબ એકન્ત જર્ગન કરે છે એમ દર્શાવ્યું છે । દ્રવ્યાર્થિક છ મયોમાં દ્રવ્યસાધ અને પર્વાર્થસાધનો જુનો અર્થ દર્શાવવામાં આગ્યો છે,

(અર છે) તે મધા પરસ્પરિત્વેશ્ચ વર્ણને મનૈનશાસ્ત્રની યેઠે વિચાર કરે તો અસંભાર્ય પ્રકાશ યત્રાપી અસંભ છે । અને તે મધા પરસ્પર મધ્યને અવિરોધપણે વિચાર કરે તો તે બૈનશાસ્ત્ર હોવાપી સમ્ય છે । કેમકે વસ્તુ સામાન્યવિરોધાપનનત્તર્વાચ્ય છે । તે જ રૂપે મધા મયોર મધ્યને સાપેક્ષપણે વિચાર કરશે જોડેર સાપેક્ષ વિરોધ વિચાર જ મન્યગરે આ પ્રપચ્ચ દર્શાવ્યો છે । આ મન્યમ્મ કોઈ પળ સ્વઠે નપ અને દુર્નયના મેદની વિચારણા કરી નથી, પણ નયોની વિચારણા કરી છે । જો ક સંમતિતર્કમ્મ સિદ્ધસેન વિચારણાસૂરિ મ ના મન્યમ્મ આ મેદ જોગમ્મ આવે છે । છત્થ મ્મુજાદિ સૂ મ આ મેળેને કેમ સ્થાન મથી આવ્યું ? આ એક મહારનો પ્રશ્ન છે । આ ચાર ચર વિધિ અને નિયમના મજ્ઞ છે । પ્રથમ ચાર ચર વિધિ મજ્ઞ છે । આ એક મર્ગ (મેમિ) છે । આગળના ચાર ચર ઉપવ મજ્ઞ છે આ દ્વિતીય મર્ગ છે । છેવ ચાર ચર નિયમ મજ્ઞ છે, આ તૃતીયમર્ગ છે । આ મર્ગ અહનકર-હનકરહનકર-હનકરરૂપ હેતુઓ દ્વારા નિશ્ચલ-નિશ્ચાલિશ્ચલ-અનિશ્ચલની સ્થાપના કરે છે । આ ચાર નપ મ્યારે એકમત વર્ણને પરસ્પર-અપેક્ષા રાખીને કર્તન કરે છે-‘સ્વાનિચ્ચ, ત્યામિચ્ચનિચ્ચ, સ્વાદનિચ્ચ શબ્દ, એવી પ્રતિષ્ઠા કરે છે, સ્વારે પરિપૂર્ણ કર્યના પ્રકરણ કરાવનાર હોવાપી સમસ્યરૂપેને ક્તાવનાર ચાય છે એમ મયવચ્ચના હુમ્મમ્મ વિવેચન કરવામ્મ આવ્યું છે । આ જ મયવચ્ચશાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા છે ।

પ્રત્યક્ષર્તા અને તેમની મહત્તા-આ પ્રત્યના રચયિતા વાદિષૂદામ્મને મ્મુજાદિશ્ચમ્મમગ્ગી છે । બૈન સ્વાયશાશ્ચમ્મ આ આચાર્યશ્રી ક્ષ્યાતનામ્મ છે । મયવચ્ચ ટીકકર છપે છે કે-“અપતિ નયવચ્ચનિર્વિત્તિઃ શ્લેષવિપશ્ચયવચ્ચનિર્વિત્તિઃ । શ્રીમદ્ભુવાદિસૂરિર્જિનવચ્ચનનમ્મલ્લલવિવસાન્ ॥” અર્થાત્ મયોના વચ્ચરૂપ શુદ્ધરોનવચ્ચકરે જેમને સચચ્ચ સ્વાદાદના વિરોધિયોને પરાંતપ આવ્યો છે, તે જિનવચ્ચનક્ષી આકાશનં સૂર્ય જેવા મ્મુજાદિસૂરિ મ૦ અવર્ણતા છે । આ શ્લોકમ્મયી શ્રીમ્મુજાદિસૂરિ મ૦ મયવચ્ચના કર્તા છે, વાદિ જોને જીતનાર છે અને જિનવચ્ચનના પ્રકરણ છે, અર્થાત્ તે સમયમાં વર્તમાન જિનાગમ્યોના પદ્ધતિના સમ્યક્ વેદ્ય અને પ્રકાશયિત્વ દ્વારા । આ આચાર્ય પોતાની તચ્ચુચ્ચ મુદ્ધિદ્વારે બૈન જગતમ્મ અતિ નિશ્ચય છે । પોતાના મક્કની સિદ્ધિપટે મુદ્ધિજોના એક અવિમુન્દર હુમેપ મ્મુજીની ઉપસ્થિતિ કરી પ્રચરવાદિશ્ચમ્મને વાદમુદ્ધમ્મ બીતી છે છે । આ વાત એના સર્વમેષ મહત્ત્વર્ણ આ મન્યમ્મી સૂત્રી રીતે જાણી શકાય છે । એમની ત્રિદ્વા બૈન પરપશ્ચત્તું નિરાંતરણ કરવામ્મ કુશલ હતી, તેમ એમની સેવાની પળ સપડમા મળ્લનમ્મ હનગાનિપી આવે છે ।

રચનાનો આધાર-આ આચાર્યશ્રીના અમલ્લાન વાદિન્નં રિશિશ્ચ પ્રમાનકચરિત્ત વાદિ અનેક મ્મયોમ્મ ઉદ્ધિષ્ઠિત હોવાપી વાધરોન ત્વાંપી જ જાણી લેવા નિર્નયિ કરીએ ટીર । તેજોધીર પ્રશ્નન મન્યની રચના જોના આધારે કય્મ અને ક્યારે કરી તે નિયમમ્મ સામમ્મીનો જમાન હોવાપી મન્નું જ તરી દમ્મતા મથી । છત્થ એનો મૂળ આધાર ‘છત્થનપદત્તાર’ વાદિ મન્નો હયો એમ જાણે છે । તે મન્નો મૂલ્યરત્તા સમયમ્મ દમ્મ એમ જાણી શકાય છે, પરંતુ મૂલ્યરે એનો આધાર આજ છે એમ જાણેને સૂચ્યું નથી એટલે નિશ્ચયપી તે જ આધાર છે એમ કોની ઊંને જાણી શકાય । આ નયવચ્ચ ‘પૂર્વમદ્દોદપિસમુરિયત્તનપપ્રામૃતત્તરજ્ઞામ પ્રમદ્દસિદ્ધાર્યરૂપિદ્ધમાર’ છે એમ કરીને પ્રમ્મગ અને અગમરત્તપ્પ મૂલ્લ આ નયવચ્ચ છે એટલે જ મૂલ્યરે મન્નું છે ।

तेमना सावको-आ सासनाप्रमावक हामकिपायोगी म्हापुरवना नामनो उल्लेख सर्वप्रथम हरिभद्रसुरि म. नी अनेकतन्त्रपताकर्म तथा योगकिष्कुनीकोपबटीकायं दीक्षायं छे । शास्त्रिसुरिप्रमाणे तो म्हापा-
वतारपरिचिन्ती बुद्धिमें म्हासाविसुरिमहाएवनी एक काम्यमें पण अद्भुतस्तुति करी छे । अने वादिनेताळ-
शास्त्रिसुरिकृत उचाराध्ययनसूत्री प्राञ्जल टीकायं तो नमचक्रना नामनो उल्लेख अने नमचक्रनो युक्तिपत्र
मते छे. खेरसू. म. जे प्राङ्गत कपायकीय नमचक्र अने म्हासाविसुरि पोष्य परिषय आप्य छे । मन्मथारी
हेमचन्द्राचार्यहज निवेदनाख्यक्रममाफ्नी टीकायं नमचक्रनो निर्देश छ । कश्चित्कसखि तो 'अनुमन्त्राविने
तार्किक' कहने सिद्धैस्म्यप्रकरणमें एम्ही तार्किकतानी समोरुछाया गार्ह छे । ते पक्षी उल्लेखबाली सुनि
सुन्दरसुरि कोरे अनेकलेक आचार्य मगरतोए नमचक्र तथा म्हासाविसुरिने सुख्या छे । ऐम्हना म्हापाचार्य
म्यावनिशरद बहोबिबपतपाभ्यायबीए बाळ प्रमावकनी सम्बन्धमें म्हासाविसुरिने बादिप्रमावक तरीके सुख्या
छे ते द्रव्यगुणपर्यायता एखनं नमचक्रना एक अर्यां बारे अर उठारी शक्य छे, आम प्रश्न अने प्रश्नकारने
अनेकलेक वैनाचार्योए सुख्या छे ।

आ बादिप्रमानसुरिअरनी शब्दशक्ति-तर्कशक्ति बरोबर ऐम्हा काळमें परावरिकपी तारबजो मटे
मप्यब्रह्मना तपता सूर्य बेरी हठी, एम्ही रचना पण एठकी अद्भुत छे के ऐम्हा काळना अने ते पूर्वमें
एबोना प्रश्नो अने प्रश्नकारोना मर्नि छई एम्हा ज बचनेनो आधार कहने ऐम्हा बायोने के सिद्धान्तो
ते अवीक्षित हैदिए अने कोई पण कठोर बचनेनो प्रयोग करी अगर अस्तित्वनिश्चयनी कोटिपर पहुँचान
बानो प्रयत्न कर्यो छे । एम्ही टीकेका केठकार प्रश्नो एवा छे के के हाळमें उपलब्ध बता नथी अने
वर्तमानमें उपलब्ध कथा प्रयोग बोला न मळे एरा काँबा काबा पूर्वपक्षो अने तर्फी काबी चर्चाओ के
जे जटिल होना छटा सरस अने सरसरीए छु करी हुनें बुक्तिबोपी निरुत्तरण करयानं जेबो सिद्धइछ
छे । जे एम्हा प्रश्न बचनअ अने यजनारने तछ ज प्रश्न कई प्रकण्ड बापी बनाबी इ छे, एबो आ निश्चय
अने गम्भीर प्रश्नअ जैन जगतमें अछूरे छे । कारण के आ आचार्यना पूर्वपक्षी आचम्योए अनेकतन्त्रसिद्धान्तनी
स्वापना स्पष्टकरो करी छे छे पण नयात्मक पूर्वपक्षिओना बादसु मात्र निरुत्तरण करे छे जेपी स्पष्टपणे
पूर्वपक्षप्रतिबोलो मत् सम्वी शक्यतो नथी । आ आचार्य मगवाने पूर्वपक्षिओना मवनी स्पष्टपणे स्वापना
करने निरुत्तरण कई छे । मटे आ प्रश्न अपूर्ण छे ।

आचार्य सिद्धसेनद्विवाकर महाराज ।

आ नमचक्रमें म्हासावरे पू. मिहसेनद्विवाकर सुरि म. नी केठवीर कारिकबजो तथा केन्ताक बाक्यो
छट्ट कर्यो छे । आ द्विवाकरसुरिजीमहाराज विवाकरबंशीय आचार्य स्कन्दिबसुरिबिना शिष्य बृहदादिसुरिना
शिष्यअ छे, स्कन्दिबसुरिजी बी० ए. १७९-११४ (मिथम पू. ९४-५९) मां युगप्रधानहता ।

१ एवं ज्ञानवानुपैरिबमलछायाकमा वैजयन्तः, सिन्धुतारादिनाजपतुमिच्छायां ताव ज्ञानावाः स्मिर ॥ अने
बीजा-वर्षिपुत्रादीर्षिप्रत्ययानुमेष्टिकम् मनी मयविद्यकायमयका बीजवापी सिद्धः ॥ १. एतौना नमचक्र अद्भुतपक्षे
बहुद्वय मगवान, एम्हने कोम्हा ना हरिच चतुर्नालीं एतुद्वय कलाए मन्मथअ इच्छाविरद निर्दिष्टुबैर्
कायपावकतम्. (नमचक्र पू. ५१ मां छान्दो)

સ્કન્દિલાચાર્ય ને થયા છે. એક આપ જીનધર સ્કન્દિલાચાર્ય ને કીધા અનુયોગધર સ્કન્દિનાચાર્ય
ત્રેનો નિર્દેશ નન્દિસૂત્રી છબીસ ને તેથીસતી ગાપામ્મ કરાયો છે. 'સામન્ત્રે વન્દે મોસિયગોષ સંઘિઠ્ઠ
વ્રત્તજીવધર ॥ ૨૬ ॥ તે વન્દે સ્કન્દિલાચાર્ય ॥ ૩૩ ॥' એક માન તો કીધા જેની સ્પષ્ટ છે કે નન્દિસૂત્ર-
મ્ આ મહત્વાકાંક્ષોનો નામ-નિર્દેશ કરાયો છે માટે તેજોશ્રી નન્દિસૂત્રના રચનાકાલના પૂર્વગત્તી નિર્ગમ્ય
ફિરોમણિ છે.

बात एक ए रही जाय छे के 'संछिड़' नो अर्थ स्कन्दिल केवी छिटे । भगवान हरिमदमुरिम, भगवान भक्तमुरि कौरे टीननगरेए संछिड़ नो अर्थ दाण्डित्य कर्को छे, एनी सामे एक न बात कदेगली छे के रूपर उल्लिखित मन्दिसूत्रकळा 'स्कन्दिलकारिए' नो कल्पसुत्रना बीसमा सूत्रम संछिड़ शब्दपी नामोछुप कर्को छे ।

पिरस नं अज्जसीहस्स कससगुत्तस्स अज्जप्पमे वेरे अविशसी कससगुत्ते वेत्तस्स न अज्जप्पमत्तस्स कससगुत्तस्स अज्जप्पमिहे वेरे अविशसी' कल्पसुत्र (२०)

આથી આગે સમગ્રી શક્તિનું કે સંકલિત શબ્દનો સ્વરૂપના અર્થમાં પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે. ।
 બીજી ૧ સંકલિત શબ્દ મંદિરમાં ઉલ્લિખિત 'સંકલિત' માટે જ લખાયો છે કદાચ કે મંદિરની ટીકામાં મંગલના હારિ
 મયસૂત્રના પંચિક ન સિદ્ધાચરુના શિષ્ય તરીકે નિર્દેશ કરે છે એ જ નિર્ણય કરવાના કદાચ પ્રશ્ન
 થયો છે, જરૂર અને સંકલિત [પંચિક] ને આશિષિદના પ્રશિષ્ય તરીકે નિર્દેશ છે પરંતુ આ પરિવર્તન
 સુધા ન ગણ્ય છે કદાચ કે એક જ વ્યક્તિને અનુચ્છીને ટીકામાં શિષ્ય અને શૂર્ય પ્રશિષ્ય તરીકેનો
 રહેલ જોગ મળે છે ।

आर्य जीनघर स्वन्दिताधार्यनो समय बीरनिर्माण संवत् ३७६-४२४ इतिहासकरोए नवी कयो
छ । आ समयन निषाचार्यन आ महापुरुष पुणप्रधान सौके प्रभु शासननी पुन पहन करवा हत ।
मगहन दिवाकर म. म. आ ज महापुरुषना प्रशिष्य हत अने श्रीहृदयसिखिना शिष्य हत । आपी
अस्मत् स्वष्टरूपे निधिन करी शत्रुय के भगवान पिबानरमुरिनो समय बीरनिर्माणनी पंचमी सउनो ज होरो
जोइये ! ग्यारे सत्ये प्रवर्तक निष्ठापितुं अनुशासन पावतुं हत ।

[illegible]

મગસન દિવાનર વિધાવરણીય સ્કન્દિઠાચાર્યના બ પ્રશિષ્ય છે એના મટે પ્રમુખક ચરિત્રકર શ્રીહરણસૂરિના પ્રસ્તુત ૧૭૫ થી ૧૭૮ શ્લોકમાં ઉલ્લેખ કરે છે કે શ્રીહરણસૂરિ વિધાવરણખના હતા । આવી એક વસ્તુ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે આર્ય જીતર સ્કન્દિઠાચાર્ય કે જેઓ શ્રીહરણસૂરિના ગુરુ છે વિધાવર ગણ્ઠ (વંશ) મા છે એટલે મગસન દિવાનરસૂરિ વિધાવરણખના સ્કન્દિઠાચાર્યના બ પ્રશિષ્ય છે નહીં જ શ્રીજી સ્કન્દિઠાચાર્યના । આથી સામે એક પ્રશ્ન થઈ શકાય છે કે શ્રીહરણસૂરિના ગુરુ તરીકે આર્ય જીતર સ્કન્દિઠાચાર્યને બ માનવા મટે કોઈ પ્રમાણ છે ! એના ઉત્તરમાં એક પ્રશ્ન વસ્તુ એ છે કે મન્દિમૂરના પાટકસ્મૃતિ આર્ય જીતર સ્કન્દિઠાચાર્યના ઉલ્લેખ પછી જગમગ પાંચ-છ આચાર્યોના ઉલ્લેખ પછી કણ્વપગ્ગોત્રીય સ્કન્દિઠાચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ દિશાકરના સંમતિત સમયનો અસ્તિત્વ કરી જાય છે આવી પણ આર્ય જીતર સ્કન્દિઠાચાર્યને બ વિધાવર ગણ્ઠીય માનવા એ બધિક સ્વામ્ય છે ।

શ્રીજી પણ એક માત્ર એ છે કે કણ્વપગ્ગોત્રીય સ્કન્દિઠાચાર્ય અનુયોગકર છે એમને આગમની જોવી જાણવા જાતી છે એ નિર્ણય છે । આ જાણવા દશરૂપકર મગસન જગસામીવી પચામ્મતી છે અને મગસન જગસામી મગસન દિવાનરસૂરિના ઉત્તરકર્તા છે એવું બધારી બાળ પ્રમાણે વિષાદ છે જ નહિ । આવી સિદ્ધ વસ્તુ કે મગસન જગસામીના ઉત્તરકર્તા અનુયોગકર સ્કન્દિઠાચાર્ય શ્રીહરણસૂરિના ગુરુ સમ્મતી થાયે જ નહીં પછે એમના ગુરુ તરીકે જે સ્કન્દિઠાચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ કૌશિકગોત્રીય આર્ય-જીતર સ્કન્દિઠાચાર્ય જ છે । આ વિધાવર અસંદિગ્ધપણે બાપણને જાણતી જાય છે કે મગસન દિવાનર સૂરિન સંવત્ પ્રસ્તુત ચિત્રમાલિકના સમકાલીન હતા ।

‘શ્રીમતેજશ્વરે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરગણ્ઠે અભ્યાષુસ્તામ્યં કરીયા સંવત્ ૧૦૯૬’ એસમેરના ‘વન્દ્રપ્રમ મગસનના ત્રિમંદિરમાં થાણી પદ્મવીરપ્રતિમાના આ સ્થેયી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિના મામયી ગણ્ઠ જાત્રો હતો અને આ ગણ્ઠ નાગેશ (નાથ) કુવર્ચ થયો છે બાટલું જાણના મટે છે । આ પ્રતિષ્ઠાપ્રેરણ વિધાવરણ કે વિધાવર કુવર કે વિધાવર ગણ્ઠ આગા માયો જ હોય એ સામાનિક છે કણ્વ ક દિવાનર સુ. ૫. ના મામ્મો એક ગણ્ઠ જ પ્રસ્તુત થઈ ગયો હતો, છતાં પ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેનદિવાકર સુ. ૫. નાગેશ કુવર્ચ થયા હોય તેમ સંમતિત નથી કેમ કે આ સુસિત સુ. ૫. થી જોડીય (જોડી) ગમ ગીરજ્યો હતો આમ્મી પર્યટનમાં જગસામીના શિષ્ય જગસેના શિષ્ય આર્ય શામિકથી નાથજગસા માંત્રી છે ।

પ્રમારકજરિતર નાગેશગણ્ઠ નાગેશશિષ્યથી નીજખ્યો છે એમ જણાયે છે મન્દિસ્તરિયકધીમાં આર્ય સ્કન્દિઠે જગસીદિવાકરના સિદ્ધાચાર્યના શિષ્ય કયા છે આ શાખા આર્યસંપ્રદાયથી શરૂ થઈ છે । પમતો સમય થી નિ. સં. ૫૮૭ છે જેઓ જગસામીના માનુસ જાય છે, પ્રમારકજરિતર વિધાવરજગસા ગુરિ બ. આટલું જ જાણીત જુર થતી જાય છે ।

આ વડુ જોઈ પ્રસરીપિરા શાસ્ત્રામ્ય થયેલા અનુયોગધર સ્કન્દિલાચાર્ય કેવી રીતે દિવાકરસૂરિના પ્રગુર હોઈ શકે ! સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિને કે એઓશ્રીના ગુરુ હુદવાદિસૂરિ મં ને કોઈ પળ પ્રત્યક્ષરે પ્રસરીપિરાશાસ્ત્રના ઓછાસામ્યા નથી

૫૦ ધીક્ત્યાગવિચયની પાદખિસસૂરિ મં ને જગસેનના શિષ્ય વિષાધરથી પ્રસિદ્ધ થયેલા વિષાધર કુળના જળાને છે, પણ આર્ય સુહસ્તિના શિષ્યયુગલ સુચિત અને સુપ્રતિષ્ઠના શિષ્ય વિષાધર ગોપાલથી પ્રગટ થયેલ વિષાધરશાસ્ત્રામ્ય નાગહસ્તિસ્થિર ગણવા-માનવા યુક્તિયુક્ત છે, પ્રાચીનશાસ્ત્રાઓ કાલાન્તરે કુળના નામથી, કુળો ગણના નામથી, પ્રસિદ્ધ થયા છે । આ જ વાત નાગહસ્તિઆચાર્યના વિષાધર-ગણના સમ્બન્ધ પણ બનવા પામી છે । આથી પાદખિસસૂરિ મં ને વિષાધર કુળના અથવા વંશના કહેવામાં આવે તો કોઈ હરકત દેશતી નથી ।

આથી ત્રિક્ષ્મન્વલ્ ૧૫૦ ની ગિરનારની પ્રશસ્તિમાં જળાવવામાં આવ્યું છે કે વિષાધરવંશના પાદખિસાચાર્યની આજ્ઞામ્ય (વંશ)મ્ય હુદવાદિસૂરિમં થયા, આમાં કશી શંકા કરવા જેવું રહેતું નથી, પ્રમાવકચરિત્રકર્તાએ એ પ્રશસ્તિનું પ્રમાણ આપ્યું છે સારે ર્માં શંકા કાઢવી એ ન્યાય નથી । બીજી વાત નાગહસ્તિ કે જે પાદખિસસૂરિ મં ના ગૃહસ્થશિષ્ય યોગધિશ્વરતીર્થે પ્રસિદ્ધ છે તે નન્દિની સ્વચિરાચીર્માં આવતા નાગહસ્તિની મિત્ર છે, ગૃહસ્થ સ્વચિરાચીર્માં કેવી રીતે આવે !

જો કે ધૂમ્ય પાદખિસસૂરિ મ ના ગુરુ આર્ય નાગહસ્તિ નથી પણ આર્ય હપુગાચાર્ય જ છે કલ્પ ચૂર્ણિમ્ય પાદખિસસૂરિ મં ને બાષ્પક કહેવામાં આવ્યા છે અને નન્દિમ્ય નાગહસ્તિ ને બાષ્પકવંશના કહ્યા છે । તેથી નાગહસ્તિના શિષ્ય પાદખિસસૂરિ હોવા જોયે આમ નન્દિનું પ્રમાણ આપીને પાદખિસસૂરિ મં ને નાગહસ્તિના શિષ્ય ઠરાવવા પ્રયત્ન થયો છે તે ઘટતુ નથી કેમ કે નન્દિમ્ય આવતા 'હુટ બાષ્પકવંશો જલવંશો નાગહસ્તિ' આ શાક્યનો અર્થ ફક્ત એટલો જ થાય કે નાગહસ્તિ આચાર્ય બાષ્પક વંશના છે પણ એનાથી બાષ્પકવંશ શરૂ થયો એ કશી રીતે કહેવાય ।

પાદખિસસૂરિ મં ત્રિક્ષ્મના પ્રથમ શતકમાં થયા છે એમ કેટલાક માને છે તે પણ વિષાધરણીય છે । અનુયોગશ્રારમાં પાદખિસસૂરિ મં ની તણજતીનો નાપોલેટ આવે છે અનુયોગનું નિર્માણ થી ૦ સં ૪૫૩ થી પહેલાં છે પણ પટ્ટી તો નથી આ પ્રમાણે પ્રમાવકચરિત્રના પ્રબન્ધપર્યાયોચનમાં ૫૦ કલ્પયાગવિચયની જળાને છે, એટલે પાદખિસસૂરિ મં થી મિં ૪૫૬ થી પૂર્વના આચાર્ય છે એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે આથી પ્રથમસ્કન્દિલાચાર્ય જ હુદવાદિસૂરિ મં ના ગુરુ છે અને સિદ્ધસેનદિવાકર સૂરિ મં ના પ્રગુર છે ।

અનુયોગધર સ્કન્દિલાચાર્યની શાક્યના સમયે મહુરાદિ પણ હતા એમ 'જૈનપરમ્પરાના શિદ્ધાસ'માં જણાવ્યું છે, આ વાત જો બાષ્પર હોય તો ત્રિતીયસ્કન્દિલાચાર્યના પ્રશિષ્ય દિવાકરસૂરિમં હોઈ શકતા નથી, પાદખિસસૂરિમ નો મુદ્ગળની સાથે સમ્બન્ધ જણાવવામાં આવ્યો છે આ જૈનાચાર્યોએ 'ધુરણ્ડ' નો રાજા તરીકે ઝલેલ કરેલો યોગ મને છે, જાનો શિદ્ધાસ દેવી સુધી અંધકારમાં છે ।

શુન્યવાદી માગાજીન અને સિદ્ધસેનત્રિશક્તની કૃતિઓનું સામ્ય દેસાઈને દિવાકરમુરિનો પાંચમ્ય અપરા જોવા ઇનકરનો સમય-નિર્ણય કેટલાક દૃષ્ટિશસ્ત્ર કરે છે તે વિચારણીય છે ।

શુન્યવાદના મત્તેજાણમાત્રથી દિવાકરની મહારાજ માગાજીનના પચાસ વર્ષો છે એમ કહી શકાય નથી, શુન્યવાદનો ઉદય માગાર્જુનથી જ થયો નથી, શુન્યવાદ નિનાત પ્રાચીન છે શુન્યવાદનું પ્રતિપાદન પ્રજાપારમિર્તામુખ નાં કાગે છે, સિદ્ધસેન વર્ષીસીમાં મધ્યમાર્ગના અને શુન્યવાદના મિદ્યર્થમ માત્રથી માગાર્જુન પટ્ટીના ત્રિશક્તમ્ છે કાથી કલ્પના થાય નથી । હાં] જહર માગાર્જુનની મુક્તિઓ કે વચના કીમો હોય તો એ કલ્પના સાચી કહેવાતો । દિવાકરમ્ ૦ મ ના પ્રશ્નો મૂલ્યાન જ હાજમ મળે છે । કાથી મરો નમ્ર અમિત્રાય છે કે અંધ સુષી પ્રયજ પ્રમાણે ન મળે જ સુષી કલ્પનામાર્ગથી કાણનો નિર્ભય કરવાની ઉતાવળ કરતી જોઈએ મદી ।

૫. દરિયમુરિ દિવાકરમુરિને શ્રુતકંથધેનું માનમરું નિર્ણય કાગે છે । કાથી પણ પ્રાચીન-અતિપ્રાચીન હોવા જોઈએ । કહી નાગાર્જુને મધ્યમકારિકાની સંસ્કૃત પૃષ્ઠા ૫ ૪૫-૫૭ માં ઉત્પત્તિ સિદ્ધિ અને વ્યવસ્થા કે જેનું નિર્ણય દિવાકરમુરિ મ કર્યું છે તેનું અગમ્ય કર્યું છે । કાથી પણ સિદ્ધસેનમુરિ મ નાગાર્જુન થી પૂર્વગમ્ય સિદ્ધ થાય છે ।

જા આચાર્યશ્રીય દિગમ્બર યતની વગી આલોચના કરી હોય તેમ હમારું નથી, વૃદ્ધે થી સં ૬૦૬ અને દિગમ્બરોપોદ્ગેય પ્રમાણે થી સં ૬૦૦ માં એ મસ નીચ્છમ્પે છે કામાથી પૂર્વવર્તી દિવાકરમ્ મ હોવા જોઈએ । જેથી થને સમપ્રચાય તેમના મ્પ્રથમા પ્રમાણકરે ઉચ્ચનો ઠાકે છે ।

થી સં ૬૯૨ ૭૯૫ માં થર્મસુરિ થયા એમ માનવામાં કાગે છે । જા આચાર્ય મગદાનના સમયમાં જા પુણ્યાર્ચ્ય હુદગામિસુરિ થયા હમ્પા સ્થાન વિચાર શ્રેણીમાં જા સિદ્ધસેનદિવાકરમુરિને જા આચાર્ય-ના શિષ્ય સંતોજો પણ ઉછેર કરેલો છે ।

સિદ્ધસેનસુરિના શુક તપોજ્ઞા કે નામ પ્રાપ્ત થાય છે । એક હુદગામિસુરિ અને કીમ જા થર્મસુરિ મહારાજ । જો કે સિદ્ધમનસુરિએ પોતના શુકતપોકે વધેમાંથી એકનો પમ ઉત્તેજ કર્યો હોય તેમ જોવા જાગરા મધ્ય નથી । જો જા વધેયનો સમ્પ્રથ માપગો હોય તો હુદગામિસુરિ મ ને થર્મસુરિના સમાનકથિત માનવા પડે । જો જા થાન સાચી ઠરે તો હુદગામિસુરિના શુક પ્રથમ સ્વમિદ્યાચાર્ય જ છે જા મ્પ્રથમાયં કર્તો થનો આકતો નથી । મિત્રમ્ના સમસામયિરુણામ્ પણ કર્તો જ વધો કયો રહેતો નથી । એક થીનું પણ પ્રમાણ કદી ઉદ્ભવ કરીએ હીજ કે સિદ્ધસેનત્રિશક્તે કોઈ વ્યાકરણની રચના કરી હોતી જોઈએ । એ વ્યાકરણનું નામ 'હાપનક વ્યાકરણ' હમ્પા । ચિત્રમ્ના સમયમાં જો મિત્રનો હતા તેમાં સિદ્ધસેનદિવાકર પણ એક હતા । જેમનો ઉછેર અમ્ય મ્પ્રથમકારે 'હાપનક' ના નામથી થયો છે । નાનિમમરિચિત 'ઓમિરિનિમરણ' માં 'મ્પ્રથમતરિ હાપનકોડમરિદિશાકુ' જેનાથમહાકર્પેરવરિનિમ્પા ।

૧. જૈનસન ૫ ૧૧ ૧૨ કાથી દિગમ્બરથી અવિધિનાકમિધ્યાચથી નિર્ભયિધ્યાત્વ થર્મનુદવાજ થં મધ્યમમ્ । તમે જાનનિય પદમશુન્યવાદી માત્ર તપુગાધિનિ-દેવચર્યકલા-પુના ૩

સ્વાત્તો વગરમિદિરો નુપતે સમાપ્ત્યં રત્નાનિ ધૈ વરહચિર્નિશ ચિક્રમસ્ય ॥' ૨૦-૧૦ ॥ જેમ પ્રયોગ્યં ચિક્રમની સાથે દિવાકરસૂરિનો સમ્બન્ધ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે । સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ ક્ષપણક વ્યાકરણની સોપાનરૂપિ કરી હોય તેમ પણ 'ત્રિવેણીસિદ્ધતંત્રપ્રણીપ' માં આજ્ઞા ઉલ્લેખથી જણાય છે, 'અતઃ એ નાશવાત્મ્યને મન્યતે' એટલે સિદ્ધપરત્યાદનેન હસ્તત્વં ધાવિત્વા ધમાગમે સતિ નાનં મન્યે' એટલે ક્ષપણકવ્યાકરણે' એટલે । તથા ટાંકપામ્મં આપ્યો છે । પ્રસ્તુત નયચક્રમાં પણ 'અસ્તિ મયતિ ચિદ્વતિ પદ્યતિ વર્ષતય સન્નિ-પાતયદ્ધાઃ સજ્ઞાર્થ' તથા 'તથા આચાર્યસિદ્ધસેન આહ-યત્ર દિ અર્થો ચાર્થં વ્યમિચરતિ નામિચારં તત્' । આ જથા વ્યાકરણ સમ્બન્ધી શાસ્ત્રીયો દિવાકરસૂરિએ વ્યાકરણની રચના કરી હશે એમ મન્યું પડે છે અને તે વ્યાકરણનું નામ ક્ષપણક વ્યાકરણ હશે ! ક્ષપણકની કૃતી હોવાથી આ વ્યાકરણની ક્ષપણકવ્યાકરણરૂપે પ્રસિદ્ધિ થા હોય તો ચિક્રમના નક્કરનોમ્ ક્ષપણકનામયી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ જ આજ દુષી સમજાય છે એટલે ચિક્રમના સમસામયિક્ષણનામ્ કશો અંતરાય આવતો નથી ।

વ્યાકરણ પ્રત્યયા કર્તા તરીકે સિદ્ધસેન દિવાકર સુ. ૦ મં ની પ્રસિદ્ધિ છે । આ પ્રસિદ્ધિ ન્યાયાચાર્ય અને ન્યાયાચાર્યને એક મનીને બંધે હશે ! નયચક્રની વ્યાખ્યામાં સમ્પત્તિની સાથે 'ન્યાયાચાર્ય' પ્રત્યયનું નામ આવે છે, પણ ન્યાયાચાર્યનું નામ આવતું નથી । અથવા આ પ્રસિદ્ધિનું મૂળ કારણ ન્યાયાચાર્યની એક કારિકાને હરિમંદ્રસૂરિશ્રાવણે 'મહામતિના ઉત્કં' એમ કહીને ધીવી છે । તે પદની ટીકામાં જિનેશ્વરનૂરિશ્રાવણે અતિશયપ્રજ્ઞ સિદ્ધસેન સૂરિ શ્રાવણના નામનો કરોમો ઉલ્લેખ હશે ! પરંતુ આ સિદ્ધસેનસૂરિશ્રાવણ સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિશ્રાવણ છે કે શીજા કોઈ સિદ્ધસેનસુ. ૦ મં છે તેનો સાધવાનીદૂરક વિચાર કરવો જોઈએ । આ નયચક્રશાસ્ત્રના અંતમાં ન્યાયાચાર્યનો નયચક્રરૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, નહિ કે ન્યાયાચાર્યનો । વ્યાયાચાર્યમાં તો મનોની સુચનામાત્ર જોવામાં આવે છે, તેનો કશો જ વિચાર દેસાતો નથી । તેમાં અધિકપણે પ્રમણનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે । એટલે આ ન્યાયાચાર્ય દિવાકરશ્રાવણે રચેલું નયચક્ર નથી । બાના કર્તા શીજા કોઈ સિદ્ધસેન મહામતિ હશે ! પ્રખ્યાત દિવાકર શબ્દનો પ્રયોગ છોડીને મહામતિ શબ્દનો ઉલ્લેખ શીજા સિદ્ધસેન સુ. ૦ મ ની સંભાવના તરફ લેંચી જાય છે ।

ઉમાસ્વાતિ મહારાજ

આ આચાર્યમ્ત્રિનો બનાવેલો 'તત્ત્વપર્યમૂત્ર' નામનો પ્રથમ ચોટાંચર અને દિગમ્બર અને જૈન મંદિરપોતે મળ્યો છે । નયચક્રરૂપે 'તત્ત્વપર્યમૂત્ર' તથા તેના સોપાન માધ્ય' ના શાસ્ત્રો પ્રમાણરૂપે ઉદ્ભવ કર્યા છે ।

૧ આ ચિક્રમ એક છે આ શાસ્ત્રમાં હિંદુશાસ્ત્રોમાં અમિત્રાજ એવ પ્રવર્તે છે । ૨ આ આચાર્યના વ્યાકરણને નાનુ-રમ્મટીપ્રેમી આલેખ કરે છે પણ વ્યાકરણના વિષયમાં આચાર્યના પ્રત્યેક ઉલ્લેખ કાર્યેજ શાસ્ત્ર કે પદ્યનું સંદર્ભ અતંત્ર-વ્યાકરણ થવાનું હાય । એમ 'પુષ્ટ' એ અનુમતિશાસ્ત્રાચાર્યના મતમાં બને છે. આ કપથી એમને વ્યાકરણમાં શિદ્ધિ કરી છે માત્ર કહેવાય છે । દિવાકર સુ. ૦ મ ના આધિવાયના અન્ધ પણ એમના વ્યાકરણ વિષયક મનાની નોંધ આ પ્રેક્ષા છે । મારે સ્પષ્ટ વ્યાકરણના કૃતી આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકર સુ. ૦ મ છે એમાં સંકેત કાણકા જેનું કાળનું નથી । ૩ તત્ત્વપર્યમી સાથે જ નવાકાવારું નામ આવે છે આવી હમ્પતિ અને નવાકાવારું એકધર્મ છે । ૪-વિધીવર્ણન કાર્યામાં આજ્ઞા આ સિદ્ધસેન સુ. ૦ મ હોય ।

‘કીર્તિક્રમ્મ ઉપચારપ્રાયો વિસ્તૃતાર્થો વ્યવહારઃ’ આ વાક્યન ઉપજમ્યમાન માધ્યમ્ય સપચ્ચમ્ વાય છે । કેતાવરો આ માધ્યના વર્ત્તા ઉમાસાત્તિમ ને માને છે । મહારાત્રિસુરિમ્મરાનના સમય સુનીમાં તરગાર્થસૂત્ર ઉપર આ એક માધ્ય જ રહે । આ માધ્ય સિવાયની તત્ત્વાર્થમુક્તી પ્રાપ્ત થતી ટીકાઓમાં સહુની પ્રાચીન ટીકા રિગમ્મર દેવનન્દિની છે કે જેઓ પૂમ્પપાલના નામથી ક્હાતા છે ને તેઓ મિત્રમની પાંચવી યા છઠ્ઠી શતાબ્દિના મનાય છે તેમની છે । આ ટીકાનું એક પળ વાક્ય મહારાત્રિસુરિયે લખ્યું મળી ।

આ આચાર્યકીર્ણ તત્ત્વાર્થમાં ‘ગુણપર્વાયજ્ઞાનમ્’ અર્થાત્ ગુણ અને પર્વાય જાણું જ્ઞાન કહેવાય ગુણ અને પર્વાય જ્ઞેય ક્ષત્યુન’ ગુણ છે । જ્ઞેય મેદ નથી કેમકે માધ્યકારે ‘માગમ્તારં સંજ્ઞાન્તરજ્ઞ પર્વાય’ એમ કહ્યું છે મટે આ ટીકાકારે જ્ઞપમાથી અને સજ્ઞમાથી મેદને ગુણ કહ્યા છે અને માધ્યકારનો પણ જ્ઞાન જમિપ્રાપ્ત હોવાથી જાગલ જ્ઞ્યામ્યા નિર્ગુના ગુણા’ આ પ્રમાણે કેવલ ગુણનુ જ ઉચ્છળ કર્યું છે । ગુણની પર્વાય મિત્ર વિરચિત હોત તો પર્વાયનું પણ મજ્જળ જરૂર કર્યું હોત । આ જ વચનું રિવાજસુરિયે સુદ્ધી-કરણ કર્યું છે । વલ્લે ‘ઉપાદમ્પયઘૌમ્યયુક્ત સુવ’ ઉમાસાત્તિ મ ના આ સૂત્રનું જ પોષય સમ્મતિમાં ક્યુ છે । મટે ઉમાસાત્તિ મં રિવાજસુરિયે પૂર્વવર્તી છે । ઇટ્થે ઉમાસાત્તિ મો સમય વિકાસથી પૂર્વનો છે । તથા વાક્યક મુલ્યસીયે તર્જ અને વાયુને પ્રસ કહ્યા છે, અર્થાત્ વાયુ અને તેજનો માત્ર પ્રસ શબ્દથી જ વ્યવહાર કર્યો છે । પ્રસને કહ્યું વિરોધન ત્માન્યું મળી । ૫૦ શિક્ષાનું સુરિ મ જાણે ૯ સૂત્રનું વિરણ કરતા મ હોય તેમ વાયુ અને તેજને જ્ઞેય પ્રસ ન કહેવા તેને સિદ્ધાન્તનો વિરોધ ન આવે મટે સૂક્ષ્મત્વ કહ્યા છે, મટે ઉમાસાત્તિ મ એમનાથી પણ પૂર્વના છે । આ નયજ્ઞમની ટીકામાં શિવજ્ઞર્મસુરિયે કર્મવ્રહ્મસિદ્ધિ પ્રમાણ આવેલું છે । જેઓ સમાજસાત્તિમ ને જોઈ સદૃશ અને શિવજ્ઞર્મસુરિયે પાંચવી સદૃશ કહે છે, તેઓ ૯ પોતાની જામ્પતાનું સંદોષન કરવાની જરૂર છે ।

આ આચાર્યકીર્ણ ૫ પ્રવરજ્ઞોની રચના કરી છે । જૈન સૂત્રિલ્લમાં ઉપજમ્ય થતી જૈન સંસ્કૃત પ્રવેત્તી રચનાઓમાં સૌથી પ્રથમ જાટલા સંસ્કૃત પ્રવેત્તી રચના જામ્પી જ લેવાય છે ।

આ સુરિજ્ઞની મ આ તત્ત્વાર્થની ૫ જ્ઞામિત્રીમ્મરણસુત્ર હરિમ્મસુરિયે તો જાગૈમ કહે છે । જૈન પરમ્પચ્ચમ્ જતુર્દશ-પૂર્વજ કે દશપૂર્વજ કે પ્રવેત્તી રચના કરે છે તે જાગમ કહેવાય છે । જાપી ઉમાસાત્તિમં દશપૂર્વજ હતા દશપૂર્વજમેજ અપક્ષિમ્મનુષ્ક વજ્રસામી મ કયા છે જેઓ છેલ્લા દશપૂર્વજ કયા છે એમની સત્તા મિત્રમની ઘીથી સદૃશ મા મનાય છે । જામ્પાથી ઉમાસાત્તિમ પૂર્વના હોવા જોઈ ।

વિ સ ૧૫૩ માં ઉપર મધુરામાં જમળ સંધને મેલ્લી પોતાના મુદ્ધ માર્કે આ મધુનિજના શિષ્ય આ ગમ્મહસીયે તરગાર્થ ઉપર મહામાધ્ય રખ્યું છે । ‘પૂર્વેસ્વમિરોત્તસોગાસાત્તિમિરિચિત્તત્ત્વાર્થોપરિ અર્થાત્તિસૂત્ર-શ્લોકપ્રમાણ મહામાધ્ય રચિતમ્’ વાક્યક તત્ત્વાર્થિચારાજ્ઞનિરણમ્તે યથા-જેરસ મધુનિજસ્સ તેદેસે સિપ્પમાણ તુરેસે । મુનિગાનભિરિપદિં વરગવગાર્ધદોરેસે ॥ ૧ ॥ નમ્મદીવિયસાહમતરેસે ગંધત્તિપિત્તુરેસે ।

૧ તર કે ગુના છઠી માથે તર ટીકાના ગુણમ્મજ્ઞાન પર્વાના જ્ઞીવા રજ્ઞિયે જ મેરેળ પ્રસ પ્રવરજ્ઞ પ્રતિપા પિત્તેર ગુના પર્વાના છઠી વૈવરિસિ (૬ ૪૧૫) । ૨. તેજેત્ત્વ ટીકિવાત્તમ્મ જસ તરગાર્થ ૨ ૧૪ । ૩. આ ટી ઉમ્મરર્થેવજાનકારિયાથિ શ્લોકમાર્થે જ્ઞ્યામ્યો વિદ્યમ્મતે ૬ ૨૧૧

વિવરણમેયં રૂપં દોસપદાસેષુ ચિક્રમત્રો ॥ ૨ ॥' આપ્રમાણે હિમ્બનસ્વનિરાવલીર્મં જળામ્બુ છે । આમંયી આ
 એક શાલ તો નક્કી પાય છે કે ઉમાસાક્તિમં ના તત્ત્વાર્થે ઊપર ગમ્બહસ્તી આચાર્યે મહાન્ મામ્ય રમ્યુ છે
 અને એ ગમ્બહસ્તીમં વિ સં ૨૦૦ માં વિષમાન હતા । એટલે તત્ત્વાર્થસૂત્રના સૂત્રપિતા વિ સં ૨૦૦ થી પૂર્વરર્ષી
 છે । કેટલાકો ઉમાસાક્તિ મં ને પાપનીવસંધના કહેવા છઠ્ઠાપાય છે પણ પાપનીવસંધ વિ સં. ૨૦૫ માં મીરુત્યો
 છે । એમ વિગંધર આચાર્ય દેવસેન કહે છે । આરે ઉમાસાક્તિ મં મો સત્તાસમય ચિક્રમથી પૂર્વનો સિદ્ધ પાય છે ।

નિર્યુક્તિ અને આગમો

નિર્યુક્તિના કર્તા ચતુર્દશપૂર્વેષર આ૦ મદ્રવાહુસ્વામી મં છે । પ્રાચીન આચાર્ય મ્હારનો નિર્યુક્તિની
 રચના થી૦ સં ૧૭૦ માં થઈ છે એમ માને છે ।

ન્યાયાચારતત્ત્વની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૧૦૩ માં 'નિર્યુક્તિર્થો અપને મૌનશ્વારૂપમે સિદ્ધમેન કે શાદત્તે હૃતિર્થો
 દે । જત એ સિદ્ધસેનપૂર્વરર્ષીસાદિક્ષમે સ્વામ મહી । મામ્ય જૈત ચૂર્ણિયાં તો સિદ્ધમેન કે શાદત્તે દે દે'
 સિદ્ધસેનવિશત્કરસૂત્રને આત્મના રિશિસકારો ચોવીં પા પાંચમી સરીના માને છે અને તે દ્વારા નિર્યુક્તિની
 રચના ચોવીં-પાંચમી સરીથી પાછલ્લી સિદ્ધ થતવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે ।

શુદ્ધત્વત્પમ્યં છટ્ટામાગની પ્રસ્તાવનામાં 'નિર્યુક્તિજ્ઞોની રચના ચિક્રમના થીજા સૈત્ત પૂર્વની છે'
 આ પ્રમાણે જણામ્બુ છે । એટલે હવે રિશિસસવેદિઓ નિર્યુક્તિની રચના થીજા સૈત્તથી પૂર્વની છે ક્યં સુધી તો આમ્બ્યા છે ।

આમ નિર્યુક્તિના નિર્માણસમયમાં મતમેદ પ્રથમે છે । પ્રસ્તુત નવપત્રકમાં નિર્યુક્તિજ્ઞોની ગાપાજો ગૃક્ષિત
 થયેલી છે । એટલે ચિક્રમથી પાંચમી સરીથી પૂઠ્ઠી નિર્યુક્તિજ્ઞોની રચના છે એમ કંઈકને સ્વાત મથી । નિર્યુક્તિની
 જેમ આ આચાર્યશ્રીએ નંદિસૂત્રનો પણ પાઠ લીધો છે । અને તે નંદિમા મૂઠ્ઠમાં નિર્યુક્તિની જણી ગાપાજો મૂઠ્ઠકર
 દેવચાત્રકગણીમાં લીધેલી છે, એટલે નન્દિની રચનાથી પણ પૂર્વની નિર્યુક્તિજ્ઞો છે ।

કેટલાક રિશિસસકારો દેવચાત્રકગણિને દેવર્હિગણિશ્વમાશ્રમન માનીને નન્દિમો રચનાકારા વિ૦
 સં ૯૮૦ નો નક્કી કરે છે, પણ તે ઠીક નથી । દેવર્હિગણિના ગુરુ દેશીગણી છે, આરે દેવચાત્રકગણીના
 ગુરુ શૂપ્યગણી છે । કેટલાક પ્રાચીનપ્રશ્નોમાં દેવચાત્રકગણીને દેવર્હિગણિશ્વમાશ્રમન કહ્યા છે પણ તે તો
 વક્ત્રસૂત્રની સ્થિતિવલીમાં દેવચાત્રકગણીને દેવર્હિગણી કહ્યા છે તે નામ્યન્તર છે । આમનાથી આગમોને પુલ્લકારુદ
 કટાનનાર દેવર્હિગણિશ્વમાશ્રમન કુળ છે આ ગાળ વક્ત્રમુશ્રની સ્થિતિવલીમાં જોતાં માન્ય પડશે । એ
 સ્થિતિવલીમાં દેવર્હિગણિશ્વમાશ્રમનું નામ ને લખન આવ્યું છે । એટલે દેવચાત્રકગણીનું થીજું નામ આ પણ
 હોવું જોઈએ । વક્ત્રસૂત્રની એક સ્થિતિવલીમાં મિષ્ઠ મિષ્ઠ મોત્રીય દેવર્હિગણિશ્વમાશ્રમન અને દેવર્હિશ્વમા
 શ્રમન આમ ને નામ આવે છે । એટલે દેવચાત્રકગણીનું થીજું નામ દેવર્હિગણિ શ્વમાશ્રમન હોવું જોઈએ । આવી અ
 કેટલાક પૂર્ણાપોષ દેવચાત્રકગણીને દેવર્હિગણી કહ્યા છે । પણ આમ કટાનનાર દેવર્હિગણિશ્વમાશ્રમનથીને
 મથી । પૂ૦ મદ્રપગિરિમહારાજે નન્દિની ટીકામાં દેવચાત્રકગણીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેગે છે ।

૧ મો આગમકારની પ્રસ્તાવના જુલક નિર્યુક્તિથી સિદ્ધસેનપૂર્વે મ થી પાછલ્લી થઈઓ છે તો શુદ્ધત્વત્પમ્ય છટ્ટા માપની
 પ્રસ્તાવના પ્રમાણે ચિક્રમથી થીજી સરીથી પૂર્વના વિશત્કર મ સેજોના અભગાત્તથી સિદ્ધ થઈ આવે છે । ૨ નામે નિર્યુક્તિ
 હામમમ્મતકાર્યનું ૧ । દેવર્હિગણિશ્વમાશ્રમને મારણુને વર્ચશમિ ૭ ૧૧ । દેવર્હિગણીસમયે વ્યવસ્થાપે નિવશામિ ॥ ૧૪ ॥

છે જામના સમયરિયે વિદ્વાનોમાં મનમેદ છે । જૈનપ્રત્યક્ષરો આર્યસ્થૂલમગ્નના પિતા અને નંદરાજના મહામાય્યકટાક્ષના સમાન કાશીન માને છે એટલે ૧૦૦ સં ૧૭૦ની ગમગ થયા હશે ।

પત્નિસ્થિતમહામાય્યના સમય વાચતમાં પણ વિદ્વાનોનું એકમત્ય ધોધમાં આરતું નથી યોગદર્શનના કર્તા એ વ પત્નિસ્થિત છે કે બીમા ? એ હજી સુધી અળતકેત્યો એક પ્રશ્ન છે

વર્તમાનમાં આપણી સમક્ષ જે મુદ્ધિત મહામાય્ય છે એના અને નવચત્રમાં અપાયેલા મહામાય્યના પાટોમાં ઘણા સ્ત્રોત મેદ જાય છે । આનું કારણ એ છે કે સમયે સમયે મહામાય્ય હુસ થયું છે અને સમયે સમયે એનો સફાર પણ થયો છે । રાજર્તેદક્ષિણીમાં કત્તણે રહેલ કર્યો છે કે વિજયની આઠમી હતામ્દીમાં મહામાય્યનો ઓપ થયો । બીજો પણ આશ રહેલો મળે છે । આશ ઓપ અને સફારથસ્તે પ્રથમાં મારે પરિવર્તનોની સમ્માજના કાઢી નામ્લણા છેવી નથી, તર્પણ પાઠ મેરોનું મૂલ્ય આશ પરિવર્તનો છે એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય ।

નવચત્રના મૂલ્યમાં 'યસ્તુ પ્રયુક્તે કુશલો વિશેષ' રૂઆદિ શ્લોકને મહામાય્યકારે આજસંઘક શ્લોક વચ્ચે છે । આ શ્લોકના કર્તા કેમ ? આદિ ટીકાકારોના મતે કાશ્યાપન હશે । એવું અનુમાન થાય છે । યજુરશિષ્ય છેવટે છે કે 'સ્ત્રોતેષ કર્તા શ્લોકનાં આજનામાઘ કરક' અર્થાત્ આજશ્લોક-રચયિતા જ કોઈ સ્ત્રુતિ ના કર્તા છે । આ કાશ્યાપન શબ્દ ગોત્રપ્રસવાન્ત છે । કાશ્યાપનકૌશિકના પુત્ર વરુણિ પણ કાશ્યાપનના મામવી કહેવાય છે, એને કોઈ સ્ત્રુતિસ્થવ પણ રખ્યો હશે । આ કાશ્યાપને પામિનિમૂજોથી કેટલાક શબ્દોની સિદ્ધિ નહી થવાથી તે સુત્રો પર વાર્તિકની રચના કરી । કેમકે "ઉકાનુપ્પદુકાનાં પિન્તા પત્ર પ્રવર્તે । ઈ પ્રપ વાર્તિક પ્રાજ્ઞર્તિકાઢા મૂર્ધિના ॥" એમ વાર્તિકનું સ્પષ્ટન છે । આ કાશ્યાપનવરુણિનો સમય પામિનિના સમયને અનુસરે છે પરન્તુ મહામાય્યકાર પત્નિસ્થિતી ૨૦૦-૨૦૦ શ્લોક પૂર્વચર્ચી છે કેમકે કાશ્યાપનને પત્નિસ્થિત સન્માન પૂર્વક સ્મેર છે । કેટલાક ઇતિહાસિક કાશ્યાપનનો સમય વિ. ૫૦ ચોવી સુધી કહે છે ।

મર્દહરિ.

મર્દહરિએ કોઈ પણ પોતાના પ્રથમાં પોતાનો કમ્પો જ પરિચય આપ્યો નથી । તેમ પોતાના ગુરુનું નામ પણ સાક્ષાત્ આપ્યું નથી । નવચત્રપ્રસ્થમાં મ્લગરિધરિએ મર્દહરિના ગુસ્તરેકે ચમુરાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે । ચમુરાતની ટીકાકાર પુણ્યરામે પણ મર્દહરિના ગુરુ તરીકે ચમુરાતનું નામ લીધું છે । ચમુરાતનો મન નવચત્ર સિવાય અન્યથા કોઈ પણ પ્રથમાં ધોરા જાણના મળ્યો નથી । આ ક્ષેત્રે ગુરુશિષ્યના મતની નવચત્ર કારે સ્પષ્ટિ એવી સમ્મતોચના કરી છે । મર્દહરિ પણ પોતાના ગુરુના મનનું-આ ચારા ગુરુનો મન છે એમ કમ્પો વિના નિરૂપણ કરીને સ્પષ્ટન કરી સમ્મનનું નિરૂપણ કરે છે ।

મર્દહરિના સમયરિયે બીની ધારી ર્દિસો ધળી મેરસમજ કૈઝાવી રીધી છે । જેવી કેટલાક વિદ્વાનો મર્દહરિનો સમય વિજયની સાતમી સર્વનું સ્થાપન યને છે । યુધિષ્ઠિર મૌર્યસક વિજય ૨૦ ૪૫ વી પૂર્વનો માને છે । ભારતીય જનશ્રુતિપ્રમાણે મર્દહરિ મિત્રમાત્રિષના પોટા માઈ છે ।

નયનકર્તા આત્મી મર્ત્યહરિના મત્તની સમાબોધના નિહાલ્યાં મર્ત્યહરિ એ શબ્દાર્થગદ્ય છે । તેની દ્વિતીયા શ્લોકે એકમાત્ર પરમ તથા છે આ બગલ તેમા જ વિવર્ત રૂપ છે એમ સ્પષ્ટ માન્ય પડે છે । અને 'ફિલિસા માતલવર્ષયાત્રા' (પૃ. ૨૭૪) નાં મર્ત્યહરિ પ શીઘ્રપ્રધાનુયાયી હતો સાતત્ય પ્રવચ્ચાને પ્રહ્ન કરી હતી, આમ બે વચનાવામાં આપ્યું છે તે કેમકલ સ્પષ્ટા વ્યાખ્યાથી જાણ્યું હોય જાણના બીજા કોઈ મર્ત્યહરિ હોય । કેમકે મર્ત્યહરિ પણ બે જાણ થઈ ગયા છે । મહિન્દ્રાચ્ય, માગહરિ, મીર્મસામાચ્ય શતકત્રય શબ્દપાઠસમીક્ષા પ્રચ્ચોના કર્તા તરીકે મર્ત્યહરિનું નામ જોખાય છે । વાચ્યપદી, તેની વ્યાખ્યા, મહામાખ્યવીધિસૂ અને કેન્દ્રસૂત્રાદિના રચયિતા એક જ શબ્દપ્રસારથી મર્ત્યહરિ છે । વસુદેવના શિષ્ય આ મર્ત્યહરિના વિષે ફિલિસા કહ્યું બાગતો ન હતો એમ કહીએ તો ક્યારે પડતું નથી । માટે તેના આધારે મર્ત્યહરિની સૂત્રની સ્વી માનવી મૂલ મોડું છે, કેમકે નિઃસ્તં વસુદેવના આરમ્ભ સમયમાં કાશ્મીરના વિષ્ણુનામ વામન તથા બપાવિષ્ણુ બહાખ્યાવીના ઉપર સમ્મિલિતરૂપની રજેલી સુન્દર વિશાલ વ્યાખ્યા છે એનું નામ કાશ્મિરકાવ્ય છે તેમાં ૪-૨-૮૮ સૂત્રના ઉદાહરણમાં મર્ત્યહરિવત વાચ્યપદીનું ઉદ્ધરણ છે । આ કાશ્મિરની પણ પ્રાચીન દુર્ગાસિદ્ધહત કર્તવ્યમાનકરણ-કાવિમાં 'વાચસ્પતિસિદ્ધિ' નાં આ વાચ્યપદીપરિકરિતનો ઉલ્લેખ છે । એ શતપથપ્રાચીનના ટીપ્પણકાર હરિશ્ચામી, બે સ્કન્દસાગીના શિષ્ય હતા, જેઓનો સુતા સમય એમના ઉલ્લેખથી શિ સં ૬૧૬ નો છે તેઓ કુમારિચમ્પુ સ્થા પ્રમાણને પોતાના આખ્યાનાં 'હિ પ્રામાણકાર' આ શબ્દથી સ્મરણ કરે છે । 'અને તુ શબ્દ પ્રદીવેદ્ય' 'નિર્વર્તેત્યર્થમાત્રેન પ્રવિધા' રક્ષત આજુ " આ રીતે શબ્દપ્રસારથી મર્ત્યહરિને પણ કારિકાના ઉલ્લેખની સાથે પાદ કરે છે । કવિ કુમારિચમ્પુ પણ વાચ્યપદીની ૧-૧૧ થી કારિકાનું ઉદ્ધરણ કરે છે આ કેતુવચ્યપદી મર્ત્યહરિનો સમ્ય કુમારિચમ્પુથી પણ પૂર્વનો સિદ્ધ થાય છે ।

કોઈના સતીપત્ની તુનારગણના નિહાલ્યાં મર્ત્યહરિની એક ગુણ છે । એ ગુણ નિઃસ્તંવાદિસે જાણી છે એવી આ પ્રસિદ્ધિ છે । એવી રીતે ઇત્રેયનના કે ગ્યાં નિઃસ્તંની રાજકાની હતી આ પણ મર્ત્યહરિની ગુણ પ્રસિદ્ધ છે । વાપી પશ્ચિત થાય છે કે મર્ત્યહરિ અને નિઃસ્તંવાદિસનો સ્વરૂપ સમ્બન્ધ હોવો જોઈએ ।

અગ્રજસદ્ગુણકર્તા જાગ્રેત અને આ નયનકર્તા કર્તા પણ મર્ત્યહરિને ઉલ્લેખ કરે છે । પ્રવચ્ચવિષ્ણુ-મ્મિન્દ મર્ત્યહરિનો મ્હાવવા સૂત્રના માર્ગ તરીકે ઉલ્લેખ છે । મ્હાવવાપરિણ સમુદ્રગુપ્ત નિરપિન 'જન્મચરિત' ના અનુસારે શ્વરક રાજા કોઈ સમ્પન્ના પ્રવર્તન હતા । મ્હા અનુસીચ્ચ પ્રચાળે આ શ્વરક સૂત્રજ્ઞધર્મા જનુમિત્રના પદી બાવેલ જોદ્ય જ હોવો જોઈએ (જોદ્યક-મદ્યક-શ્વરક એમ ભેદનમ્મ પરિવર્તન જુ હશે) । વાસુદેવનામ્મ એવી હરિચન આની છે કે યના જનુમિત્ર પદી જોદ્યક રાજ્ય પામશે જનુમિત્રના જેવો જ પરાચ્ચી અને પરાદેશી પ્રમા સાથે પુરમાં ઝગતો । આ જોદ્યક ૬ ૫ ૧૮ જગમગ સમ્પન્ન હતો । આ રાજાએ પરમેન્દ્ર સાથે જલ્દા કરી હતી । આ રાજાએ 'શ્વરક'ના નામના નામકની રચના કરી છે, બે મન્દકશ્ચીન મામ કવિના 'વાચસ્પતિ મામ' નું જ ન્યાયતર છે । આ શ્વરક રાજાના વિષે શિશ્વાસકારો કેમકે એક રાજા હતો એમ કહીને મીલ પ્રાર્થના કરે છે ।

ધર્મકીર્તિના સમસ્યમયિક ગોવિન્દચમ્પના પિતા મિશ્રલચમ્પસાચે માલવદેવીય રાજવંશમાં વયેલા કોર્ડે મર્દહરિમી મગિનીનું ક્ષમ થયું હતું એનો કેટલાક સંયોગકોનો મત છે પણ આ મર્દહરિ વાક્યપરીના કર્તાની મિત્ર છે । શમ્પચમ્પસિદ્ધાન્તના પ્રતિષ્ઠાપક મર્દહરિને તો વિદ્વાગ પણ યાદ કરે છે । માટે ઈન્સિગનો ગાધાર રહીને મર્દહરિ, ધર્મકીર્તિ, અને કુમારિલ વાલિનો સમ્પર્નિર્ણય કરવો એ એતિહાસિકોની મૂલ છે ।

કટન્દી

નયચક્રકર નયચક્રમાં વૈષેપિકમ્પના નિરુપણ અને નિરુપણના પ્રસંગે ‘કટન્દી’ નામક મ્પ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે । આ મ્પ્ય કળાદસૂત્રના રૂપર માધ્ય પા ટીકારૂપ હશે । એ મ્પ્યના કર્તાનું નામ આ મ્પ્યથી જાણવામાં આવતું નથી કેમકે મ્પ્યકર કેવલ ‘કટન્દીકર’ આનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરે છે । આ કટન્દીકાર વૈષેપિક પમ્પિત હશે । શાકમ્પ ઉપકમ્પમ્પન વૈષેપિક-મ્પ્યોર્મ આ માધ્ય કે ટીકારૂની સાક્ષી કે એના ઉપર ટીકા-ટિપ્પણો કે ઉદ્ધરણો કર્યા હોય તેમ દેખાતું નથી । પણ ‘અનર્થરાવણનાટક’ ના પાંચમા અક્ષમાં કટન્દીનો વૈષેપિક-પમ્પિત ટીકાકે રાગના મામનો ઉલ્લેખ છે—“રાવણ.—મો મો હવમણ । વૈષેપિકકટન્દી-પમ્પિતો જગદિક્ષમ્પના પર્યટામિ ક્ષત્રી રામ ।” તેન સહ નિર્વચિયે” આ પંક્તિથી રાવણ કટન્દીનો વર્તા છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે । ‘કૃતિપતિ ઉપાધ્યાયે કટન્દીનો રાવણમાધ્યતીકા ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આ જ ટેકરણે શ્વયમ્પકન્દકીર્તિનો પુરાનો પણ ટીક્યો છે । આ રાવણને જ વેદમાધ્યચ્છનાર ‘સામ્પનાચાર્ય’ પોતાના મામ્પ્યમાં સ્મરણ કર્યો હશે । ‘વૈદિકસાહિત્ય’ (પૃ ૩૭)માં વલ્લભ ઉપાધ્યાય કહે છે કે ‘રાવણે કટન્દી’ ઉપર માધ્ય પણ લખ્યું છે અને સાચે સાચે પોતાનો પદપાઠ પણ પ્રસ્તુત કર્યો છે’ । વાક્યપરીપટીકામાં ટીકાકર પુણ્યરામે ‘પર્વતાદાગર્ભ મચ્છા’ આ કારિકાની વ્યાખ્યામાં ‘પર્વતાત્ ત્રિકૃત્કેત્તેશર્ષનિર્મિત્તૈકેશાદિતિ, તત્ત્વ હુપકત્તે રાવણનિરક્તિયો મૂલમૂલો વ્યાકરણાગમસ્તિષ્ઠિતિ’ આ ઉલ્લેખમાં આવ્યો પણ રાવણ કટન્દીકર જ હશે । તથા વેદાન્ત શાહરમાધ્યની ઉત્પ્રમામાધ્યની ટીકામાં કમ્પ્યું છે કે ‘રાવણપ્રણીતે માધ્યે હવયતે ઈતિ ચિરન્તનવૈષેપિક-પટ્ટા વેદે માધ્યમ્’ આમ વૈષેપિક-મ્પ્યમાં રાવણપ્રણીતમાધ્ય ની સચ્ચા સિદ્ધ થાય છે । આ કથા રાવણ એક જ હોય તો આનો સમય પત્તલક્ષિના પટ્ટીનો અને કલ્પરાત્રી ઈર્વનો સિદ્ધ થાય છે ।

૧૯૬૯. જિ. ૦ સં. ૦ માં પ્રાકે ઇસુપાદ ગંગાધરમહાના પુત્ર મ્પાદેશ શર્માએ સંશોધિત વૈષેપિકદર્શનની પ્રસાધનામાં કમ્પ્યું છે કે ‘પદાર્થસદ્ગુણિય-પ્રશસ્ટદેશપ્રણીત-વૈષેપિક સૂત્રમાધ્યસ્ય સામ્પાત્ત પરમ્પરયા વા વ્યાક્રમા રૂપેક, દ્વિતીયા ઇ રાવણપ્રણીતમાધ્ય માલ્લાજીયા કૃતિપિતિ છે પ્રાચીનતરે રાવણમાધ્યસ્ય સમ્પ્રાણ નિરુપણ-વલીમાત્કરકૃત્તનામમાધ્યનિર્દેશાદવગમ્યતે’ આથી અનુવામ થાય છે કે આ માલ્લાજીયા કૃતિ જ વાક્યમ્પ્ય હશે અને માધ્યમ્પ્ય રાવણકર કટન્દી છે । આ કથા ઉપર પ્રશસ્ટમિતી ટીકા છે ટીકારૂ નામ કૃત્ત હશે એ બહુ છે । આ પ્રશસ્ટમિતિ નયચક્રકર-મ્પ્યવાદિસુરિચીના પૂર્વગતી છે । આ વાત તો નિશ્ચિત જ છે । પરંતુ કેટલા પ્રાચીન છે એ અનિશ્ચિત છે । પદાર્થસદ્ગુણિયના કર્તા પ્રશસ્ટદેશ એમના ખેટલા પ્રાચીન નથી એને જ પ્રશસ્ટપાત્ર પણ કહેવામાં આવે છે । આ માલ્લાજીકૃતિનો જ શાહરમિય પોતાના વૈષેપિકસૂત્રોપસ્કરમાં ઉલ્લેખ

કરે છે તપશ્ચર્યમ્મય ધૈર્યેષિકસૂત્રના ટીકાકારો પ્રણસ્યમતિના મનનો કષ્ઠિત બ હોઈએ કરે છે । ધૈર્યેષિક દાર્શનિક આ પ્રણસ્યમતિ મહુગાદિસૂત્રીકરના પૂર્વગી છે આ તો સિદ્ધ બ છે ।

બીજા બેનેક પ્રાચીન ધૈર્યેષિકસૂત્રના વ્યાખ્યાનપ્રબો હોય છતાં નયપત્રકાર કટખીનું બ લખન જા માટે કરે છે ! બધામાં એ પ્રબોધ યૈનગર્હન તરફથી પૂર્વગત કરીને તેનું સંદેશ કરવામાં આવ્યું છે મને તેના પ્રતિસંબંધનારે પ્રબરરે તેનું બ પ્રજ્ઞા કર્યું છે એમ કાગે છે । નયપત્રકના અમ્યાસથી આ હેતુ સહજ જાણી શક્ય છે ।

કટખીનું આત્મા સ્વાદ્વત્તા યજ્ઞનથી એક અનુપમ યાપ છે કે તે સમયમાં પળ સ્વાદ્વત્તાને વ્યાપ્તી સૈદ્ધિએ ચર્ચવામાં આવ્યો હશે । જાને આ કટખીનંબ સુત્રાપ ચર્ચે ગયો હોવાથી આપણને અત્યાપ ચર્ચે ગયો છે । અત્યાપ તો મનનું છે કે યૈન શાસનમાં અનુક વિદ્વાને બ વ્યાપ્તીસૈદ્ધિ પ્રથમ અનુભવિત્વન કર્યું છે તે પહેલું સામાન્યતાના નિકુપન જા આવી કતપના કરવી નિર્મૂલ છે ।

પ્રણસ્યમતિ

આ એક ધૈર્યેષિક સૂત્રના વ્યાખ્યાનકાર છે જાનો હોઈએ યૈન-બૌદ્ધવાચ્યમાં જાનો જોતા મ્હે છે । તેમનાથી નિર્મિત થયો પ્રબ છે તે આપવામાં આવ્યું નથી તો પછી તેથી પ્રાક્ષિતા વિષે શું કહેવું ! કહ છે તે પ્રબોધ વ્ત્તના માનથી સરોજા થાક્યો બ જોરા મ્હે છે । આ નયપત્રકમાં ટીકાકાર ‘કટખીન ટીકાપાદ’ (૫ ૬૨) એમ ચરમ્મયી કટખીની એક ટીકાનું જામ કરાવે છે । આગલ ‘ટીકાપાદ પ્રણસ્યમતિ’ (૫ ૬૨૧) જામ છઠીને તે ટીકાના કર્તા પ્રણસ્યમતિ છે એમ આપણને માત્ર કરાવે છે । જાવી ધૈર્યેષિકસૂત્રની કટખીટીકા રામજલ છે તેના તપર પ્રણસ્યમતિની ટીકા છે એમ તત્પર્ય નીકળે છે । જોમ પૂર્વે જરોમ અનુબન્ધ અને દિક્ષાગા જા ક્ષેત્રના મ્દત્ત સાથે સાથે નિરુપરણ કર્યું છે તેવી રીતે જરી પળ કટખી અને તેની ટીકાનું સાથે બ લખન કર્યું છે ।

‘પુષ્ટિધૈરિક’ નામનો સંજ્ઞવકારિક કપરલો ટીકાપ્રબ છે । તેમાં પ્રણસ્યમતિનું મામ્હે તથા દિક્ષાગા સુત્રોના બૌદ્ધપચ્ચિતોના મ્દત્ત લખન છે । પળ તેમાં વર્ચસ્વિતિનો હોઈએ નથી તેથી આ પ્રબ દિક્ષાગા અને વર્ચસ્વિતિના સમ્બંધાત્મક રહેલો છે એમ અનુમાન કરામ છે ।

કમાદ

આ અધિ ધૈર્યેષિક દર્શનના પ્રવર્ચક છે આ દર્શન ધળું પ્રાચીન છે મિજ પ્રખ્યેય ‘નિરોધ’ નામના પદાર્થ-પર જાનો માર મૂલનામ્મ જામ્યો છે તેના કપરથી એ દર્શનનું ‘ધૈર્યેષિક’ એવું નામ પડ્યું છે । આ દર્શનના રજમાર માટે ‘કમાદ’ ‘કમામુદ્’ ‘કમામ્મ’ અને ‘બૌદ્ધમય’ એવી સંજ્ઞા પળ આપવામાં આવે છે । જામ્મ સુખ્ય પ્રતિપાદ પદાર્થ રૂપ્ય ગુણ, કર્મ સામાન્ય, નિરોધ, સમગાય અને અમાજ છે । યેને બેનેક દર્શનકારો એક યા બીજાકુપથી સીકારે છે આ ધૈર્યેષિક સૂત્રો અધિપ્રાચીન હોવાથી પાઠ્યેદ હોવાનો જલ સંમ્મ રહે છે માટે નયપત્રકમાં જામતા પાગે સાથે મુદિત ધૈર્યેષિકસૂત્રનો પાઠ્યેદ વેશાય એ જામાનિક છે ।

“જોત્રાદિહૃદિ પ્રલસ્યમ” જોત્રાદિહૃદિશિદ્ધાણાનાં મનસાદિધિના હૃદિ શબ્દસ્પર્શરૂપાસામ્બેધ પયોજનમ પ્રયોગે વર્તમાના પ્રમાણ પ્રલસ્યમ” આ સાંકષ્પસમ્પન્ન પ્રલસ્યમું લક્ષણ અને વ્યાખ્યા છે બાનું સમ્પન્ન આ પ્રલસ્યમું હતું છે । ઉપોત્તરજના ‘આપનાતિક’ મં વિદ્યાગતા ‘પ્રમાણસમુચ્ચ’ મં સિદ્ધિસેન દિશાકર ની ‘દ્યોતિરાવ દ્યોતિધિક’ આદિ પ્રત્યોમં આ સમુચ્ચનો સંક્ષેપ જોના મળે છે. પણ આ સમુચ્ચ કયા પ્રલ-
સ્યમું કોનું જનામું છે તે સંબોધકર આદિ કોર્કે પ્રલસ્યમું જનામું નથી । હાં ‘આપનાતિકતત્ત્વપટ્ટીકા’ મં શાકરસપિમિત્ર ‘વાર્ધગણ્યસ્વાધિ સમુચ્ચમ્પુત્તમિત્રા—જોત્રાદિહૃદિરિતિ’ આમ કમું છે તો પમ પ્રલસ્યમું તો નામ કમું જ નથી । ‘સમ્યસદ્ધિ’ ની વ્યાખ્યાકર ‘પુત્તિરીવિત્’ મામની ટીકામાં ‘જોત્રાદિહૃદિરિતિ કર્પાના’ આ પ્રયોગે જોના મળે છે । આમ પણ કયા પ્રલસ્યમું લક્ષણ છે એ સ્વદ્ધ થતું નથી ।

પરિવચ્ચ

પરંતુ વાર્ધગણ્યનો કનાથેનો અદિપ્રાચીન ‘પરિવચ્ચ’ નામનો કોર્કે વિપુલ પ્રલ સંખ્યક્રમ છે । વિપુલ પદિ તંત્રના પ્રમેતા ‘પદ્ધતિશાસ્ત્રાર્ય’ છે કે વાર્ધગણ્ય છે અને પદ્ધતિશાસ્ત્રાર્ય અને વાર્ધગણ્ય દક જ વ્યક્તિનું નામ છે કે મિત્ર મિત્ર વ્યક્તિ છે એ વિવચ્ચમં દેવિદાસિકોમં મત્તમેદ પ્રકર્તે છે ।

‘યોગમાધ્ય’ ના ચોથાપાદના ૬૧ મા સુત્રમં ‘તથા જ સાત્તાલુશાસત્તમં ‘ગુપ્તાનાં પરમં કર્પ ન દ્યોતિર્વચ્ચમ્પતિ । તપુ દ્યોતિપચપ્રાપ્તે તત્ત્વાયેવ સત્ત્વચ્ચમ્પતિ” આ શ્લોક થાયે છે । તેની વ્યાખ્યાકર ‘તત્ત્વવૈશારદ્ય’મં શાકરસપિમિત્રે ‘વદિતક્રમ્પ સંકલ્પશાસ્ત્ર’ આ પ્રમળે કમું છે । આ જ કમરેકાને ‘ચ્ચત્ત્વ’ ના ધીજા અપ્પાના મામ્પત્રે ‘મામતી’ મામની ટીકામં શાકરસપિમિત્રે ‘અત્ત એવ યોગસાત્ત્વં સ્વુપ્તમ્પતિયા બદ્ધ સ્મ મગ્ધાન્ત વાર્ધગણ્ય દટ્તે શાકરસપિમિત્રે પદ્ધતિતંત્રના કર્તા વાર્ધગણ્ય છે એમ માને છે । આ નયચક્રમં તુતીય જરમં ‘નિમનશિષ્યે વાર્ધગણે તત્ત્વે છુમ્પતિતામિમતમ્’ અર્થાત્ સ્થનારિસુરિ પણ પદ્ધતિતંત્રના કર્તા વાર્ધગણ્યને માને છે । આ વાર્ધગણ્ય ‘ઈશ્વરક્રમ્પ’ ના ધૂનયી શિલ્પના પ્રથમ શલ્પના મધ્યમં વર્તમાન સંકલ્પયોગાચાર્ય છે લક્ષ્યમ્પે ક્રેત્રાત્ત્વ દેવિદાસિકો માને છે । ધીરવાસી દેવિદાસિકો વદિતક્રમ્પ નિર્મિતા પદ્ધતિશાસ્ત્રાર્ય છે ઈશ્વર ક્રમ્પ પણ વદિતક્રમ્પ કર્તા પદ્ધતિશાસ્ત્રાર્ય છે એવી મામ્પતાને બારણ કરનાર છે । “સુત્તપન્નિચમ્પતિ મુનિપ્રાસુરે સ્વચ્ચમ્પના પ્રદદી । આસુરિણિ પદ્ધતિશાસ્ત્ર તેન વહુપા ક્રમં તંત્ર” ॥ શિષ્યપરમ્પરયાગતીશ્વરક્રમ્પોન વૈતદર્શ્યમિ । સંકલ્પમ્પતિના સમ્પન્નિકામ સિદ્ધાન્તમ્ ॥ સત્ત્વમ્પ નિઃ સેડર્પી સેડર્પી ક્રમ્પત્ય પદ્ધતિતંત્રત્ય । આસ્માપિકાવૈદિતા પરશ્વલ્પનિર્જિતાઆપિ” આ કારિકાજોનો સારી રીતે વિચાર કરવામં બાને તો ઈશ્વરક્રમ્પ વદિતક્રમ્પે પદ્ધતિશાસ્ત્રાર્યની હૃદિ બાને છે આ શાલ યવાર્થ મળાયે ।

૧ ‘સત્ત્વતંત્રાવૈશારદ્ય’ ‘વાર્ધગણે ટં’ ‘તેન વહુપા ક્રમં તંત્ર’ ‘શ્વરક્રમ્પ વદિતંત્રમ્’ ‘વદિતંત્રેન મુનિના વહુપા ક્રમં તંત્ર’ ‘વદિતંત્રાન્ત’ અન્ પદ્ધતિશ્વ વદિતક્રમ્પનાસત્ત્વમ્પતિ વિપુલં ટં’ આ વચ્ચેના આધારે ટંન પદ્ધતિ વદિતંત્ર નામન છે તે પદ્ધતિશ્વ નામના આધારે દુષ્પાન મોત્તવા દોરવાની વાર્ધગણ, વાર્ધગણ્ય એવ યોગસાત્ત્વના સમ્પન્ન ક્રમ્પેવાર્તા બાને છે । આ વદિતંત્રને યોગસાત્ત્વ પન્ન ક્રમ્પેવાર્તા બાને છે । યોગસાત્ત્વ શંકલ્પો પર્વાન પન્ન છે ‘તંત્રામ્પતિરી દુષ્પાનાત્ત્વ અન્પતિ ન વદિતક્રમ્પ અન્ન નીત્ત્વ-
ના વદેવામા બાનું છે । મદ્ધે જ શાકરસપિ મિત્રે જન્ન મામતીમાં ‘યોગસાત્ત્વં સ્વુપ્તપાત્ત્વતા બદ્ધ જન્ન માત્ત્વાર્ વાર્ધગણ્ય અન્ન અન્નું છે । અથવા યોગસાત્ત્વની ક્રમ્પના વરતા વાર્ધગણ્ય વદે છે એવ વ્યાખ્યા કરવાની વદિતંત્ર યોગસાત્ત્વો મન્ન છે એવ યાજ્ઞવલ્કી શાલ મળી । આ તત્ત્વાચાર્યે યોગના નવકોર્કે દિશ્વપ (વિદ્યારત્ત્વે અન્નુસમ્યવિદ્યાત્ત્વપર્વા) કમું ટંન । પદ્ધતિ જ મદ્ધે યોગસાત્ત્વં સ્વુત્તરસતા આમ વાર્ધગણ્યનીસત્ત્વસાત્ત્વ પન્નો પ્રલેપ વર્તી શ્વેત । ।

‘જયમજ્જકા’ મં ‘પદ્મશિલ્પેન મુનિના મહુધા કુર્ન તંત્રં પથિતત્રાણ્યં પથિતસ્યં કુન્નમિતિ તત્રેવ પથિરપા
 ધ્યાન્યતા’ આપમયો ‘સાહુધાર્ય’ પણ કહે છે । ‘સુવર્ણસપ્તિ’ માં પણ ‘જયં પદ્મશિલ્પ’ પથિસહસ્રગાથામર્ક
 વિપુલં તંત્રં પ્રોક્તવાન્’ એ જ પ્રમાણે જોવા મળે છે । આ પથિતંત્ર વાચસ્પતિમિથના બોવામાં આમ્યુ નથી એમ
 જમાઈ માનવું છે કારણ કે ‘રૂપાલિશ્યા’ રૂપાલિશ્યાયા પરસ્પરેણ વિક્રમ્યન્તે સામાન્યાનિ ત્વતિરુપે સહ
 પ્રવર્તન્તે’ આ વાક્યને તત્ત્વજ્ઞાણીમાં પદ્મશિલ્પાર્યનું બળાવે છે પણ વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં ઘનેલી
 મુક્તિદીપિકામાં ‘તથા ચ મગવાન્ ચાર્યગણ્ય પઠતિ’ આ પ્રમાણે નામેલેલપૂર્વક ‘રૂપાલિશ્યા’ આ વાક્યને
 ટાંક્યું છે । તેમાં જ ‘તથા ચ ચાર્યગણા પઠન્તિ તદેતથેભોક્ત્યં વ્યકેરેપૈતિ’ ફક્ત પ્રતિષેધાત્ અપેક્ષમ્પલિ
 વિનામ્પ્રતિષેધાત્ સંસારાદ સૌકમ્યં સૌકમ્યાત્માનુપલબ્ધિરિતિ’ આ જ્ઞાન આવે છે કે જેનો ‘ધ્યાત્રમાર્થ’ માં પણ
 રહ્યો આવે છે । તેની વ્યવસ્થામાં વાચસ્પતિમિથે વ્યાસમ્પરિપ્તું છે એમ જવાબ્યું છે । આ વાક્યને કેટલાક દિ-
 હાસ્ત્રેમિથો વ્યાસસૂત્રના ‘વાસ્ત્વાયનમાધ્ય’ મં જોઈને વ્યાસ અને વાસ્ત્વાયનના સમયમાં પૌર્ણપર્યની કલ્પના
 કરે છે । આમ પથિતંત્રના કર્તૃભિયમમાં જોક્ષ્મ નિર્ણય કરી શકાયો નથી । તેમાં ‘પરમાર્થ’ નામના બૌદ્ધમિથુ
 અને દેવિદ્વાસિકોનું બળબાળપણ જ કારણ છે ।

જમને તો જાતો છે કે ચાર્યગણ્ય એ વ્યક્તિ જિરોપનું નામ નથી પણ જેમ માઠ ગોત્રનિષ્પન્નમ છે પશ્ચિ-
 ક્ષાત્રીનું વાસ્ત્વાયન છે અને રાષ્ટ્રોત્કરનું માણ્ડાન છે તેમ પંચશિલ્પનો જ અપર પર્યાય ચાર્યગણ્ય હશે ? રૂપગણ
 ગોત્રથી કનેક્ટ હશે ? પામિલિ સૂત્ર ‘ગર્ગાશિષ્યો યજ્ઞ’ આ સૂત્રના ગર્ગશિષ્યગણમાં રૂપગણ શબ્દ છે ‘રૂપગણસ્ય
 ગોત્રાપલ્લં ચાર્યગણ્ય’ આ પ્રમાણે યજ્ઞ પ્રત્યયપત્ત આ શબ્દ છે । ‘નદાદિશ્ય’ ઠક્’ આ સૂત્રમાં અલેક્ષા નદાદિ-
 ગણ મં ‘અભિશર્મન્ રૂપગણે’ આ પાઠ આવે છે રૂપગણ ગોત્રમાં અભિશર્મન્ શબ્દથી ઠક્ પ્રત્યય આવે છે આ
 ગોત્ર પારિમાણિક છે ।

ચાર્યગણ્ય રૂપગણા ગુરુ છે પ્રથમ જ્ઞાનકર્તા છે આ પ્રમાણે પરમાર્થ કહે છે, પણ તે કાત્તર નથી
 કેમકે સુપ્રાચીન આદિદામ અનુયોગશ્ચ, નન્દિસૂત્ર કલ્પસૂત્ર તથા મગવતીગીતાં પણ પથિતંત્રનું નામ
 આવે છે । અર્થાત્ પથિતંત્ર જ્યાં જ પ્રાચીન છે જોઈ ટેકાને પથિતંત્રના કપ્તા છીકે પદ્મશિલ્પાર્યનું નામ
 આવે છે તો જોઈ ટેકાને ચાર્યગણ્યનું નામ આવે છે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી પણ એક ગોત્રજ્ઞ નામ છે ચારે
 બૌદ્ધ વ્યક્તિનું નામ છે કમે એક છે એમ જાણે છે ।

રૂપગણ

નયચક્ષતરે રૂપગણ વિરજિત ‘સંધ્ય સપ્તિ’ ની એક પણ કારિકા છીધી નથી । પણ પ્રધાનપણે
 પથિતંત્રમાં નિક્ષેપ અ પદાર્થો છીધા છે । જાણી જ એમણે ‘નિમ્મરશિષ્યો ચાર્યગણે તંત્રે’ આમ કહ્યું છે ।
 રૂપગણ વિક્રમની પ્રથમસૂત્રીના મનાય છે । આ પ્રત્યક્ષરે જ્યાં જ્યાં જણનીય નિયમ છીધો છે તે
 સંદર્ભનો ના મૂઝમૂલ પ્રયોગો જ આધાર રાખે । જાણી સાધ્યસપ્તિનો આધાર નદિ લેવાયો હોય ।
 આ નિયમમાં નિદાનો વિચાર કરશે L

આ સંધ્યસપ્તિનો જણનાત્મક પ્રથમ મધુચન્દુર રહેલી પરમાર્થસપ્તિ છે એમ બૌદ્ધ દેવિદ્વાસિકો
 માને છે । તેઓ કહે છે કે એક સમયે ચિન્મયાસી નામના સંધ્યાધાર્યે મધુચન્દુની અનુપસ્થિતિમાં તેના ગુરુ

કર્ચો છે । તથા ‘વર્મો નામોષ્થતે મામકાય’ પદકામ્યો ધ્યજનકાય’ इति અધિધર્મપિટકજ્ઞાનિમ્બોના વચનો સેવામાં આપ્યાં છે ।

બુદ્ધનો નિર્વાણ સમય ઐતિહાસિકો નક્કી કરી શક્યા નથી । માર્તીયકપરેલામાં જયચન્દ્ર વિદ્યા-લક્ષ્મી ૬૦ ૫૦ ૫૪૪ જણાવે છે, બૌદ્ધદર્શનમાં ૫૦ બલ્લેષ ઉપાધ્યાય ૬૦ ૫૦ ૪૨૬ ૬૦ ૫૦ ૪૮૨ લખાવે છે, હુનસાક્ષના સમયમાં બુદ્ધદેવનો નિર્વાણ સમય ક્રોડ ૧૨૦૦ વર્ષ કહેતા હતા તો વીનાઓ ૧૫૦૦ વર્ષ કહેતા હતા કેટલાકો ૨૦૦ વર્ષ લેખતા હતા, પાહિયામનું કહેવું એમ હતું કે બુદ્ધનિર્વાણ ૬૦ ૫૦ ૧૧૦૦ માં થયું હતું કેમકે મૂર્તિની સ્થાપના બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી ૩૦૦ વર્ષે પડી હતી । તે વસ્તુ હાલ વેશમાં ‘વાવનરી મહારાજા વિજ્ઞાનું રામ્ય દ્વાર’ વિજ્ઞાનો શાસન કાલ ૬૦ ૫૦ ૭૫૦—૭૧૯ હતો ।

મગધરાજ મહાસ્ય બુદ્ધદેવનું નિર્વાણ મારત બુદ્ધની પછી ૧૩૫૦ વર્ષે અર્ધાદ ૬૦ ૫૦ ૧૭૩૦ માં થયું હશે એમ જણાવે છે । પશ્ચાત શ્રી કમ્પાળ સિંચવડી ‘વીરનિર્વાણ સંવત્ વૌર જૈનકાલ ગણના’માં મહાવીર નિર્વાણથી ૧૪ વર્ષ ૫૩ માસ પૂર્વમાં બુદ્ધનું પરિનિર્વાણ થયું છે એમ જણાવે છે આમ બુદ્ધનો નિર્વાણ સમય અવગણ્ય છે ।

બુદ્ધ નિર્વાણના પછી અન્ય વર્ષોમાં એ પ્રથમ પરિપદ્ (સન્નીતિ) મળી । ધીજી પરિપદ્ ત્રિત્રમ ૫૦ ૩૨૬ માં અને ત્રીજી અંશોક રાજાના રામ્યકાલમાં પડી હતી । આ ત્રણે સમાજોમાં સૂત્ર, મિત્ર, અને અધિધર્મનો ક્રમશઃ સંક્રાંત થયો । તે પછી પાટલિપુત્રના રાજા કુશાનવર્માએ કનિષ્ઠદ્વાર કાશ્મીરના સત્રીમાં મેળી થયેલી ‘ચોથી સમિતિમાં’ દ્વિતીય કસુમિત્ર અને અશ્વલોકપુરસ્કૃત સ્વમિરવાદિપોદ ત્રિપિટક ઉપર માધ્ય બનાવ્યાં જેને ‘મહાભિમાય’ કહે છે ।

કનિષ્ઠના સમયવિષે ઐતિહાસિકોમાં યત્નપૂર્વક ચાહે છે । કેટલાક ઐતિહાસિકો ૬૦ ૫૦ ૧૦૦ માં કનિષ્ઠનો શાસન કાલ કહે છે । આની રાજસભામાં પશ્ચિત નાગાર્જુન અને અશ્વલોક હતા । અશ્વલોક મહાયાન સિદ્ધાન્તના પ્રવર્તક છે એમ ક્ષમા છે ।

નાગાર્જુન

અશ્વલોકના પછી નાગાર્જુન થયા । એણે ‘મધ્યમકરિકા’ ‘મિદ્ધામ્પાવર્તિની’ આદિ પ્રત્યેકો રચના કરી છે । ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના સમ્પ્રદાયિક મનાય છે । જેથી ૬૦ પ્રથમ સ્થૂતકનો પ્રારંભકાલ આવે છે । આ નાગાર્જુને પોતાના ‘સુદ્ધેશ્વ’ પ્રવચ્ચ યજ્ઞશ્રી સાતજાહમને પરમાર્થ અને વ્યવહારની શિક્ષા આપી છે । પ્રજ્ઞાપારમિતામાં ચિસ્ત્ર સિદ્ધેશ્વન કારતેલકા મધ્યમિક મતને સર્વ રીતિથી ચિસ્ત્રાત્પૂર્વક સિદ્ધેશ્વન કરનાર નાગાર્જુને માધ્યમિક કર્મરક્ષામાં શૂન્યતાની પ્રતિષ્ઠાપના કરી છે । એ બુદ્ધના પ્રતીક્ષ સમુત્પાદને ચિસ્ત્રસિદ્ધ કરનાર છે । આ કર્મરક્ષામાં નાગાર્જુન પોતાની તાર્કિકશક્તિ અને અલૌકિક પ્રતિભાનો પરિચય કરાવે છે । આ જગત ઉત્પત્તિ

૧ યાત્રુવેદ એક પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય પ્રવચ્ચાર છે । કનિષ્ઠના સમયમાં તે રજા હતા । કનિષ્ઠ તેને પોતાની સભામાં આપવાનું આદર્શ આપ્યું । યાત્રુવેદ આપવામાં આવ્યો હતો । તેથી કનિષ્ઠને પણ કહેવો । તે પણ ‘યજ્ઞદ્વાર કનિષ્ઠકેત’ના નામથી ટિપ્પણી માધ્યામાં શાક પણ લેખ્યો છે । આ કનિષ્ઠ બુદ્ધથી ૪ વર્ષ પડી ગયા હતા । (મારત વર્ષના ઇતિહાસ પૃ ૧૧૧) શૂન્યતાન પણ કનિષ્ઠ, બુદ્ધ મે ૪ વર્ષમાં હતા કહ્યું છે ।

ગુરુવંશના પ્રારમ્ભસમયલિપે ઇતિહાસકારોની માન્યતા અનેકલિપ છે । કેટલાક વિદ્વાનો બામ્બરાજ્ય કાશ્મીર ન ગુરુવંશ શરૂ થઈ ગયો હતો જામ માને છે । આ ગુરુવંશને જ બામ્બરાજ્યવંશ કહેવામાં આવે છે 'પટે પ્રમતસામન્તા ધીમદુતકુલોદ્ભવા' । ધીપાર્વતીયામ્બામ્બ-નામન 'અન્નાર્તિન' ।^૧ આથી રીતે કલિયુગરુદ્રાવત્તામાં સંભવ છે । આ વધ કૃષ્ણાનંદની દક્ષિણવિશાખા ધ્રોણનામના પર્વતપ્રદેશમાં શરૂઆતમાં રામ્ય કરતો હતો । તે વંશમાં તૃતીય રાજા પ્રથમચંદ્રગુપ્ત તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત હતો જેને સંગમવિશાલ દ્વિતીય ગન્ધર્વેન પદ્ય કેટલાકો કહેતા હતા । તેના પુત્રરત્નને કેટલાક એસિહાસિકો પરાક્રમમાં સુર્ય 'ત્રેલો દ્વિતીય વિશ્વમાલિકા દ્વિતીયચંદ્રગુપ્ત શરૂ કરે સહસ્રાબ્દ માને છે । એમ મનાય તો આ વિશ્વમાલિકાથી પૂર્વગર્ભી વસુવન્ધુ પડે ।

ચરકસંહિતા

આ નવચક્રમાં ચરકસુદ્રુતના કેટલાક વચનો બોધમાં આવે છે । ચૈવકને કમતા પ્રાચીનતમ પ્રમાણમૂલ પાઠકના ચૈવક પ્રમ્બોના મૂળમૂલ ચરકસંહિતા અને સુસુતસંહિતા આ બે પ્રમ્બ છે । આ બે પ્રમ્બ પૂર્વ કાશ્મીર પદ્ય બાપુવેદ લિપિના કેટલાક સૂત્રો અને શાલો મિષમ્બ હતા । પુનર્વસુ બાપ્રેયે 'ઇ' સ્થિત્યો ને બાપુવેદ મળ્યાનો । પહેલા અગ્નિવેદો રવેલા તંત્રનો પ્રતિસંસ્કાર કરીને ચરકે આ સંહિતાની રચના કરી છે । કેમકે આ સંહિતામાં દરેક અધ્યાયની શરૂઆતમાં 'બાપ્રેય ઉવાચ' તથા સ્વહે સ્વહે અગ્નિવેદ પ્રમ્બ કરે છે અને પુનર્વસુ બાપ્રેય ઉચ્ચ આવે છે । આ રીતે આ સંહિતા દ્વિતીય બાના મૂળ ઉપદેશક પુનર્વસુબાપ્રેય છે । બાના અગ્નિવેશના વચનોને કુદા કરી રોપ વચન વધાવ પુનર્વસુ બાપ્રેયમાં કાશી શરૂાય એમ મની કેમકે અધ્યાયોના અન્તમાં 'અગ્નિવેશકૃતે તંત્રે ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે' જાનો સંભવ બોધમાં આવે છે । એટલે પુનર્વસુ-બાપ્રેયે ઉપદેશ આવ્યો । અગ્નિવેશે એ તંત્ર રમ્યું તેનો ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કરીને ચરકસંહિતા કરી । પ્રતિસંસ્કાર એટલે સંહિતાર્થનો સિદ્ધાર કે અભિવિસ્તૃતનો સંસ્થાપકરો, તે પછી પદ્ય દ્વિતીય પોતાના ૪૧ અધ્યાયનો સમેટો કર્યો । આ પ્રકારે કુલ ચરકસંહિતાના ૧૨૦ અધ્યાયો થાય છે ।

પ્રાચીનકાશ્મીર પ્રમ્બ બાપ્રેયનાં નામ મળે છે (૧) પુનર્વસુ બાપ્રેય (૨) કૃષ્ણા બાપ્રેય અને (૩) મિદ્ધુ બાપ્રેય । 'ગાન્ધર્વે માર્કો વેદ કૃષ્ણાત્રેયશિષિવિન્તિનમ્' (મહામારુત, શાં., અ ૨૧૦) આ વચનથી બાપુવેદના મૂળ આચાર્ય કૃષ્ણાત્રેય દ્વિતીય બોધે । શ્રીકેટ ટીકાકાર 'કૃષ્ણાત્રેયઃ પુનર્વસુઃ' આ રીતે કૃષ્ણાત્રેયને જ પુનર્વસુ કહે છે । 'અગ્નિવેશાય ગુરુણા કૃષ્ણાત્રેયેણ માપિત્' (ચરક. પિં. અ. ૨૮ શ્લો. ૧૫૩) તથા 'કૃષ્ણાત્રેયેણ ગુરુણા માપિતે ચૈવપૂનિતમ્' આ વધા વાક્યોથી પુનર્વસુ બાપ્રેયને જ કૃષ્ણાત્રેય કહે છે આથી મની થાય છે કે પુનર્વસુબાપ્રેય અને કૃષ્ણાત્રેય આ બંને એક જ વ્યક્તિનાં નામ છે ।

૧ એવો કોઈ પરાક્રમી રાજા હતો જેથી નામ મિદ્ધુમાલિકા હતું માટે જ ચીવક પરાક્રમી રાજાનો પેટાને પરાક્રમી રાજાના છે જ મિદ્ધુમાલિકાને બાપ્રેય કરીને બધુક રાજા મિદ્ધુમાલિકા છે બાપુ નામકરન કરે છે બાપુ માન્યતા પેટી છે । ૨ 'કર્ત્ત્વિય દ્વિતીયગાન્ધર્વમિદ્ધુમાલિકા' ચરક. પિં. અ. ૮ તથા 'મિદ્ધુમાલિકામ્બુદ્ધુમાલિકા દ્વિતીયગાન્ધર્વમિદ્ધુમાલિકા' ચરક. પિં. અ. ૧ તથા 'મિદ્ધુમાલિકા દ્વિતીયગાન્ધર્વમિદ્ધુમાલિકા' ચરક. પિં. અ. ૮૪ ૩ આ પુનર્વસુ બાપ્રેયે વામ્બરાજ્યનામની પદ્ય બોધવાવધમાં આવે છે (ચર. પિં. ૧૧ મેમ્બરહિતા દ્વિ. ૩૧ માં) આ વાચની આ બાપ્રેય વેદવાચ નામના લખના રીતથી હોય એમ મને છે ।

મિથુ આત્રેય-વીરનાશકનાં ભક્તે છે કે મુદ્દના સમયે બધાના બોહાક પૂરેસમયમાં તદ્દત્તિકામાં વૈશાંત્રિ-નિવાના મુખ્ય અધ્યાપક મિથુ આત્રેય હતા। જુહાના પ્રયોજના અને ત્રિપ્તસારના નિષ્ક્રિયક બીજક કુમ્ભારસ્ય આ આત્રેયની પાસે જ વૈષ્ણવક લીલ્યા હતા। આ આત્રેય જ ચરકમંદિતાના મૂળ પ્રજ્ઞા પુનર્વસુ આત્રેય છે આનો હર્ષક મશાદ્યનો મત છે। આ મત યુષ્ઠ હોય તો ૬૦ ૫૦ ૬૦ મીં આસપાસ આત્રેય કયા હશે। કેટલાક દિશાસત્રેવાઓ પુનર્વસુ આત્રેય અતિપ્રાચીન છે ને મિથુ આત્રેયથી અલ્પ છે એમ માને છે। પરંતુ પુનર્વસુ આત્રેય અને મિથુ આત્રેય સમસાધીન છે કેમકે યજુરુપીય અધ્યાયમાં પુનર્વસુ આત્રેયની સાથે જર્જા કર્ણાણ્ડોમાં મિથુ આત્રેયનું^૧ પણ નામ છે।

ચરક-પામિત્રી સૂત્રમાં 'ચરકચરકમુદ્' થી નિર્દેશ કરાવેલા ચરક યજુર્વેદની શાલાના પ્રવર્તક કદરિ છે, પણ અતિપ્રેચીતમાં પ્રતિસંસ્કારી ચરક નથી। 'પાતજ્ઞાનમ્મામાપ્યચરકપ્રતિસંસ્કૃતૈઃ। મનોરક્ષણ-શોધમાં હર્ષેન્દ્રિયત્વમે મમ।' આ શ્લોકથી ચરકના ટીકાકાર ચક્રપામિદ્ય ટીકાના અભ્યાસમાં ચરકના પ્રતિસંસ્કાર કર્તા પતંજલિને મતસ્થાપ કરે છે તથા પતંજલિ અને ચરકને એક માને છે। તથા યોગસૂત્રાધિકાર મોઝ યાગર્ણીકરના મિહાલમિથુ તથા વૈયાકરના નાનોદયમદ્ પણ ચરક અને પતંજલિને અભિન માને છે કેમકે ચરક મોદ્યુ સાધન યોગ માને છે તથા તણેમી ગણનામાં સાંસ્ક-સમસ્ય તરોતું જ અનુરૂપ કરે છે। બો કે મર્ષુદરિ, કેપટ વાદિ મ્હામાપ્યના વ્યાખ્યાનરોપ પતંજલિનો યોગસૂત્ર કે ચરકસંહિતાના કર્તા તરીકે ક્યાંય પણ રહેલ કર્યો નથી। કેટલાકને યોગમૂલમાં શાંત્યપદ અને મિહાલનાયતું નિરાકરણ આવતું હોવાથી તેના કર્તા પતંજલિ નથી જામ થયે છે પણ આ કથનમાં આ પ્રકર પ્રમણ કહી શકાય મહી કેમકે શાંત્યપદ અને વિજ્ઞાનરાદ કુદ્યો જ છે એમ જોહો પણ કહી શકે તેમ નથી માટે પતંજલિને યોગસૂત્રકર્તા માનવામાં પ્રમલ નિષેધ જાત્તો નથી। કેમકે એક પતંજલિ સામ્યેદરી શાલાના પ્રવર્તક છે। યોગસૂત્રમાખ્યમાં શાંત્યપદનિમિત્ર પદ કોઈ પતંજલિનું લખન ઠાકે છે। યુષ્ઠીયીકામાં પણ પતંજલિના સંસ્કરણિયપક લાખો જોવામાં આવે છે। અતિસ-પતંજલિનો રહેલ મત્સ્યપુરાણમાં છે। પામિત્રી ૨-૪-૬૯ સપ્તકલિગમમાં પતંજલિનું સ્તરણ કરે છે। ચરકમાં સાંસ્કોનાં જોતીસે તરોતું કર્તાન છે એ પદ્ધતિએ ફક્તને સૂત્રિને જોતીસ તરતું લખન કર્યું છે। ચરકમાં તન્નાયાનો રહેલ નથી। યદ્દે આ ચરકને પતંજલિ માનવામાં થાયો નથી। આ પતંજલિ મ્હાનરમમ્મામાપ્યકર્તા પતંજલિથી અલ્પ છે। પાતજ્ઞાનમ્મા, યોગસૂત્ર અને મિહાલસૂત્રના કર્તા એક જ પતંજલિ છે। મ્હામાપ્યકાર પતંજલિ અલ્પ છે। ચરકમાં વૈસેદિકમુદ્રમ કહેલા પદાવોનો રહેલ છે માટે ચરકપ્રતિસંસ્કરણ કદાપ્ અધિગા પહોંચું અને મ્હામાપ્યકાર પતંજલિથી પૂરતું રહેલું જોઈએ। પ્રકમાત રાષાધિયમ કનિષ્ઠના દરબારમાં એક વૈષ ચરક હતો। કેટલાક દિશાસત્રો આ

૧ હમ્મે ચરક દ્વ જ ૧૫ ત્રણુલીન અધ્યાય ૧ પ્રકટેવેદ્ય તરોત્તરકાવનારખક યોગજ્ઞઃ। ઉચ્છેદિ યોગજ્ઞઃ વંચમ્ વૈષ યુગ્મિઃ ॥ અમે કુણ્ણ એવ ૧૫ તરર આ લાંબકલિયો કલ છે। પતંજલિએવદન અને મ્હામરત્તના ૧૬ તરણ બાને છે। ચરકમાં ૨૪ તરણો કહેવ છે। ૧ તરણાએવદનમ્મામાપ્યકાર વ્યાખ્યાનાં પ્રવેદન। ૪ મિત્તો ૪૨ વિદ્યમે ૪ તર વિત્તો ૫૫ ॥ લગીથિતા કલિનુપા કારણે અમ્માધિ તર। તરણે યાગજ્ઞી દ્વ વિદ્યેદ્ય કારણે મુન ॥ ચર દ્વ ૪ ૧ ૫ ૨૧ ૬ ॥

ચરકને જ અભિવેશવર્તના પ્રતિસંસ્કર્ષા માને છે પરંતુ મામ્ની સમ્પ્રદાયને મૂકીને કોઈ ચોક્કસો પુરાવો મળ્યો નથી । આ કનિષ્ઠનો સમય વિ. ૫૦ ૫૦ થી આસપાસનો છે । ‘ચિકિત્સિતં યજ્ઞ ધર્મકાર માત્રિઃ પશ્ચાત્તદત્તેય ઋષિર્નિર્ગત’ આ રીતે મુદ્રાચરિતામાં અશ્વધોષ પળ આશ્રયના ઉપદેશને સંહિતા કહે છે । ચરક કેવલ પ્રતિ-સંસ્કર્ષા છે કર્ષા નથી, એમ માને છે । માટે અશ્વધોષથી પળ પ્રાચીન હોવાથી તેના કર્ષા કનિષ્ઠસહ્યેન ચરક વડે શક્યતા નથી ।

આ ચરકસંહિતામાં ૪૧ અધ્યાયને ડહેરનાર હદયલ કાસ્મીર પ્રાન્તના પશ્ચિમદુરમાં જન્મેલા છે । એમને ડહેરના પાઠોના ડહેરજનરથી ચક્રપાણિ, દક્ષ અને ભિન્નપરશિતજાદિ ત્રિશ્વનો સે પાઠને કાસ્મીરપાઠ કહે છે । હદયલે ડહેરના પાઠનું ડહેરજન વામડે કર્યું છે । વામડનો એક પાઠ વાહમિહિરે પોતાના કાન્દર્પિક-પ્રકરણમાં ટાંક્યો છે । ઇટમે વાહમિહિરથી પૂર્વેવર્ષી વામડ છે । તેનાથી પૂર્વગ્રાહીન હદયલ છે । વામડને ૬૦ પાંચવી સ્ત્રીનો મનવાચ્ય આવે છે । હદયલનો સમય ૬૦ સ. ૧૦૦ થી ૪૦૦ ની વચ્ચે મનવાચ્ય હરકત નથી । હદયલ કનિષ્ઠવૈદ્યો પુત્ર છે । આ કનિષ્ઠવૈદ્યનો અજ્ઞાતસહ્યદ્ય વામડે ડહેર કર્યો છે ।

સુમુત

વિવેકસવચ્ચન્તરિયે શત્યત્તર મિયે આપેલા ઉપદેશનો સંગ્રહ કરી સુમુતે આ લેખ રચ્યું । પરંતુ વર્ષમાત્ર સુમુતસંહિતામાં આયુર્વેદના બેઠે ઓળું વર્ણન છે । પ્રથમ પાંચ સ્થાનમાં ૧૨૦ અધ્યાય છે । બાને સીમુતસંત્ર કહે છે । બાને હદયસુમુત પળ કહે છે । તેમાં પછીથી ૬૬ અધ્યાયોનું ડચરતંત્ર ડહેરનું છે । આ ડચરતંત્રમાં અભિવેશ, મેષ, વિદેશ, પર્વતક, બીજક વગેરેનાં લંભોમાંથી બનેલ ભિયો ઓલેલા છે । ડચરતંત્રકારે ડચરતંત્રને ડહેરમાં પૂર્વમાં પાંચ સ્થાનોમાં સુષારો વધારો કર્યો છે કે મહીં ૧ કહેનું મુલ્કેલ છે । આ ડચરતંત્રને કોળે ડહેરું । તે પહેલાં સુમુતતંત્રનો પ્રતિસંસ્કાર વોરૂં કર્યો હતો કે નહિ । એના ડચરમાં હાલની પ્રતિસંસ્કૃત સુમુત-સંહિતા મૌન છે કેમકે બનેલ ટીકાકારોએ ડહૂવ કરેલા હદયસુમુતના પાઠો આ સુમુતમાં મળ્યા નથી । સુમુતનો પ્રતિસંસ્કાર બનેલ વાર વળે છે । પ્રતિસંસ્કારકર્ષા તરીકે હદયમમડ, બેજન, ચન્દ્ર અને નાગાર્હુનના નામો લેવાય છે ।

‘વિદ્યામિત્રસુતઃ શ્રીમાન્ સુમુતઃ પરિપુષ્ટિ’ ‘શાસ્ત્રિયોત્તમવિદ્યેષે સુમુતઃ પરિપુષ્ટિ’ આ વચ્ચેની સુમુત વિદ્યામિત્રના પુત્ર તરીકે જાણવામાં આવે છે । પહેલું વચ્ચે સુમુતસંહિતામાં જ છે । તે વચ્ચેના મિયે શાસ્ત્રિયોત્તમવિદ્યેષે રૂઠે છે ઇટમે આ સુમુત મહર્ષિઓના સમસામયિક માનવાચ્ય આવે છે । આ સુમુતસંહિતા મૂળનું સુમુત જાણું । પ્રતિસંસ્કૃત વપ્પ સુમુત ચરકના પ્રતિસંસ્કાર પડીના સમયનું છે । અર્ષાત્ ૬૦ સ. ૧૦ પાંચમા શતકમાં ઉપલબ્ધ ચરક અને સુમુતસંહિતા સેવાર વડે ગઈ હતી ।

૧ બે કે નાગાર્હુને વપ્પના પ્રત્યેક કનિષ્ઠના વામ્નો વિવેક કર્યો નથી અને કનિષ્ઠના ડિરાબે સમવાચ ઓળે મપુલ મોરે સ્વબોધી મહા છે તેમાં સ. ૩ થી ૪૧ મળેનું ઓળામાં આવે છે બે આ સ. મે કનિષ્ઠને માનવાચ્ય આવે છે વામ્નરૂન કનિષ્ઠનો સમસામયિક ડિહ વળે નથી । તેમ જ નાનાનુના સમસામયિક મનાના કુમારના કે બે સીપામિદ્ધ મળના જવાબ આપારી મના છે તેઓએ વેળાના પ્રત્યેક કનિષ્ઠનું બીજા કાલના મુદિ અને વર્ણન કર્યું છે । ૧ ચરકવિદ્યા સ્થાન ૩. ૧૨ ૬

આ સુમુક્તા પ્રતિસ્તંભકાર્થર્થો તરીકે ચક્રન માર્ગાર્જુનને કરે છે । નાગાર્જુનો અનેક વખત છે । બૈદ્ય શ્વપરાથી એક નાગાર્જુન છે, શીશ્ય એક બોદિશાસ્ત્ર, યોગશતક આદિ પ્રત્યેના કર્ણો રસસાહચર્યા નાગાર્જુન છે, શીશ્યો નાગાર્જુન શાસ્ત્રાદ્ય રાજના મિત્રતરીકે હર્ષવૈરિતામાં માથ કમિષ કરેલ છે । પ્રત્યક્-વિન્યામર્મિયં વૈન મુનપરમ્પરામાં શાસ્ત્રાદ્યના સમકક્ષીન નાગાર્જુનને રસશાસ્ત્રના વિદ્વાન મમ્મા છે ।

સુમુક્તો પ્રતિસ્તંભકાર્થર્થો ૬૦ સ૦ બીજાથી જોયા શતક નવે વયો છે કેમ કે સંક્રમણરિક્તમાંથી સુમુક્તમ્ સ્વાદ સ્તરો કરેલાં છે । માટે અભિવ્યક્તા સમસામયિક શ્વપરાદ પ્રતિષ્ઠાપક નાગાર્જુન કેવી રીતે પ્રતિસ્તંભકાર્થર્થો થઈ શકે । તે જ સમયમાં જરૂર વૈન પણ હતા એમ કેટલાકો માને છે । અને શાસ્ત્રમાહારણના વાઙ્મયસાત્કર્ણી કરેલ્ય છે । અને બીજાથી ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વના નાગાર્જુનના 'ઉપાવહસ્ય' નામના હર્ષન પ્રવર્ત્ત વરોચકરણ પછી આગમ્યર્જુનના પ્રસારમાં 'વૈવસ્વત્કુસુમઃ કૈત્રવિષેતેન સિદ્ધકા' સુમુક્ત' વા પ્રમણે સુમુક્તો વહેલ કરવામાં આવ્યો છે । વ્યા૦ મહામાયિકારે ૧-૧-૧ સૂત્રના નાખ્યર્મ 'સીમુતઃ' એમ ઉદાહરણ આપ્યું છે । ૨-૧-૧૭૦ સૂત્રના 'શાક્યપાર્વિવાદીનામુપસંખ્યાનમ્' આ વાર્તિકના ઉદાહરણમાં 'કુલમસીમુતઃ' આ પ્રમણે છે । પાણિનિયે પણ ૧-૨-૧૭ સૂત્રના ગણપાઠમાં સીમુતપાર્વિવશ્યદ્ બીજો છે । ૯૮મ્ સુમુત આ વખા બાજાઓથી પૂરેલી છે । અને સુમુત બાજાવે પોતાના પ્રવર્ત્ત પૂર્વચાર્યરૂપે 'સુમુતિ-ગૌતમ' નો વહેલ કર્યો છે । આ સુમુતિ કુલના સિષ્ય સુમુતિ નથી, બૈદ્યપ્રત્યોર્થ અખ્યાત્મકિપર્મ્મ વ સુમુતિનો વહેલ છે । આ સુમુતિ ગૌતમ વૈષ્ણવાર્થ અન્ય છે । આ સુમુક્તો સ્વયં હાર્દિક મહાશય વિ૦ પૂ ૬૦ તથા શાસ્ત્ર મહાશય એ શ્રી ગિરીશ્વરનામ મુખોપાખ્યાય ૬૦ પૂ૦ ૧૦૦૦ વર્ષ માને છે ।

મીમાંસા

મીમાંસાના બે મેદ છે—પૂર્મીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા । પૂર્મીમાંસાના સૂત્રકર વૈમિનિ શ્રવિ છે । ઉત્તરમીમાંસાના સૂત્રકાર વેદવ્યાસમહાર્ષિ છે । આ બંને મહાર્ષિના વેદના કર્મસૂત્ર અને જ્ઞાનક્રાન્ધના પ્રચર વિવેચક છે । આ બંને શ્રવિઓ સમાનકક્ષીન છે કેમકે વૈમિનિસૂત્રોમાં શાસ્ત્રરણ (વ્યાસ) નું અને શ્રદ્ધસૂત્રમાં વૈમિનિનો વહેલ છે । કૃષ્ણદૈવાપને વેદનો વ્યાસ વર્ધાત્ પૂણ્ડ કરણ કર્યું ૯૪૭ અને વેદવ્યાસ કરેલામાં જાતે છે । આ વ્યાસને જ મહામાતૃ-મુરણ વારિના રક્ષિત્વા માનવામાં આવે છે । આ વિવક્ષ્ય દૈતિશાસ્ત્રિને એક મત નથી । વ્યાસના સિષ્ય વૈમિનિ છે એમ કેટલાક પશ્ચિતો માને છે । વૈમિનિના તાર અખ્યાનના એક પણ સૂત્રમાં વૈમિનિના કોઈ પણ તત્ત્વ-નિષ્કારનો વહેલ નથી । આ શાસ્ત્ર વાઙ્મયે કર્મકાન્ધનું પ્રકરણ છે । આ શાસ્ત્રમ્ અસ્તુતરના નિષ્કાર વિષે વિશેષ વ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી । કેમકે યજ્ઞમાદિ ક્રિયાઓની જ જર્ણો કરવામાં જાતી છે માટે જ મહારાશિસૂત્રિ૦ આ વેદવાદિનીર્મયસૂત્રને અજ્ઞાનથી કર્યો છે । અને અસ્તુતરમિષ્ણામાં અજ્ઞાનપદ માનવામાં આવે તો ક્રિયાનો ઉપદેશ અને શાસ્ત્ર પણ અમ્પકસિત થઈ જાય છે માટે અમિદ્યોગાદિનિષ્ણાપક શાસ્ત્ર અર્થ છે એમ કહીને વિચારપૂર્વક વિવેચન કરવા છતાં

૧ 'વૈવસ્વતરી ઉત્તરમાપરાશાસ્ત્રોનો અર્થ છે કે જ ત્રિવિધાવિષયે અસ્તુતરનાય મરેજાય સૂત્રે જ શરી રામ્' (દર્શક૨૧) ૨ નાથ શાસ્ત્રાદ્ય નિમિત્તે છે નાનવત્તી ઉપની યમ વજાત્મુ માટે અને-તેના વંશે અગાદ્ય વૈન વૈરનામાં આવે છે ।

મંદિરસૂત્રનું ઉદ્ધારણ થાતે છે । આથી આ પ્રમ્પત્તર્થી નંદિસૂત્રના કર્તા થવા પ્રાપ્ત છે । આ વેદવાચક-ગણેના સમસામયિક સ્કન્દવિદ્યાધાર્યનો સમય થી૦ નિ૦ સં૦ ૮૨૭ થી ૮૪૦ પૃ પગ ઈસુ વંધ થેલો નથી । આ આચાર્ય મ૦ ગ્રે સમય અને પાછલ સિદ્ધસેનદિશનકરસુરિ મ૦ ની સમ્પતિધારણામાં વિષતી ગયી હીર ।

આ નવચતુર્થ થી૦ સં૦ ૬૦૦ થી પૂર્વવર્તી બૌદ્ધધાર્ય પર્વચરિતિનું વાનય કે વચ્ચમ્ય જથ્થા મુતમ્ય જોવામાં આવતું નથી । આથી ધર્મચરિતિથી પૂર્વવર્તી આ નવચતુર્થ છે એમ ક્લેષણ સહજાને અત્કાસ નથી । મહામાયકર ચિનમદ્ગમિક્ષમાક્ષમાથીપ મહુવાદિના નામથી ચિન્યાન યુગપદ્ધેપયોગમ્હત્તુ સખ્ધન કર્યું છે । આથી ૬૪૫-૬૭૭ થી પૂર્વના મહુવાદિ છે । વિહ્નાગતુ સખ્ધન કરનાર સચોત્કર કે જે ધર્મચરિતિથી પૂર્વવર્તી છે તેનો સત્તાસમય છઠ્ઠી સદી છે એમના પ્રમ્પનો કશો આધાર પ્રકૃતપ્રમ્પમાં ભેગ્યો હોય તેમ અગતું નથી । આથી આ આચાર્ય મ૦ સચોત્કરથી પણ પૂર્વવર્તી છે । અમને અમે છે કે વિહ્નાગથી પાછલના આ આચાર્ય મહુ નથીક પાછલના છે એમ એમના પ્રમ્પના અવલોકનથી જાગે છે । આ વાત ચઢવર હોય તો મયચતુર્થ સચોત્કરથી વિષાંક પૂર્વવર્તી છે । વિહ્નાગનો સમય ઈ૦ ૬૪૫-૬૨૫ કેટલક મને છે તે હિસાબે ઈ ૭૫ આસપાસ નવચતુર્થનો સમય સિદ્ધ થાય છે ।

હતપથ પ્રાપ્તવના માયકર હરિસ્ત્રોત્રી કે બેમો સ્કન્દસાત્રીના ચિવ્ય છે । સ્કન્દસાત્રી જ્ઞાનેદના માયકર છે અને નિકૃતમાયટીકમ્પર પણ છે । મહુવાદનું માય સ્કન્દસાત્રીપ થિ સં૦ ૬૮૦ માં રત્તું । આ સ્કન્દસાત્રીપ પોતલા નિકૃત માયકર થિ ૮-૨ માં શ્લોકગણિકનો એક શ્લોક અને આ જ પ્રકરણમાં સત્રપણિકનો એક શ્લોક ૬-૧૦ તથા ૧૦-૧૬ માં મામ્હના શ્લોકતુ ઉદ્ધારણ કર્યું છે । હરિસ્ત્રોત્રી પણ પોતલા માયકર 'હિ પ્રમાત્રા' આમ કહીને કુમારિકમ્હ અને પ્રમાત્રના મ્હત્તુ સ્વરણ કરે છે । પ્રમ્પકર કુમારિકમ્હના ચિવ્ય છે । આ કુમારિક ધર્મચરિતિના સમસામયિક છે । પરસ્પરના પ્રમ્પમાં પરસ્પર નામ અને મ્હત્તુ યજ્ઞન કરવામાં આવ્યું છે । આ હિસાબે કુમારિક અને ધર્મચરિતિ સ્કન્દસાત્રી (આમનો સત્તાસમય થિ સં૦ ૬૮ થી પૂર્વનો છે) પટલે ૬૦૦ થી પૂર્વના છે ચ્હરે મહુવાદિસુરિમ્હારને ધર્મચરિતિ તથા કુમારિકની કોઈ પુષ્ટિ કે વિષત્રનો ઈશ્વ કયો નથી તેથી પણ આ વધે આચાર્યથી પૂર્વવર્તી છે એમ જોડો પણ સંશયને અત્કાસ નથી ।

પાલકસંહસાપન પ્રમાણગણિકત્રી યુગિત્રમાં વિહ્નાગ અને ધર્મપત્રમાં ઈ૦ ૭૨૫ (૧) અને ઈ ૫૭૫ અર્થાત્ ૧૫ વર્ષનું અન્તર થતાં છે, પટલે વિહ્નાગનો સમય ચિત્રમ્પી જોથી-પાંચવી સદીના વચ્ચમાં તો બાને જ । આમ મહુવાદિ મ્ મ મો જે સમય અને નિશ્ચિત કર્યો છે તે સમયમાં કશો ફરક

૧ સુત્રે પૂરતું હિહ્નાગ । ૨ આ યુગપદ્ધેપયજ્ઞ મરાત્રિસત્રિયદ્ધારાકલે જ આભિચર છે એમ મારી જવાબ થઈ જારણ કે સિદ્ધસેન સિદ્ધકરત્રીય જમાનેના સમ્પતિર્ત્રીયા યુગપદ્ધેપયજ્ઞ જમિયેપ્તેપ્તેવ જપ્તેપ્તવાનેજ આ જાનેનો વિષાર થોવામાં થાય છે । ૩ મહુવાદમાં વર્ષેયુગ તાત્રિકજ્ઞાપિ થે । જતારીકર યમાયામ્હારા માયકરિ કુમ્મ । (કરિ સંદર ૧૫૨) આમ જાવના અમ્પા કલે છે જે જકા થિ ૭ ૬૧૬ માં ચઢવર છે પુત્રેડી ધિટીઆ મેદ-કેરના તાલકાનમાં જ જકા મે ૫૫૨ કલેયે છે, આ હરિનામી ચંદ્રાન નિક્કમાલિક્ષા વર્ષાવજ્ઞ । 'ધીમત્તેડાનિવાસલ વિષમાલે મ્હત્તુ । ધર્મચરિત્રે હરિનામી અમ્હારા કાત્રાથી કુમિમ્મ ।' આમ અમ્પા છે ।

આત્મો મથી । ઇત્તે ચિક્ષ્મ્ના પાંચવી સદીમાં મહારાષ્ટ્રિચી થયા છે એ અન્ય પ્રમાણથી જ સિદ્ધ થઈ જાય છે અને નવચરત્ત્વ આપના પ્રશ્નો અને પ્રશ્નકરોનો સમય પણ આ આધારથીના ઉક્ત સમય નિર્ણયમાં યાત્રક મથી ।

શામન હન 'વિદ્યાન્ત વિધાપર' નામના વ્યાખરણ પ્રથમ ઉપર મહારાષ્ટ્રિચી સ્પષ્ટ કર્યો છે આથી ઉલ્લેખ 'શુભરાત્નદોષિ' માં કર્દમાનમરિયે કર્યો છે । 'દેવશન્દાનુશાસ્ત્ર' ની 'શુદ્ધદૃષ્ટિ' માં પણ 'વિદ્યાન્ત વ્યામહસુ અસમર્થભાવપ્રકરિચ્છાન મન્યતે,' 'વિદ્યાન્તવ્યામહસુ કિરાત એવ દેરાતો સ્તેષ્ટ દ્વાદશ' આ પ્રમાણે વિદ્યાન્ત વ્યામહસુ નામ છે । પરંતુ આ વ્યામહસુ કાલા મયચક્રકાર મહારાષ્ટ્રિચી મથી । મહારાષ્ટ્રિ નામની વ્યક્તિઓ પ્રજા થઈ ગઈ છે । એમાં કોઈ મહત્ત્વદિ તેના કર્તા હશે । આ મયચક્રકાર જ છે એમાં કોઈ પ્રમાણ નથી । કેમકે આ પ્રથમ વ્યાખરણ સમ્બંધી વિધારમાં પાણિનિ અને માપ્યકારને જ પ્રમાણ રૂપે મૂલકારે પ્રદાન કર્યા છે અને રૂપસિદ્ધિમાં પણ મૂલકાર અને ટીકાકાર પાણિનિના સૂત્રોનો જ ઉલ્લેખ કરે છે । શામનના કોઈ પણ વચનનો કોઈ પણ સ્થલે ઉલ્લેખ કર્યો નથી ।

ઘઘી નવચરત્ત્વે 'પ્રમાણસમુચય' નામના બોદ પ્રમાણ પ્રથમની અનેક કારિકાઓનું વ્યાખ્યાન કરીને પ્રથમ શુદ્ધિઓ દ્વારા અક્ષરે અક્ષર નિર્ણયન થયું છે, આ પ્રમાણસમુચયના કર્તા વસુવંશુના પદ્મશિખો પૈકી એક મહાન તાર્કિક અને મતર્થોનો જ્ઞાતા પિન્નાગ છે । આ વિદ્યાનનો સમય દ્વિતીય તૃતીય શતકનું ઊછરણ છે । પ્રમાણસમુચયમાં છે પરિષ્કૃત છે હાલમાં નિષ્કૃતીય માપમાં જ છે તે માપમાંથી સંસ્કૃતમાં કેવલ પ્રત્યક્ષ પરિષ્કૃત જ મતર્થમાં ઉપેક્ષો પ્રાપ્ત થયો છે । આપણા આ પ્રથમજરના સમયમાં સમૂહ પ્રથમ સંસ્કૃતમાં કારિકાઓ હતા । આ વ્યાખ્યાઓ પ્રસન્ન, અનુમાન, અપોદ્ધ અને જાણિપરિષ્કૃતની કારિકાઓનું નિષ્કૃત કરીને તેનું સાચું રીતે નિરાકરણ કર્યું છે । (આ જ પિન્નાગની આઠમ્બનપરીકા અને તેની પૃષ્ઠીના પણ વચનોને મૂકીને સ્વચ્છ કર્યું છે) દિન્નાગે ગીતમ તથા વાચસપત્તિના અવપરમ્બનોનું સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષવ્યાન કરીને પ્રજા અવપરોત્ત સ્થાપના કરી છે । આ શુદ્ધિઓનું નિરાકરણ ડાહ્યાકરે વ્યાખ્યાપિતમાં વિસ્તારથી કર્યું છે । સોનગર્ધિકામાં કુમારિકામાં પણ પિન્નાગની શુદ્ધિઓનું વચ્ચેનું થયું છે આ પિન્નાગે આપણેના દ્વિતીય પ્રજાણથી વ્યાખ્યા પણ કરી છે । આ પિન્નાગ પોતાના શુદ્ધ વસુવંશુના સિદ્ધાન્તનું કેટલાક સ્વં નિરાકરણ કરે છે । તે આ પ્રથમ વળા કેટલાક દર્શનમાં આપ્યું છે । વિષ્ણુશંકર આ પિન્નાગનો સમય ૬૦૦ ત્રીતીય અવધા તૃતીય શતક કહ્યું છે સતીશાસ્ત્ર વિદ્યામૂળ મહારાષ્ટ્રી પંચમ શતકનો અર્થ માગ માને છે ।

મૂલકારે જનોડોજાતવિદ્યાન પ્રસન્નમાં આ લક્ષણ ઉપર વિધાર કર્યો છે । આ લક્ષણ વસુવંશુનું વ્યવસ્થિત છે । આ સંવન વસુવંશુ ગ્યારે વૈમાત્રિ દ્વારા વ્યારે રખ્યો દ્યો । મૂલકાર, ઉપોત્તર અને વાચસપત્તિ મિત્ર પણ આ લક્ષણ વસુવંશુનું માન છે । દિન્નાગ તો આ લક્ષણનું નિરાકરણ કરીને આરા દોષ મિશ્રિત વાચસપત્તિના રચયિતા વસુવંશુ કેવી રીતે રહ્યું એમ પરિદાન કરે છે ।

મયચક્રકારે દિન્નાગમિત્રિ આઠમ્બનપરીકાનાં કોઈ પણ કારિકા ટીકી મથી પણ તેનો ધોર તો ટીકો જ છે । આજે મુદિત થઈને આઠમ્બનપરીકા અન તની હનિ ત્રિભેગિયુ આદિ ધાવા ડાહ્યાની સંસ્કૃતમાં

નિમ્નતિનો કનુનિત્રેશ્વારિ, ઉત્તરગુણનિમ્નતિનો મૃતાન્વશારિ' (મિ. ૫૦) આ પ્રમાણે નિરીક્ષમાપ્યર્થ ઉપસંખ્યારિક દ્રવ્યહસ્તના મુક્તોત્તરગુણનિશ્ચિતરૂપથી મેદ-શિરોપ દેશાશ્ચાર્ય્યાં આમ્યો છે. મ્યારે અનુયોગશ્ચાર્ય્યાં બના મેદ પાઠનામાં બાજેના મરી, આથી આ એક પ્રકારનો વિસ્તાર જ વહેણાય, આ જ કારણે અનુયોગશ્ચાર્ય્યાં રશના નિરીક્ષમાપ્યથી પૂર્વેની છે અને નિરીક્ષમાપ્ય તથા મૃત્વસ્વમાપ્યના કર્તા બમિન સ્પષ્ટિ હોય તો મૃત્વસ્વમાપ્યની રચના અનુયોગના પછીની જ સિદ્ધ થાય. અનુયોગશ્ચાર્ય્યાં નન્દિથી પણ પૂર્વતન છે કેમકે અનુયોગનું નામ નન્દિમાં આવે છે અને નન્દિના કર્તા થના પ્રાચીન છે. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે માપ્યશ્ચાર્ય્યાં ૧૦ પ્રથમ અથવા બીજી સૃષ્ટી પાછળના છે પણ પૂર્વના મરી. બોધી શરીરથી પાછળના નથી એટલે ૨ થી ૭ સદીની અન્દરના સમયમાં માપ્યશ્ચાર્ય્યાં સત્તા સિદ્ધ થાય છે.

નયચક્રની ટીકામાં ટીકાકારે કરેલા ડહેલથી નન્દિસૂત્રનું કોઈ માપ્ય હશે ! તેવી કલ્પના થાય છે. પ્રથમ પૃ. ૨૧૯ માં નન્દિનું સૂત્ર વર્ણવે છે પછી 'તદ્વાક્યાનનિર્ણયનશ્ચ' એમ કહી 'તં જરિ આશરિજ્ઞા' આ ગાથાનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. તે પછી પૃ. ૭૬૨ માં આ જ પાઠ લીધો છે. આ સૂત્ર તથા માપ્ય કે સ્વાસ્થ્યાનું માત્રેશ્ચાર્ય્યાં કરનામાં આમ્યું નથી. તત્ પશ્ચાત્ પૃ. ૭૭૯ માં 'તથા માપ્યેશ્ચિ' આ પ્રમાણે એક વાક્યની રચના કરીને 'તં વિ જરિ આશરિજ્ઞા' આ ગાથા મુક્તાર્થ આવી છે. આથી મન્દી ઉપર તેનું સ્વાસ્થ્યાસ્મ કોઈ માપ્ય હશે ! આનું અનુમાન થાય છે.

આમ હોવા છતાં અહીંમાં માપ્યરૂપે તદ્દત્ કરેલી ગાથા નરિવત્ પરકશાસ્ત્રી મૃત્વસ્વમાપ્યમાં બોગા મટે છે. તે જેમ નન્દિસૂત્રકારે નિર્ણયિની ગાથાઓ બીધેલી છે, તેમ કરાચ મૃત્વસ્વમાપ્યની જ ગાથા બીધેલી હોય ! અથવા નન્દિમાપ્યની જ આ ગાથાને મૃત્વસ્વમાપ્યશ્ચાર્ય્યાં બીધી હોય ! મને તેમ હોય પણ નયચક્ર ટીકાકાર તો નન્દિનું માપ્ય જ સમજે છે. એમના સમયમાં નન્દીનું માપ્ય વિષયમાં હોય અને એમને આ ડહેલ કર્યો હોય ! તો મન્દીનું માપ્ય કેમકે ગાથામક હતું ? એના રચયિતા કોણ ? ક્યારે થયા ? આ બધો વિષય ઉપસ્થિત થાય છે. મૂલ્યકારે આ માપ્યગાથાની સાક્ષી કોઈ પણ સ્ક્રિપ્ટે આવી નથી. ટીકાકારે જ આ માપ્યગાથાની સાક્ષી આપી છે. હાલમાં ઉપલબ્ધ થતા નન્દિમાં આ ગાથાસૂત્રથી મિત્ત માપ્ય તર્જનો ડહેલ દેહાનો મરી કલ્પ માપ્ય-ગાથારૂપે સહ પ્રથમ ડહેલ કરનાર હોય તો નયચક્રટીકાકાર આ. સિદ્ધસુરિગણિ શ્રમાશ્રમગરી જ છે. આથી મન્દીમાપ્યની રચના મહાવાત્સિર પછીની હશે ! અને નયચક્ર-ટીકાકારથી પૂર્વેની છે આટલું જ હાલમાં મરી કરી શકાય છે.

મૂલ્યકારે પૃ. ૧૫૩ માં 'ઉત્તરે શિ' કહીને કોઈ પ્રકારના વચનરૂપે અન્વયાનુગતાદરશિમ્વ' આ પ્રમાણે પુનરુક્તો અપગા' લખાવ્યો છે. આને મળતો અપવાદ ગૈતમસૂત્રમાં અન્વયાનુગતાદા' લખ્યો જ જોવામાં આવે છે. આ અપવાદનો સંપ્રદાયનારી કારિકાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે પણ તે પ્રકાર કરતાં થના પાછળના પ્રકારોથી તદ્દત્ છે. જુ. ૧ ક ટી. ૫૦ ૭૦૧ માં, પદ્ધર્શનસમુચય પૃ. ૧૫-૧૬, આ. ૨ સ્વા. ૨ ડહેલ ૩ થી ટીકામાં અનુચારાદરવીપદ્ધર્શનવિનિયોગદેહસૂચાસુ. ૧૫૬ સંબન્ધિત્તમ ગળાસમળીયપુનરુક્ત ॥ બો કે મૂલ્યકારી સામે આથી કારિકા હશે કે કોઈ સૂત્ર હશે ! અથવા બીજા પ્રયોગે છૂટી છપા મોઝ હશે ! અને તેનો અહીં મૂલ્યકારે 'અનુચારાદરશિમ્વ' થી મગમગ કરી હોય.

ટીકાકરે આ મમામણને વિસ્તૃત કરી આપી અને એવી રીતે વ્યાખ્યા કરી કે જાણે વગેરે કારિકાની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા હોય. શ્વેતકર ટીકાકારે ટપર કતારોના શ્લોકોની પ્રતિકો બાંને વ્યાખ્યા કરી રહ્યા હોય તેવો માસ થાય છે ને આપી કારિકા તેમાંથી તૈયાર થઈ જાય છે બે કારિકાનું રૂપ 'અનુવાદાત્મીપ્તા' આ પ્રમણે તૈયાર થઈ જાય છે.

આ સિવાયના થીમા અર્થોમાં પણ પુનરુક્તનો અમાય દર્શાવનાર એક ગાથા નવિદી હારિમં ટીકામાં પૃ. ૩ નોંધર્થ છે—સચ્ચાક્ષણતરજોમહેસુ ઉપવસુર્ધપવાળેસુ । સંતગુણકિત્તળેસુ ય ન હોતિ પુનરુક્તોસાઓ । પુનરુક્ત દોપતી ચર્ચા વળી પ્રાચીન છે । વળી પ્રંચકરે પુનરુક્તની ચર્ચા છાસ અનુવાદ પૂતી જ કરી છે ।

મયચકરકરે વિવિધિયર નામના ક્ષિતીય અર્થમાં 'યથા વિષ્ણુદ્વયમ્બકારાં તથેદમ્મુતં સિદ્ધં આ ચે કારિકાઓ સંભાષકપ્રમાણરૂપે પ્રાણ કરેલી છે । આ ચે શ્લોકો જો કે જળા પ્રંચકરોએ લીધા છે છતાં પણ તેનાં સ્મૃતિ કે કર્તાનો નિર્દેશ કર્યો નથી । બુદ્ધારણ્યકથાં (૩-૫-૭૩-૭૪) માં જોતાં મને છે પણ આ વાર્તિકતા કર્તા ઇન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય મુરેચાર્યાર્ચ છે એમનો સમ્પર્ક ૬૦ સં. નવમી શતાબ્દીનો પૂર્વમાગ મનાય છે પણ તે ક્યે કારિકાઓ તેમની રચેલી નથી વિનુ—ઉક્ત જ છે । કેમ્કે આમનાપી થોડા કાલ પૂર્વના આચાર્ય હરિમ્મ સુ મ શાસ્ત્રગાર્તાસમુદાયમાં (૫૪૫-૬ કારિકા) ઉક્ત કરેલી જોગાય છે । મરુદ્ધરિ વિરચિત વાક્યપદીય શ્લોકટીકામાં પણ આ ચે કારિકાઓ તથા 'તત્ત્વેત્ત્વમિ અને પ્રાક્ષેત્ત્વમનાં' આ ચે કારિકાઓ પણ ઉક્ત કરેલી જોગા મને છે । આપી આ કારિકાઓ જાતિ પ્રાચીન છે । માટે આપણા પ્રંચકરાર્થી પણ પ્રાચીન હોવાથી વમના સમય નિર્ણયમાં કઠ્ઠી જ હરખત આવતી નથી । કેટલાક વિદ્વાનો અનેકસૂરિ અને મહુરાત્તિમુરિને એકજ વ્યક્તિ ધ્યાનરૂપે પ્રેરણ છે । પણ તેમાં કોઈ પુષ્ટ પ્રમાણ વેશ કરવામાં આવતું નથી ।

નવચકરટીકાકર મંગલશ્લોકમાં તથા પૃ. ૮૧ માં 'મહુરાત્તિસૂરિ' આપો નામોદ્ગ્રેષ્ઠ કરે છે । કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનો આ નામ કસ્તિય-નિષેધરૂપ છે આલું બાદેર કરે છે પણ એ માટે કોઈ પ્રમાણ આપતા નથી । ગણે શુ પ્રંચકર પ્રાપ્ત માગના મૂલ્યમાં શ્રીમત્—ચેતપટમહુરાત્તિસૂત્રમાદ્યમને' (પૃ. ૧૧૦૨) આ પ્રમણે 'મહુરાત્તિસૂરિ' ના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે । વમનું 'મહુ' એ નામ દેશિત થવા જ્ઞાતું જ છે પણ એ નામની પડી 'ચારિ શમ્પુલ જોદ્ધાજ એને વાતમાં જય કેટલ્યા પડી થુ હોય તો તે સંમથિત છે અને તે પડી 'મહુરાતિ' નામમાં પ્રસિદ્ધ થતું હશે । જ થી શુ પ્રંચકર પણ પોતાનું નામ 'મહુરાત્તિસૂરિ' આ પ્રમાણ મરવા લાગ્યા । મને 'મહુરાતિ' આ નામ કેવળ નિષેધરૂપ રૂપ નથી ।

વળી આ પ્રંચકર તથા થીજા તમામ પ્રંચકરો નવચકરના કર્તાનું નામ મહુરાત્તિમુરિમહારાજ ગણાવે છે ।

આમ આ પ્રંચકર નામ, પ્રંચકરનું નામ અને પ્રંચકરના સમયનો નિર્ણય થઈ ગયો । હવે ટીકા તથા ટીકાકારના વિશે વિષાર ચગમિયે છીએ ।

—ટીકાકર—

આચાર્ય મહુરાત્તિમુરિય જનારેશ ગમ્ધીર અર્ચનાસ્થે દાર્શનિક વિષયોથી પરિપૂર્ણ મયચકરનામનો પ્રથમ પ્રમાણ અને યદ્યપે સમ્પ્રદાય માટે શાગલમય તાર્કિક જૂઠામણ ગૌરવરૂપ વિષયજ્ઞ આચાર્ય શ્રી સિદ્ધ મુરિગિરિમાધ્મજીવે 'આપણામાનુભારી' નામની વ્યાખ્યા કરી છે ।

જો કે કાલના પ્રમાણથી મૂલ 'નયચક્રાણ' સુત વર્ધિ ગયું છે । બીજી તૃપાસ કરવા છતાં અપામ્ય જ રહ્યું છે । જો આ મ્યાયમમનુસારિણી ટીકા રતી ન હોત અને આ ટીકા હસ્તલિખિતરૂપે મળ્લરોમ્ સંપર્કાર્થ રતી ન હોત તો નયચક્ર મૂલ જે તૈયાર થઈ શક્યું છે તે તૈયાર થઈ શકત નથી । નયચક્રનું નામ માત્ર જ સામ્પ્રત્ય મળ્લ । શ્વેતર સિદ્ધસુરિગણિશ્વમાશ્રમગ્રંથ ટીકા લખીને બનેસ્તત્ત્વાદના અમ્યાસીઓનો જ નહિ પરંતુ સાધુવે વિદ્વાન સમાજનો મહાન ટપકાર કર્યો છે । જો કે આ ટીકા હોવા છતાં મૂલનયચક્ર તો અનુ-પચ્ચ જ છે । પરંતુ આ ટીકાના આધારે મૂલનો ક્યાંક સામાન્યરિતે આવી શકે છે । જો ટીકાકારે મૂલનાં સમ્પૂર્ણ શબ્દો, યા પ્રતીત્તો ભરૂંને બ્યાલ્લા કરી હોત તો મૂલ શોધવામાં જરા પણ થમ પડત નથી । અને આ જે તૈયાર કરવામાં આવેલા મૂલ્યમ્બ કરતાં સહસ્ત્રરૂપે પરિપૂર્ણ મૂલ્યમ્બ ટપલચ્ચ થયો હોત । પણ આ ટીકાકારે પોતાની ટીકામાં મૂલનો પોતા માગયી કંઈક અધિક સમાવેશ કર્યો છે । જેને બાજુ ટીકામાં આવના પ્રતીત્તો દ્વારા, પર્યાયમ્યાત્મ્યાદ્વારા, અર્થસંસ્કૃતિથી, અનુમાનથી અને વિશ્લેષનોથી મૂલ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે । બાકી કોઈ એમ માની ન લેવું કે મ્લુકાદિસુરિ આ તૈયાર થયેલા મૂલ પ્રમાણે જ પ્રત્યક્ષ રચના કરી હશે । પણ આ તૈયાર થયેલા મૂલથી પણ અતિમુશ્વર અને ગમ્ધીર રચના કરી છે આ તો સિદ્ધર્શનમાત્ર જ છે । જ્યાં ટીકામાં પ્રતીક્રમાત્ર ભરૂંને શાકિનો પ્રેષ ગતાર્થ કર્યો છે ત્યાં આ મૂલ્યમ્બમાં તે સ્વાન સ્વાત્ત મળી । કલ્પી મૂલકારે ઈશ્વેષા પરદર્શન સમ્બન્ધી શિયયોના પ્રશ્નો પણ ટપલચ્ચ લખા નથી । જે પ્રશ્નો ટપલચ્ચ લખા છે— જેમ પ્રમણસનુચય આદિ તે કલ્પ માપાત્મા છે તેથી મૂલ તૈયાર કરવામાં બીજી કઠિનતા પડે એ સામાન્યિક છે । તેવા ઠેકાણે કેવલ આ ટીકાના આધારે જ મૂલ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે ।

આ નયચક્રની ટીકાને જોવાથી ટીકાકારની અગાધ શિદ્ધાંતો પ્રતિમાસ થવા લિના રહેશે નથી । પદ્ દર્શનોના પ્રશ્નો અને પાણિનિષ્પાકરણ તથા પાતજ્ઞાત મહામામ્ય શાકવપદ્ધય આદિ શિદ્ધાંતપ્રશ્નોના ગમ્ધીર અનુશીલનથી તે તે દર્શનોનું સખ્ધન અને મખ્ધન કરવામાં પૂર્ણ સિદ્ધહસ આ ટીકાકાર છે । બામાં કિંચિદ્ પણ અતિશયોક્તિ મળી । તે તે પરદર્શન સરૂપ મયોનું અતૈકિક પ્રતિમાશ્વરા પ્રથમ શિદ્ધપણ કરીને પશ્ચાદ્ પ્રમાણપૂર્વક શિદ્ધકરણ કરી તેને સ્વાહાદત્તી સાથે સજ્જન કરે છે । અર્થદાગમ અને બાહ્યતદર્શનમ્ પણ સુનિપુણ-શુદ્ધિ છે । બાકી આ ટીકાકારનું અતૈકિક શૈલ્યુ છાદી રિતે સમગ્રી શક્યાય છે ।

આમ સપરસમયમાં નિષ્પાત્ત હોના છતાં આ શ્રમાશ્રમગ્રંથીમાં આવયગીરવ અને યદા કમ્પનાનું શીઝ પણ લેલવામાં આવતું મળી । માટે જ પોતાની ટીકામાં કોઈ પણ ઠેકાણે પોતાની અમમ્મિ, કુલ શાસા અને શુલ તથા સત્તાસમ્ય અરિતું લખાત્તાર કોઈ પણ સુચન આદિ કર્યું નથી । આમ છતાં આપણે ઇટલ્લ અનુમાન કરી શકીએ કે આ ટીકાકાર આચાર્ય ક્ષિનમ્બગણિશ્વમાશ્રમગ્રંથ પશ્ચાત્ત્વગ્રંથ અને કોટ્યાચાર્યમહાચરયી પૂર્વકાલકર્મી છે । કારણકે ક્ષિનમ્બગણિશ્વમાશ્રમગ્રંથગ્રંથીના વિશેષાત્ત્વકમાપ્યનો પાઠ આ ટીકામાં આવે છે અને શ્રમાશ્રમગ્રંથીની અપૂરી લોપકાલ્પિને પૂર્ણ કરનાર કોટ્યાચાર્યમહાચરે વિશેષાત્ત્વકમાપ્યની ટીકામાં સિદ્ધસુરિગણિના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે । ક્ષિનમ્બગણિના સમય (િ સં ૬૨૬) પડીના આ ટીકાકાર છે । કેવલક વિદ્વાનો કોટ્યાચાર્યગ્રંથીને ક્ષિનમ્બગણિગ્રંથીના શિર્ષ્ય માને છે તેમના મતે આ ટીકાકાર

આ ગાથામાં જોરા મળે છે । આ યતિહૃદયમાર્ચાનો સમય છાંન્ડ સં૦ ૩૮૦ (શિ ॥ ૫૧૫) વતાવશ્ય અને છે અને ક્ષિત્યોપવિગ્નિનો રચના સમય છાંન્ડ સં૦ ૪૦૫ છામગ વતાવશ્ય અને છે ।

શુગલ કિશોર મુક્તાર ક્ષિત્યોપ વૈષ્ણવિ દેવદિ ગણિ કે ચેતામ્બરીય આગમન્યો ધીર આશસ્ક નિર્ધૃતિ આસિતે પદ્યે દુર ૧ આમ જણાય છે, પણ આમાં તેમનો પશ્ચાત્ત જ દેશાય છે । ચેતામ્બરજગમન્યો દેવદિગણિ બતાવ્યા નથી, પણ પુસ્તકાકૃત્ કર્યો છે । એનો સમય હાજીમાં વીર૦ નિ૦ ૯૮૦ (શિ૦ સં ૫૧૦) મનાય છે ચ્યારે યતિહૃદયમાર્ચાનો સમય શિ૦ સં૦ ૫૧૫ મનાય છે । નિર્ધૃતિજોની રચના તો ૯૫૫ થી પ્રાચીન છે એ વાત નયચક્રમુદ્ધકારના સમયનિર્ણયમાં પાઝઝ ચિત્તારી બાપ્પા ઠીર । આમ હોવા છતાં ટીકકારે ક્ષિત્યોપવિગ્નિના આધારે જ ચાર અક્ષરના ધાસમી વાત કહી છે એ વિચારવા જેવું છે । વર્તમાનમાં મઝતાં એવા ઘણા સ્થલે છે કે જે ઉપકમ્બ આગમોમાં મળતા નથી । તેમ આમાં પણ અનુ હોય તો શી છાતરી ?

કુન્દકુન્દાચાર્યજન 'સમયપ્રાપ્ત' મા કર્તુકમાધિસ્તર્ય 'ઝીવપરિણમહેત કમ્મત્ત પુમાલ્લ પરિણમંતિ । પુમાલ્લ કમ્મપ્પિમિતં તદ્દેવ ઝીવો શિ પરિણમ્ ॥૨૨॥' આ ગાથાના સમામાર્ચક અને નહીં જોરા જ ફરક વાલ્લી ગાથા ટીકકારે પૃ૦ ૪૯૧ માં આ પ્રમાણે ટીકી છે 'ઝીવપરિણમહેત કમ્મત્ત પોમેલ્લ પરિણમંતિ । પોમેલ્લકમ્મપ્પિ-મિતં ઝીવોશિ તદ્દેવ પરિણમ્ ॥' મહાવિગિ સુરિની પ્રજ્ઞાપનાત્તિમાં પણ આ રીતે આ ગાથા છે । અન્ય પ્રશ્નોમાં પણ આ ગાથા જોરા મળે છે । કર્તવ્યક્રમની પાશ્વટીકાચૂર્ણિમાં પણ આવે છે । આ ચૂર્ણિમાં કર્તૃ કોણ ચ્યારે થયા તે વિષયમાં અને કયો જ હજી સુધી અભ્યાસ કર્યો નથી । ગમે તેમ હોય પણ આ ગાથાના મુક્કર્તા કુન્દકુન્દાચાર્ય હશે । આ આચાર્ય શિક્ષમી પ્રથમ યજ્ઞાદીમાં ગયા છે એમ મનાય છે । જો કુન્દકુન્દાચાર્ય પ્રવેને સ્વીના જ હોય તો ચેતામ્બર અને શિગમ્બર મેદ વચ્ચા તે પૂર્વના છે એમ અવશ્ય સીકારું પડે,

કત્તપ્પનુ પપ્પ પ્રમાણ ટીકકારે 'અપ્પણો નિક્કપ્પનુજ્જ' આમોણ્ણા ચ્ચા રત્ત' આ પ્રમાણે મૂક્યું છે । આ કત્તપ્પનના કર્તા 'ચુરુ'શપૂરેચર મ્મવાહુલ્લામી મ્મવારજ છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે । આનાથી કત્તપ્પનની પ્રાચીનતા પણ પૂરવાર થાય છે । કેન્દ્રાનો કોણા ઠાઠાએ ટેર કે આ મ્મવાહુલ્લામી વી૦ સં ૧૭૦ માં વર્ણવ નથી, પણ શિક્ષમની છઠ્ઠી સરીમાં ગયા છે આ કર્તાસુધી ટીક છે તે વિદ્વાનો વિચારી ભેટે ।

નિહસરિગણિજીવ 'યોનિપ્રાપ્ત' નું પણ પ્રમાણ ટીક્યું છે । યોનિપ્રાપ્ત એ જાતના અંગરૂપ પૂર્વમૂલ્યનો એક વિભાગ છે । પૂર્વનો મ્યુષ્કે વી૦ નિ૦ ૧૦૦૦ માં થયો છે । જેથી જાતી પ્રાપ્તિ હુન્નાય જ નહીં પણ અસમ્મી છે । જો ટીકકારે યોનિપ્રાપ્ત જોડેને પ્રમાણ ટીક્યું હોય તો કહેવું જ પડે કે તેજો પૂર્વના આચાર્ય હતા । હામામગ વિશેષણ પણ પૂર્વજ્ઞાનના જ્ઞાના સાચિત કરે છે । જિનમ્મગણિશમ્મમ્મનનીર વિશેનારવર મામ્મમાં (૧૭૭૫ માં ગાથામાં) 'જોનિરિહણ' શબ્દથી યોનિપ્રાપ્ત પ્રકીર્ણક સમજાવતી સૂચના કરી છે । મ્યરારસૂત્ર માપ્પ (ગાથા ૫૮) શુદ્ધકત્તપ્પમાપ્પ (ગાથા ૧૨૦૧) જોનિશપ્પનો અર્થ યોનિપ્રાપ્ત થયો છે । એક સૂત્રમાં જોનિ શબ્દનો અર્થ જ્યોતિષને જણાવનાર પણ કર્યો છે ।

યોનિપ્રાપ્ત મામની એક પ્રતિ જ્ઞાતમાં ચર્ચિત શહેરની ઊપાસર્મિમાં મળે છે । અને વીઝી પૂના મ્મ મટ છે

૧ થયે એક છે કે મિથ છે એનો અર્થ થયે પુસ્તકો યોગ ન હોવાથી વિચાર કરી શકતા નથી, પણ પૂનારાયી પ્રત મટેનો અનેક વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યો છે । ટીકકાર યોગિપ્રાપ્તનું પ્રમાણ આપતાં 'દિવિષા યોગિ' યોગિપ્રત્નેડમિદિતા સવિષાડિષિયા જ તત્ર સવિષાવોનિર્દેશ્યાણિ સંયોમ્ય મૂમી નિશ્ચયે દત્તરશિતમનુષ્યસર્પ-રિજાપુષ્પિઠા, અવિષા યોગિર્દેશ્યવોમે જ યજ્ઞાવિધિપુર્ણરજતમુક્ષપ્રગાઢાપુષ્પિઠિરિષિ આ પ્રમાણે વિવચ મૂલ્યો છે । આ વિવચ પૂનારાયી યોગિપ્રાપ્તની પ્રત્યં નથી એમ્ તો વૈજક વાદિ નો વિવચ હોય તેમ જાગે છે એટલે અહીં ટીકકારે જાણેક યોગિપ્રાપ્ત ૧ તો પૂર્ણતર્ગત એક નિમગ્ન જ છે ।

જુષ્ઠાપુર્વેદનું પણ ટીકાકારે પ્રમાણ મૂક્યું છે । આ જુષ્ઠાપુર્વેદ મને પ્રાપ્ત થયો ન હોવાથી એના વિવચમાં એનો નામોલ્લેખ કરીને જ સંતોષ માનીએ છીએ । છતાં છાર્જ્જરપરશ્વતિયં જુષ્ઠાપુર્વેદ અપરા ડપન્ન મિનો નામનું ૨૧૧ શ્લોક પ્રમુખ એક પ્રસ્તુત સ્વચાર્જી રોહું છે ટપનમહનો જુષ્ઠાપુર્વેદ નામનો વીજો પણ પ્રમુખ મ્લે છે એમ હુર્ગારાદ્ધર કેન્દ્ર રામચાલિજી મ્લે છે ।

યોગમાધ્યનો પણ એક સ્લોકે ટીકકારે આશર આપ્યો છે । યોગસૂત્રના રચયિતા મહર્ષિ પતંજલિ છે । યોગના પ્રવર્તક આ જ આચાર્ય છે એમ માનવાની મૂક કરવી જોઈએ નહીં કેમકે યાજ્ઞવલ્ક્યસ્તુતિયં 'હિરણ્ય-ગર્મો યોગસ્ય જઘ્ના માધ્યઃ પુરુષત્ત્વ' ૧ કથમાનુસાર યોગના પ્રવર્તક હિરણ્યગર્મ છે । પતંજલિ તો યોગના અનુચાસક છે । અથ યોગાનુશાસનમ્' આ યોગસૂત્ર ઉપર તત્ત્વવિચારણીયં વાચસ્પતિમિત્રે શિષ્યસ્ય શાસ્ત્રમનુ-શાસનમ્' (૧૧) આ પ્રમાણે ઉપર જોઈએ અર્થનું જ સૂચન કરે છે । માર્તીય પરમ્પરનુસારે યોગસૂત્રના કર્તૃ તથા વ્યાકરણમહામાધ્યના કર્તા પતંજલિ એક અમિતે વ્યક્તિ છે । યોગસૂત્રના ચતુર્વેપદમાં નિહાળાગળના અપ્પનસૂત્રો (૧ ૧૭ ૧૫) મળતાં હોના છતાં પણ નિહાલવાદ મૈત્રેય અને અસૂત્રી વધિક પ્રાચીન છે । આ પતંજલિનો સમ્મ સૂક્ત્રસંહના મહારાજા પુર્ણમિત્રના સમ્મસમ્મિ છે । આ પુષ્પમિત્ર રાજાનો સમ્મ ૬ ૫૦ ૨૨૫ કામગ છે । આ યોગસૂત્રના ઉપર વ્યાસમાધ્ય નામની માધ્યની રચના થઈ છે । આ વ્યાસર્ષિ પુરુષોના કર્તા વ્યાસમહર્ષિની મિથ છે । આથી આ માધ્યના પ્રજેતા કયા વ્યાસ છે ? એનું પ્રતિપાદન કઠિન છે । ऐतिहासिक विद्वानો મ્લે છે કે નિહાળના તુર્તીમ શટકલી આ વ્યાસ પ્રાચીન નથી । આ યોગમાધ્યમ (૧ ૧૧) સંસ્થાનમદિમર્મર્માત્રં સ્વપ્તિના મિનાસ્વમિનાશિલામ્, એવે સિદ્ધાન્તિમર્મર્માત્રં સ્વપ્તિનાં ગુણનાં મિનાસ્વમિનાશિલામ્, તમિન્ન નિષ્પરસંજા આ પાઠ છે । તે જ નવજાતી ટીકામાં પણ જાણે છે (તુર્તીયારે) આ પાઠ યોગમાધ્યનો જ છે યા વીજા કર્તૃ પ્રમ્નનો છે જાનો નિર્ણય મુશ્કલિ છે । યોગમાધ્યના આ વાચ્યને ઉદ્ધરણ તરીકે લેવાનું છે માટે તેમનું જ માનવામાં આપવને કોઈ જાણો વેલ્લતો નથી ।

ટીકકારે 'તપ્તુભવેયાધિય' મુ પ્રમાણ ઊંચું છે આ પ્રમ્ન વૈન અગત્યમ્ 'પપ્પાના' નામથી પ્રસિદ્ધ છે । આથી આ પ્રમ્ન સિદ્ધસુરિગણી જમ્મઅમળથી પૂરોનો છે । ૫ ૦ શ્લોક પ્રમુખ આ શ્રંપનું વીજીની ગર્મ્મર્મર્માત્રી મ્લેને જન્મ કયા પછીની હસ હશા, સંહમન, સંસ્થાનમેદ, અહ્યના મિશામ, માથી સધ્યાવગેરે વૈતપ્યોત્પાદક

૧ વૈષ્ણવમ્લ ૧૧૧૨ નેમે ૫ કાઠ । ૨ શ્લોક વિવચ, પૈલ વર્ણ, મ્લે હીરણ્ય જ વૈષ્ણવ । મોક્ષમ્લેટરે પ્રવર મુર્તીનાં પતંજલિ પ્રાચીનમ્લેટરે ॥ ૩ માર્તીય વર્લેવ ૬ ૨૪૧ ૪ 'જહ પુષ્પમિત્ર વાચમાય (૧ ૨ ૧૨૧) તથા 'પુષ્પ-મિત્રો વલેરે વાચમા વાચમાનિ' (૧ ૩-૧૬)

સુચારુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે । જીવની ગર્ભાવસ્થા કળેરેનું ચારીરિક વર્ણન સુશુભની સાથે જુલના પામે તેવું છે । આ પ્રશ્નના કર્તા કોણ છે તે અજ્ઞાત છે પણ આ પ્રશ્નની પ્રાચીનતામાં શંકા નથી । જિનદાસગણિ મહાત્મની દશશૈલકાવિશ્રૂતિમાં પણ તન્નુલ્લેખાસ્થિયનું નામ આવે છે । આ મહાત્મજીનો સમય નવીન ऐतिहासिक ॥ ૧૦ સં ૭૯૯ માને છે । પ્રાચીનો શક સં ૫૦૦ થી પણ પૂર્વ માને છે । મંદીર્મ પણ આનું નામ આવે છે ।

ઠમ્મનયારમાં પૃ ૫૦૯ માં ‘મુચ્ચ સ્તિ કર્તારિણપ્રસવ્ય કેનિદાહુ’ આ પ્રમાણે મત્તસ્તિ માત્ર કર્તામાં જ પ્રસવ્ય કરે છે । પાણિનિના અને કર્તામાં અર્થ પ્રસવ્ય આવે છે । મામ્યકારના મતે ધ્યક્તકરીને પછી અર્થપ્રસવ્ય સ્થાગીને માત્રાશબ્દની સિદ્ધિ થાય છે । પાણિનિના સૂત્રો સ્વર કાશિક્ષક નામની ટીકા છે તેમાં ‘મત્તેચ્ચ’ આ વચનથી કર્તામાં જ પ્રસવ્ય સ્થાગીને માત્રાશબ્દની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે । અને ત્રિવિધિચ્ચરમાં (પૃ ૨૦૭) ‘જ પ્રકરણે મુચ્ચોપસંખ્યાને’ આ વાક્ય મૂકીને કર્તામાં જ પ્રસવ્ય કર્યો છે । પરન્તુ આ વાક્યનું કયા વ્યાકરણનું છે એ વાળરામાં આગત નથી, પણ કોઈ પ્રાચીન વ્યાકરણનું જ હોવું જોઈએ । જેની માહિતી આપણને પ્રાપ્ત પતી નથી । કાશિક્ષકમાં તો ‘મત્તેચ્ચ’ આમ વહેવામાં આવ્યું છે ।

આ ટીકાકરે ‘અભ્યુદય સમેશ્વાર્પણ’ ઇલાદિ પાણિનીપદિશ્ચાલું સ્વરણ કર્યું છે । આ શિષ્યા ૬૦ કોત્તેની છે । વર્ણનાં સ્વરણ સુખાન્ધી વિપયોની શિલામણ આવે છે । આ શિષ્યા કોની કૃતિ છે તે અજ્ઞાત છે । આ શિષ્યાના અન્તમાર્ગમાં પાણિનીને નમસ્કર કરવામાં આવ્યો છે । તેથી આ શિષ્યા પાણિનિની રચના નથી એમ માત્ર થાય છે । જો એમ હોય તો એના કર્તા પણ આ ટીકાકારથી પૂર્વનાં હોવા જોઈએ; અથવા શિલાના અન્તની ૨૪ કરિકાને પ્રશિત્ત માનવામાં આવે તો શેષકારિકાઓ પાણિનિની કૃતિ કહી શકાય જાનો નિર્ણય શિષ્યાનો પોતે કરી છે ।

‘વિક્રમપયોલપ શબ્દ’ આ કારિકા પણ ટીકાકરે લીધી છે એ કારિકા બૌદ્ધમતની છે । મદન્તદિશ્ચ (દિક્ત્વાગ) ની છે । હરિમ્મસુરિમહાશયે પણ અનેકાન્તવ્યપતાકામાં આ કારિકા લીધી છે । દિક્ત્વાગ દિશ્ચ, મદન્તદિશ્ચ, દત્તકમિશ્ચ આ ત્રણે એકમ્પદિનાં નામ છે ।

આર્ય શિવશર્માસૂ ૦ મ ૦—આ આચાર્યશ્રીએ ‘કમ્મપયઙી’ નામના પ્રશ્નગી મનોહર રચના કરી છે । આ પ્રશ્નને પૃ ૦ હરિમ્મ સ્ ‘કમ્મપયઙી સંગ્રહણી’ પણ કહે છે આ પ્રશ્નનું સ્વરણ જિનમદ્ગણિશ્રમામ્રમણગૌએ ‘વિશેષગૌતમી’ માં કર્યું છે । હમામ્રમણગૌ સં ૬૬૬ માં ‘વિશેષાવશ્યકસૂત્ર’ની રચના કરી છે એમ સંશોધકને કહે છે ।

આપ્રશ્નગીનામના બીજા પૂર્વગાંથી ૧૪ માં વસ્તુનામક્રમિમાત્ર પૈકી પાંચમ્ય વિચારના બીજા પાઠ્યપૈકી પોષા પાઠ્યનું નામ ‘કમ્મપયઙી’ છે એને સદરિને કર્મપ્રકૃતિ પ્રશ્નની રચના આ સુરિષરે કરેલી છે । આર્ય શિવશર્માસૂત્રિમાત્રારા પૂર્વવિદ્ હતા એ સ્પષ્ટ લેખાય છે । પૂર્વજ્ઞાનનો ચ્યુન્ટેડ વી ૦ સં ૧૦૦૦ માં વિક્ર ૦ સં ૫૨૦ માં થયો છે । ઇટલે કર્મપ્રકૃતિકર ૫૨૦ થી યે પહેલાનાં છે । હેલ્કા પૂર્વવિદ્ સ્વક્રમિચાર્ય છે ।

૧ તન્નુલ્લેખાસ્થિયની ટીકામાં મહાવીરભાવીનાં હાળીસિતલાણુ આ વચનમાં કર્તા મદન્તવા છે [૧] । ૨ વેત્તાલર હમાશાકમ્પવિપયમ્ સ્વેદપાઠ । હરજ્ઞ વ્યાકરણે શ્લોકે તલો પામિયે થયા ॥ ૫૭ ॥ ૩ વેત્તાલર ગિરનુંગાં શિવકે શબ્દાર્થાદિઃ । હમાશાકાનર્ત મિર્ષે તલો પામિયે થયા ॥ ૫૮ ॥ ૪ તલો શિવ સંપત્તિ પદ્મવિષ્ણુ શ્લોકેરિવર્ણ્ય વજુએ । શિવ ગુપ્તેર વરિચિર્દ્વ કમ્મવર્ણ્યે રૂપવર્ણિ ॥ ૫ ॥ ૫ લોહિયનામોલ્કર્ણ કર્દ ॥ ૬ નર શિવિવાક્ય ॥ ૫૫૪ ॥

ઈતિહાસસિન્ધે આ આર્યસિંહચર્યસુત્રિને પાંચમી સુત્રીના મુદ્દે છે પણ તેમની પાસે તેનો કોઈ પુરાવો નથી. મ્યારે ૫૦૦ અંગાસાપિ મ એ વાયુ અને અગ્નિને ત્રણ વચ્ચા છે જ્યારે શિવચર્યમૂરિ અને સૂક્ષ્મત્રણ એમ શિવેયના અંગાદી ને કહે છે। આથી ઉપર કરેલા વિચાર મુજબ અંગાસાપિ મ ૦ થી પચાત્સદીન આ આચાર્ય છે એવું કોઈ રહેતી નથી। આ ચર્યપ્રકૃતિની અંગાસા આ ટીકાકારે અનુક્રમ કરી છે એટલે ટીકાકાર શિવ ૦ સં ૫૩ પછીના જ સિદ્ધ થાય છે।

શિવેયનારસ્યક્રમાખ્યની બે ગાથાઓ (૧૪૧ ૧૪૨) શૂદ્રાક્રમપ્રમાખ્યની સાથે મળતી છે। મૂલ-કારે શિવેયનારસ્યક્રમાખ્યનું એક પણ ઉદ્ધરણ ક્ષીણું નથી પણ શૂદ્રાક્રમપ્રમાખ્યનું ક્ષીણું છે। આથી પણ શિવેયનારસ્યક્રમાખ્ય કરતાં શૂદ્રાક્રમપ્રમાખ્ય પ્રાચીન છે। છતાં ટીકાકારે શૂદ્રાક્રમપ્રમાખ્યમાંથી ૯ ગાથાઓ કીધી નથી પણ શિવેયનારસ્યક્રમાખ્યમાંથી ૪ કીધી છે। શૂદ્રાક્રમપ્રમાખ્ય પહેલી બે ગાથા છે મ્યારે શિવેયનારસ્યક્રમાખ્ય ૯ અને ગાથાઓ સાથે જ મળે છે। આથી અમારો ૯ નિષ્કપ છે કે ટીકાકારે શિવેયનારસ્યક્રમાખ્યમાંથી ૪ ૯ ગાથાઓ કીધી છે।

‘વસુદેવોમયં તસ્ય શિવેપાત્ કેશવોમયમ્’ આ ઉદ્ધરણ અદ્વાઈતદર્શનથી અત્રાજા બાલકથી કીધેલું છે। અદ્વાઈતદર્શનના ચર્ય ૬ સં ૫૦ પાંચમી સુત્રીના મનાય છે એટલે ટીકાકારનો સમ્યક નિશ્ચયની પાંચમી સુત્રી પછીનો સિદ્ધ થાય છે। ત્રયવસ્ત્રીકાકારે એવી ઊંચે અભિરૂપણમાં સંરાવકસંપન્ને સંસ્મારણ ઉદ્ધરણો આપ્યાં છે। તેમના કેટલાક ઉદ્ધરણો એમાંથી પાછળના પ્રશ્નકારો પછા અનુક્રમ કરેલા જોવા મળે છે। અને કેટલાક ઉદ્ધરણો કમા પ્રશ્નના છે એનો પછો પણ અગત્યો નથી। એવી જ ઊંચે મૂલ અને ટીકાકારના અગત્ય કેટલાક અગત્યોનો મૂલ આચાર સાપડતો નથી। તેથી જ અને એમ જ્ઞાન અર્થમાં નથી તેમાં કે-‘કા કસ્ટકાર્ય પ્રકરેતિ’ થયે। પ્રેમ્યકલ્પમાર્તેષ્ઠ શૂદ્રાક્રમ અભિમં પ્રાપ્ત થાય છે પણ ૯ વચા અનુક્રમ છે।

અમને મળેલ ઉદ્ધરણો જોતા મૂલકારની ટીકાકારને પાછળના સિદ્ધ કરનાર સદુષી પ્રશ્ન પ્રમાણ શિવેયનારસ્યક્રમાખ્ય જ છે અને પ્રશ્નકારના ટીકાકારે ‘વિદ્યુત્પ્રત્યાષ્ઠત વૈશ્વપરિશ્ચિ કુ’ છે સામાન્યમ્’ આ વાક્ય અને છે। આક્રમના વૈશ્વોર્ અર્ચાન્તરોપોદ્ધરણ સામાન્ય કર્યું છે। આથી જાણો કર્યું છે ન જ પામ કે ટીકાકારના સમ્યક જ કર્યું છે, એમ ૯ વાક્ય મૂલકારની સાથે રહેલ વૈશ્વો મળે છે। મને તો જાણો છે કે અવતન સ્વદ નથી અર્થમાં અસાધિત છે। ગમે તેમ હોય પણ આ વાક્યથી વિદ્યાગાને અવતનવૈશ્વ કહે છે। કેમકે ૯ વસુદેવની કેટલાક વિચારોમાં શુદ્ધા પડે છે મળે નથી છે। અવતનવૈશ્વપદથી અર્ચાન્તરિતિ સમગ્રી ન શકાય કેમકે ટીકાકાર પણ અર્ચાન્તરિતિથી પૂર્વના છે પણ પછીના કે સમસામયિક નથી। પૂર્વના અર્ચાન્તરોપોદ્ધરણ આજો જ અર્ચાન્તરો હતાં। ‘અર્ચાન્તરોપોદ્ધરણ દિ જ્ઞાને મુક્તિ મુક્તિમિષ્ણે’ આ પ્રશ્નો સમ્યક અને અર્ચાન્તરોપોદ્ધરણ સામાન્યનું વિદ્યાગાને જ અર્ચાન્તરો કર્યું છે માટે તે જ અવતનવૈશ્વ કહેવાય। એટલે શિવ અને ટીકાકાર પણ સમસામયિક હોય એમ પણ સમ્મારના થાય છે। મૂલકાર પણ આ અર્ચાન્તરો (૫ ૭૧૭) કર્ણને વિચાર કરે છે। આથી મૂલકાર અને ટીકાકાર સમસામયિક હોવા જોઈએ એમ માત્ર થાય છે પરંતુ શિવેયનારસ્યક્રમાખ્યનું ઉદ્ધરણ ટીકાકારે કર્યું હોવાથી મૂલકારની પાછળના જ છે।

૧ શિવકારને વસુદેવ (૬ ૧૪૧). ૨ વસુદેવના ૪ વૈશ્વ અર્ચાન્તરોના આ અર્ચાન્તરોપોદ્ધરણ સાથે મળે છે।

એક પળ તે જ સમયમાં થયા છે । અઘાંગદ્વયના કર્તા અને અઘાંગસંપ્રદાના કર્તા બામદ્વય એક છે એનો અર્થનો મત છે ।

બામ સિદ્ધસુરિગણિશ્વરમાધ્વનાથી બમોને ઘટેલા આધારસ્થાનો અને પ્રથમાં આવતી વર્ષાઓ ઉપરથી છઠ્ઠી સ્ત્રીના પછીના સિદ્ધ થઈ શકતા નથી । આરે અનેસૂત્રગારના ઉપાસક સિદ્ધ સિદ્ધોમ્મી ટીકાકાર મહારાજ છઠ્ઠી સ્ત્રીના સિદ્ધ થાય છે આરે મૂલ્યકારના સમયનું બમોએ એ વિધાન કર્યું છે તે પણ છઠ્ઠી રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે ।

શ્રીસિદ્ધસુરિગણિશ્વરમાધ્વનાથી એ મયજનક ઉપર એક વ્યાખ્યા રહી છે । જેના આધારે અનુપ કમ્પમાન મૂલ્ય અર્થ પળ શોધી શકાય છે । ટીકાકારે વ્યાખ્યાનાની શરૂઆતમાં ‘અનુમ્યાન્યાસ્યામ’ વામ અર્થને ટીકાકારે પોતાની ટીકાને વ્યાખ્યા માત્ર જ કરી છે ।

આ ટીકાકારનું નામ સિદ્ધસુરિગણિશ્વરમાધ્વના છે અને ટીકાનું નામ વ્યાખ્યાનાનુસારીની છે આ વચ્ચે હરિકૃષ્ણ નમ્યા કરના પ્રાન્તમાગમ્ય અસેધી એક પંક્તિથી જ બાળના ઘટે છે । બાના આધારે જ આ સંસ્કરણમાં વ્યાખ્યાનાનું નામ ‘વ્યાખ્યાનાનુસારી’ અસવામાં આવ્યું છે । પણ વિચાર કરતાં માર્ક્ક પડે છે કે નમ્યા કરની આ પંક્તિ ટીકાકારની નહિ હોય । પાછળથી કોઈ સેક્ષકે પ્રસિદ્ધિને અનુસરીને અર્થો હશે । બો આ નમ્યા ટીકાકારનું હોત તો આ જ ટેન્કાએ કેમ ! સૂત્ર અનેકોના અર્થમાં કેમ નહિ ! જોના કરના અર્થે ‘અર્થ મેતદ્ પુસ્તકમ્ એમ અર્થ પળ વ્યાખ્યાનાનું નામ આ કેમ ન અર્થ ! અર્થમાં તો અર્થનું અર્થનું બોધનું આનું અર્થનું એ પણ ન અર્થ । આ હરિકૃષ્ણની એમ સમ્માના થાય છે કે ટીકાકારે પોતાની વ્યાખ્યાનાનું કોઈ ગ્રામ આવ્યું હશે નહીં આવ્યું હોય તો અર્થનાનું યોગ્ય નામ્ય નહીં હોય । પણ અને કીર્તિથી શૂર રહેલું એ પણ વિરલ સંપ્ત પુરુષોનું એક અર્થ છે । માટે જ પોતાની પ્રશસ્તિ પણ નહીં નથી ।

શરેશ્વર જો એમ જ હોય તો આ વ્યાખ્યાનાનું નામ ધ્રુવ પ્રશ્ન ઉત્તરો રહે છે । પ્રાચીન કાલમાં વ્યાખ્યા-નિર્ણયિતિ નામ્ય અને જૂર્ણ રજવામાં આવી છે, તેનું અર્થનમેર નામ હોયું બોધે એનો રિવાજ હતો નહીં । એ પ્રશ્ન ઉપર વ્યાખ્યાનાનું અર્થ હોય તે પ્રશ્નના નામ સાથે વ્યાખ્યાનાનું અર્થ જોઈને પણ બોધનારો રિવાજ હતો, આ રીતે પ્રાચીન વ્યાખ્યાનાનો બોનારને સહેને સમ્માન્ય રહી છે । આ વ્યાખ્યાના માટે પણ એ જ અર્થ હશે । બો વ્યાખ્યાનાકારે, પોતે જ નામ આપેલું હોત તો પ્રશ્ન કરના અર્થે તેનો અર્થ હોય બોધતો હતો, અર્થમાં તો અર્થ હોય, પણ વ્યાખ્યાનાકારે વ્યાખ્યા પૂરી કરતાં અર્થમાં સમ્માનિયોતક કોઈ અર્થનો પ્રયોગ કર્યો નથી એટલે મૂલ્યકારથી આગળ થઈને અર્થ જ નહીં અર્થનાનો અર્થનો અર્થ હશે । અર્થની આદિના મૂલ્યકારના અર્થે ‘અર્થની આદિ કેમકે એક જ અર્થકર અર્થને વ્યાખ્યા શરૂ કરી છે ।

અર્થ પ્રસિદ્ધિમાં ગ્રીવા કરની આદિના મૂલ્યકારના અર્થે ‘અર્થકર અર્થકર’^૦ અર્થકર અર્થકર બોનામાં આવે છે તે કોઈ સેક્ષકે પાછળથી અર્થકર છે પણ વ્યાખ્યાનાકાર કે મૂલ્યકારની તે અર્થકર નથી । બો કે આ અર્થકર અર્થ પ્રાચીન છે પણ તેને આ અર્થને અર્થમાં અર્થમાં પાછળના સેક્ષકની પ્રશ્નિત હશે એમ મનાય છે ।

જેમ ટીકાકારે પોતાનું નામ લખવાનો વિચાર ન કર્યો તેવી જ રીતે વ્યાખ્યાનું નામ પણ આપવાનું થાયું નહીં હોય જોવી જા ટીકાકારે કોઈ પણ બગ્યાવ વ્યાખ્યાનું નામ રાહ કે વ્યક્તિ પળે પળ બોલાવ્યું નથી । માટે જ જા ટીકાકારે કોઈ વ્યાખ્યાનમાત્રસારિણી કહે છે કોઈ કોઈ નવજગત ઘાઉંદ ।] કહે છે । પરંતુ જા વ્યાખ્યા વ્યાખ્યાને અને આગમને અનુસરીને રચેલી હોવાથી વ્યાખ્યાનમાત્રસારિણીવ્યાખ્યાના આ નામનો અધિક સમય છે । સાચું નામ તો હાલસારનવજગતવ્યાખ્યા, અથવા નવજગતવ્યાખ્યા આનું હોવું જોઈએ ।

જા વ્યાખ્યા અભ્યવમુલકી જ લક્ષણમાં આવી છે । એટલે મૂલના હમ્દોની મ્યુલ્પત્તિ અને પર્યાપ આદિ પ્રદર્શનદ્વારા તેના માધ્યમને સ્પષ્ટ કરે છે । મૂલના સુખમને મૂલને કોઈ પણ અર્થ પડતી નથી । અને મૂલને અનુપેક્ષિત થીના પણ કહેવામાં આવી નથી, આનુવક થાનોને મૂલ દીઠી પણ નથી, એમ માટેનિસ્તુત પર્યાપ વ્યાખ્યા છે । તેથી જ મૂલનું અનુમાન કરવામાં થઈ મોંઘત પડતી નથી । જામ હોય છતાં જા વ્યાખ્યામાં દાર્શનિક વિષય એટલો ગહનપણે સ્પેષ છે કે જે સામાન્યદાર્શનિકને તેનો અભિપ્રાય હલ્લગત પડી શકે નહીં । પાતજ્ઞાનમાધ્યમવાદિ વ્યાખ્યાનસમ્બંધી વિષયો પણ થઈ સારી રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યા છે । આથી ટીકાકારની સફળદર્શનની પ્રતિમા સૂર્યસ્તપ્તપ્રભા પ્રસ્થાપના જેમ જલકે છે । મૂલ અને વ્યાખ્યાનું સ્પષ્ટપણે તુલનાભરુ અભ્યવન કરીએ તો સ્પષ્ટ જાણાય થાય છે કે મૂલકારની જેમ ટીકાકાર પણ અનુવક વાદિકર્મ છે । વ્યાખ્યાન અને દર્શનશાસ્ત્રમાં પાતજ્ઞ છે । જૈનદર્શનમાં તો કહેવું થું ! તેમાં તો આશ્ચર્ય જ હતા, રિખ્યાની હતા, સ્વાદાદના અગ્રેષ્ઠ સમર્થક હતા, સરસ્વ દર્શનોને સ્વાદાદમાં ડગારામાં વિકસાત નિષ્પાત હતા ।

જા પ્રથમ સાથે 'નિરમવનિવેચન' નામક દિવ્ય પણ અપાયેલું છે । જા પ્રથમ સામાન્ય અભ્યવિજો માટે જગો જ ગહન છે । એમાં સમયેનું જલ્લો સમજના અભિ કટિન છે । જા માટે જા પ્રથમના પોતાની જુદાવસ્યા હોય છતાં સારી જહેમત ડગારીને સંપાત્ર કરનાર અમારા પરમગુરુવંશીર દિવ્ય દ્વારા મૂલ અને ટીકાકારી તેમને ડગારી કટિન અને ગહન સ્વયેના વિષયોનો નિરાદ હતો કર્યો છે । અમારા પ્રાત્ન કારણે પદ્ધતિનવેષા ધૂળપાદ પરમગુરુને અનેક પ્રયોજના નિર્માણ અને કાવ્યગર હોય સ્પર્શ અનેક વિષયોના તત્ત્વગર્ભ અભ્યાસી છે । જાણે પણ જા મહાન્ સદ્ગુની મહાપુરુષની મનન અભ્યવસરિત અને નિષાધ્યાયના મુશ્કેલીને પણ હલિત કરે વગે છે । જાની જુદાવસ્યામાં પણ નિલ્લ નરનરી અનેક માધ્યમથી રચના દ્વારા તેજોથી સ્વ-પરના ડગાર માથે મુલગનની મટી ડગારના કરી રહ્યા છે । અને અનેક શિષ્યોને મુલગનની આલમના કરાવી રહ્યા છે । જો તેજોથી જા પ્રથમ સંપાત્ર કર્યે હાય પડે ન હોય તો મનના વેગને જા પ્રથમ જે વ્યક્તિવિત્ત જ્ઞાનમંજાન થયું તે થયું ન હોય ।

જા પ્રથમના રચયિતા વાદિપંચાનનમહારિસુરિ મહાગયા તેમજ જા પ્રથમના ટીકાકાર તથા દિવ્યગણ અને ધૂળપોર સારા માનવ સમાજ ઉપર ડગાર કર્યો છે ।

જાવાદિગર શ્રીમદ્વાદિગમમહાધ્ય અને હાલસારનવજગતવાદે સંરંધ પાછળના અનેકનેક-મુશ્કેલીને મને મારા અભ્યાસદ્વારા પ્રત્ન સામગ્રીના અપારે જગી મે નિષ્પાત કર્યું છે ।

આ રીતે મલ્લના વિચારવાનો મારો આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે । જામાં રહેલી અદ્વૈતાચેત્નો મને ક્યાલ છે । શિશુસના પૃથ મધ અધ્યાસી તરીકે મેં જ્યાં રહું કરેલી સામ્યી મિશ્રાનોને યસ્કિંચિત્ પથ સ્પષ્ટ નિર્ણય મળે ઉપયોગી થશે તો હું મારા પ્રયત્નને પૂરેપૂરી માનીશ । તટસ્થદષ્ટિય વિચારવાની તમ્જોને મારી વિનંતી છે । જામાં રહેલી સ્વભવપ્રયોજી પ્રમાર્થન કરી આ ઈંગે મિશેષ પ્રવચન પાઠવાની મમ મહામમ છે ।

મિહાસ શાસ્ત્રો દર્શનશાસ્ત્રના આ મહાન્પ્રસ્થાના અધ્યાસ દ્વારા અનેકસ્તરોનો પૂર્ણ વિવરણ સાચી સંપાદક પરમર્શિનો પરિશ્રમ સ્પષ્ટ કરે જેની અમિશ્રયા સાથે આ પ્રસ્તાવનાને જ્યાં જ પૂર્ણ કરું છું ।

સદ્ગુરુ સુવર્ણ-૨૮
આત્મ-કમલ-અમ્બિકામીશ્વરજી
જેન જ્ઞાનમંદિર
તા. ૧૩ ૩-૨૦

આરાધ્યપાદ પરમ્પુરુષદેવ
આપાર્થદેવ શ્રીમદ્વિજયભક્ષિશ્વરજી
મહારામાન્તેશાસી પન્થાસચિક્રમ વિશ્વ ગચી

FOREWORD

The original written in Gujarati by :

Rev Panyas Shri Vikrama Vijayaji

[LITERAL TRANSLATION]

By Prof Hiralal R. Kapadia, M A

Speciality of the doctrine of non-absolutism—Jainism means the central location of all relative view points. It embodies the real harmony of all the schools of thought of the world, which believe in the existence of soul. Its infinite depth becomes manifest by its thorough study. It includes impartial exposition of every system of philosophy *darsana* of the world. Like a judge Jainism gives a very careful and impartial judgement to every *darsana* where as the remaining *darsanas* have failed to do so in the case of rival *darsanas* owing to their absolute insistence. Jainism does full justice to every other (*darsana*) by accepting its view by resorting to the right stand point and by refraining from absolute absolutism. That clarified butter is a source of good health for one and all, is (absolute) absolutism. This sort of absolutism means mistaking truth or half truth as complete truth and misrepresentation.

That clarified butter is a source of good health to one who can digest it whereas it is not so in the case of one who cannot digest, is (an instance of) non absolutism (*anekanta*). *Anekant* means acceptance of truth wherever it may be and its corroboration. The statement that clarified butter is a source of good health for one who can digest it is as true as the statement that clarified butter is harmful to one who cannot do so. One who fails to understand rightly both the view points, cannot make the right use of clarified butter nor cause others to do so and will rather harm himself and other. The example of clarified butter is on gross basis but what follows from it, is equally true on a subtle plane. One who accepts one view point and disregards another is looked upon as insistent and such follow cannot find out truth. Its realisation can be achieved by resorting to non absolutism only *Anekantaved* is a speciality of Jainism.

Jainism gives judgement to other *darsanas* and welcomes them without entirely refuting any one of them and accept correct views of each of them from the right stand point. This is specimen of the unparalleled broad mindedness and catholicity of Jainism. No other *darsana* has achieved this beauty even superficially. Ideas leading the world to the path of ruin, are unable to entertain other same as they are absolutely insistent whereas Jainism is very well able to do so in virtue of its policy of non absolutism. The world can build up an auspicious empire of justice, peace and happiness by adopting *anekantaved*.

Definition of view point (*naya*)— *Naya* is a part of *anekantaved*, and it is derived from the root *ni*.

Its etymology is as under :—

“ नीये प्रायेण ह्यन्येनेति नयः ”

We shall now deal with its conventional (traditional) meaning.

Every substance is endowed with infinite attributes and they are II different from different stand-points. The special view-point that helps him in understanding the desired attribute, is *saye*. Every *saye* is of two kinds (I) *saye* and (II) *durmaye*. Presentation of a particular attribute of substance without ignoring its other attributes, is called *saye* whereas the reverse is called *durmaye*. If one were to say that a substance is only existent, this statement is *durmaye* for it points out only existence by denying non-existence. A statement that substance is existent is *saye* for it does not deny non-existence.

Difference in signification between *saye* and *Pramana* -A substance is endowed with infinite attributes, and it can be realized by means of its any one attribute or many knowledge about substance derived by means of many attributes is *pramane* (valid proof) whereas that acquired by any one attribute is *saye*.

A substance is realized by both these means. So says the following 6th sutra of *Tattvarthadharma-sutra* (ch. 1) -

“प्रमाणवेदिकम् :

Complete knowledge about substance is attained by means of *pramane* and its partial realisation by means of *saye*. Both of them are useful for realizing substance. *Pramane* reveals complete nature of substance and *saye*, only part. *Nayes* are useless to the world as they are aggressively dogmatic assertions. They can however become useful to the world in case one takes into account the various phases of an object viz its substance, location, time and nature. This sort of reflection is called *anekantavada* or *Sparśavada*, *Sparśavada* is also called *lokasatika* as it is protector of the world. That this is the opinion of the entire *Nayacakra*, is depicted in various places beautifully in the end, and thereby validity of Jainism is established.

Siml of wheel and excellence of *Nayacakra*. The name of this work-jewel as *Nayacakra* is significant just as long prior to his becoming an emperor conquers rulers of the entire Bharata (India) as he possesses wheel-jewel which makes its wielder *unconquerable* - makes him always victorious so is certainly the case with this work-jewel. Just as wheel-jewel is excellent in weapon-war so is this *Nayacakra* jewel in scripture-war. Sovereignty is attained amongst kings by means of wheel jewel. Likewise supremacy amongst disputants, is attained by means of this *Nayacakra*. It may be inferred that this work-jewel is named as *Nayacakra* for proving similarity of potency. The author too observes in the end that just as a wheel-jewel is essential to emperors to attain sovereignty so is this *Nayacakra*-jewel to attain supremacy amongst all disputants.

The fact especially worth noting is that there is from the stand-point of composition just the same sort of similarity between this *Nayacakra* and the wheel of time propounded in Jainism for calculating time as is the case with this *Nayacakra* and wheel-jewel from the stand point of potency. There are twelve spokes in *Nayacakra* and twelve in the wheel of time. Just as there are two divisions viz substantive aspect (*davyavasthika*) and modificationary aspect (*parivartavasthika*) in

Nayacakra so is the case with the wheel of time, for its two divisions are the ascending and descending periods. Each of these periods consists of six spokes, and they *increasingly* follow one on other. Consequently the simile of a wheel-jewel given to *Nayacakra* from the view-point of potency and that of the wheel of the time given to it from the view-point of its composition are properly applicable. Though a very powerful emperor who wields a wheel-jewel, is unconquerable in the world, yet he is devoured by the wheel of time in a moment. So it proves the supremacy of the wheel of time over a wheel-jewel. But *Nayacakra*-jewel exceeds (all wheels) for not only does it make us victorious in all sorts of disputes, but does so even regarding the influence of the wheel of time by multiplying its potency by liberating us from wanderings of *Mundane* existence.

This work-jewel is unique in Jain works on logic. Though it very minutely treats the topic of view-points for ascertaining of truth yet it is lucid and thus there is no other work which can vie with it. The following doctrine is specially well-known as being attributed to the author (of this *Nayacakra*) -

यदेव कैसकं सनं तस्यैवार्थवत्

But it is a question how it became current; for even though there is an exposition of *ananyatva* in this work the author has not even touched this doctrine. He has neither refuted the view of *Siddhasena Dīrghakara Sūri* nor that of *Jinabhadra* & *Gani Keśava ramana*. Even the commentator (*Sriha Sūri*) has not pointed out that *Mallavedin Sūri* differs in this connection from these too. Though this different view was current in the time of *Haribhadra Sūri*, it was not then attributed to *Mallavedin*. Hence this becomes a research problem for scholars.

Legends about the Author *Mallavedin* has not even mentioned his view about fallacy in this work. Herein he has mainly dealt with only *yavade* and *syavade* by accepting them as the topic (?) In this work there is hardly any exposition about the following :-

- (1) What is the number of substances accepted by *Jainism*?
- (2) How many kinds of reason for an inference (the middle term) are admitted by *Jainism*?
- (3) How many fallacies are accepted by *Jainism*?

Further wherever there is a discussion about valid proofs and reasons, only a particular *naya vada* is resorted to.

Besides, the division of certain *nyays* as *dravyarthika* and the rest as *parayarthika* is attributed to *Mallavedin Sūri*. All these problems can become consistently solved provided we may infer that there must have been some independent work of *Mallavedin Sūri* on this topic.

- (1) The portion square brackets forms a part of the Gujarati foreword.
- (2) (See PP 252, 1163, & 1201)
- (3) अद्वैतः सिद्धयेत्यस्य विषयो महाप्रतिज्ञः ॥
- (4) Vide the author's own commentary (P 73 on *Dravya-Guna-Pratyaya-Rasa*.)

May have been treated by him in his commentary on *Samaññasikāya* (Pr. *Samaññasikāya*) in the *Nayacakra* six spokes of *dravyarthika* are included in *Vyavahāra* (practical), *Saṃgraha* (collectors) and *Nāgama* (non distinguished) whereas the six spokes of *paravyarthika* in *Rasatra* (Straight forward), *Sādhā* (Verbal), *Samaññasikāya* (subtle) and *Evambhūta* (such like).

Appropriateness of the name of this work and its style There is no end to *nyaya* and it has neither beginning nor an end.

The author, great saint, has rightly given to this work the name of *Nayacakra* by composing it in the form of a wheel for the reason that *nyaya* goes on refuting (one view) and establishing (another) by always revolving like a wheel. The *Nayacakra* wheel consists of twelve spokes and there are twelve intervals, one between every two spokes. There are three *falla*s (margin) one for every set of four spokes. Lastly there is a nave in which are inserted all the spokes and which is indeed support of all these spokes and that of the entire wheel, if further said Every spoke is an independent *nyaya*. Six spokes of this wheel, pertain to *dravyarthika* view point and the remaining six to *paravyarthika* view point. First of all cases of persons who lay undue emphasis on generality particularity or both are treated by resorting to one view point. Then an interval is composed to point out their refutation and then another view point is commenced. The new view point propounds its view by refuting opinions of other disputants in the interval. At the end of the spoke concerned, the author has firstly pointed out the place of the corresponding view point (spoke) in seven *nyaya*s such as *Saṃgraha* etc. there afterwards acceptance and passages acceptable to that view point and in the end he has *propounded* that the *Jama* ciron is the original basis of that particular *nyaya*.

It means that the author has pointed out that all the view points *proposed* their *shakata* dogma by resorting to the *nyaya* embodied in one or the other sentence occurring in the canon. Missing of *dravya* and that of *paravyaya* are given in six *dravyarthika* view points and similarly in six *paravyarthika* view points too. Thus when the twelfth spoke is over its interval (refutation) becomes the subject matter of any view point and it in its turn can get refuted by another and thus refutation and acceptance go on *necessarily*. This never ends, and it is for that reason that it is called *Wheel*.

Syadvade a nave - A nave in the form of *Syadvade* is composed as the entire preserver of all the arguments based on all these view points, and the nave is the support of one and all the twelve *nyaya*s (spokes). It has been pointed out by means of many clear reasoning that *nyaya*s cannot stand without this nave. No *nyaya* is able to become victorious without (the help of) *Syadvade*, the nave and it (*nyaya*) gets destroyed owing to mutual antagonism according to *śandhapesanda* maxim. *Syadvade* protects all the *nyaya*s by removing this antagonism. Consequently this

- 1 Spoke 1 is associated with *Vyavahāra* II IV in *Saṃgraha* V & VI *Nāgama* VII in *Rasatra* VIII & IX in *Sādhā* X in *Samaññasikāya* and XI-XII in *Evambhūta*.
- 2 The nave alone is the main support there is no need of bandage (?) Even today a *band* wheel having no bandage and such may have been the case in the joy of the author otherwise the author himself would have assigned place to 'bandage'.
- 3 Vide *Nayacakra* (P 94).

syadvada is the lord of all the *nyayavedas* which are capable in subduing the world, for it (*Syadvada*) removes, *mutual* antagonism, in the form of absolutism of *nyaya*, and synthesises them. The *synthesis* can be achieved by *Syadvada* alone. Exposition of an object (topic) may be assigned a place in a valid proof provided *nyaya* have done so by following *syadvada*. If it is done independently it fails owing to its absolutism. This is what is pointed out in various places by the author while expounding *nyaya*.

Name of the work—The author and the commentator (*Sambasuri*) have specifically mentioned the name of this work as nothing else but "*Nayakara*" on various occasions. The name *Dvadasanayakara* is rather rarely noted. Nevertheless it is probable that no other name but *Dvadasanayakara* is cherished by the author and the name *Nayakara* may have been mentioned for the facility of pronunciation.

It is very likely that the naming as *Dvadasanayakara*, is due to the desire of distinguishing this *Nayakara* from *Septasatya-nyakara adhyayana* from which it is extracted. *Madadhari Hemachandra Suri*, too, has mentioned no other name but "*Dvadasanayakara*" in his commentary *On Ananyogadvara* (*Pr Ananyogadhara*) in the following sentence—

इहानीमपि द्वारदार नवचक्रमसि

This work must be extended at least up to this period, and so must be the conventions of naming this work as *Dvadasanayakara*. The author himself too, names this work as *Dvadasanayakara* only. Even the commentator does so in the end—

“द्वारदारनवचक्रसिद्धिप्रतिष्ठम् ॥”

The name *Nayakara* is mentioned by *Gururatan Suri* in his commentary on *Siddhantamuktavali* and by *Jagadbrahman* in his *Jagadnastava* but this naming does not seem to be correct in view of the above-mentioned authorities.

Even *Upadhyaya Yasovijaya* who has copied the super commentary of this *Nayakara* in only one fortnight who he much obliged us, who is a crest-jewel of logicians and who is highly venerable, has mentioned no other name but *Dvadasanayakara* in this transcription which is the basis of almost all the manuscripts available to-day.

Validity and non validity of view points :

This is the main subject of this *Nayakara*. This very thing is pointed out in the following complete and explicit manner.

“विधिनिषममङ्गुलसिद्धिप्रतिष्ठितार्थनिरूपणम् ।
त्रैलोक्येषुऽन्यद्वैतं यदीति वेदार्थम् ॥”

Vaidya and *nyaya* give rise to twelve *Bhanges* (combinations). These *bhanges* are the twelve *nyaya* (spokes). All of them become untrue as they give wrong idea in case they like a non *Jaina* scripture propound a view by remaining independent of each other. But if they meet

- (I) They are (I) विधि, (II) निषिद्धि, (III) निषममङ्गुल, (IV) निषिद्धिनिषम,
(V) उमस्य, (VI) उमस्यनिषिद्धि, (VII) उमस्यनिषम, (VIII) उमस्यनिषम, (IX) निषम,
(X) निषमनिषिद्धि, निषमोपपन्न and निषमनिषम.

mutually and propound view free from antagonism, their exposition is true as it gives rise to Jñāna. For a substance has infinite attributes such as general and particular. In that way all the nayas should make relative expositions by consulting one another. The author has dealt with the topic pertaining to relative and absolute (nayas). Nowhere in this work he has dealt with the distinction between naya and durnaya; he has simply treated view points. The following is an important question. How is it that Mallavadin has not dealt with this distinction even when it is treated by Siddhanta Divakara in his work. Samantatarika (Samantaparyanta).

These twelve spokes are the Bhāngas of vidya and nyaya. The first four spokes are bhāngas of vidya and they make up one Marga (felly) the next four are bhāngas of both and they form second felly and the remaining four or bhāngas of nyaya and they form the third felly. This felly establishes eternity, eternity non-eternity and non-eternity by means of reasonings viz. non creation, creation, non creation and creation (respectively).

The following fact is expounded in the name of Nayaśāstra —when these twelve nayas become continuous and behave as expectant of one another make assertions, they (nayas) point out the real nature as they are enlighteners of the complete object such :—

स्वधितः स्वधितान्निष्ठः स्वधानित्यं शुद्धः etc.

This is very thing is the main subject matter for exposition of Nayaśāstra

This very thing is the main subject for exposition of Nayaśāstra

The Author and his Greatness. The Author of this work is Mallavadin. Some names great-wield of disputants. The Sun (preceptor) is renowned in the Jaina works on logic. The commentator of Nayaśāstra observes —

अथ हि मन्वराग्निर्निर्मितोपविश्ववराग्निः ।
 श्रीमन्मन्वराग्निर्निर्मितोपविश्ववराग्निः ॥

This means, He who has defeated all the antagonists of syadvāda by means of Soḍaśa wheel in the form of wheel of nayas is victorious. Mallavadin Sun, the Sun in the sky of the Jaina creed.

From the above-mentioned verse we learn —

- (I) Mallavadin Sun is the author of Nayaśāstra.
- (II) He is the conqueror of disputants
- (III) He enlightens us on Jñāna (Word of the Tirthankara) i. e. to say he is duly conversant with the essence of the Jaina canon extant in those days and he is its illuminator

The Sun is very celebrated in the Jaina world in view of his logical acumen. He vanquishes hosts of masterly disputants in dispute words by constructing an excellent and inferable array of reasonings for establishing his view. This fact is very well revealed by this excellent and important work of his. Just as his tongue (speech) was skilful in refuting views of opponents so his pen (composition) too, was moving fast in establishing his own thesis.

Basis of Composition - An account pertaining to birthplace etc. of the Son is given in many a work such as Prabhavaliacandra. Hence for it we request readers to refer to those very works. We can say nothing about the source of this work Nayacakra as well as the date and place of its composition, owing to want of materials dealing with these topics. All the same it appears that the main basis of this work, is works like Saptasatamsayacakra. We can know that these works were extract in the time of the author. But since the author has not clearly mentioned that the basis of this work is those very works, how can we say that these must be definitely the basis? After saying that this Nayacakra is 'पूर्व महेश्वरि उद्दिष्टिनकाम्यं लक्ष्यमम प्रवक्ष्यिष्यामि कथितं मार्गं' the author has simply said that the source of this Nayacakra is valid proof and the tradition regarding the canon.

Admirers (of the author)- The name of this great personage who is here (prebhumka) of the Jena regime and who is a devotee of knowledge and asceticism is first noticed in *Hanuhadra Sun Anekanta prapataka* (Vol. I pp. 58 & 116) and his commentary on his own work *Yogabindu*.

Śaṅkha Sūri has marvelously praised him (Mallavādin) by means of a *reṇu*² in his commentary on the *Vārtika* of Nyāyavārtaka. Moreover in *Vādrītaḥ Śaṅkha Sūri Prakāśa* commentary (p. 68) on *Uttarādhyāyana Sūtra* (Pt. *Uttarādhyāyana*) there is mention of *Nāyakaḥ* and its reasoning too. Bhāṣārṇava Sūri has given in his *prākāśa Kathavāta* (*Kāhāvata*) reasonable information about *Nāyakaḥ* and Mallavādin. *Nāyakaḥ* is mentioned in Malladhara Hemachandra Sūri's commentary on *Vāśeśvarasūtrabhāṣya* (Pt. *Vāśeśvarasūtrabhāṣya*) *Kāhikāśāstra* (*Hemachandra Sūri*) has extolled excellence of his local source in *Siddhānta* grammar as under

⁶⁴ मन्त्रमाह्वयिने तारि ७ ।”

Later on, Sahasraradharam Manavandara Sun and a great many other venerable Sura have praised Nayakara and Mallarada Sun. Finally Naysaura Nayasanta Upadhyaya Yamasaya has praised in his Atha prathivata Soghaya Mallarada Sun as hero amongst disputants, and in his Dmryagun Paryayamara he has said that all the twelve spokes can be included (?) in one spoke of Nayakara. In this way this work and its author are extolled by a great many Jaina Sura.

The argumentative power logical acumen of this Śaṅg is hero amongst disputants, was indeed like that of the scorching (first of the) sun of the mid day in the case of sūtras in the form of disputants of other schools in his days. His composition, too, was so very marvellous that by adopting an extra-ordinary style and without using any harsh word, he has made an attempt to reduce to the stage of unreality disputations and dogmas of others by resorting to saying embodied in contemporaneous or earlier work of their own schools after grasping the essence of these sayings. Some of the works utilized by him (in the *Nayacakra*) are such as are not available to-day. Further (in this *Nayacakra*) there are very lengthy purāṇas (views of opponents) and discussions which are not to be seen in works so far available and which though knotty are presented in beautiful and lucid way and which are immediately comprehensible and which, when grasped, makes profound disputants, the readers and students of this work of his who is expert in

एवं कनकापुष्पैर्निभकारं वनागमा देवमात्रं विष्णुसन्निधायु विदुः कम् नमोऽस्तु विभक्तं च
देवार्पितुं विदमग्राभं हृदयं मया नमोऽस्तु देवमात्रं विदुः ॥

सर्वथा सर्वत्र समुद्रोत्पत्तये समस्तं सत्त्वं भगवता वा दीक्ष्य ब्रह्मणे वा प्रोक्तं समस्तं
सर्वत्र समुद्रोत्पत्तये समस्तं सत्त्वं भगवता वा दीक्ष्य ब्रह्मणे वा प्रोक्तं समस्तं

(vide P 12 of Nayakalra)

reputation by means of unstable arguments. (For these reasons) this voluminous and deep-seated work jewel is unique in the Jaina world.

For Suris that preceded this Suri have no doubts clearly established the doctrine of non-absoluteism but they have merely refuted arguments of other schools based up on 'NAYAS' with the result that the view of those opponents cannot be clearly grasped. This suri has firstly clearly expounded views of persons of other schools and then refuted them. Hence this work is unique.

Siddhasena Divakara Suri: The original author has extracted in this 'Nayasakara' some complete and some sentences (from the works) of revered Siddhasena Divakara Suri. This Divakara Suri is pupil jewel of Vaidharvadin Suri, pupil of 'Skandila' son of Vaidhar 'Varma' (School). Skandila son was yoga pradhana (towering personality of his age) in Vira Samvat 376-414 (years 94-56 before the Vikrama era).

There are two Suris by name 'Skandila'. (I) Arya Jastadhara exponent (exponent of Jis vyavahara codification) Skandila Suri and (II) Asthyogacharya (expert in exposition) Skandila Suri who is mentioned in Nandi Sutra (Pr. Nandi sutta) in V. 26 and 33 as under :-

“सममं कदे कोटिपौष्टं लघिष्ठं अमममममं ॥ २९ ॥

स कदे लघिष्ठमममममं ॥ ३३ ॥

At least the fact that these Mahatmas (worthy characters) who are best of mortals, have flourished prior in the composition of Nandisutra as their names are mentioned therein, is as clear as day light. The fact that remains is how can 'Skandila' mean 'Skandila'? Commentators such as revered Haribhadra Suri, Malayagiri Suri and others have explained 'Skandila' as Skandilya. Against this only one thing is to be said that Skandilyayana mentioned in Nandisutra is referred to as 'Skandila' in the following 20th sutra of Kalpesutra (Pr. Pajjovamsakippala).

“केसल म अममममल कलसुलल अमममममं मे लघिष्ठं कलसुलल केसल अममममल
कलसुलल अमममममं मे लघिष्ठं कलसुलल ॥ १ ॥

From this we can understand that the word 'Skandila' can be used in the sense of 'Skandilya'. Here that word 'Skandila' is used for no other word but 'Skandilya' mentioned in Nandi for venerable Haribhadra Suri refers to 'Skandilya' as pupil of Senha Vatsika in his commentary on Nandi. This very mention occurs in the 20th Sutra of Kalpesutra. Of course, there 'Skandila' (Skandilya) is said to be a grand pupil of Arya Senha. But this difference is totally negligible for one and the same individual is mentioned as Pupil in a commentary whereas grand pupil in the (corresponding) text.

The date of Arya Jastadhara Skandila Suri is fixed by historians as Vira Samvat 376-424. At that time this Mahapurusa great personality of Vaidharvada Varma was bearing the yoke of the Jaina regime, as yoga pradhana. Revered Divakara Suri was grand disciple of this very Mahapurusa and pupil of Vaidharvada Suri. So it may be very very clearly decided that the date of Rev. Divakara Suri is nothing else but fifth century of the Vira era - the period when Vala maditya Samvat prevails (founder of an era) was the ruler.

Rev Divakara is grand-pupil of none else but Skandila Son of Vidyadhara Vamsa. In the connection (Prabhasandra Suri) the author of Prabhasavakrota says in Vṛddhavadin Sūri (V 176-178) that Vṛddhavadin Sūri belongs to the Vidyadhara gaucha (school). From its gets proved that Aryajadadhara Skandila Sūri who is the teacher (preceptor) of Vṛddhavadin Sūri, belongs to the Vidyadhara gaucha (Vamsa) Consequently Rev Divakara Sūri is grand-pupil of none else but Skandila Sūri of Vidyadhara gaucha and not that of another (of the same name). Against this a question may be raised Is there any proof to believe that the teacher of Vṛddhavadin Sūri is none else but Arya Jtadhara Skandila Sūri? A strong argument by way of its reply is that Skandila Sūri of the Kasyapa lineage is mentioned in the succession list given in Nandastotra, and this transgresses the probable date of Divakara after the mention of above five to six Sūris that followed Arya Jtadhara Skandila Sūri.

For this reason, too it is more justifiable to believe that none else but Arya Jtadhara Skandila Sūri belongs to the Vidyadhara gaucha.

Another point is that Skandila Sūri of the Kasyapa lineage is anuyogadhara. That he has given the fourth version of the canon is indisputable. So far as we know there is no discord regarding the following—

This version is posterior to (the life-time) of Vajrasūman dasapurvadhara (cognate) of ten parvas, and Vajrasūman flourished after Divakara Sūri. This proves that anuyogadhara Skandila Sūri who is posterior to vajrasūman, cannot be guru of Vṛddhavadin Sūri. Hence Skandila Sūri mentioned as his guru is none else but Arya jtadhara Skandila Sūri of Kasyapa lineage. This reasoning undoubtedly informs us that Divakara Sūri is a contemporary of Vikramaditya. Śaṅkara pravartaka.

(Sanskrit proverbials which is the last line of the 8th page is connected with this foot etc.)

In ancient days the clan named as Malava was occupying a supreme place. In the third century before Christ, this clan with the help of Kaudraka clan, opposed Alexander (Alexander). But as additional assistance could not be had, it got defeated. This very Malava tribe came to Rajputana, on its being ruined by constant attacks of the Greeks and its established its supremacy in Malva in the first second century before Christ. It was a republican state, and Vikramaditya was its leader. Vikrama assumed the title of Sakari by multiplying attacks of the Sakas (Scythians). Further he made Malava clan famous. For that reason this era got named as 'malava gana sthiti'.

—History of Sanskrit Literature
(p. 144) By Baldev Upadhyaya

moreover there is mention of powerful and liberal ruler named Vikramaditya who presented laud in his servants in virtue of his victory over enemies, in the following verse of Gathasaptasathi composed by King Hale—

“संवाह्यतुल्यलोचिनिव देवैर्न दुष्टैरे कथम् ।
चक्रैर्न विष्णोश्च चरिते कृतुमिच्छाम दिता ॥”

Same works fully corroborate this fact

५-१४

Ibid, p. 143.

There is the following inscription on a pecca tirtha metallic image in the temple of Lord Candraprabha in Jaisalmer :-

“ श्री योगेश्वरुके श्रीविष्णुनेत्रीवाक्यवन्द्ये कस्याप्युत्तमार्त्तं करिष्ये सप्त १ ११

From this we learn (1) : 'Gaccha' named after Siddhasena Divakara Suri was prevalent and (2) the gaccha has arisen from Nagendra (Nala) Kula. It is natural that this image inscription may be lacking in names such as 'Vidyadhara Varma Vidyadhara Kula or Vidyadhara gaccha'. For gaccha named after Siddhasena Divakara Suri had become prevalent. Even then it is not probable that well-known Siddhasena Divakara may have flourished in the Nagendra kula, since Kodaya (Koti) guru had started from Arya Sasthita Suri and in his succession Nala branch (siksa) originated from Arya Nagda pupil of Vajrasena pupil of Vajrasenari.

The author of Prabhalakacanta informs us that Nagendra gaccha had started from pupil of Nagendra. In the shivavivah (Pr. shivavivah, list of shivavivah) of Nanda Arya Skandha is said to be pupil of Sureshvara of Brahmadipika Siksha. This branch started from Aryasena Suri who flourished in Var. Samvat 584 and who was maternal uncle of Vajrasenari. In his connection the author of Prabhalakacanta remains silent after that this Senari Suri belonged to the Vidyadhara samaya.

Looking to all this a question arises, how can acaryogadharma Skandha Suri of Brahmadipika branch be grand teacher of Divakara Suri? No author has said that Siddhasena Divakara Suri or his guru Vrdhavadin Suri belongs to the Brahmadipika branch.

Prajyoti Kalyanavajraya has said that Padalipita Suri belongs to the Vidyadhara kula named after Vidyadhara, pupil of Vajrasena. But it is reasonable to believe that Shivrari Nagabhadra belongs too Vidyadhara branch which originated from Vidyadhara Gopala pupil of Sasthita and Suprabhadra couple of pupils of Arya Sabhata. Ancient Siksha have been accord in course of time as Kula and Kulas as Gaccha. These very things have occurred, even in the case of Vidyadhara gaccha of Nagabhadra Suri. Consequently there seems to be no harm in case Padalipita Suri is said to belong to vidyadhara kula or Varma. Hence there is no ground for doubting the following statement occurring in colophon of Gurur dated as Valrasena Samvat 150.

Vrdhavadin Suri flourished in the samaya (Varma) of Padalipita Suri.

The author of Prabhalakacanta has cited this very colophon as an authority. So it is not justifiable to doubt it. Another point is that Nagayana who is bhuvan pupil of Padalipita Suri and who is well-known as Yogeshdharma is different from Nagayana mentioned in the Shivavivah of Nandi. How can (the name of) householder be mentioned in Shivavivah?

The 'Guru of venerable Padalipita Suri is not Nagabhadra but he is none else but Arya Kharabha Suri. Padalipita Suri is referred to as 'Vacaka in the Gurm (Gurma) of Kalya setral. Further in Nandi it is said that Nagabhadra belongs to 'Vacaka varma'. So Padalipita Suri must be pupil of Nagabhadra. An attempt is (too doubt) made to prove that Padalipita Suri is pupil of Nagabhadra by citing Nandi as an authority. But this attempt is unwarranted. For the meaning of the following sentence occurring in Nandi (V. 30) is simply this that Nagabhadra Suri belongs to 'Vacaka varma and not that this varma originated from him —

“ बह्वद वाक्यानी अस्यपि भवनासम्भवे ”

Some believe that Padalipita Sun flourished in the first century of the Vikrama era. This belief too requires investigation. Taringavata (Pr. Tarangavata) of Padalipita Sun is mentioned in Anuyogadharma. Composition of anuyoga (exposition) is prior to Virasamvat 453 and not posterior to it. That is what Panysa Kalyanavasyan has said in his prabandhaparyalocana of Prabhavakacanda. So it becomes clear that Padalipita Sun is an acarya who flourished before Vir. Samvat 453. Consequently it follows that the first Skandila Sun and none else is the teacher of Vrdhavadin Sun, and grand-teacher of Siddhasena Divakara Sun.

In Jaina-peramparavibhava it is said that Mallevarada, too, was alive at the time anuyogadhara Skandila Sun delivered his vacana. If this is a correct. Divakara Sun cannot be grand-disciple of the second Skandila Sun.

Jaina Sun while showing the connection of Padalipita Sun with Miranda, has referred to the latter as King. We are so far in the dark about him. Some historians decide the date of Divakara Sun as the fifth or the fourth century by showing resemblance between works of Nagarjuna a protagonist of nihilism and those of Siddhasena Divakara but this (view) requires investigation.

From the mere mention of nihilism it cannot be said that Divakara (Sun) is posterior to Nagarjuna. Nihilism has not originated from Nagarjuna. It is certainly older. It is expounded in Prajnaparamitasutra. From the mere fact that 'Madhyama marg' (Midway-Path) and Nihilism are to in Dvaimatika of Siddhasena, one cannot guess that Divakarsun is posterior to Nagarjuna.

Surely this conjecture would have been said to be a right in case it was pointed out that reasonings and sayings of Nagarjuna were embodied (by Siddhasena Divakara). Works of Divakara Sun are at present available as 'text' only. As in my humble opinion we should not hasten to decide his date by surmise until we come across sound valid proofs.

Venerable Haribhadra Sun has given to Divakara Sun an honorific title of 'Srutakevalin'. Hence too, (the period of) this Sun must be ancient very ancient moreover Nagarjuna has refuted in 'Sankhya-pariksa' (pp. 45-57) of Madhyamakankara the doctrine of origination, permanence and destruction propounded by Divakara Sun. This too, proves that Siddhasena Sun is anterior to Nagarjuna.

It seems that this [Siddhasena] Sun had not criticized the Digambara school of thought. So it follows that Divakara Sun must have flourished prior to this school which originated in Virasamvat 606 (according to the Svetambhara tradition) and in Virasamvat 606 according to Digambara works. That is why both the sects (of the Jains) cite extracts from his work as authority.

1 This work belongs to the first century A D Vide p. 176 of Daraspa-cintana of (introduction Pramanasamuccaya).

2 see Bandhabharana [p. 195].—

3 if

“ अनील निराश्रयो-विशिष्टिनाशमिच्छापी
निर्गुणमालम्ब्यमूर्तुवाच न सम्पद्य ॥ ११ ॥
इत्येवमालिङ्ग परमहन्त्रायी मयान्,
समुद्ररतिनिर्गुणोऽम्बक-पञ्चकान्त ॥ ११ ॥ ”

It is believed that Dharmasuri flourished in Varasaviat 992-493. Siddhasena Divakara Suri is mentioned as his pupil too, in various Sanskrit works, while nothing that Khatuta Suri, Vrdhavarada Suri etc flourished during the life time of this venerable Suri (Dharma).

For the guru of Siddhasena Suri, two names are mentioned (i) Vrdhavarada Suri and (ii) Dharmasuri, though so far as we know Siddhasena Suri has mentioned neither of them as his guru. If we have to reconcile the dates of these two Suris we may have to accept that vrdhavarada Suri is contemporary of Dharmasuri. If this comes true, there is no harm in believing that (i) the guru of vrdhavarada is Skandila Suri, (1) and none else, and (ii) Siddhasena Divakara is a contemporary of Vikrama. We point out another old proof in this connection. It is that Siddhasena Divakara must have composed some grammar. Its name was Kasperuka. Siddhasena Suri was one of the scholars who flourished in the time of Vikrama, and he is referred to as Kasperuka by other authors. In Jyotirmadikatantra composed by Kalidasa it is said

“कस्पकुरि. कस्पकुरीऽमरसिद्धिः । केशवमह-यशस्वर-वशिष्ठारा ।”

“कश्यपस्तस्मिन्निहो ह्येता समाश्च यन्मनि वै कस्पविद्वान् विनयस्य ॥” २०-१

The connection between Vikrama¹ and Divakara Suri is very well deferred to in Jaina works. That Siddhasena Divakara Suri has written even commentary on his own grammar Kasperuka is borne out by the following lines occurring in Madyamakautastantrapradip :-

अत एव कस्पमात्रान् सम्यगे इति निष्कर्षकारेण ह्यरुण
वक्षिण्य वसामने अति नाने मने इति उपपन्नमात्रेण

Moreover it is distinctly stated in 'Ustadhruth' composed by Urvakidatta as under :-

कस्पकुरी अत इति सम्य मास्यै व्याख्यातः इति ।”

In Jambudra grammar too Siddhasena's opinion with grammar is quoted as - कैरे सिद्धयेनल'

Even in the Nayakara we come across the following sentences :-

अति मरुति निरुति कसि नरुतक वशिपावयका लताका

एव वाचनीयवदेन मल-वच हि मयो वच व्यभिचरति नाभिचरन् वच ।

From these sentences pertaining to grammar it follows that Divakara Suri must have composed grammar and that grammar must have been named as 'Kasperuka'. As this grammar comes from the pen of Kasperuka, his grammar may have been,

1. Historians are not unanimous as to who this vikrama is

Pl. Nathuram Premi is reluctant to believe that this Suri has composed grammar. But an opinion of an acarya pertaining to a grammatical topic, is cited only when he has composed some independent grammar e. g. punksa no'ed while citing the opinion of Asubhatti svarepacharya. He has shown validity of this form in his grammar and hence his opinion is cited. Even other opinion / Divakara Suri pertaining to grammar are noted in this work. So there seems to be no ground to doubt the fact that the author of Kasperuka grammar is Siddhasena Divakara Suri.

The name of Nayavata is mentioned just along with Sammati. So the author of both of them is one and the same person.

This Siddhasena Suri may be one mentioned in Nivathacurni (Nivahavetacurni) etc.

Hence it follows that Umasvatī is anterior to Devakara Suri and he hence flourished earlier than Vikrama.

Moreover Vasuka (Umasvatī) has mentioned fire bodied and air bodied beings as "Trass". He has designated them as merely Trass. He has added no qualifying word to Trass. Venerable Śaśvataraṇa Suri has as it were expounded this sphaṛṇam. While doing so he has mentioned fire bodied and air bodied beings not as merely Trass but as "Indraṇa-Trass" to avoid any conflict with the scripture. So Umasvatī is anterior to him too. In the commentary of the Nayasastra, Karma-pūrti (Karmapayadi) of Śaśvataraṇa Suri is cited as an authority. Those who assign the fourth century to Umasvatī and the fifth to Śaśvataraṇa Suri should reconsider their thesis.

These son (Umasvatī) has composed 500 prakaraṇas. It seems that so far as the Jain literature is concerned amongst the available Jain Śaśvataraṇa works so many ancient works are first composed by this (Suri) and none else.

Tattvartha (sutra) of this Suri is designated as again by venerable Haribhadra Suri, (apostol) son of Yajña Mahatma. According to the Jain tradition every work composed by a "Caturdaśoparvadhara" (i. e. one conversant with 14 Purvas or by daśoparvadhara i. e. one conversant with 10 Purvas) is called Agama. So Umasvatī was daśoparvadhara. Amongst daśoparvadhara Vajrapada is without follower of this land. He is the last daśoparvadhara. He is said to have flourished in the second century of the Vikrama era, (Hence) Umasvatī must be earlier than he.

By convening the Council of the congregation of Jain sages in north Madhya in Vikrama Śaśvat 153 "Gandhabhāṇa Suri" pupil of Mahatma Suri, co pupil of Umasvatī has composed mahābhāṣya on Tattvartha. In Harivastuśāstraśāstra it is said:

पूर्वकात्रिकीमहाभारतविक्रमस्यैवंपरि वषट्कसिद्धस्यैवंपरमायुः स्यामायुः पश्चिम् बहुल आभिर-
वाचाराहविसयान्ते क्वा-बेरस मनुमिच्छत र्वाहिरि विपुलनाय दुष्टेति । इन्द्रियविमर्षेति वकान्पमायुः दोष्टेति ॥१॥
इमदीनि वाहान्दीहमन्त्रेति विष्टेति । विकल्पेन यत्नं दोष्टकालेदु विक्रमस्ये ॥२॥

From this at least one fact becomes certain that Gandhabhāṇa Suri has composed a voluminous bhāṣya on Tattvartha and he was alive in Vikrama Śaśvat 200. So the author of Tattvarthasūtra is earlier than Vikrama Śaśvat 200.

Some are tempted to believe that Umasvatī belonged to the "Yepamya" Sangha (community). But this "Sangha" originated in Vikrama Śaśvat 205 as said by Digambara Darasana Suri, whereas Umasvatī is proved as anterior to Vikrama.

Niryuktis (Nijjullis) & Canonical Treatises

The author of Niryuktis (Nigatā) is Bhadrabāhuśvaraṇa caturdaśoparvadhara. Ancient venerable Suris believe that Niryuktis were composed (latest) in Vira Śaśvat 170.

1 टीकायां टीकापरमं वशा' १. १४

2 यन्मन् यत्नं कनकरीवाधिमोचनान् इत्यायोविद्वन्मो

In the introduction (p. 103) to *Nyayavarta* it is said 'Niryuktas as available to-day are works posterior to Siddhasena. For this very reason they have no place in the literature composed before Siddhasena Bhasya (bhasya) and *gunas* (gunas) are certainly posterior to Siddhasena. Modern historians believe that Siddhasena Divakara Suri flourished in the fourth or the fifth century and thereby they are trying to prove that niryuktas were composed subsequent to the fourth-fifth century.

In the introduction to part VI of *Brahmakalpa* (Kappa) it is said that Niryuktas were composed prior to the second century of the Vikrama era. Hence persons conversant with history have now at least accepted that niryuktas are composed prior to the second century.¹

Thus there is a difference of opinion regarding the date of composition of Niryuktas. In this *Nyayavarta* verses from Niryuktas are quoted. Hence there is no doubt that the composition of Niryuktas is earlier than the fifth century of the Vikrama era. This Suri (Mallavedadin) has quoted from *Nandastotra* as done in the case of Niryuktas. And Devavacaka Gani, the author of *Nandi*, has incorporated many verses of Niryuktas in his text *Nandi*. Consequently Niryuktas are earlier than even the composition of *Nandi*.

Some historians determine the date of the composition of *Nandi* as Vikrama Samvat 980 by identifying Devavacaka Gani with Devarddhi Gani Kasmirasthana, but that is not fair. The guru of Devarddhi Gani is Des in Gani whereas that of Devavacaka Gani, Darya Gani. In some of the ancient works Devavacaka Gani is mentioned as Devarddhi Gani Kasmirasthana but it is another name based upon the fact that in the *Schivaravata* of Kalpasutra, Devavacaka is called Devarddhi Gani. That Devarddhi Gani Kasmirasthana the redactor of the oonomical treatise is different from this will be realized on going through the *Schivaravata* of Kalpasutra. In this *Schivaravata*, the name name of Devarddhi Gani Kasmirasthana occurs twice. So it follows that this must be another name of Devavacaka Gani. In one of the *Schivaravatas* of Kalpasutra there is mention of sages of different houses but having common name 'Devarddhi Gani Kasmirasthana'. Consequently it follows that Devarddhi Gani Kasmirasthana is another name of Devavacaka Gani. For this very reason some ancient Suris have called Devavacaka Gani Devarddhi Gani, but not so to Devarddhi Gani Kasmirasthana, the redactor of *agamas*. Venerable Malayugin Suri has distinctly mentioned Devavacaka in his commentary on *Nandi*.

From the qualifying words used for *Nandi*, in *Nyayavarta*, we infer that *Nandi* must have been composed before the time of Mallavedadin Suri, too. The pertinent line is -

“मयवर्तद्वारापि तयोक्तव्ये”

(P 749)

Here *Nandi* is said to be the commendment of the divine Tirthankars. Hence it is not now necessary to indulge in the investigation that the composition of Niryuktas is very ancient. During that period no Bhadrabahu who so ever has flourished. Another Bhadrabahu whose existence is

(1) If niryuktas are composed later than Siddhasena Suri as stated in the introduction to *Nyayavarta*, it gets proved by his own writing that Divakara is earlier than the second century of the Vikrama era according to the introduction of Part VI. of *Brahmakalpa*.

(२) तथैव विवक्षितं त्रयमस्यमल्लवस्तुतं”

इतिगुणवि लमासमये मातरं शुचिं नमस्तुते ॥१२॥

इतिगुणवि लमासमये मातरं शुचिं नमस्तुते ॥१२॥”

conjectured and to belong to the sixth century of the vikrama era. Hence it follows that Bhadrabharavama who flourished in Varsa Samvat 170, is the mother of Niryuktis.

The main basis of the Jaina doctrines, is twelve angas. Their author is Sudharmasvamin, the fifth apostle. Shrivara (veteran) saints have composed upangas by utilizing these angas. Mallavadin Suri has made free use of both of them (i.e. angas and upangas). Therein Acaranga (Ayers) Sthananga (Tilak) and Bhagavati (Vrabadhanasthi) are three angas whereas Jvalbhagavati, Panchavimsa etc. are upanga-sutras. Besides, the author (Mallavadin Suri) has quoted from Nandi and Anuyogadivara known as 'Sutra'. All these works and their authors belong to a very ancient period.

Katyayana.

In various places the author of 'Niryuktis' has made free use of aphorisms of Panini, Varthika and Patanjali Mahabhatya on them. There is difference of opinion regarding the date of 'Panini'. Max Müller great German scholar assigns to him the date 350 B. C., Prof. Weber 400 B. C. Goldstucker Dr. Bhattacharya and Dr. Balvalkar 700 B. C., Principal Rajwade 800 B. C. Bharatascarya 900 B. C. Pandit Satyavrishta samavardani 2400 B. C., and Yudhishthira namasamastha date earlier than 2800 B. C.

Shanuka Agrawal looks upon Panini as a contemporary of Yudhishthira and Parikshit, by giving evidence from Astadhyayi a work of Panini. He has fixed the date of Yudhishthira and that of Parikshit. According to his calculation these dates are almost 4369 years from to-day.

A good many Varthikas have been composed on the grammar of Panini. Therein only the Varthika composed by Katyayana is well known. In the 'Mahabhatya' only the 'Varthika' is minutely expounded of the various names of the author of this Varthika even the name 'Varshuci' is well known. Amongst grammarians he is an honest author. Patanjali has used the word 'Bhagavata' for Katyayana in following sentence —

श्रीपाद ममास्तु वाच्यकः

But Shabharasvamin has said in the following sentence of his 'Manamandarsana' (10-5-4) that the saying of Katyayana is invalid —

उद्यत्तित्वात् पाणिनेर्नित्यं प्रत्ययम् अक्षरवाहित्वात् न वाच्यकत्वात्

On the basis of this sentence Katyayana's sayings are said to be invalid. All the modern authors have however considered Katyayana as reliable. Katyayana is anterior to Patanjali but posterior to Panini. There is difference of opinion amongst scholars regarding his (Katyayana's) date. The Jaina.

vide Vira-vijana (February 1957).

(i) Katyayana, (ii) Bharadvaja, (iii) Sonnaga, (iv) Krosti, (v) Vaidya, (vi) Vyagrabhatya and (vii) Vanyagharapadya are commentators so far as bharya-tikas are concerned.

The Jain authors look upon him as contemporaneous with Sakatāla, father of Arya Śaṅkabhadrā and the prime minister of King Nanda¹. So he may have flourished in about Vra. Samvat 170.

There is no consensus of opinion as regards the date of Patanjali's Mahabhasya, too, whether the very author of 'Yogadarśana' is (thus) Patanjali or some one else, is a question so far unsolved.

In many a place there is a difference in readings between those in the printed 'Mahabhasya' as is before us at present and those given in the 'Nayasākhā'.

The reason for this is that the 'Mahabhasya' got lost several times and it was restored many a time. Kāthana in his Rāṣṭrasaṅgīya has said that 'Mahabhasya' had perished in the eighth century of the Vikrama era. We come across such other references too. We should not discard the probability of serious changes in this work that arose at the time of its such destructions and restorations. We can undoubtedly say that variants are due to such changes.

The following verse occurring in the text of 'Nayasākhā', is looked upon as 'bhṛṅgasāmyakā' by the author of Mahabhasya —

सुतु प्रपुष्टे कुपामे विरोधः

We are led to infer that according to the commentators Kātyāyana and others, the author of this verse may be Kātyāyana. The pupil of Sagegur says —

“स्तेष्वेव कर्ता शेषानां भाषयाम्ना यः कारकः”

This means the author of Bhṛṅga verses is an author of some 'Śūtra'. This word 'Kātyāyana' has in the end termination for lineage, Vararuci, son of Kātyāyana, too, is named as Kātyāyana. He may have written some śūtra. This Kātyāyana has composed 'Vartika' on Pāṇini's sūtras as correctness of some words could not be proved by these sūtras. For the definition of 'vartika' is —

उपानुवचदुस्तरानां विन्ता यत्र प्रकृतिः । तत्र प्रत्येकं वार्तिकं वाच्यं विवक्ष्य स्मर्यते ॥

The date of Kātyāyana alias Vararuci is posterior to that of Pāṇini but it is prior by 300 to 200 years from Patanjali; the author of Mahabhasya for Kātyāyana is respectfully referred to by Patanjali. Some historians opine that Kātyāyana flourished in the fourth century before the Vikrama era.

1. (Kātyāyana which is the 28th time of 16th page is connected with this foot note.

Some historians on connecting the sentence

“वर्तिकरीणाम् वचनम्”

Believe that this author of the 'Vartika' is posterior to 'Vahana' son of 'Udayana'. But that is not Proper. 'Vahana' is mentioned in prevarasādhya of Bodhiyānaśāstrīyaśāstra. Even Patanjali while expounding the 'Vartika' has said as under —

दुस्तरादुपानुवचदुस्तरानां विन्ता यत्र प्रकृतिः । तत्र प्रत्येकं वार्तिकं वाच्यं विवक्ष्य स्मर्यते ॥

In the time of Kātyāyana the reading was 'Vahana'. Taking it to be incorrect he says that the correct word must be 'Vibhāna'. So it is improper to believe that Kātyāyana is posterior to Vahana, son of Udayana.

2. See Parastapertan of Hemachandrasūri.

Bhartrihari

Bhartrihari has neither given even a bit of information about himself in any of his works nor has he directly mentioned the name of his teacher. Mallavedin Soni has (however) mentioned Vasurata as the (name of the) teacher of Bhartrihari in Nayasakra. Even Panyaraj, a commentator of Valmikiya has mentioned the name of Vasurata as that of the teacher of Bhartrihari. The opinion of Vasurata is not recorded in any other work but Nayasakra. Views of both these teacher and pupil are very well examined by the author of Nayasakra. Bhartrihari, too, expounds the view of his teacher without specifically mentioning that it is the view of his teacher and establishes his own view by refuting that of his teacher.

Itang, a Chinese traveller has created a great deal of misunderstanding about the date of Bhartrihari. This has led some scholars to believe that Bhartrihari flourished in the latter half of the seventh century of the Vikrama era. Yodhishtiramanunkulka believes that he flourished prior to Vikrama Samvat 45. According to the Indian tradition Bhartrihari is the elder brother of Vikramaditya.

On going through criticism of the view of Bhartrihari as given in Nayasakra, we find that he is protagonist (exponent) of sabda brahman (sound monism) and according to him sphota alone is the highest entity and the universe is its vivarta (modification). Consequently the statement in Itang Bhartrihariyavivarta (p. 274) to the effect that Bhartrihari was follower of Buddhism and he had been initiated seven times, may have been made owing to his sole refutation of his religion or he must be some other Bhartrihari. For this have flourished two to three persons by name Bhartrihari. The authorship of Bhaktisatyam 'Bhagavata Manamata bhagya' 'Setubandhya' and 'Saddadishusankha' is attributed to Bhartrihari. The author of 'Valmikiya', its commentary 'Mahabharatadipika' and 'Vedanta satsamiti' is one and the same Bhartrihari, protagonist of sabda brahman. It is not too much if we were to say that Itang was totally ignorant about this Bhartrihari, pupil of Vasurata. So it is mistake to believe by taking his statement into account that he Bhartrihari flourished in the seven century. For there is quotation from Bhartrihari 'Valmikiya' in Kamikavita a beautiful and voluminous commentary on Astadhyayi composed jointly by Varaha and Jayaditya alive in Kumbhar in the beginning of the sixth century of the Vikrama era, while giving an example for the aphorism 4-3 88. In Durgasimha commentary on Kumbhar grammar the commentary which is older than even this Kamikavita the following line from a couplet of Valmikiya is cited -

वसतिवसमसिद्धं वा

Harasimha, commentator of 'Setubandha Brahman' who is pupil of Shaktisiddhanta and whose date according to him is Vikrama Samvat 696, refers to Kumara Bhatta and Prabhakar as Prabhakarash in his bhagya. Further he mentions even Bhartrihari an exponent of 'Sabda brahman' and quotes the following by mentioning his couplet -

अपि तु सम्यक्सिद्धम्, निर्वर्तयामासि मयि ह्यस्य वारु-

Moreover Kumara Bhatta too, quotes the 13th verse from the 1st Kanda (section) on of 'Valmikiya'. The series of reasonings proves that Bhartrihari is anterior to even Kumara Bhatta.

There is cave of Bhartrihari in the castle of Conerghadh near Kaa. There is tradition that this cave was got constructed by Vikramaditya. Similarly cave even in Ujan which was

the capital of Vikrama, is known as that of Bhartṛhari. So it follows that surely there must have been some connection between Bhartṛhari and Vikramaditya, Vagbhata the author of *Aṣṭāṅgahra* and the author of this *Nayacakṛa* too mentions Bhartṛhari. In *Prabandha-kotādhara* Bhartṛhari is said to be brother of king Sudraka. According to *Kṛṣṇārṇava* composed by the emperor Samudragupta, king Sudraka was the founder of some era. According to my study this Sudraka must be none else but Odraka, a successor of Vasumitra of the Sunga dynasty (A change like श्रीरक्ष-सुक्ष-सुक्ष must have taken place.) In *Vayupurāṇa* it is said that (1) Odraka will succeed Vasumitra as king, and (2) he will be as valourous as Vasumitra and (3) he will wage a war with the foreign subjects. This Odraka was alive in about 180 B. C. He had fought against Yavanas. He has composed a drama named *Mṛchakatika* which is a version of the drama *Gaṇadatta* composed by the poet Bhāsa, a contemporary of Nanda. Historical obscurity about king Sudraka after (merely) saying that he was king.

Some research scholars opine that sister of some Bhartṛhari born in a royal family of the Malava country was married to Vimalakṛṇḍa, father of Govindakṛṇḍa, a contemporary of Dharmakīrti. But this Bhartṛhari is different from the author of *Vakyaopadhyāya*. Even Dinnaga mentions Bhartṛhari, exponent of the doctrine of *śabdābhāva*. So it is a blunder of historians to decide dates of Bhartṛhari, Dharmakīrti, Kumāra and others by relying upon *Itanā*.

Katāṇḍi

The author of *Nayacakṛa* mentions work named *Katāṇḍi* in his *Nayacakṛa* while expounding and refuting the Vaiśeṣika system of philosophy. This work may be a *bhāṣya* or a *tika* on *Keśadaśa*. The name of the author of this work is not known from this work, for the author (Mallavadin) refers to him as merely *Katāṇḍikara*. He must be Vaiśeṣika scholar. We do not find in the Vaiśeṣika works available at present any reference to this *bhāṣya* or *tika* any comments or notes on it or any extracts from it. But in *Anaṅgarāghava* (act V) a drama there is mention of Ravana as Vaiśeṣika scholar of *Katāṇḍi*.

From the following lines occurring this drama it becomes clear that Ravana is the author of *Katāṇḍi*—*रावणः सोमो ब्रह्मज्ञो वैशेषिकप्रवर्तनी पण्डितो कर्णविरचमानः पर्यायि क्वातो रामो ह्येन सह निरदिष्टो*."

Ratnapati Upadhyāya has mentioned *Katāṇḍi* "Ravana bhāṣya, and has in this very place cited as evidence *Nṛpaṇḍi*. This very Ravana may have been mentioned in his *bhāṣya* by Śrīyāśa Ācārya, the author of *bhāṣya* on *Veda-Baladev Upadhyāya* writes in his *Vaṇḍika śāstrīya* (p. 57) that Ravana has composed even *bhāṣya* on *ṛgveda* and has given even his own *pāda-pāṭha*. Pūṇyāyāśa in his commentary on *Vakyaopadhyāya* has said as under while elucidating the couplet beginning with *पर्यायविरचमानः*—

पर्यायविरचमानो विविधविशेषादिभिः सह सुवचनेन रामविरचितो शृङ्गारो व्याकरणसमस्तितः ।"

Ravana mentions even herein may be it is also for the author of *Katāṇḍi*. Moreover in *Ratnaprabhā* a commentary of *Vedānta Sūtra* *bhāṣya* it is said "रावणविरचितो मया दृष्टो इति पितृनैवेदिगच्छात् वेद भाष्यम्" ।

1 He is looked upon as a contemporary of Candragupta II by historians—Introduction (11 14 15) to *Aṣṭāṅghra*.

2 See the introduction of *Nayaband* published in Chaukhamba Sanskrit Series Benares.

3 *Sāṅkhya Vyākaraṇa* (p. 763).

4 "It means method of writing or reciting Veda text's in its own word written or recited separately and in its original form.—H. R. K.

From this it follows that there is bhasya composed by Raven in the literature of the Vasuśeka system of philosophy. If all these Ravanās are identically his date gets proved as posterior to that of Patanjali and anterior to that of Viśvanātha.

In the introduction of *Vasūśeka-nāṣṭaka* edited in Vikrama Samvat 1969 by Mahadev Sharma son of Gangadhar Bhatta having (Bakre) as the surname it is said —

“ पञ्चदशसूत्राभिप्रायस्तद्वैद्यानीतिरौपिकसूत्रमाप्यस्य
 साक्षात् परमस्य वा मध्यमस्य रूपेण विधीयते तु तद्वैद्याप्रतीतिमात्रं
 मृगच्छादीनां बुधिरिति हि प्राचीनतरे परम्भाप्यस्य तदभा
 वां विज्ञानस्य मध्यमसूत्रनाममाश्रीतेषां दृष्टान्त्यै ”

From this it is inferred that the very Bhāradvāja with may be vākyas grantha and the bhasya grantha is Raven. Katanda. Both of them are furnished with a commentary by Prastastamati. The name of the commentary is not known. At least the fact is certain that this Prastastamati is anterior to Mallavadin Śūn the author of *Nayasūtra*. But it remains to be determined as to how old Prastastamati is. Prastastadeva, the author of *Paderthadharanasaṅgraha*, is not as old as Prastastamati, and he is named as *Prastastapada* too. The very Bhāradvājavitṭa is mentioned by Śaṅkaradeva in his *Vasūśekastotpāṅkara*. Commentators of the available *Vasūśekasūtra* hardly mention the view of Prastastamati. That this prastastamati a Vasuśeka philosopher is anterior to Mallavadin Śūn, is settled fact.

Why does the author of *Nayasūtra* refuse Katanda even when there are good many ancient commentaries of *Vasūśekasūtra*? A reply (to this question) is that it seems that since Jainism is therein refuted by presenting it as the purvapakkāsa the author (Mallavadin Śūn) has selected this work for counter refutation. The study of *Nayasūtra* clearly reveals this reason.

From the refutation of *śyādvāda* occurring in Katanda it is inferred that even in those days *śyādvāda* may have been expounded in a logical way. As this work of Katanda has now almost perished it is not available to us. We believe that it is baseless to conjecture that there was an ordinary exposition (of *śyādvāda*) prior to its logical treatment by only certain scholar in the Jain region.

Prastastamati

He is one of the commentators of *Vasūśekasūtra*. He is mentioned many a time in the literature of the Jains and the Buddhists. It is not known as to which work was composed by him. Then what to say about its acquisition? Only quotations given by mentioning his name are found in the Jain and Buddhist works. The commentator (Śaṅkharāya) in the *Nayasūtra* has used the word ca in वदन्त्यादीनां च (p. 620) and thereby he has enlightened us that

[1. *śyādvāda* is dealt with from “अथ सिद्धयेतावन्तारा वैद्व्यानीयमाचरिष्ये (पञ्चातीत्यन्यथाचरिष्ये) त्वाग्रेषोदितम्”

Uddyotakara, too, has given this sentence in his *Nyāya-vārtik* but it has not his own. It may be from another ancient work pertaining to *Vaiśeṣika-sūtra*. This ancient work may be *vyākya-grantha*. For that very reason the commentator (*Samhitāra*) seems to have suggested *Vākya-kāra* by later on quoting the following sentence :-

इति ॥ वाचनमिरामिमानोऽनुसृतो भाष्यकारे ॥

The Vākya-grantha must have been furnished with some bhāṣya-grantha. The too, is inferred from the quotation. It is possible that Prahalādash may have composed commentary on the Bhāṣya the commentary which has been quoted in many places by the author (Mallavadin). Vāda Dharma Śāstra has however mentioned (the name of) Atreya as the author of the bhāṣya on Vasubandhu, in Saṃvādaśāstra. Whether the bhāṣya is his or not remains to be settled.

The cyrenopistior has mentioned some work by way of the following :-

ठंभार्थेण्डुहारिन्धोऽसम्भन्धः

That work is Tasmābhāṣaṅgraha or taking the reading tāra for centre it is Arthabhaṅgraha or by correcting the above quotation as तस्मात् तस्मादित्येव वदन्तः, it is Saṅgraha. It is difficult to know whether this Saṅgraha is the work composed by Vyādi Ācārya in connection with grammar or some other work. The definition of pratyakṣa (perceptual) accepted by the Śaekhīya and its exposition are respectively as under -

¹⁶ श्रीगारुडोक्तिः ॥ ५२५॥

[illegible]

1. On scholar has said about Uddayotakar The poet Subandhu has said in his
"Vasavadatta skhaya" as under

स्वयं विदितमिषो योऽनन्तरकम्

I the beginning of "Vasavadattā" this poet has laments as under in connection with Vaikūṭṭa.

वा एतच्च किञ्च वक्तव्यं विवक्षन्ति भवति नो वाः।

सुखीय कीर्तिशेय गवयसि शशि पिङ्गमादित्ये ॥

As the word *sa* here indicates the experienced object, it proves that this poet is contemporaneous with Vikrama or thus very lamentation about Vikrama, shows that the poet flourished very shortly after Vikrama. If he had flourished after a long period, there was no possibility for such lamentation. Hence Udayotakara earlier than this Subandha. Udayotakara refutes the view of Damaga. So Damaga is anterior to Udayotakara and hence to Vikrama. (Investigation of the date of Valmikiya by Pandit Sadanarayana of the Punjab) By believing thus the inference that Kabdasa, contemporary of Vikramaditya has suggested the name of Damaga in the following verse of his Meghaduta can be also justified.

विद्वन्मण्डलं पवि पण्डितम्

Historians differ regarding the date of Vikramaditya. So the above mentioned view cannot be accepted as final.

This has been refuted by this author. We come across this definition in various works such as Uddyotakara's Nyayavartika, Damaga's Prasamasamuccaya and Siddhasena Dvayakar's Dvayamev dvayamitika. But no author out of Uddyotakara and others, has pointed out the name of the work in which it occurs or the name of its author. But surely Vacaspathisena has said in his Nyayavartika (atpariyatika) as under (and thereby indicated the name of the author)

“ शार्ङ्गोक्तस्यापि कस्यचनमुक्तमित्याह ” शौनारिबुषिरिति ।

But even then he has not mentioned the work. In 'Yuktisāpekṣa' a commentary on Saṅkhyasūptak we come across the following line

“ शौनारिबुषिरिति शार्ङ्गस्याः ”

From this, too, the name of the work where this definition occurs is not known

Sastitantra

But it is heard that there is very ancient and voluminous work named as 'Sastitantra' and composed by 'Varasagunya'. But there is difference of opinion amongst historians regarding the following -

- (I) Is Purochithacharya the author of 'Sastitantra', or Varasagunya?
- (II) Are Purochithacharya and Varasagunya names of one and the same person or those of different persons?

In the Bhasya on the 13th sphoran of the fourth pada (foot) of Yogabhasya there occur the following lines -

१ समस्तवर्षावैविध्यं 'शार्ङ्गस्य दत्ते' ऐतं बभूवुर्द्वयं तदा कृष्णतन्त्रं परिचिह्नत् 'पञ्चविंशतिं मुनिना बभूवुस्तदा तस्य पश्चिमाक्षयं' अथ वैष्णवस्य पश्चिमाक्षयं वाचस्पतिः प्रियदर्शनः

On the basis of these sayings Tantra is taken to mean Sastitantra. And since Purochithacharya belongs to the Varasagunya lineage, he is named Varasagunya and as Varasagunya words having in the end the termination for lineage. This 'Sastitantra' is designated as 'Yogasāstra' too. The word Yoga is synonym, too, of Sankhya. It is said in (Bhagavad) Gita 4 -

“ शक्यमेवैषी पुष्प शक्यः प्रकृतित न परिहृतः । ”

For this very reason Vacaspathisena too has made the following statement in Bhasya.

“ शौनारिबुषिरिति शार्ङ्गस्य स्यात् सस्य स्यात् शार्ङ्गस्यः ”

or by elucidating that Varasagunya says while propounding 'Yogasāstra', there is no reason to believe 'Sastitantra' is work of Yogasāstra. This Sankhya Acarya may have expounded entireties of yoga.

“ निरुक्तार्थैः शब्दमुक्तमिदं शास्त्रं तन्त्रम् ”

For this very reason he may have used the pada having the termination 'sā' meant for the present tense as,

“ शौनारिबुषिरिति शार्ङ्गस्यः ”

तथापि यथागुणानम्
 गुणानां परम इमे न हासिष्यन्त्यसि ।
 एतद् हासिष्यन्त्याप्युक्त्यादेव स्तुत्यम् ॥

In its commentary Tattvavivechi Vācaspati has said
 यथितमस्य हासिष्यन्त्यास्य

While quoting the very couplet in Bhamati commentary on the Bhāṣya of Brahmasūtra (ch II, B) Vācaspati has said :—
 अतएव योगशास्त्रं स्तुत्यादिकं व्याहृत्य मयाहं चार्थगणः

Hence it follows that according to Vācaspati the author of Sastitātra is Vācaspati. In the third episode of Nyāyakra Mallavadin Sūri has said.

विमलशिखरौ चार्थलोके लोके गुणावच्छिन्नमिच्छ

So this Sūri, too believes that the author of Sastitātra is Vācaspati. According to some historians this Vācaspati is Śaṅkara Yogaśūrya anterior to Jīvaśaṅkara and alive in the middle of the first century of the Christian era. Chinese historians believe that the author of Sastitātra is Paṇcasakha Acharya and so does Jīvaśaṅkara too. If the following couplets are well considered, the fact that Jīvaśaṅkara believes that Sastitātra is work of Paṇcasakha Acharya will appear as valid —

एतद् पश्चिममन्त्रं मुनिरासुरवेदगुरुकेशव प्रवर्तते ।
 आसुरीरपि पश्चाद्विज्ञानं तेन बहुकृतं तमम् ॥
 विष्णुसर्वज्ञात्प्रवर्तनीयकृत्येन वैतथ्यादीनि ।
 उक्तिमन्ममदिदं तन्मन् विज्ञानं विद्वान्मम् ॥
 एतन्मन्त्रं विदुः केचनैः वेदार्थां ह्यस्तस्य पश्चिमतम् ।
 व्याकृत्यविनाशित्वेन पश्चाद्विद्वत्प्रवर्तितम् ॥

Even Śaṅkara Acharya in his Jayamuktavali says

“ पश्चिमेन मुनिना बहुधा हृतं त्वं पश्चिमतमन्त्रं पश्चिमतवृत्तिमिति तस्मै पश्चिमां आत्मादाः ”

In Sarvaśaṅkha, too, we find the following

अथ पश्चिमतं पश्चिमतवृत्तिमन्त्रमस्मिन्नुक्तं त्वं यौक्तवान् । सतिविज्ञानं वृत्तिविज्ञानं परस्मैव विधायि
 तामन्त्रमिति लक्षितं त्वं प्रवर्तयते ”

We believe that this Sastitātra was not seen by Vācaspati. For he attributes the authorship of following sentence to Paṇcasakha in his Tattvavivechi.

But he has quoted in Yuktadipika composed in the sixth century of the Vikrama era, by prefixing to it the following

तथा न मयाहं चार्थगणः पठति

In that very work we come across the following

तथा न चार्थगणः पठति तैत्तिरीयं वैदिकं चार्थगणः इत्यत्र प्रतियोगात् अनेनमर्थेति निनाशप्रतियोगात्
 एतन्मन्त्रं सौम्याद्यनुरूपविधायि

This occurs even in the Bhāṣya of Vyāsa. In its commentary Vācaspati has attributed this to Vyāsa, great sage. On finding this sentence in Vācaspati Bhāṣya on Nyāyasastra some persons interested in history conjecture the relation of Prior and Posterior regarding. The dates of

Vyasa and Vatsyayana. Thus The authorship of *Saustantra* has not been definitely decided. Therein ignorance alone of a Buddhist monk named as Paramartha and that of historians are the cause.

We rather feel that *Varaaganya* is not the name of any particular individual but it must be synonym of *Pancasikha* as is the case with *Mathara* name derived from the lineage, *Vatryayana* of that *Padmakaswama* and *Bharadvaja* that of *Uddyotakara*. The name *Varaaganya* may have been derived from the *Vraagana* lineage. The word *Vraagana* occurs in the *gargadi gna* of the following aphorism of *Parina* - गार्गिस्मै ननु

The word *Varaaganya* has in the end the termination *Yan* as under- वृणयस्व योषास्य वार्ययः ।

The patha "वसिष्ठस्यै ननु वृणयस्व" occurs in *Nadadi gna* occurring in the aphorism "नृवादिभ्यः वृङ्" In the *Vraagana* lineage there is the phak termination from the word *agnastaman*. This lineage is technical.

According to *Paramartha*, *Varaaganya* is the teacher of *Iwarikrama*, and he belongs to the first century. But this is not correct, for the name *Saustantra* occurs in the very ancient *Jaina* canonical treatises viz. *Anuyogadvara*, *Nandavatra* and *Kalpasatra* and *Bhagavati* too. Thus *Saustantra* is very ancient. It is not contradictory that in some place *Pancasikha Acharya* is said to be the author of *Saustantra* and in some other place *Varaaganya* is referred to. For one is the name derived from the lineage and the other is the name of an individual. Both appear to be identical.

Iwarakrishna.

The author of *Nayacakra* has not quoted even a single couplet from *Senkhyasaptati* composed by *Iwarakrishna*. But he has mainly dealt with only entries treated in *Saustantra*. For this very reason he has said - विमलविश्वे वार्यये त्वे. It is believed that *Iwara Krishna* belongs to the first century of the *Vikrama* era. This author (*Mallavadin Suri*) while refuting topics of other systems of philosophy has done so by resorting to their original works only. That is why *Senkhyasaptati* may not have been utilized as an authority. Scholars may investigate this matter.

The Buddhist historians believe that *Vasubandhu* has composed *Paramarthasaptati* by way of criticizing the *Senkhyasaptati*. They say that once *Senkhyas Acharya* by name *Vindhyavasan* defeated in dispute *Buddhacharya gura* of *Vasubandhu* in his absence. On coming to know about this defeat after some time, *Vasubandhu* invited *Vindhyavasan* for scriptural debate. But at that time *Vindhyavasan* was dead. So for his satisfaction he composed *Paramarthasaptati* by way of refutation of *Senkhyasaptati*. But we think that this *Vindhyavasan* is not same as *Iwarakrishna*, for some historians even say that debate on oath has taken place between *Iwarakrishna* and *Dionaga*, pupil of *Vasubandhu*. Therein *Iwarakrishna* got defeated but even then he did not embrace Buddhism. Consequently *Dionaga* got dejected and stopped giving spiritual advice to the people. When he was pacified at the instance of *arya Manjari* he composed *Pratimassamuccaya*. As these are contradictory statements, a doubt arises as to which of them is correct. Whatever it may be, *Vindhyavasan* the author of *Senkhyasaptati* is not *Iwarakrishna*, for doctrine of both of them differ.

(1) महर्षेः परमहंसस्य सृज्यते पञ्चतन्त्राचार्यस्यैवैति विच्यारणी ग्रहदेवैराहम् तदौपचारिकतत्तमाह गनस्य वीरराज इतीत्यहम्, इतिवाणि विष्णुतीति विच्यारणी परिनिष्ठपरिमाणमित्यहम् । अक्षिरत्नस्यैवैराहवित्ति विच्यारणी तदौपचारिकमित्यहम्, लक्ष्मणमित्यहम् तदौपचारिकमित्यहम्, एवम् विच्यारिणः अन्येऽपि महर्षि तदौपचारिकः, मन्त्रि विच्यारिणः एवमित्यहम् नालीति विच्यारणी जन्तीति इत्यहम् इत्यहम् ।

Scarcely, there was Saikhya Acarya named as Rudra. A debate may have taken place between him and Buddhists. In the following ancient couplet there is mention of Vidyabhusan Rudra :-

कवेरु रवि लक्ष्मीरं परं नीरं लक्ष्मीरिव ।
इदं रविप्रेतं स्मरति विष्णुमरिच ॥

Kanakaśeṣṭha is mentioned in Anuyogadvāra. If this Kanakaśeṣṭha (Svamaśeṣṭha) is believed to be same as Saikhyaśeṣṭha, it gets proved that Iśvarakṛishṇa flourished during the reign of Vikrama or he is anterior to him. At least this is certain that there was no connection of Iśvarakṛishṇa with either Vasubandhu or Dinnaga.

Saikhyaśeṣṭha, Haribhadra Suri and Matharacarya all these three scholars were pupils of Vasubandhu. Mathara Acarya has composed commentary on Saikhyaśeṣṭha. It was translated into Chinese language by Paramārtha Mahasaya (great personage) (500 A. D. to 560 A. D.) So say Buddhist historians. But this is not accepted by Tilak Mahasaya, and we, too, hold the same opinion. For even bit of similarity is not seen between Matharavāṭi and its translation by Paramārtha. In Matharavāṭi Iśvarakṛishṇa is honourably mentioned. Even the name Mathara occurs as an illustration of Māyavāṭa (false scripture) in Anuyogadvāra. In Bhagavāṭi there is mention of only Saikhyaśeṣṭha. Consequently if Iśvarakṛishṇa and Mathara noted in Anuyoga (dvāra) are Matharacarya it gets proved that the date of Matharacarya is posterior to that of Bhagavāṭi and anterior to that of Anuyogadvāra. Arya Rakata Suri, the author of Anuyogadvāra, was born in Vikrama Samvat 52, got initiated in 74, became Yūgācārī in 114 and died in 127.

Even Haribhadra Suri a pupil of Vasubandhu, is different from Haribhadra Suri, the author of great works such as Anantaratnapāṭaka etc. well known as Jambun Haribhadra Suri. Jambun Acarya, has refuted in his works theses of ancient and modern Buddhists such as Dharmakīrti and others. In the first episode of Nayacakṛi Mallavadin Suri has referred to Buddhavacana, Abhidharmaśāstra and even Prakāśanepaṭi its commentary by Vasuśāstra, by way of the following sentence

“बभूविश्रुतमर्था नीरं विष्णुमरिचो न नीरम् ।

Further he has quoted as under from works such as Abhidharmaśāstra etc :-

कसौ इमोप्ये नमःपातः पराशौ अजलान्न इति ॥

Historians have not settled the date of the parinirvāṇa of Buddha. Jayacandra Vidyālikṛishṇa in his Bhaṭṭarāyaṇaparekha mentions it as 544 B.C. and Pandit Baladev Upadhyaya in his Buddhā dharmas as 482 B.C. i.e. 426 years prior to the Vikrama era. In the life of Hsueh Tsang (Yuan-Chang) the parinirvāṇa of Buddhādharmas was said by some to have taken place 1200 years ago and by some others, as 1500 years ago. Some said that it was 900 years ago. According to Fa-hien, Buddhā died in 1100 B.C., for the installation of the image took place 500 years after the parinirvāṇa of Buddha. At that time the ruler of the Han country was King Ping of the Chien-chen, Ping ruled from 750 B.C. to 719 B.C.

1. H has come to India in 630 A. D. H. R. K.

2. H visited India in 400 A. D.—H. R. K.

Ungavaddatta Mahasaya informs us that the nirvana of Buddha may have taken place 1350 years after the Bharata war i. e. 1750 years before the Vikrama era. Panniyasa Kalyana vasya has said in his 'Vatavivana Samvat sara Jata Kalaganena' (p. 160) that the parinirvana of Buddha took place fourteen years and five and a half months ahead of the date of Mahavira's salvation. Thus the date of the Nirvana of Buddha is uncertain.

The first council (sangha) was held just a few years after the nirvana of Buddha, the second 326 years before the Vikrama era, and the third during the regime of King Asoka. In all these three councils Sutra, Vinaya and Abhidharma were collected in succession. Thereafter in the fourth council held near Kashmir by Kaniska of the Kusana dynasty, King of Pataliputra, bhāṣyas were composed on Tripiṭaka by Vasumitra II and Śāhavyavachas headed by Asvaghosa. These bhāṣyas are called mahāvibhāṣa.

There is a difference of opinion amongst historians regarding the date of Kaniska. Some historians say that the date of the regime of Kaniska is 100 B. C. In his royal court there were Pindita Nagarjuna and Asvaghosa. It is believed that Asvaghosa is the originator of the Mahayana sects.

Nagarjuna

Nagarjuna flourished after Asvaghosa. He has composed works such as 'Madhyamakika, Vijnānavyavahāra etc. He is looked upon as a contemporary of Guptakaputa Yajñesi. So it is the beginning of the first century A.D. This Nagarjuna has taught transcendental and worldly doctrines in his work 'Śūbrilekha' to Yajñesi Satravahata Nagarjuna who has expounded in details in a logical way the Madhyamakika doctrine treated extensively in Prajñāparamita has established in his 'Madhyamakika nibhāṣa' which develops prajñā samutpada of Buddha. This Kanika reveals the logical power and extraordinary genius of Nagarjuna. Philosophers opine that this world has neither beginning nor an end as it is subject to origination, permanence and destruction. But Nagarjuna has refuted this view. When imagination (kalpana) about the relation between effect and cause does not stand to reason) how can there be origination etc.? Refutation of this 'Kalpana' commences from the following couplet of 'Madhyamakika' -

“न स्वयं नापि परतो न ह्यस्य नाच्यद्वयः उरसा वातु विद्यते मारा कश्चन केचन ।” ॥171॥

The variant for the latter hemistich is -

“चतुर्विधमिदं तद्वत् तद्वत् तद्वत् तद्वत्”

The author of Nayacakara after taking this very couplet into account has extensively dealt with it in the spoke nayanayam (12th). For proving it the author after resorting to the following reasonings which are expounded extensively even in 'Paramasavarika' has treated nibhāṣa -

Andha, Ayukta samutpada, samagdaravasa and adaravasa. He has refuted this doctrine in the (corresponding) interval (of the spoke) by means of sound arguments.

I Ma rera is a well known Buddhist author. He was old in the time of Kaniska. Kaniska invited him to come to his assembly. But Ma rera was unable to do so, so he wrote letter to him. This letter known as 'Maharaja Kaniska lekha' exists even now in the Tibetan language. This Kaniska flourished 400 years after Buddha. (Bharat Varata Juhata p. 331) Hsien Tsang, too says that Kaniska was alive in the 400th year after that of the nirvana of Buddha.

Āryadev pupil of Nāgārjuna, has composed works such as *catuḥśataka*, *Haṣṭaślokaśāstra* etc. The author of *Nāyāśāstra* has quoted the following couplet from *Haṣṭaślokaśāstra* (v 1):-
 “रसो रसो हृदि बभूव”

Another name for this work is ‘*Mustapraśastā*’ and it is furnished with commentary by Dhanuḥ.

Vaṣubandhu

Ācārya Vaṣubandhu was veteran philosopher of Buddhism. A big *bhāṣya* was composed on *Jñānaprasthāna* in the time of Kanishka. It is called *vibhāṣā*. This is furnished with a commentary named *Mahāvibhāṣaśāstra*. By resorting to this *bhāṣya* Vaṣubandhu composed *Abhidharmakośa* and commented upon it. In the earlier period (of his life) the scholar was Vaṣubandhu but later on, he accepted Yogācāra doctrines by coming in contact with his eldest brother Asaṅga. As regards this (Vaṣubandhu) Buddhist scholars say that he got so much dejected in his after life on being reminded of his blasphemy of Mahāyāna in his earlier life that he became ready to cut off his tongue. At that time too his brother Asaṅga saved him. Vaṣubandhu then began to bear the burden of serving the Mahāyāna sect. He composed many works pertaining to this sect.

While logically refuting the sentence regarding *pratyakṣa* occurring in *Abhidharmakośa* Mallavadin Śāri has extensively reflected upon *Abhidharmakośa* and its *bhāṣya* and then refuted it. Just while doing so, he has refuted *Prakāśasūtra* composed by Vasuśāstra.

There is difference of opinion regarding the date of Vaṣubandhu. Takakura, Japanese scholar has assigned to him the date 500 A. D. But Dharmapāla who was alive in about 400 A. D. has translated into Chinese language works of Asaṅga, the eldest brother of this Vaṣubandhu. So this Ācārya is anterior to Dharmapāla. Pandit Varma has said as under in his commentary on *Kāvyakalāra*.

सौम्यवर्गि चन्द्रगुप्तस्य चन्द्रवर्मासौ बुद्धाचार्यो मूलिकाग्र इत्येवमिति चन्द्रगुप्तस्य इत्यर्थः ।

Thereby historians believe that by *śāradādhyaṃ* the commentator (Varma) refers to Vaṣubandhu. To say they mention Vaṣubandhu as minister of Candragupta (I) of the Gupta dynasty. This king of the Gupta dynasty flourished in the former half of the third century. It is reasonable to believe this very date as that of vaṣubandhu.

Historians hold different opinions regarding the date of the commencement of the Gupta dynasty. Some scholars believe that the Gupta dynasty had commenced during the Andhra reign period and not later. This very Gupta dynasty is called Andhra Bhūtya dynasty. There is the following statement in *Kālyāṇasūtrasaṃgraha*.

एषे प्रसवसमन्ता श्रीमद्गुप्तकुलोत्पत्ता श्रीवर्मादीश्वरस्य-नामान् चक्रवर्तिनः ॥

In the beginning this dynasty was ruling in the mountain region named Śrīmāla in the southern direction of the river Krishna. In that dynasty there was Samudragupta son of Candragupta (I). As this Samudragupta was expert in music, some had designated him as *Gandharvasena*. His son-Jewel the third king (in that dynasty) equalled the Sun in glory. So some historians believe him to be *Vikramaditya* Candragupta (II) Sakasī Sahasraka. If this belief is correct Vaṣubandhu will be anterior to this *Vikramaditya*.

1. There was some glorious king whose name was *Vikramaditya*. So the belief that author valorous king by adopting the title of *Vikramaditya* to show their prowess say that certain king is *Vikramaditya*, is undeniable.

Carakasamhita

In this *Nayacakra* we come across some quotations from *Ceraka* (*samhita*) and *Susruta* (*samhita*). These two *samhitas* are the most ancient works of medical science, are authoritative and are the basis for the subsequent works of this science. Prior to (the composition of) these two works there existed some *Sutras* (aphorisms) and scriptures pertaining to *Ayurveda*. *Punarvasu Atreya* had taught *Ayurveda* to his six pupils. *Ceraka* has composed this (*Ceraka*) *samhita* by making *pratissamskara* (adaptations) of the *tantra* (scientific work) composed by *Agravesa*. For in this *samhita* every chapter begins with *आरभ्य उपपद्यते* and in many places (of this *samhita*) it is said *Agravesa* asks a question and *Punarvasu Atreya* replies. Such being the nature of this *Samhita* *Punarvasu Atreya* is its original preacher. It is not possible to say that after separating statements of *Agravesa* all these remaining statements are those of *Punarvasu* for at the end of chapters the following line occurs —

अग्निरेषह्ये एते चरकप्रसिद्धे ॥

Thus *Punarvasu Atreya* gave a sermon. *Ceraka* made *pratissamskara* of the *tantra* composed by *Agravesa* and composed *Carakasamhita*. *Pratissamskara* means amplification of conciseness or abbreviation of expansion. Even later on, *Dridhabala* added 41 chapters of his own. Thus there are 120 chapters in *Carakasamhita*.

In ancient times we come across three persons, each named as *Atreya*. They are (I) *Punarvasu Atreya*, (II) *Kriska Atreya* and (III) *Bhiksu Atreya*. From the following line occurring in *Mahibhrita* *santi Parivan* Ch. 210 it appears that the original *Acarya* (author) of *Ayurveda* must be *Kriska Atreya*.

यान्मर नास्ती वैर कृष्णादेवसिद्धिस्त्रिभुम्

The commentator *Srisenitha* says *कृष्णप्रियं पुनर्वसुः* and thus he names as *Punarvasu*, none else but *Kriska Atreya*. The following sentences indicate that *Punarvasu Atreya* and none else is called *Kriska Atreya*.

(*caraka ciketa sthana* ch. XXIII v 153)

अग्निरेषाव गुण्या कृष्णादेवेव मायिस्त्रम् । कृष्णादेवेव गुण्या मायि वैरसुस्त्रिभुम् ॥

From all these sentences it follows that *Punarvasu Atreya* and none else is called *Kriska Atreya*. Hence it gets settled that *Punarvasu Atreya* and *Kriska Atreya* are names of one and the same individual.

Bhiksu Atreya

In the Buddhist *Jatak* it is said that in the time of Buddha or some time earlier than that the principal teacher of medical lore in *Takusala* was *Bhiksu Atreya*. *Jivaka Kumarabhatta*, a physician of Buddha, *Pradyota* and *Bambasara*, had learnt medical science from

“करीषं सूत्रप्रदानमिदंभवामा” *Caraka* *varana sthana*

“विप्रतिपत्तिदास्यन्त इन्द्रिया सुत्रप्रदायाश्चरीषा समि सौवाम् ॥”

Caraka, Sarila Silhana (Ch. VIII)

एषा “विप्रतिपत्ति विद्यायां प्रवर्तमाने ह्येते” *Caraka, Varana sthana* ch. 8

1. This *Punarvasu Atreya* is mad known even by the name *Candrabhaga* (*Caraka* st. XII, *Bhela-samhita* p. 39) This name suggests that this *Atreya* may have been resident of a place named *Candrabhaga*.

the Atreya. According to Haribal (?) this very Atreya is Purnavasu Atreya, the original expounder of Cerekaism. If this opinion is correct, (this) Atreya may have flourished in about 600 B.C. Some historians believe that Purnavasu Atreya is very ancient (older than Bhiksu Atreya) and Bhiksu Atreya is different from him. But Purnavasu Atreya and Bhiksu Atreya are contemporaries for in 'Yajusparusya adhyaya' (chapter) the name of even Bhiksu Atreya is mentioned amongst persons who discussed with Purnavasu Atreya.

Cereka - Cereka referred to in the following aphorism of Patanjali grammar is a sage who founded branch of Yajurveda, but he is not Cereka, the adapter of Agurvaśa tantra :-

“कउपरवास्तु”

Cetakaśependatta, commentator of Cereka (śaṅkhya) bows to Patanjali, adapter of cereka in the beginning of his commentary and identifies Cereka with Patanjali as can be seen from his following verse

“पातञ्जलमहामुखवरद्वयैस्तु । मन्त्रेणानुपदीयतां द्वैतद्वैतयोरेवम” ।

Further Bhoja, commentator of Yogasutra Vignāśābhikṣu, the author of 'Yogavartika' and even Nāgārjuna, grammarian, look upon Cereka and Patanjali as non-distinct for Cereka believes yoga to be means of liberation and while mentioning tattvas (entities) he enumerates tattvas accepted by the Sāṅkhya. But commentators of 'Māhātmya' such as Bhāṣārthar, Kāyāta and others have nowhere mentioned Patanjali as the author of 'Yogasutra' or 'Cerekaśāstra'. Some on finding nibāṣa and vīṇāśāstra refused in 'Yogasutra' say that its author is not Patanjali. But this cannot be looked upon as a strong valid argument to prove this statement. For even the Buddhists cannot say that nibāṣa and vīṇāśāstra originated from Buddha and none else. So there is no sound contradiction in believing Patanjali as the author of 'Yogasutra'. For one individual named as Patanjali is the originator of branch of Sāṁaved. Even Vācāspatyaṁ quotes a sentence from some Patanjali work in his bhāṣya on 'Yogasutra'. Further even in 'Yāgyavalkya' we come across sentences of Patanjali, pertaining to the Sāṅkhyaśāstra. There is reference to Agurvaśa Patanjali in 'Matsyapurāṇa'. Patanjali mentions Patanjali in 'Upaniṣads' in 2-4-69. In Cereka there is an exposition of the 34 tattvas of the śāṅkhya. It agrees with one given by Pāṇcāśikha, excluding bhava (God). In Cereka there is no mention of tāmtāra (subtle) and primary elements. So there is no hitch in identifying the Cereka with Patanjali. This Patanjali is different from one, the author of 'Māhātmya' on grammar. The author of 'Patanjaliśāstra', 'Yogasutra' and 'Nāṇāśāstra' is one and the same Patanjali whereas Patanjali, the author of 'Māhātmya' is different from him. In Cereka there is mention of predicaments propounded in 'Vācāśāstra'. So (the

1 मन्त्रेणानुपदीयतां द्वैतद्वैतयोरेवम ॥

Those tattvas along with Puruṣa are the 25 tattvas as the view of Sāṅkhyaśāstra. In Patanjali 'Yogasutra' and 'Māhātmya' there is mention of 26 tattvas and Cereka, that of 24

2 समानैश्चैवमात्रेण सूत्रादीनां द्वैतमैकः । तन्निष्ठे च हि द्वैते न तत्र निष्ठो गुणः ॥ यथाभिरुक्तं कौमुदी । तत्र समवायि उक् । तद्भव समवायि द्वैत निष्ठो कर्तव्यः ॥

Cereka sūtra, śāṅkhya, Ch.I, v. 49.

1. Vācāśāstra sūtra śāṅkhya Ch. XV Yajusparusya adhyaya.

(date of) adaptation of Caraka is posterior to (the date of) Kanaka sage and anterior to that of Patanjali, the author of Mahabhasya. There was a physician named Caraka in the court of renowned Kanaka, a king of kings. Some historians believe that this very Caraka is the adaptor of Agni-viśa tantras. But there is no clear proof to identify them except that both have the same name. This Kanaka flourished about 50 years before the vikrama era. Even Asvaghosa refers to Atreya sermons as Samhita in Buddhacarita by way of the following verse —

“ निवसिस्ति यत्र नगरं नात्रि पद्माक्षरायेव धर्मिण्ययम् ”

He believes that Caraka is only an adopter and not an author. Consequently since its author (Atreya) is prior to Asvaghosa he cannot be Caraka, contemporary of Kanaka.

Dṛḍhabala who has added 41 chapters in Caraka samhita, was born in Pañcāśāpura in the Kāśhmir province. Scholars such as Cakrapani Datta Vajrasenā and others who have extracted pathas added by him refer to these pathas as Kāśhmir-patha. Vagbhata has extracted a patha added by Dṛḍhabala and one patha of Vagbhata is cited by Varahamihira in his Kāṇḍarvika Prakaraṇa. Hence Vagbhata is anterior to Varahamihira, and Dṛḍhabala is anterior to Vagbhata. Vagbhata is believed to have flourished in the fifth century A. D. There is no hitch in believing the date of Dṛḍhabala as 300 A. D. to 400 A. D. Dṛḍhabala is son of Kapilabala. This Kapilabala is mentioned by Vagbhata in his Astāṅgasmṛiti.

Susrutasaṁhitā

Susruta has composed this tantra by collecting sermons delivered by Divodasa Dīkṣavartin on Salyatantra. But in Susrutasaṁhitā as available to-day there is an exposition of all the eight āngas (limbs) of Ayurveda. The first five āṅgas consist of 120 chapters. They are collectively known as Susrutatāntra and Vṛddhasusruta as well. To this is added Uttaratantra having 66 chapters. In this Uttaratantra are incorporated topics treated by Aśvina, Bṛhas, Vācaka, Parvatika, Jyēṣṭha and others in their respective tantras. It is difficult to say whether the author of Uttaratantra while adding Uttaratantra, has made emendations and additions in the previous five āṅgas or not.

Adapted Susrutasaṁhitā as available to-day is silent regarding the following questions —

(I) Who added this Uttaratantra?

(II) Had anyone adapted Susrutasaṁhitā, prior to one who added. For pathas extracted from Vṛddhasusruta by many commentators are not to be found in this Susruta

1. N. garjuna has not however mentioned the name of Kanaka (any one of) his works. We find that Smṛiti 3 to 41 are written on coins of Kanaka obtained from Saranath, Sanchi Mathura etc. If this Smṛiti is looked upon that of Kanaka Vagurjana cannot be taken to be a contemporary of Kanaka. Further Kumārahita who is believed to be contemporary of Nāgārjuna, and as a predominant Ācārya of the Sautrāntika school has described Kanaka as a king of ancient times in his work.

2. Caraka cikitsāsthāna XXX 200.

Susruta has been adapted many a time as persons who did so, names of Vrdhha-Vagbata, Jerrita, Candrta and Nagarjuna. From the following we learn that Susruta is son of Vivasvata.

प्रियामित्रकुल भोगान् शुभ्रं परिपश्यति
प्राञ्जितपुत्रिणेन शुभ्रं परिपश्यति

Of these two the first seems in Susrutasmruti itself. Susruta asks Satvata sage regarding former. Hence the Susruta is believed to be contemporary of great sages. By the Susrutasmruti is meant the original Susruta. Adapted Susruta is posterior to adoption of Cereals. This means that Cereals are available today and Susrutasmruti had been compiled in the fifth century A. D.

According to Dallen, adaptor of the Susruta is Nagarjuna. There have been many Nagarjuna. One of them is Buddhist nihilist. Another Nagarjuna is the author of Lohasastra, Yajnasatka etc. and he is conversant with Rasasastra (the science of Alchemy). Third Nagarjuna is mentioned as friend of King Satavahana by Bao in his Haribhacanta. According to Jain tradition in Prabandhacintamani Nagarjuna, a contemporary of Satavahana is said to be a well versed.

Adaptation of Susruta has taken place in the science of alchemy. Sometime between the second century A. D. and the fourth for there is clearly perceived extract from Sastrya-karika in Susruta. So how can Nagarjuna who is contemporary of Kaniska and an exponent of Nihilism be the adaptor? Some believe that even Cereals physician, was alive at that very time. King Satavahana is called Yajusta Satavarasa. Moreover in Nagarjuna's philosophical work Upayabhedaya composed 2000 years ago from to-day Susruta is referred to as under while expounding the topic of agnau-vikarna in chapter following Uddesa prakarsa.

येनमनुष्यः केनचित्तेन विद्यतः शुभ्रः ।

The author of Mahabharata on grammar has mentioned Susruta as an illustration in his bhavya on 1.1.3 in the varsha on वायव्यविद्यमानमनुष्यश्चक्षुषाम्.

2.1.170 Katsapasmruti is mentioned as an illustration. Even Panini has used the word Susrutapertiva in the ghanapada of 6-2-37. Hence Susruta is anterior to all these Acarya.

Susruta Acarya has mentioned Subhuti Gautama as an Acarya who flourished prior to him. The Subhuti is not same as Subhuti pupil of Buddha. Subhuti is mentioned in Buddhist works while dealing with spiritualism only. The Subhuti Gautama physician is different from him. According to Dr. Hoernle the Susruta flourished 600 years before the vikarna era whereas according to Hyseler and Gynadonath Mukhopadhyaya in 1000 B.C.

सामेजान्नी तस्यान्नाद्यज्ञानेन यम केन विद्यमानविद्यते वातान्नाद्यन नरेणाव सुद्वे व ररी तम्
(Haribhacanta)

Sanka, Satavahana (I) ruled with the help of an army having 100 vehicles. Hence he is dynasty is called Satavahana.

Mimamsa.

There are two varieties of mimamsa (i) Purva mimamsa and (ii) Uttaramimamsa. The aphorisms of Purvamimamsa are composed by sage Jaimini whereas those of Uttaramimamsa as by the great sage Vedavyasa. These two great sages are expounders of vedic Karmakanda (the department of veda which relates to ceremonial acts and sacrificial rites) and vedic Jnana-kanda (the estonic portion of the veda which treats of the knowledge of the supreme spirit) respectively. Both these sages are contemporaneous, for there is mention of Badarayana (Vyasa) in the Jaiminisutra and that of Jaimini in Brahmasutra. Krishna Dvaipayana performed the Vyasa of Veda i. e. its distinction. So he is called Vedavyasa. This very vyasa is believed to be the author of Mahabharata, Puranas etc. About this (belief) there is no consensus of opinion amongst historians. Some Pandits believe that Jaimini is pupil of Vyasa. In none of the aphorism of the twelve chapters of Jaimini (sutra), and philosophical tenet of the Buddhists is dealt with. This scripture treats Karmakanda-sacrifices etc. Hence much attention is not paid to the exposition of vastu-tattva (reality of a substance) only sacrificial rites are expounded. For this very reason Mallavadin suni has designated this vedavadi-mimamsaka as agnosavidia (expounder of ignorance). If agnosavada is accepted in the treatise of vastu-tattva preaching of ritual and even its (corresponding) scripture become ill-regulated. Hence it is difficult to know the reason why there is no mention of Jaiminisutra or any other work of (Purva) mimamsa or any quotation therefrom, even when there is detailed exposition, after saying that the scripture dealing with an obligation to fire etc. is useless. There is refutation based in the style accepted by Mimamsakas by resorting sentences of only the vedas Vidhi (injuction) anuvada (that which points to an injunction given before and illustrates it by way of comment on to vidhi) idharsavyata (duty) bhavina etc. are treated. Some Acaryas say that only ritual such as a sacrifice etc. is dharma in the mimamsaka system of philosophy whereas others opine that purva (merit and sin as the cause of future happiness or misery) arising from a ritual is dharma. Both these views have been dealt with by Mallavadin Suni. These (views) do not become clear from the text but they become so by the exposition of the commentator (Sambhara)†

Even apauruseya (the state of not being of human origin) of the vedas is refuted in various places. Similarly in Purusavada too no work is extracted. This fact, too, deserves to be considered.

The name of Upavarsa as the author of the Varika on Jaiminisutra is specially mentioned. He is followed by Sabarasvamin the author of the bharya. Both these Acaryas have flourished before mallavadin Suni, for Komanabhatta who flourished very shortly after the

† व एव देवस्य व एव धर्मश्चैतौष्यते, कर्मव्यवस्था १० इति शास्त्रमुक्तिरिति तथार्थिक इति समाचक्षते । कर्म कस्य कर्ता व तेन व्यपदिश्यते वा यावन्तो लाजक इति तेन क पुनर निमित्तत्वेन उपलब्धि व कर्म वक्ष्यते व्यते न केचन लोके, वेदेऽपि कस्मै यस्मैवाक्यव हेता, तानि कर्माणि प्रवक्ष्यामहे इति वदतिगर्वाचक्ष्यमेव कर्मवक्ष्यते - Sabara Bhasya on 1-1-2 p. 17 वागविरुधर्मनिर्वाहं शत्रुं नाम कर्ममाचक्षते इतिमीमांसकाः ।

मा भूतहन्तृराक्ष क्रियाक एव कर्मव कर्माणिमीमांसते व्याख्याते, अविधिहोचयिति धर्म- क्रियाविशेष्य उपक्षेपे Commentary (p. p. 165-6) on Dvadastara nayakera.

2. Menu Kalaganavijayan says in Vira nirvata Samvat sara Jama Kalaganana that the order of Bhaviravati occurring in Nandi is not by way of a succession list.

Acarya, has mentioned views of Sabaravamin in his works such as (Mansema) Slokavartika. The date of Sabaravamin is believed to be about 150 A. D. But in the commentary¹ on Nayacakra, similarity of thought with Sabara-bhasya is seen in certain places (Statements). For instance

“उत्प्रेक्ष्यते न (f) वयमनयोः. “वयमन्म रीतिवत्परमम्

in the commentary of the text, and paravijñānakāramabhava (non-existence of previous the cause of vijnana) etc while discussing Vaidika heaven etc. Most probably the commentator (Simhasena) must have seen Sabara-bhasya.

Investigation of the Date of Mallavadin Suri

Mallavadin Suri given in his work of his quotations from Anuyogadvaya and Nandavata by way of an evidence. So he is posterior to both the authors of those sutras (canonical treatises). All the modern scholars admit that the author of Anuyogadvaya is venerable Aryasaketa Suri. If this Suri is none else but student of Vajrasvamin he has flourished after vira Samvat 597. The author of Nandavata is Devavacaka Gana who is pupil of Dasya Gani, and who is different from Devarddha Gani. Kamasaramana the redactor of the (Jana) canon. This Dasya Gani Acarya is pupil of Lokitya Suri, pupil of Bhattacharya, pupil of Nagayana Suri.

This is what is known from the statements of Nandi. Nagayana mentioned herein is contemporary of Anuyogadvaya Sivadhi suri of the Nagendra Varma.

The date of this (Mallavadin) Suri is mentioned as vira Samvat 827 to 840 (Vikram Samvat 357 to 370) by Pannaya Kalyanavajya in his preambula paryaloka of Prabhedhacanta. Hence it follows that Devavacaka Gani, the author of Nandavata, was certainly alive in vira Samvat 840, but this date does not seem to be reasonable. Venerable Mallavadin Suri respectfully quotes from Nandi by referring to the sutra as under

ममार्थावगमि भूते

This means even the commendment of the divine Tirthankara is heard. Consequently it follows that the author of Nandavata is far anterior to this author (Mallavadin). The date of Sivadhi Suri, contemporary of Devavacaka Gani, mentioned as vira Samvat 827 to 840 is not quite appropriate. The date of this Suri is already treated by us, while discussing the date of Siddhasena Divakara Suri. In this Nayacakra we do not come across any quotation from any work of Buddhist Acarya Dharmakerti² any view of his or any thesis of his who flourished earlier than Vikram Samvat 600. So there is no place whatsoever for doubting the fact that the author of Nayacakra is anterior to Dharmakerti. Jvalbhadra Gani Kamasaramana, the author of Mahabhasya (Vasucyavasyabhase) has refuted the doctrine of simultaneous upayoga (attentions) attributed to Mallavadin. So Mallavadin is earlier than vikram. Samvat 645 to 677. It appears that in this work (Nayacakra) nothing is based upon work of Uddyotakara, who has refuted (views of) Dinnaga, who is anterior to Dharmakerti and who flourished in the sixth century. Consequently this (Mallavadin) Suri is anterior to even Uddyotakara. It seems to us

(1) See Bhavadhikya (2) That this doctrine is production of Mallavadin Suri and that of none else cannot be believed, for in Bhamatitarka composed by Siddhasena Divakara, we come across all the three doctrines viz. simultaneity of two upayogas, succession of two upayogas and non-distinction of two upayogas.

that the Sun who is posterior to Dinnaga, is not far from him. This is what appears from the study of his work. If this is proper the author of *Nayacakra* is undoubtedly anterior to Uddyotakara. Some believe that the date of Dinnaga is 345 A. D. to 425 A. D. On this basis the date of the author of (this) *Nayacakra* is proved to be about 450 A. D.

Haravaman has composed a *bhasya* on *Satapatha Brahmana*. He is pupil of Skandavarman the author of the *Bhasya* on *Rgveda* and a commentator of the *bhasya* on *Nirukta*. The *bhasya* on *Rgveda* was composed by Skandavarman in *vikrama Samvat* 680. This Skandavarman has cited one verse from *Shloka-vertika* in his commentary on the *bhasya* of *Nirukta* VIII, 2 and in this very chapter III, 10 one verse from *Tantravartika* and one verse from Bhamata's work while commenting on X, 16. Even Haravaman refers to the doctrines of Kumarabhatta and Prabhakara by mentioning "इति मामाचारः" in his *bhasya*. Prabhakara is pupil of Kumarabhatta. This Kumarabhatta (bhatta) is a contemporary of Dharmakirti.

Both of them have mentioned each other's name and refuted views of each other in their respective works. On this basis Kumarabhatta and Dharmakirti are anterior to Skandavarman (who flourished some time before *vikrama Samvat* 680). Hence they can be assigned a date earlier than 600. On the other hand Mallavadin Suri has not noted any reasoning or view of either Dharmakirti or Kumarabhatta. For this reason too, there is no scope for even a bit of doubt in believing that this Suri is anterior to both of them.

Rabala Sankarayana in his introduction to *Prasthanavartika* points out that Dinnaga flourished in 425 (421) A. D. and Dharmapala in 575 A. D. and thus there is a difference of 150 years between their dates. Hence the date of Dinnaga can be certainly somewhere between the fourth and the fifth centuries of the *Vikrama* era. This does not affect in the least the date of Mallavadin Suri, as decided by us. So the statement that Mallavadin Suri has flourished in the fifth century of the *vikrama* era, gets established by this very small proof. Further even dates of works and authors mentioned in *Nayacakra*, do not create any hitch in the decision taken about the date of this Suri.

Verdhamana Suri in the *Gunaratnasambodhi* has said that Mallavadin has composed *nyasa* on *Vasatavadyachitra*, grammar composed by Varmana. Even in the *Brahmavivrita* of Haras *Shabdenamasa* there is mention of *Vasanta-nyasa* in the following line—

“विशालस्यारवत्तु पु अरुमर्षेत्तु इत्यप्यविरिदेव मन्यते” “विशालस्यारवत्तु विरत एव विरतो म्येष्ट इत्यार”

But the author of this *Nyasa* is not Mallavadin Suri, the author of *Nayacakra*. There are three individuals, Mallavadin, by name. Some one out of them may be the author of this *Nyasa*. There is no proof to say that he is none else but the author of this *Nayacakra*. For herein, while

1 He has said at the end of his *bhasya*—

वदमानां कर्त्तृकम् कर्त्तव्यम् अद्यनि चै । अत्यारित्तं समाप्तम्यासदा माप्यविरि इत्यम् ॥ ”

Thus the date of the *bhasya* is *kalsamvat* 3730, and it equals *Vikrama Samvat* 696. Even in the copper plate of Lokasena of Pulakesin II, *Saka Samvat* 552 is mentioned. That this Haravaman is judge of Candragupta *vikramaditya* can be seen from the following verse.

“भीमरोडाभिन्यासस्य विजयार्थेन भूयते । समीपरो इतिप्राग् व्याख्या वाचनी सुविम् ॥

discussing grammatical topics, the *mulakara* (the author of the text) has cited as authorities only *Paras* and *Bhasyakara* (*Patals*). Further even in proving validity of forms the *mulakara* and his commentator (*Sambhara*) have quoted aphorisms of *Paras* only. Nowhere is mention of any saying of *vacara*.

Moreover the author of *Nayakara* has expounded a good many couplets of *Pratimamuccaya* Buddhist work on logic and has refuted them letter by letter by means of solid arguments. The author of *Pratimamuccaya* is *Dinnaga*, who is one of the principal pupils of *Vasubandhu*, who is a great logician and who is conversant with *mantra* (incantations) and *tantra* (magical and mystical formalities). This scholar (*Dinnaga*) has flourished in the latter half of the third century of the Christian era. There are six sections in *Pratimamuccaya*. At present they are available only in the Tibetan language. Only the *Pratyaksa* section restored in Sanskrit from that language, is available as printed in Madras. In the days of this author of ours the entire work existed in Sanskrit couplets. This *Sari* has thoroughly refuted perception (ocular proof), pertaining inference, apoha (negative or relative meaning of words) and *jati* (analogies) after expounding couplets pertaining to them.

(*Alambanapariksa* of this very *Dinnaga* and its commentary are refuted by resorting to statements embodied therein) *Dinnaga* has refuted by advancing arguments, definitions of *avyaya* (members of syllogism) accepted by *Gautama* and *Vatsyayana* and has established three *avyaya*. These arguments are refuted at length by *Uddyotakara* in his *Nyasyavartika* and even by *Kamalakabhata* in his *Sikshavartika*.

This *Dinnaga* has composed even commentary on *Hastavalopadarsana* of *Aryadeva*. This *Dinnaga* refutes in some places the doctrine of his teacher *Vasubandhu* and this is pointed out in many places in this work (*Nayakara*). The author of *va valokasa* says that *Dinnaga* flourished in the second or the third century A. D. Dr. *Sureshchandra Vidyabhusan Mahastya* believes that this period is the end of the fifth century.

The *mulakara* has investigated the following (definition of *Pratyaksa* (perception))

“*तत्त्वज्ञानविरहितं ज्ञानम्*”

This definition is given by *Vasubandhu* in his *Vadevidhi*. This work was composed by him at the time he was *Vaidheika* (by faith). The *mulakara*, *Uddyotakara* and even *Vacaspathisara* believe that this definition is given by *Vasubandhu*. *Dinnaga* refutes this definition and coins a joke as under

How can *Vasubandhu* be the author of *vadevidhi* which is vitiated by such blamish?

The author of *Nayakara* has not cited any couplet from *Alambanapariksa* composed by *Dinnaga* but he has certainly utilized its contents. *Alambanapariksa*, and its commentary as printed to day are similar versions of those works written in languages such as Tibetan etc. It is possible that changes may have taken place in the couplet (of *Alambanapariksa*) and its commentary translated by linguists only at different times from Sanskrit into another language and vice versa. For that very reason it is natural that there may be differences in the couplets and

1 Vide p. 104-214 of *Dvadasamanyakara* and *Alambanavrttika* (2)

Vide p. 104-218 of *Dvadasamanyakara* commentary || 3 & 9 on *Alambanapariksa*.

the commentary embodied in Nayasakara (on the one hand) and its commentary (on the other hand). For instance there is a difference between the sentence "पिपरोहि" नाम वरुण " quoted by the commentator (Sambharsa) and the Senakrit commentary of Alambanaparkasa of Durgam available to-day. Nevertheless, from this very view-point we have mentioned this extracted sentence as belonging to the commentary on Alambanaparkasa. Similarly we find variations in couplets of Pramana-samuccaya. (Hence) Corrections made in Nayasakara and its commentary by resorting to transformed Senakrit works cannot be accepted as absolutely reliable.

The author of the bhāṣya on Brhatkalpa, is Saṅghadeva Gana Mahatara. One verse of (the commentary of) Brhatkalpa is quoted in this work by Mallavadin Suri. It is difficult to say whether this verse belongs to the Niryuktā (of Brhatkalpa or to its Bhāṣya. If this verse (really) belongs to the Niryuktā there remains nothing to consider. But in the printed (edition of) Brhatkalpa, this verse is numbered as one of the verses of Bhāṣya, even though it is a difficult task at present to distinguish verses of the bhāṣya of Brhatkalpa from those of its Niryuktā. Even Mādhava, a competent commentator has not dared to point out that these are verses of the bhāṣya and those, of the niryuktā. Even then this verse is assigned place by us as a verse of the bhāṣya in the list of quotations, on the basis of the printed edition.

Some scholars believe that this Saṅghadeva Gana Mahatara of this bhāṣya is different from the author of Vāsedevahandi. Further they believe that the author of the bhāṣya on Brhatkalpa is posterior to the author of Vāsedevahandi. Up till now it has not been distinctly decided as to when (Saṅghadeva Gana Mahatara,) the author of the legu-bhāṣya flourished. If the verse quoted by Mallavadin Suri belongs to the bhāṣya, we must say that he (Saṅghadeva) has flourished prior to the fifth century of the vikrama era and by no means later.

It does not seem fair that some scholars believe that this Ācārya (Saṅghadeva Gana) belongs to the fourth century of the vikrama era as his name ends with *-deva* and that none had his name ending in *-deva* before this century. Even in narratives belonging to the period of Lord Mahāvīra we come across names ending in *-deva*, e. g. Jalandeva. Even in the story of Narmadastandhi who flourished in the time of Ārya Subhanta a name ending in *-deva* occurs. Moreover the name of one of the four pupils of caturdāśapurnadhara Bhadrabāhuvarman, was Godeva and a guru was named after him as Godeva. This name occurs in the Svāmravati of Kalpasūtra. Hence surmises of the fourth, sixth and seventh centuries on seeing merely names ending in *-deva* are only conjectures and not reliable facts. Saṅghadeva gana Mahatara may be the earliest bhāṣyakarṣa amongst many out of the Jaina Sūris.

If Saṅghadeva Gana Mahatara the author of the bhāṣya on Brhatkalpa is (same as) the author of the bhāṣya on Nāmha (Nāmha), so it follows that his date is certainly posterior to that of the composition of Anuyogadvāra. For in spite of there being complete and extensive exposition of aspects in Anuyogadvāra, it lacks in the following varieties connected with primary and secondary forms of the dravya-bhāṣa (primitive aspect of bhāṣa) other than Jai Sūris.

This Pramāṇasamuccaya is not completely available (is Sanskrit) so we have not been able to obtain its sections dealing with inference - poha etc. The mulakara and his commentator may have incorporated in this work verses belonging to sections on inference etc. and their expositions but we have supplemented merely verses by taking into account quotations and reflections available in this work.

(body of the knower) and bhāṣya Sāra body to which is attributed a condition of some future existence after death the variations noted as under in the bhāṣya on Nāṣṭa.

सूक्ष्मरो व ह्यने मुद्रमुनिमपिरो

मुद्रिचोवजि (Nāṣṭa) उरसमुनिमपिरो मुद्रास्वहरी

So this may be looked upon as sort of dilation, for this very reason the date of the composition of Anuyogadvāra is earlier than that of the composition of the bhāṣya on Nāṣṭa. Further if the author of the bhāṣya on Nāṣṭa is non-distinct from that of the bhāṣya on Brhatkalpa it gets proved that the bhāṣya on Brhatkalpa is composed at a date posterior to that of the composition of Anuyogadvāra. Anuyogadvāra is earlier than even Nandī, for the name of Anuyogadvāra is mentioned in Nandī and the author of Nandī is very ancient. So this much becomes certain that the date of the author of the bhāṣya is later than the first or the second century of the vikrama era, and not earlier. This date is not later than the first or the second century the vikrama era, and not earlier. This date is not later than the fourth century a. to say he flourished sometime between the second and the fourth centuries.

From the refer statement made by the commentator (Sambhara Gera) in his commentary on Nayasāstra it may be conjectured that there must have been a bhāṣya on Nandīśūtra. He has first of all quoted an aphorism of Nandī on p. 219 and there after saying वृत्त्यास्वयनिरूपनं he has introduced the verse व हरि व्यासिरेवा. Later on, on p. 462 he has mentioned this very statement (Pabha). There he has not stated the name of the śūtra, the bhāṣya or its exposition subsequently on p. 749 he has quoted the verse “एवा माध्वयि” after stating एपि हरि व्यासिरेवा. Hence it is inferred that there must be bhāṣya on Nandī by way of its exposition.

In spite of this, the verse here quoted as belonging to the bhāṣya, is found in the bhāṣya on Brhatkalpa with very slight difference. Just as the author of Nandīśūtra has incorporated verses of the Niryukti so perhaps the commentator may have done so in the case of this verse of the bhāṣya on verse Brhatkalpa or it may be that this very verse of the bhāṣya on Nandī may have been so incorporated by the author of the bhāṣya on Brhatkalpa in his bhāṣya. Whatever it may be, the commentator of Nayasāstra takes it to be now belonging to the bhāṣya. If the bhāṣya on Nandī was extant in his days and he may have made this reference, the following questions arise:-

1. How many verses were there in the 'bhāṣya' on Nandī?
2. Who composed this 'bhāṣya'?
3. When did he flourish?

The Mātākara (Mallavadin) has nowhere quoted this verse as an evidence but only the commentator has done so. In Nandī as available at present this verse is not seen as mentioned as belonging to the 'bhāṣya' and not the next Nandī. None else but the commentator of Nayasāstra named as Acarya Sambhara Gera Karmas varmana, is the first to say that this verse belongs to the 'bhāṣya' on Nandī. So it may be that the date of the composition of the 'bhāṣya' on the 'bhāṣya' on Nandī may be posterior to that of Mallavadin Suri, and anterior to the date of the commentator of Nayasāstra. Only this much can be definitely said at present.

On p. 153 the Mātākara prefixing it with “उक्तं हि :- अथवापुनराहपरिष्कारः

The exception resembling this is seen as only “अथवापुनराह” in Gāṇṇīśūtra. It comes across collection of couplets embodying these exceptions but they are extra by authors who

flourished later than the author. The following couplet is met with in the commentary (p. 401) on *Brahmaṅga*, in *Sadda-samuccaya* (pp. 15-) and in the commentary on *Sāhna* (*Sāhna* II, uddes 3) — "समवादादर्थोत्थाप्याभिनिर्वोदोत्पद्यमान् । इयत् संभ्रमविसमयान्नास्मरयेत्पुनरुचम् ॥

The mutakara may have come across such couplet or some apophorism or it may be that in some other works it may have been occasionally mentioned and the mutakara may have recommended it as *अपवादवर्धयिष्य*."

The commentator has dilated upon it and has so expounded it that it may seem to be an exposition of some couplet. It indeed appears that the commentator elucidates the couplet by noting its parts. Thereby the complete couplet gets ready as under - "अनुप्रासादरीतिः"

One verse indicating non-existence of repetition in other meanings (?) Then this is noted as under in Haribhadra Sūtra's commentary (P 5) on Nandī - सम्यक्कण्ठबोधोच्छेद उच्छेदपुण्यायै । संलग्नचित्तो न न हि प्रति पुनरुच्येतान्मो ॥

The discussion about the fault repetition is very succinct. Here the author has discussed repetition so far only *inverted* is concerned.

The author of *Nayacakara* has mentioned the following two couplets by way of corroborative evidence in spoke II named as *Vadivaridhi* - एवाकिश्रमाकाश, वदेह-मसृज सिद्धं

These two verses are no doubt cited by many authors but none of them has mentioned their source or the name of their author. These are met with in the bhāṣya on Brhadāraṇyaka (III, 543-4). This varṇik is composed by Sureśvara Ācārya who is pupil of Śaṅkarācārya and who is said to have flourished in the earlier part of the ninth century A. D. but these couplets are not composed by him, they are merely extracted by him. For Haribhadra Suri who flourished little bit prior to him, has incorporated (?) them in his Śaṅkharavartanamaṅgalā as in 545-6. Even in Bhāṣār-hari's commentary on his own work vākyaṭīyā he has cited these two verses along with the following

॥ लक्ष्म्यै नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

Hence these couplets are very ancient. And as they belong to period earlier than that of our author no hitch arises in deciding the date of our author. Some scholars are tempted to believe that Dharmavira Suri and Mallavadin Suri are one and the same individual. But they have not advanced any solid proof for it.

The commentator of *Nayacakra* has mentioned Mallavadin Suri as the name of the author in his scorpious stanza on P 81. Some modern scholars declare that this name is not real - it is an adjective. But they do not advance any proof for it. On the contrary the author himself in the ending portion of his work (v 1102) distinctly mentions श्रीमत्-संपत्तमहाशयिद्वयमयेन and thereby points out his name as Mallavadin Suri. His name Malla is from the very time he got initiated, and it is probable that the word Vadin may have been added to his name after he had attained victory in disputes. Thereafter the very name Mallavadin must have become so very well known that the author himself, too, began to write his name as Mallavadinori. So this name Mallavadin is not merely an adjective. Moreover this author and various other authors mention that the name of the author of *Nayacakra* is Mallavadinori.

This finishes the discussion about the name of this work, its author name and his date. Consequently we now deal with the commentary and the commentator.

The Commentator

I order to explain the great process and essence of the scripture Nayasakra which is full of deep meaning and philosophical thoughts and which is composed by Mallavadin Sani, Acarya Sambasara Guru Kamasaramana who is revered by the (Jaina) regime, who is the crest jewel of logicians and who is proficient in all Systems of philosophy has composed a commentary named as Niyavasanamamam.

The original scripture 'Nayacakra' has perished owing to the process of time, and it has remained untraced in spite of many a search. If this Nāyagamamānā commentary was not composed and if its manuscript were not preserved in the bhandāras (libraries) it would have been impossible to restore the original 'Nayacakra' even in this form and we would have learnt only the name 'Nayacakra'. Śambhavaṇa Gaṇa Kāmaśramaṇa has indeed much obliged not only scholars of the doctrine of non-absolutism but even the entire circle of learned persons, by composing this commentary. In spite of there being this commentary the original 'Nayacakra' in nothing but unavailable. But we can form some idea about it by means of this commentary. If the commentator had expounded the text by re-producing its sentences in toto or by noting its parts it would not have required any labour to restore it, and the entire text would have been completely restored in its original form and not as restored now. The commentator has however incorporated a little bit more than three fourths of the original work. This portion is restored by means of parts noted in this commentary, synonyms used for explanation, consistency of meanings, inference and exposition. Consequently none should believe that Mallavarjunaśrī may have composed his work just resembling this restoration.

H has however composed work far better and more deepened than the restoration. This restoration is merely bird's eye view of L. It has not been possible to fill in gaps in the original work when the meaning of sentence is pointed out by noting only its part. Moreover works of other systems of philosophy utilized by the *Minikara* is not to be had. Some of the available works such as *Pramanavimśatikā* etc. are written in another language (other than Sanskrit) so much difficulty is experienced in restoring the correspond with original portions. In such cases the text is prepared with the help of the commentary only.

On going through this commentary of Niyacakra, sound scholarship of the commentator does not remain unrevealed. There is not the slightest exaggeration in saying that the commentator is thoroughly expert in expounding and refuting non-Jaina darsanas as he has deeply studied extensive works such as works of the six systems of philosophy Pūrvaśramaṇya, Pūrvaśramaṇya, Mahābhāṣya and Vākyapadīya.

H expounds nature of heterodox systems of philosophy by taking into account view point by means of his extra-ordinary genius then he refutes their doctrines by means of valid proof and in the end make them consistent with Snyadvada. He is very proficient in the Jaina canon and Jaina philosophy. Hence we can very well realize extraordinary scholarship of the commentator.

In spite of his such proficiency in his own dharma and those of others, there is not bit of self importance and desire for glory in this Ksemas remains. For that very reason, no

where in his commentary he has made even a suggestion etc. about the name of his native place, and those of his Kula (family) branch and teacher and his date etc. Even then we can at least infer that this commentator is posterior to Acarya Jinabhadra Gani Kaamasramana and anterior to Kotyacarya Mahattara. For in this commentary we come across a citation from Visvasvayatsakabharya of Jinabhadra Gani Kaamasramana and Kotyacarya Mahattara who completed Kaamasramana's complete commentary on his own work. Visvasvayatsakabharya has mentioned the name of Saunaga Gani in his commentary on Visvasvayatsakabharya.

This commentator is posterior to Jinabhadra Gani (666 of Vikrama era.) Some scholars believe that Kotyacarya is pupil of Jinabhadra Gani and hence they opine that Kotyacarya is pupil¹ of Jinabhadra Gani and hence they opine that it gets proved that this commentator (Kotyacarya) is a contemporary scholar of Jinabhadra Gani. From the study of this commentary it gets established that the date of this commentator cannot be later than the seventh century though the exposition of the Saikhya system of philosophy occurring in his commentary of the third spoke, agrees with 'Yuktadipika', an ancient commentary of 'Saikhyasūpti'. But it cannot be said that this exposition has this very commentary as its basis, for at the end he has remarked that this finishes investigation of 'Visvasvayatsak'. —

Hence it can be assumed that the commentator has based his exposition on no other work but Sastatara extant in his time. 'Yuktadipika' belongs to period later than that of Dhanaga and earlier than those of scholars such as Dharmakerti, and Kumarila. Even the following character of inference well known in the Saikhya system of philosophy is extracted in the second spoke. —

सप्तदशैकमात्रैरितिदुर्लभम्,

The seven varieties of this inference viz.

मात्रानिमित्तसंवेदिकिरिष्यत्परित्यक्तमिदं पश्यते etc.

may have been mentioned mostly on the basis of no other work but Sastatara.

The commentator of Nayacakra has nowhere in his entire commentary mentioned views, or expositions of Dharmakerti or given quotations from his works even when there are good many works of this veteran Buddhist Acarya. This fact prevents us from believing that the commentator flourished in the seventh century. But there is no other go in so believing. Since he has cited Visvasvayatsakabharya as an authority. If the question of the date of the author of 'Visvasvayatsakabharya' as decided at present, is further investigated, we feel that the date of this commentator shall have to be changed and Kaamasramana may be looked upon as having flourished in the sixth century. If it then gets proved that Kaamasramana, the author of 'Mahattara' belongs to the sixth and if it is considered that Kotyacarya Mahattara is certainly pupil of Kaamasramana, the date of the commentator of Nayacakra may be established as the sixth century.

SAUNAGA AND BHAGURI Name of these two Acaryas have been mentioned by the commentator while dealing with grammatical topics.

कुमारव्याख्यायैव सिद्धा लौकिका

1 See Juna Paramparano Itihasa (Page 458)

2 Vide Padamanjari (Part 2, Page 761).

3. Katiyana sonaga Bhavadvaj Kirotri Vyadava, Vyaghrabhatti, Varyaghrayadya are several commentators.

This Saunaga Acarya is posterior to Katyayana. Kaṛṣṇa, the author of mahabhasya-pradipa has said :

वस्तुतस्तस्मिन्नास्मैव प्रदर्शयितुं शौनागेऽपि नित्येव पठितमित्यर्थः ।

Saunaga has composed varṭika on Astādhyāyī of Pāṇini. Patañjali writes :
इह हि शौनागा पठन्ति पुनश्चात् इत्यमरः ।

Further as regards the aphorism शौमादी Patañjali while denying as has said :-
एव हि शौमादा पठन्ति शौमादीनां प्रविवक्षारहेरु etc.,

These evidences prove that Saunaga is anterior to Patañjali and posterior to Katyayana. From the following sentence it appears that Acarya Bhaguri has composed some grammatical work :-
वदितमाहुः श्रौतौषमनाम्नोऽप्यमरयोः ।

This commentator (Sambhara) while describing divisions of time such as seasons seasons etc as under has said in his commentary on the second spoke that grass is four fingers in measure :
सुमसुममाद्य सुममाद्य सुमसु पयसा चानैव चतुष्पञ्चदशतुल्यः ।

This description is not to be seen in any available Svetambara works except this commentary. But it is found as under in Tīkoyapannatti composed by Yātrveṣṭha, Digambara Acarya —
चतुष्पञ्चदशमाणा वसति जायते सुदृशियन्ता ॥ १११ ॥

The date of this Yātrveṣṭha Acarya is said to be Sakā Śaunvat 380 (515 V S.), and that of the composition of Tīkoyapannatti is about Sakā Śaunvat 405.

Jagadkhor Mukher says that the date of Tīkoyapannatti is anterior to that of Svetambara works of Devarddha Gaṇi and that of Aṅgavāka-niryukti etc. But this clearly shows nothing else but his partiality. Svetambara agamas are not composed by Devarddha Gaṇi, but they have been redacted by him. His date is at present believed to be Vata Śaunvat 980 (510 V S.) whereas that of Yātrveṣṭha Acarya, 515 V S. Niryuktas are composed for earlier than this. This is what is stated by us while discussing the date of the author of Niryuktas. In spite of this, to say that the basis for mentioning grass to be four fingers in measure, is nothing else but Tīkoyapannatti, deserves investigation.

Good many topics which are available today are not to be found in extant agamas. What proof is there that such thing may not have occurred in this case?

In Saṃśaya-prabhāṭa of Kundaṅkunda Acarya, the following verse occurs while dealing with the topic of Karṇa-karmān —

वीर्यपरिणाम इति कर्माद्यं पुण्यं परित्यजति ।
पुण्यकर्मपरिमितं, तेषां वीर्यं परित्यजत् ॥११॥

1. Vide ANEKANT (V 1, Z, Z) See शौनागादिव और हादितर पर निरूपयन्त्र " P 36

2. See Page 455.

3. Vide Anekanta (Vol. II, P 521)

4. In the introduction of Pravacanaparikṣa published from Bombay in A. D. 1935 is said to be the beginning of the Christian era.

A verse having the same meaning and differing from it very slightly is quoted as under by the commentator on Page 461 :-

जीवपरिणामहेतुं कम्मरा पुमाञ्ज परिणमति ।
पौमाञ्जकम्मजमिच्च जीवोवि तद्वत् परिणमेत् ॥

Even in the commentary, of *Malayagiri Sun on Prasopana* this very verse occurs. This verse is met with in other works, too. It occurs in *Cuma*, a *Parya* (Prakrit) commentators on *Karma-prakriti*. We have not so far at all studied the questions as to who its author is and when he flourished. Whatever it may be, this verse must have been composed by *Kundakunda Acarya*. It is believed that this *Acarya* flourished in the first century of the *Vikrama* era. If *Kundakunda Acarya* really belongs to the first century it may have to be surely accepted that he flourished prior to the date of the division of the *Jaina Church* as *Svatantra* and *Digambara*.

The commentator has cited as authority even *Kalpesutra* as under :-

“अथो निरुपपन्नस्य आद्योपस्य पक्षस्य रत्न”

It is well known that the author of the *Kalpesutra* is *Bhadrabahuvarman*, a *catunda* *purvachari*. This proves the antiquity of even *Kalpesutra*. Some raise a doubt that this *Bhadrabahuvarman* is not one who flourished in *Vira Samvat* 170 but he is one belonging to the sixth century of the *Vikrama* era. Scholars may investigate the propriety of this statement.

Sambhava Gac has cited even *Yonprabhita* as an authority. (This *Yonprabhita* is a portion of *Purva sūtra* (a part of) the twelfth *anga*. *Purvas* became extinct in *Vira Samvat* 1000. Hence the chance of attainment is not only for remove but is impossible. If the commentator has given quotation on seeing *Yonprabhita* it must be said that this *Acarya* must have been conversant with *Purva*. The adjective *Kaṣṇasārasa*, too, proves this fact. *Jivabhadra Gac*, *Samasārasa* has suggested in *V* 1775 of his “*Vicsevasyāyabhasya*” that by *Jonvahanasa* is meant *Yonprabhita*, *Prakaraṇa*. In the *bhasya* (*V* 181) of *Vyavaharasastra* and in the *bhasya* (*v* 1803) of *Brahmakalpa*, the meaning of *Jon* is stated to be *Yonprabhita*. In one of the *sūtras*, the meaning of *Jon* is mentioned as indicating *Jyotisa* (astrology). One manuscript of *Yonprabhita* exists at present in a library at *Berlin* and another at *Poona*. We cannot decide whether these two manuscripts are of the same work or not, since we have not seen those manuscripts. But the manuscript of *Poona* has been described by many scholars. The commentator has while citing *Yonprabhita* has treated this topic as under :-

“हिमिप्येति येनियामुतेप्रमिहिला कविताप्रविताच तच्च कविता येनियामुते कवीय मूने निगाने इत्यदिनि मनुष्यवर्गदिभ्यस्तुपदिः कविता येनियामुतेष्वपि यथानिधि मुनैरजस्रप्रानामुपविदिदि

This topic is not to be found in the manuscript of *Yonprabhita* at *Poona*. Therein, it seems that are treated topics pertaining to medical sciences etc., so *Yonprabhita* referred to by the commentator is portion of *Purva* and nothing else.

The commentator has mentioned *Vrikasyurveda* too, as an authority. As this *Vrikasyurveda* could not be had, I remain contented by merely mentioning its name regarding its subject matter in *Sargadhara-paddhati* chapter consisting of 236 verses and named as *Vrikasyurveda* or *Upavina Viroda* is preserved. *Durgadankar Navalram Shastri* says that another work named as *Vrikasyurveda* and composed by *Raghuvalabha* is available.

1. It is said to be the beginning of the christia era.

2. Vide *Vandyakalpatare* (May 1932 No. 5)

The commentator has mentioned in one place even "Yogasutra" by way of comparative evidence. The author of "Yogasutra" is Patanjali, a great sage. One should not commit a mistake of believing that this very Ācārya is the originator of Yoga. For according to the following observation of Yogasūtrīya Smṛti, Haṁyasyasibha is the originator of Yoga.

शिवसमौ योगस्य वक्ता मान्यः पुरातनः ।

Patanjali is however an expounder of Yoga. Vacaspati Miśra suggests this very thing in his *Tattvavivṛṭṭādi* (commentator on *Yogasūtra*) while elucidating अथ योगसुत्रात्तन्म the first aphorism of *Yogasūtra* by stating शिवस्य वाचनमनुशासनम्. According to the Indian tradition, the author of *Yogasūtra* and Patanjali, the author of *maṭhabhāṣya*, a grammatical work, are one and the same individual. Even though there are in the fourth pāda of *Yogasūtra* aphorism 14 & 15 which reputedly *vacaspatideva* yet *vacaspatideva* has originated prior to *mātreya* and *ASaṅga*. As regards the date, this Patanjali is contemporary of King Puṣyaputra of Śuṅga dynasty.

King Puṣyaputra flourished in about B.C. 225 on this *Yogasūtra* is composed. *bhāṣya* named as *Vyāsa* *bhāṣya*. This sage Vyāsa is different from the great sage Vyāsa the author of *Purāṇa*. So it is difficult to say as to which Vyāsa composed this *bhāṣya*. Historians say that this Vyāsa has not flourished prior to the third century of the Vikrama era. The following observation made in the *bhāṣya* on *Yogasūtra* (III, 13), is not with even in the commentary on *Naiyāyika* -

इच्छात्मनोऽस्मिन्मर्माद्यं चक्षुर्मात्रेण विनास्त्वस्मिन्मर्माद्यं यत्र विदुर्मात्रेणमर्मान्तरादीन् गुणान्
विनास्त्वस्मिन्मर्माद्यं यत्र विदुर्मात्रेणमर्मान्तरादीन् गुणान्

(It is difficult to decide as to whether the original source of this statement made in the third spoke is *Yogabhāṣya* or some other work). Since the observation of *Yogabhāṣya* is made by way of a quotation, it seems that there is no objection in believing it to be as belonging to *Yogabhāṣya* and no other work.

The commentator has cited *Tandulavādyāya* as an authority. This work is well known as *Payasa* in the Jaina world. Hence this work is anterior to Śaṅkarācārya's *Govindarāmācārya* in date. This work comprising 500 verses, deals with a beautiful description of the following topics - the description which creates *varaṅgya* (absence of worldly desires and appetite) embraces condition of *maṇḍana* being and ten conditions following its birth, cause, structure varieties of the shape of the body varieties of time the number of years etc.

The description of the body various conditions of *maṇḍana* being such as its embryonic condition etc. can be compared with that given in *Sūtra*. The author of this work (*Tandulavādyāya*) Thus it is not known but there is no doubt regarding its antiquity. The name *Tandulavādyāya* occurs in Jaina's *Govindarāmācārya* come on *Devanāgarī*. According to modern historians this *maṇḍana* flourished in Vikrama Śaṅkarācārya 799 whereas according to the old ones sometimes prior to Śaṅkarācārya 500. This name occurs in too

1. शिवस्य वाचनमनुशासनम्, यत्र शिवस्य च वैदिकेना शीघ्रात्तन्म यत्र मुनीना पञ्चदशे मान्यः पुरातनः

2. Vide *Bhāṣya* dharma Page No. 349

3/4 इह पुष्पसिंह वाचस्पति

पुष्पसिंहो वक्ता मान्यः पुरातनः

(3-2-123) and-

(3-1-26)

In Ubbayanayana (P 509) it is said "मुचम इति कर्तृविपक्षे केचिदाहुः" In this way in "मकलीदि माह" the termination *na* is used in the case of the agent. According to Panini the termination *ac* is used in this case. According to Bhaṣyakara the word *bhava* is formed by adding *ac* termination after *nyanta*. There is a commentary named *Kaṣka* on Panini's sutras. Therein the word *Bhava* is established by adding the termination *na* in the case of the agent on the basis of "भवेत्" .

Further in the *śloka-vāda-vāda* (p. 207) it is said - "अथ मुचमैव मुचमैवैवमप्यम्,"

After saying this the termination *na* is used for the *nyanta*. But it is not known as to which grammar this *varṭika* belongs. But it must be some ancient grammar about which we are in the dark. In *Kaṣka* the observation is "भवेत्" .

This commentator has given the following quotation from *Paniniyāyaka*:-
 'आय मुचपा कसेत्पात्' etc.

This *śloka* consists of 60 verses. It informs us about topics pertaining to pronunciation of letters. The author of this *Śloka* is not known. At the end of this *Śloka* there is a salutation to Panini. So it appears that *śloka* is not composed by Panini. If it is so, its author too, must be anterior to the commentator. Or if the three to four verses given at the end of this *Śloka* are looked upon as interpolations, the author of the remaining couplets can be said to be panini. Scholars may themselves decide this question.

This commentator has quoted a couplet beginning with
 (विष्णुयोनः शम्भुः)

This couplet is connected with Buddhism and its author is Bhadrata Dinnā (Dinnaga). Haribhadra Śūn too, has quoted this couplet in *Anantaśāstrapāṭa*. Dinnaga Dinnā, Bhadrata Dinnā and Dattakabhiṣa are names of one and the same individual.

Arya Śrinārman Śūn has composed a fascinating work named as *Karmaspyaḍi*. This work is named by venerable Haribhadra Śūn as *Karmaspyaḍi* *Sangraha*. too. Jñānabhadra Gaṇi Karmaspyaḍi has mentioned this work in *Vīrasaṅgraha*. According to research scholars this Karmaspyaḍi has composed Vīrasaṅgraha karmaspya in Vīrasaṅgraha Samvat 666

The second Purva named as *Agrayana* has 14 sections each named as *Vastu*. Its fifth section consists of 20 *paṭha*. Of them the fourth *paṭha* is named as *Karmaspyaḍi*. This Śūn has composed *Karmaspyaḍi* as an extract from it. It is clear that Arya Śrinārman Śūn

1 In the commentary on *Tandulaveṇya* on the author of this *Purva* is said to be a pupil initiated by Lord Mahāvīra.

२. मुच विष्णुयोनः कर्मस्योदितं कृतं ।

विष्णुयोनः कर्मस्योदितं कृतं ॥

३. केनयमप्युक्तं कर्मस्योदितं कृतं ।

कर्मस्योदितं कर्मस्योदितं कृतं ॥ ७ ॥

केनयमप्युक्तं कर्मस्योदितं कृतं ।

कर्मस्योदितं कर्मस्योदितं कृतं ॥ १८ ॥

४. "केनयमप्युक्तं कर्मस्योदितं कृतं ॥ १८ ॥

was conversant with Purva¹. Knowledge of Purvas became extinct in Vira Samvat 1000 i. e. Vikrama Samvat 530. Hence the author of Karmapraditi flourished earlier than V. S. 530. The last personage conversant with Purva is Acarya Satyanetra.

Scholars interested in history to believe that this Arya Sevastatman Sun flourished in the fifth century. But they have no proof for it. Venerable Umasvati has mentioned air-bodied and fire-bodied beings as 'trās' whereas Sevastatman Sun designates them as 'Sokmatras' by qualifying 'Trās' as 'Sokmatra'. Hence there is no doubt in saying that Sun is posterior to Umasvati as already stated.

One verse of the Karmapraditi is extracted by this commentator. Consequently it gets proved that he flourished after Vikrama Samvat 530 and not earlier.

Two verses 141 and 142 of 'Vasavasyakabbhaya' agree with those of the 'bhaya' on 'Bhavadalpa'. The 'Mādhava' has not quoted single verse from 'Vasavasya kabbhaya' but he has done so from the 'bhaya' on 'Bhavadalpa'. For this reason, too, the 'bhaya' on 'Bhavadalpa' is earlier than 'Vasavasyakabbhaya'. All the same, this commentator has not quoted these two verses from it, but he has done so from 'Vasavasyakabbhaya' and no other work.

The first two verses occur in (the 'bhaya' on) 'Bhavadalpa' whereas all the three¹ just one after the other in 'Vasavasyakabbhaya'. So we decide that the commentator has quoted from no other work but 'Vasavasyakabbhaya'.

The following line is quoted from either 'Astangahrdaya' or 'Candica'

“अनुसारेणैव वल विरोधस्तेष्वपी मयम्”

It is believed that the author of 'Astangahrdaya' flourished in the fifth century A. D. Hence it gets proved that the commentator flourished after the fifth century of the Vikrama era.

The commentator of 'Nyayakalā' has given in this way numerous quotations by way of corroboration, in his own exposition. Some of them are seen as utilized by posterior author too. Sources of some quotations are untraceable. In this way the original sources of quotations occurring in the text and its commentary remain untraced. That is why we have not mentioned their sources e. g. for “अक्षयान् मयोरिति”

They are met with in 'Pranayogakalā' etc. The Sanskrit commentary on 'Bhavadalpa' etc., but all of them are extracts.

On taking into account sources traced by us for quotations we can say that the strongest proof for believing that the commentator is posterior to the 'Mādhava' is no other work but 'Vasavasyakabbhaya'. The commentator has given the following quotation in the first spoke —

विद्वन्मन्त्रपुत्र-वीर्यं परिधि (३३) तत्त्वमस्यम्

१ “विष्णुमयी लक्ष्मणम्” P 349

“एषोऽपि विष्णुः संवीर्य-मन्त्रपुत्र-वीर्यम्”

They are found in this very sequence in printed works.

Even the commentator of Nayasakra has mentioned on p. 400 a *lukṣana* (definition) almost resembling this. He has however dropped the word इतिनेषिव

This shows that the commentator has not extracted this sentence from Padarthadharma-saṃgraha. It must be view of some earlier Ācārya. That is why Prasastadeva Ācārya has mentioned इतिनेषिव. We have already proved while discussing the date of Prasastadeva that Prasastadeva is not anterior to this commentator. Scholars have decided that the date of Vyomasava Ācārya who composed Vyomavati, a commentary on Padarthadharma-saṃgraha is 670 A. D. So certainly Prasastadeva has not flourished later than 610 A. D. The commentator has cited the following in paravāda — “उपपत्तयोरप्येवमवस्थितौ । इत्यप्येवमवस्थितौ भेदो नास्ति । इत्युक्तम् ।”

Only its first hemistich is fully seen Jejjata's commentary. The author of Brāhminya-pañcika says —

“अपिपत्तयोरप्येवमवस्थितौ । इत्यप्येवमवस्थितौ भेदो नास्ति । इत्युक्तम् ।”

—Sūtra ch. XIV v 140-141

Jejjata however says —

अपिपत्तयोरप्येवमवस्थितौ । इत्यप्येवमवस्थितौ भेदो नास्ति । इत्युक्तम् ।

We think that Jejjata may have given this quotation from some other work, just as the commentator has quoted the following from some earlier work so he may have quoted the above mentioned line from some work — “इत्यप्येवमवस्थितौ भेदो नास्ति । इत्युक्तम् ।”

Jejjata, too, may have done so. The date of Jejjata is mostly 375 A. D. to 413 A. D. Jejjata is pupil of Vagbhata. This is what is learnt from “अपिपत्तयोरप्येवमवस्थितौ भेदो नास्ति । इत्युक्तम् ।” Both of them the teacher and the pupil mention Bhattara Harichandra, a commentator of ‘Caraka Vagbhata does not mention his name. Hence it follows that Bhattara Harichandra, though contemporary must be youth. This Harichandra is a contemporary of Candragupta, who was alive from 375 A. D. to 413 A. D. So Jejjata, too, must have flourished during that period. Most of the persons opine that author of Astāngasādhya and that of Astāngasūtrah are one and the same individual.

Thus from sources traced by us and discoveries embodied in this work it cannot be proved that Sushruta Genu Kṛṣṇasāramana flourished latter than the sixth century. When it gets proved that the commentator who is a devotee of the doctrine of non-absolutism and who is a head jewel amongst scholars belongs to the sixth century our statement about the date of ‘Mūlakara gets very well proved.

Sushruta Genu Kṛṣṇasāramana has composed a commentary on this ‘N yasaktra the commentary which has helped us in restoring the unavailable text, though incompletely. The commentator has named his commentary as only vyākhyā by stating “अप्युक्तम्” in the beginning of his commentary.

Only from has occurring at the end of the ninth spoke we learn : (i) the name of the commentator is Sushruta Genu Kṛṣṇasāramana and (ii) the name of the commentary is ‘N yasaktra. On this very basis the name of the vyākhyā is given as ‘N yasaktra in this edition. But on reflecting we realize that this line at the end of the ninth spoke is not written by the commentator some one may have later on written according to a

tradition. If the author of this sentence was the commentator the following questions arise:-

- (I) Why is this (sentence) here only and why not at the end of all the spokes?
- (II) Why did he not mention the name of the Vyākhyā at the end of that fourth spoke where 'अर्थवेत्तु पुस्तकम्' is written?
- (III) Why did he not write at the end, though necessary?

From this it may be conjectured that the commentator may not have named his Vyākhyā and if named, he did not think it proper to mention it. To be above glory and fame is also a characteristic of a dispassionate sage. For that very reason he has not composed his colophon-

If it is ready so, the question as to what the name of this Vyākhyā is, remains unanswered. In ancient days a commentary such as 'niryuktis' 'Bhāṣya' and 'Curni' is composed. But it was not the custom that it should have certainly a (special) name. There was even this custom that the Vyākhyā or the like composed on a work should be designated by adding the word Vyākhyā or so at the end of the name of the work concerned. This is what can be easily realized by one who goes through ancient commentaries. The same thing may have happened in the case of this commentary too. If the commentator had named his commentary the name ought to have been mentioned at the end of every spoke and atleast in the end. But even though the commentator has completed his commentary he has not used any word to indicate its completion. Hence it follows that his nature may have been to write nothing more than what is said by the Mūlāra. He has commenced his commentary by writing only one verse 'अर्थ' as an auspicious introduction in the beginning of the first spoke.

In all the manuscripts we find that in the beginning of the third spoke, the verse 'अर्थवेत्तु पुस्तकम्' is written by way of an auspicious introduction. This may have been subsequently written by some one; but it does not come from the pen of the author or that of the commentator. This verse is no doubt very ancient but since it is written here, it is looked upon as interpolated by some subsequent writer.

Just as the commentator did not think of mentioning his own name, so he may not have thought (if desirable) to name his commentary.

That is why, nowhere in this commentary we come across its name mentioned either distinctly or even hinted at. For that very reason some name this commentary as Nyāyagamaṇḍanā and some as Nyācakrivaṇḍa (da?). But since this commentary is composed according to nyāya (logic) and āgama (scripture), the name Nyāyagamaṇḍanā is more probable. The real name should be either Dvādaśānyācakravākyā or Nyācakravākyā.

This commentary follows only the anaya (order), so it elucidates the meaning of a word by pointing out its etymology or its synonym or so. The commentator restrict himself to what is written in the text. He has not dealt with any topic which is not necessary from the stand point of the text. Further he has not dropped any essential item. Though commentary is not very extensive it is (just) sufficient. For that very reason one has not to exert much in inferring the text. Nevertheless, the philosophical subject is so intricately treated in this commentary that an ordinary student of philosophy cannot grasp its meaning. Even grammatical topics connected with grammatical works such as Pāṇinī's bhāṣya are very well elucidated. Consequently the genius of the commentator pertaining to all the dāśanā shines like a

Suryakanta Jewel. If we were to thoroughly make a comparative study of the text and its commentary it is distinctly realized that even the commentator is an unparalleled expert as in the case with the author. The commentator is expert in grammar and philosophy. Then what to say about (his knowledge of) Jaimini? There in he was a preceptor endowed with divine knowledge an extraordinary exponent of vyadva and well know and proficient in reconciling all darshanas with vyadva. Even the gloss named as Vyasaspadavivacan is given in this edition. This work (Nayakalan) is extremely difficult for ordinary students. It is very hard to understand the essence and substance contained in it. For this reason our excellent teacher who has edited this work by unhesitatingly exerting himself in spite of his old age, has elucidated by means of his gloss such topics as appeared to him to be difficult and intricate the topics treated in the text and its commentary.

Our highly respected, venerable and excellent teacher who is conversant with the six systems of (Indian) philosophy is not only an author of many works and a poet but he is thorough scholar of many subjects. Even today the diligent uninterrupted inclination, study and devotion to learning of this great and virtuous personage put even young men to shame.

In spite of this old age he brightens himself and others by composing new works in various languages. Further he is great votary of scriptural knowledge and makes his pupil ardent devotees of the same. If he had not undertaken to edit this work, I would not have gained even what little knowledge I could get from it. The three revered personages by Malaviyada Sri, who is the author of this work and who is lion amongst disciples, the commentator and the glossator have obliged the entire mankind. I have dealt with many topics associated with Malaviyada Kancherwanth, an excellent preceptor and Dvaidharanyashaka on the basis of materials I have come across during my study.

This is my first attempt to write and think in this way. I am conscious of my imperfections that have crept in this undertaking of mine. I shall consider my labour as fruitful provided the material presented by me as an humble student of history becomes useful to scholars in coming to the right decision even in a small measure. I request scholars to judge impartially and I write an humble recommendation to rectify my errors and to highly enlighten us. I conclude this introduction by expressing my desire that learned readers by studying this great work Jewel pertaining to philosophy may accomplish complete development of the doctrine of non-absolutism and thereby fructify the labour of the great sages, the editor.

Atm Kishor - Lebbhi Sarisvara
Jain Ganga Mandir
6-Ash Lane P. Church St
Dadar Bombay 28.
13-3-60

Pandit Vilas Navilayaji Gan deshpote of
Vijay Lebbhi Sarisvara is adorable as
excellent teacher and exalted preceptor

H R. Kapadia.

N. B. I crave indulgence of the learned readers for any omissions or commissions that may have crept in this Foreword (the 'literal' translation of 'Prak-Kathana') prepared within fortnight at the instance of Master Bhaskaravilayaji in spite of my old age and eye trouble as well as want of sufficient time and equipment.

Sankar Shri Gopi para
Surat.
17-3-60

H R K padia.

Master Hanubhadr Vajray has gone through the all proof of this English Translation of the Foreword.

सहायक धर्मप्रसारक सुभाष
भीपुत चन्दुलाल अमनादास ग्राह, छापी

छापी (बिहार) श्री श्वेते निर्माण करेछ

श्री जैन श्वेतांबर स्तम्भेश्वरी

(मानुं उद्घाटन करेवयना ना महापद्म श्रीमत् सयाजीराज गायकवाडना
शुभ हस्ते यमुं बलुं)

સાધુચરિત શ્રુત મક્ત શ્રી ચંદુમાઈ

ધમ્મ જીવન અને મૃત્યુ એ બા સંસારના પ્રાણીઓ માટે નિયત ચયેલી ક્રમ છે । જગતના બોકમાં અનેક જીવો જન્મે છે, જીવે છે, અને વિદાય છે છે । અમ્મશું અને જીવતું તેમનું જ સાર્યક છે કે, જેઓ પોતાના સદ્વિચાર અને સદાચારની સુચાસ તીરક્ષણ સુધી મધમક્તી રહે, તેવી રીતે જીવે છે । અહીં આપને એવા જ એક સાધુચરિત શ્રુત મક્તની પીઠાન કરવાની છે ।

ગરબી ગુમરાતના ચઢોદરા શહેરથી ત્રણેક માઈલ દૂર જાવેલું નાનકડું છાળી ગામ કામથી જણું મોટું છે । જે સુંદર ત્રિનાકરો વિશાલ કાવ તપામયો અને શ્રી ત્રિનાગમાદિ સાહિત્તનાં સુરક્ષણાર્થે નિર્મિત વયેક મય્ય શ્રીશ્રીન ચેતાંતર જ્ઞાનમંદિર આદિથી સુશોભિત છે । જૈનોની હગમગ સો ધરની મસ્તી ધરાવતા બા ગામના શ્રાવકો ધર્મ શ્રદ્ધા અને ધર્મ રક્ષા માટે પંકાયેલા છે । બા છાળીમાંથી ૧૭ પુરુષો અને પચાસ દુપરાંત સ્ત્રીઓ સંપત પ્રજ્ઞ કરી, જ્ઞાન માર્ગની કઠિન આરાધના કરી છે ।

શ્રી ચંદુમાઈ બા છાળી ગામના જવની છે । છાળીની મુમિના ત્વામાનિક સુસંસ્કારો ટપરાંત તેમનામાં જીવી પળ અનેક નિષેપતાઓ છે । પ્રકૃતિએ સમ્યક ધર્મારાધનપરાયણ અને ધર્મસેવાના દર કોઈ કર્યમાં યપાશક્તિ પાઠ્યે આપનામાં ઉપર શ્રી ચંદુમાઈ પટલ જ પ્રમાણિક અને ગુરુમક્ત છે । તેઓનાં પિતાનું નામ છે શ્રી જમનાદાસ હીરાચંદ । શ્રી જમનાદાસમાઈ પણ જાહન ધર્મશ્રદ્ધામ્મ હતા, પ્રતિષ્ઠા બંધન શકાક્ય આદિ કાર્યો કેવલ શ્રી જિનમલિયી કરવામાં તેઓએ પોતાના જીવનમનો જ્યો સમય ગાસ્યો હતો । જીવનના અંતિમ વર્ષોમાં હૃદયયે સંવત પ્રજ્ઞ કરી, તેઓ જીવન કન્યાણ કરી ગયા છે ।

શ્રી ચંદુમાઈ જિનશ્રુત, પ્રતિક્રમણ અને પૌયાશદિ દ્વારા કન્યાણ ધર્મ સાધી રહ્યા છે । જતુર્વજન પ્રજ્ઞ પણ સં- ૧૯૯૪ માં કર્યું હતું, શાસ્ત્રપથી જ તેઓ ધર્મસાધક ક્રિયાનિકરૂષી છે । શ્રી સંવત ચઢીચટી કર્યમાં પણ તેમણે જ્યો મોગ આપ્યો છે, પોતાના મ્યવસાયને ગીળ કરી શ્રી સંવતી પ્રજ્ઞિમાં તેઓ ચર્વોપી માગ છે છે

શ્રી જૈન ચેતાંતર જ્ઞાન મંદિરનો કારમાર હજી સુધી સંચાલી રહ્યા છે ।

સૂચપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ બિજય કમ્બિ સૂરીશ્વરશી મહારાજના ગુણાનુરાગથી તેઓશ્રી ‘કમ્બિ સૂરીશ્વર જૈન પ્રંપમાઠા’નું સાલ્ સંચાલન કરે છે

બા પ્રંપમાઠા બાજ સુધીમાં જૈન સાહિત્તનાં ૪૪ પ્રયત્નોનું પ્રજ્ઞચન કરી ચુકી છે બા પ્રંપમાઠા ટપરાંત શ્રી ચંદુમાઈ ‘શ્રી કમ્બસૂરીશ્વરશી શાલ સંપદ’ તથા તપાપ્પાચર્મી ‘શ્રી બીરબીજયશી શાલ સંપદ’ આદિ પ્રંપ મંદારોની પણ સુંદર દેખેરેક રાખી રહ્યા છે

શ્રી ચંદુમાઈનું કુટુંબ પણ ધર્મ પરાયણ છે- તેમના છપુ પુત્ર શ્રી અર્પતેલક ૧૮ વર્ષની મુશાનયે સંપત પ્રજી, મુનીશી જિનમ્મ વિજયશી તરિક વિચરી રહ્યા છે તેમના પુત્રી શ્રી પદ્માચરેન (શ્રી પ્રિયંવત્રા શ્રી બી) તથા દોહિત્રીઓ (શ્રી પુષ્પકતા શ્રીબી) અપલ્લવશીબીબી (શ્રી કમલ પ્રમાશીબી) પણ સંવતી જીવન જીવી રહ્યા છે

શારીરીક આરશાલ્ય અને હૃદયે પણ જે રીતે ધર્મસેવા તેઓ કરે છે તેવી જ રીતે અલંક સેવા પરાયણ જીવન જીવતાં ચિરાયુ અને તેવી યંગલ કામગા છે-

श्रीमल्लवादिस्तुति

वादरंगे मल्ल इय मल्लवादी सुविश्रुतः ।
शासनोद्योतकर्ता यः सेवे तं मल्लवादिनम् ॥ १ ॥

मयचक्र कृतं येन दुर्गाद्यं पण्डितैरपि ।
तद् ब्रह्मं लब्धसौभाग्यः सेवे तं मल्लवादिनम् ॥ २ ॥

विधिनियममेदाभ्यां द्वादशारप्रक्रमकः ।
स्याद्वादस्तुम्भकर्ता च सेवे तं मल्लवादिनम् ॥ ३ ॥

स्तुतः श्रीहरिमन्त्रेण हेमचन्द्रेण यो भूषाम् ।
अन्यैर्वाचकवर्षैश्च सेवे तं मल्लवादिनम् ॥ ४ ॥

निष्प्रमातुल्यवेतारे श्रीकाचार्यं सुमुक्तिभिः ।
वादेऽजयत् भृगोः पुन्यां सेवे तं मल्लवादिनम् ॥ ५ ॥

नयप्रमाणपायोभिः द्वादशारैस्तरङ्गितः ।
यन श्रीगुह्येन सेवे तं मल्लवादिनम् ॥ ६ ॥

नयचक्र द्वादशार मयचक्रनिवारकम् ।
येन प्रपञ्चितं सम्पत्, सेवे तं मल्लवादिनम् ॥ ७ ॥

मल्लवादीति यः प्रातः स्मरणीयः विनेन्द्रवत् ।
विपुषां सर्वसूरीणां सेवे तं मल्लवादिनम् ॥ ८ ॥

स्तुतिर्भर्ता

श्रीमद्विजयलक्ष्मिस्तुतिम्बरः

**व्यायागमानुसारिणीसमस्तकृतस्य
ब्राह्मणारनयचक्रस्य विस्तरतो विषयक्रम**

[चतुर्थविभाग]

विषयमयः	पृष्ठ	श्लोकाः	विषयमयः	पृष्ठ	श्लोकाः
पञ्चब्राह्मणसंज्ञाप्रदीपनम्	११९	२	सम्बन्धव्यवस्थाः पञ्चब्राह्मणस्य भव्यं पदव्यापारव्यापारः	१	३ २
मेरुब्राह्मणप्रतिज्ञेयारम्भः	"	३	तत्र पूर्वप्रत्याप्तिरुक्तम्	"	५
उपनिषद्मीमांसाप्रवचननिर्वाहकम्	"	१	विद्योपपन्नकालं पञ्चाङ्गप्रवचनानि निमित्तं व्यापृतम्	"	१
ब्रह्मसंज्ञाप्रतिज्ञेयुद्वाचनम्	"	११	प्रतिज्ञाप्रवचनम्	"	१
ब्रह्मब्राह्मणप्रवचनम्	१२		प्रत्यक्षप्रतिज्ञाप्रवचनम्	"	१७
मेरुब्राह्मणप्रवचनम्	१३		उद्वाचनप्रवचनम्	"	१८
मेरुब्राह्मणो भाव इत्यत्र विस्तरवचनम्	"	१४	उद्वाचनार्हाणिकप्रवचनप्रवचनम्	१	५ २
उपनिषदमालप्रवचनम्	१	१	विद्योपे विद्योपपत्तेः सामान्यव्यापारम्	"	३
ब्रह्मसंज्ञाप्रतिज्ञेयुद्वाचनम्	"	४	विद्योपपत्तेः सामान्यव्यापारम्	"	८
उपनिषद् भव्यं पदव्यापारप्रवचनम्	"	५	विद्योपपत्तेः सामान्यव्यापारम्	"	१५
ब्रह्मसंज्ञाप्रवचनम्	१३		सुगमप्रवचनम्	१३	
उपनिषदप्रवचनप्रतिज्ञेयः	"	१४	प्रवचनम्	१	१ १
पञ्चानुरूपप्रवचनम्	"	१५	पञ्चानुरूपप्रवचनम्	"	३
सामान्यवचनं पञ्चाङ्गप्रवचनम्	१	१	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	३
सामान्यव्यापारोपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	२	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	५
मेरुब्राह्मणप्रवचनम्	"	३	सामान्यव्यापारोपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
ब्रह्मसंज्ञाप्रवचनम्	१३		पञ्चाङ्गप्रवचनम्	१३	
सुगमप्रवचनम्	१४		सुगमप्रवचनम्	"	१७
मेरुब्राह्मणप्रवचनम्	१	२	ब्रह्मसंज्ञाप्रवचनम्	१	३ २
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	३	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	८
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	५	सामान्यव्यापारोपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	१३
सुगमप्रवचनम्	"	४	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	१५
सुगमप्रवचनम्	१	१	सामान्यव्यापारोपपत्तेः सामान्यवचनम्	१	८ १
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	१२	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	१३	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	१४	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	१५	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	१६	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	१७	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	१८	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	१९	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	२०	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	२१	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	२२	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	२३	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	२४	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	२५	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	२६	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	२७	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	२८	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	२९	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९
पञ्चाङ्गप्रवचनम्	"	३०	विद्योपपत्तेः सामान्यवचनम्	"	९

	पृष्ठे	पंक्ति		पृष्ठे	पंक्ति
अमपञ्चस्य व्यापनपूर्वकं निवेदनम्	१	२२	८	पुष्पाग्न्युपगमेनापि वापात्रावयवम्	१ २८ ११
दृक्त्वस्यापि प्रतीतिः		१		पूर्वप्रमाणितेष्टानम्	१ २९ १
उपोः प्रकृतोपसर्गमन्त्राद्युक्तम्	"	१३		आवृत्तिरेवपोरन्वयपञ्चसङ्गम्	" ३
दृक्त्वानुपस्थित्यपिवापनम्	"	१४		उपान्वयविशेषम्	" ४
प्रकृतोपसर्गमन्त्राद्युक्तम् एव सम्प्रतिनिधिरनैव				आवृत्तिः कियोपान्वयः कियोपान्वयम्	" ५
प्रमाणिकावयवम्	१	२३	२	असत्यम् साधनद्वारा कथनम्	" ६
प्रमाणिकावयवकथनेनोक्तविचारः	"		५	हितनिश्चित्युपपन्नम्	" ७
उपोरिक्तमपञ्चविचारः	"	१४		अन्वयवाचिनाः वाङ्मयम्	" १२
अवयवावयवतायाश्चम्		१५		पुष्पाग्न्युपगमम्	" १५
तत्रैव प्रकृतोपसर्गम्	१	२३	१	पुष्पाग्न्युपगमसम्बन्धोक्तम्	१ ३१ १
पुष्पाग्न्युपगमसम्बन्धोक्तम्	"		२	विशेषविचारः भावने कियोपान्वयम्	" ३
उपोरिक्तम्	"		४	विशेषः भावनावयवपञ्चसङ्गम्	" ५
उपोरिक्तम्	"		५	उपोरिक्तम्	" ६
आवृत्तिविशेषोपसर्गम्	"		९	आवृत्तिविशेषोपसर्गम्	" ११
आवृत्तिपञ्च पुनः कियोपान्वय इति समाधिः				आवृत्तिपञ्च पुनः कियोपान्वय इति समाधिः	१२
उपोरिक्तम्	"		१३	उपोरिक्तम्	१३
उपोरिक्तम्	१	२५	१	उपोरिक्तम्	१ ३१ १
उपोरिक्तम्	"		२	आने उपपन्नम्	" ३
उपोरिक्तम्	"		४	उपोरिक्तम्	" ५
उपोरिक्तम्	"		५	उपोरिक्तम्	" ११
उपोरिक्तम्	"		१३	उपोरिक्तम्	" १२
उपोरिक्तम्	"		१४	उपोरिक्तम्	" १५
उपोरिक्तम्	"		१६	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		१७	उपोरिक्तम्	१ ३२ १
उपोरिक्तम्	"		१८	उपोरिक्तम्	" ५
उपोरिक्तम्	"		१९	उपोरिक्तम्	" १३
उपोरिक्तम्	"		२०	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		२१	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		२२	उपोरिक्तम्	१ ३२ १
उपोरिक्तम्	"		२३	उपोरिक्तम्	" ५
उपोरिक्तम्	"		२४	उपोरिक्तम्	" १३
उपोरिक्तम्	"		२५	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		२६	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		२७	उपोरिक्तम्	१ ३२ १
उपोरिक्तम्	"		२८	उपोरिक्तम्	" ५
उपोरिक्तम्	"		२९	उपोरिक्तम्	" १३
उपोरिक्तम्	"		३०	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		३१	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		३२	उपोरिक्तम्	१ ३२ १
उपोरिक्तम्	"		३३	उपोरिक्तम्	" ५
उपोरिक्तम्	"		३४	उपोरिक्तम्	" १३
उपोरिक्तम्	"		३५	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		३६	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		३७	उपोरिक्तम्	१ ३२ १
उपोरिक्तम्	"		३८	उपोरिक्तम्	" ५
उपोरिक्तम्	"		३९	उपोरिक्तम्	" १३
उपोरिक्तम्	"		४०	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		४१	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		४२	उपोरिक्तम्	१ ३२ १
उपोरिक्तम्	"		४३	उपोरिक्तम्	" ५
उपोरिक्तम्	"		४४	उपोरिक्तम्	" १३
उपोरिक्तम्	"		४५	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		४६	उपोरिक्तम्	" १६
उपोरिक्तम्	"		४७	उपोरिक्तम्	१ ३२ १
उपोरिक्तम्	"		४८	उपोरिक्तम्	" ५
उपोरिक्तम्	"		४९	उपोरिक्तम्	" १३
उपोरिक्तम्	"		५०	उपोरिक्तम्	" १६

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

पृष्ठे	वर्षिका	श्लो	वर्षिका		
अथावन्विवाहामात्रप्रतिपादयन्	११०४	१	अथवापि तत्प्रत्यक्षमनम्	११८१	१
अथैकमात्रेणैकमनोकि	११०४	१४	सत्त्वं दृष्टवान्पि सत्त्वैकप्रत्यक्षम्	"	१
तद्वत्तत्त्वम्	११०४	१०	सर्वमात्रदृष्टाभिधानम्	"	१४
एकस्य भावप्रतिपक्षत्वात्	११०५	१	अदृष्टान्तेऽपि परमादौ सत्त्वमेवेत्यभिधानम्	"	१६
प्रत्यक्षब्राह्मणोऽभिहितत्वाच्च	"	५	अदृष्टमपि वास्तवैक्यमभिधानम्	११८२	१
इत्युक्तमर्थमप्यत्र	"	१	अपार्थं ज्ञापकत्वोपपत्त्या	"	५
निहितत्वात्तत्रैव द्वावभिधानम्	"	१३	पूर्वव्यवसायिद्वयम्	"	७
अभिहितत्वेऽसत्त्वत्वात्	"	१४	तत्र कर्माभिधयेति हेतुः	"	९
इत्यादीनामपि निहितमनोकि	११०६	२	एकप्रत्यक्षतत्त्वस्यापि निति दृष्टान्तः	"	११
तत्पर्यवर्तितात् निहितवसावनम्	"	७	अन्तरप्रमाणम्	"	१३
सर्वं बुद्धविवर्तनाप्रतिपक्षं प्रदर्शयन्	"	८	—तुल्यनिरूपणम्—		
निहितत्वस्यैवम्	"	१	सर्वैक्यत्वमनुना सत्त्वमसत्त्वविवक्षितम्	११८३	१
विवक्षितमिदं	"	१२	इत्यादिद्वैक्यमपि तत्त्वम्	"	४
विषये वाचकमर्थानम्	"	१३	तद्वैक्यम्	"	६
तत्त्वतोऽसत्त्वत्वात्तत्रैव निराकरणम्	११०७	३	यद्वास्तुतरोऽपि तत्त्वमुक्तवानुसारम्	"	८
अदृष्टमात्रेण प्रत्यक्षसिद्धे इत्यादिजनम्	"	८	तत्त्ववादापुच्छकत्वानुपपत्तयः	"	१३
आदिनिर्वाणित्वमुक्तम्	"	९	अनुपपत्त्यपवादप्रत्यक्षम्	११८४	३
निष्प्रत्यक्षे सर्ववस्तुनिष्ठात्वात्	"	१	अपरमपदार्थम्	"	५
किवानिर्वाणित्वत्वात्	"	१२	तत्त्ववाद्यं सत्त्वमसत्त्वमो विधिविधियेन	"	७
प्रत्यक्षमोऽपि किमपि	"	१४	तद्वास्तुतरोऽपि निति निष्प्रत्यक्षम्	"	९
प्रत्यक्षत्वमप्यत्रैकत्वत्वात्	"	१६	तत्त्ववाद्यापि केकेनपि तत्त्वम् इत्युक्तिः	"	१
अन्विष्टत्वे दोषाभिधानम्	११०८	३	तदुपपादयन्	"	११
निर्गुणमित्यत्रैकत्वमनङ्गम्	"	५	ह्यत्रैकत्वमपि तत्त्वमिति निष्प्रत्यक्षम्	११८५	१४
अत्रापि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	११	तद्वत्त्वमप्यम्	११८६	३
अन्विष्टत्वमोऽपि तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	१३	मिथ्यादिदृष्टान्तानां व्यवहारवाचकमिति तद्वत्त्वम्	"	५
अन्विष्टत्वमोऽपि तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	१४	व्यवहारमपि त्रैलोक्यम्	"	७
अन्विष्टत्वमोऽपि तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	१६	नवावस्थितमप्यत्र त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	९
अत्र तत्रैकत्वमपि	११०९	१	सर्ववस्तुनिष्ठवस्तुमात्रमिति प्रदर्शयन्	"	१३
समग्रदृष्टवान्पि सर्वाणि तत्त्वमर्थम्	"	५	तद्वैक्यम्	११८६	३
तद्वत्त्वमप्यम्	"	१	अत्रापि तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	५
समग्रदृष्टवान्पि तत्त्वमपि	"	१३	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	७
समग्रदृष्टवान्पि	"	१५	नापि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	९
इत्यत्रैकत्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	११८०	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	११
तत्त्वमपि	११८०	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	१३
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	१५
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	१७
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	१९
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	२१
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	२३
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	२५
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	२७
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	२९
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	३१
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	३३
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	३५
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	३७
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	३९
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	४१
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	४३
तत्त्वमपि	"	१	तत्त्वमपि त्रैलोक्यमनङ्गम्	"	४५
तत्त्वमपि	"	१	तत्		

नवमो नियमभङ्गार

विधिनियमसर्वमङ्गलस्यैकत्वाधिकारे वर्तमाने समनियममङ्गलवर्धनेऽप्यपरित्यक्त उत्तरनयस्य
नियममङ्गलोत्थानम्, तस्मिन्नुपपिते स्वमङ्गलवर्धने युक्तमिति तदुपपत्त्यर्थमाह—

यदि मेदप्रधानो भावः कथमसौ भावो भवितुमर्हस्य क्रियामेदातिरेकेण स्वरूपमपि प्राप्नु सार्याः ? अथ तत्रत्वादभवित्वादसन् तत्पुण्यवत्, ततश्च मेतन्मयाभावाद्देवा अपि न भवितुमर्हन्ति तत्पुण्यवदिति धर्मधर्मिस्वरूपविरोधः, घटादिमेवाभावा, मेतन्मयाभावात्प्रगतो पुण्यवत्पुण्यमयत्, यथा गगनकुसुमावतुपुण्यवत्पुण्यमयपुण्यवत्पुण्यमात्रा गगनकुसुम मेतु मेतन्मया वा तयोपसर्जनप्रधानयोः, ततश्चात्यन्तनिरुपाख्यत्वाच्चून्यत्वापत्तौ स्वयन्नादिविरोधा अपि ।

यदि मेदप्रधानो भाव इत्यादि, बाधकर्मणमिस्वरूपविरोधः, यद्देहा भवति प्राधान्येना
 भवोऽप्योपसर्जनमित्युक्तं तत्र तमेवैषि माधमपधारयामः, कथमसाविति, स त्वेष्टोऽप्यवो भावो भवितुः] 10
 मेदस्य क्रियामेदातिरेकेण—मवितारं कर्तारमन्तरेण स्वरूपमपि प्राप्नुमसमर्थो मिथ्यः कस्मात्? असत्तत्र
 त्वात्—अकर्तृत्वाद्भवित्वा, भवमित्वाद्भवत्, तस्मान्नयस्य—भावाभावावे मेदा एष विप्रकीर्ण
 मेदस्तुष्टिवाः स्युः, एतच्च मेदस्यैवावस्थाभावाभावेदा अपि न भवितुमर्हति, [अ]विषयानो हि मेदः
 कुतो मिष्टते? अतो निर्मेयत्वात् कप्यप्यविति मेदाभावाकर्मणिजोः स्वरूपाभावेऽप्यवोपसर्जने मेदः

[illegible]

पृथिव्यादेरन्यदित्यत्र प्रवृत्तेर्मयति, मरणात्, तत्तत्प्रोपमर्जनम् सामान्यस्य नास्ति, स्वतत्त्वस्यापिरनात् माय
स्यात्, प्रवर्तमानत्वात् मेवबन्तु, इत्यमप्युपसन्नरामिषुति, उभयधिसिद्धिः, सामान्ये-पृथिव्यां मेवे च
पटे इत्येवमिति भावेऽन्ये मयितरि च विद्येते स यद्यमात्र एव मेवोऽप्यनुभूयते-मेवेन स मेव
इतीत्यते एतेन मेवेन न भूयेत, अमायत्तान्, अमायत्तमममनकिपात्मकत्वात्, उपपन्नत्, न क्षमावो
भावो भवतीति दृष्टान्तार्थप्रवृत्तेनात् ।

अथ माय एयासी मेव इत्यते ततो भावाभ्यतिरेकाज्ज्ञत्वातुभयथापि न पुनर्भूयेत,
भूतघटादिवत् आकाशादिवत्, वैयर्थ्यात्, न हि भूत एव भवति, तथासत्यसत्त्वापत्तेः,
यदि भूतमेव भवेत्तत्तदसत् स्यात्, उत्पद्यमानत्वादजातघटवदित्यनिष्टा च सा मेदेषु प्रयक्
सत्तु भयनाऽन्यत्र औपचारिक इत्यत्रोच्यते ननु त्वयैव स्वप्नस्य पृथिव्यादौ घटादिमेव
ब्रुवता तत्त्वावस्थामात्र घटादिमेव इत्युक्तं भवति, यथाऽनुक्तिर्विक्रीमयतीत्युक्ते औपचारिकत्वं 10
वक्रताया नाहुतेः, न हि यकृत्यमनुक्तिर्भवति, अनुत्पन्नत्वात् तत्पुण्यवदिति ।

(अथेति) अथ माय एव-मा भूयेत इति अत्रयस्वमाय एयासी मेवो माय एवेत्यते ततो
भावाभ्यतिरेकात्-भावात्मकत्वात् अत्रयस्वमाय भूय तापुमयथापि-प्रधानोपसर्जनत्वाभ्यां पृथिवीघट
त्वाभ्यां न पुनर्भूयेत, भूतत्वाज्ज्ञत्वादिबन्तु आकाशादिवत् वैयर्थ्यात् तदर्थमिति-न हि भूत एव
भवतीति, कस्मात् ? तथा[मत्स्य]सत्त्वापत्तेः यदि भूतमेव भवेत्-उत्पन्नमेवोत्पद्येत तदसदसत्त्वात् 15

ततश्चेति इति मरणीति मरणीत्यमुक्तमात्रिकात् उपरार्थस्य वदुपचारि तदुपवर्जनं भवति मरिणैर्मरणीपदार्थस्य सामान्यमुप-
चारि चेत्सादृश्यस्य दृष्टा तु मेवत्तरपि भवति तत प्रबलमेव तत् मरिणैरान् मेवत्तरत्वं उपवर्जनं स्यादिति भावः । तदेवं
विशेषस्यैव मरणादिवत्तस्य सामान्यस्यापि सादृश्यमुपवर्जनं भवति, सामान्यस्यापि मरणादिवत् प्रबलत्वात्तदुपवर्जनं मरणादिवत्तदुप-
वर्जनं सामान्यस्य-इत्यममपीति इति भावेर्माय वदनीत्यर्थः । एवं सामान्ये मायस्य मेवे च मरिणैरान्मरणादेव दपमात्र एव मेव
तर्हि अमात्रे मेवेन न भूते-अमात्रे मेवे मरणीति न स्यादिति-उभयधिसिद्धिर्ह्यस्ति सामान्ये मेवे चेत् न-अपि-मात्रे 20
मयितरि वासतीत्यर्थः । यद्यमात्र एवेति, अमायत्तमाय एव तर्हि मेवोऽनुभूयत इत्यर्थः । तेनैवेति धामात्मनैव मेवेन न भूते-
सामान्ये मरो न मरणीत्यर्थः । हेतुमात्र-अमायत्तमाय इति भावः यद्यपि-मरणादिवत्तदुपवर्जनं-अथ माय एवेति । व्याचष्टे-मा भूयेत इति । तर्हि मेरो
माये मरणात्मकमिति त्वयि मरिणा तदुप भूत एव अत्रयस्वमाय एयासी मेव इति अत्रयस्वमाय एवेति मेवोऽन्यत्रयमाय
एव अत एव मायो मरणादिवत्तदुपवर्जनं इत्यर्थः । अर्थः हि न भवति तदुप मायमेव मेरोऽपि भूत एव मयितरि-ततो 25
भावाभ्यतिरेकादिति भावात्मकत्वात् मारणात् मरो हि अन्वय एव अत एव भूत इति भावः । उभयध्यापीति मेरो
वपमात्र एव अन्वयस्य माय एयासी मेरो माय एवोमवयपि इति वीचीति न भवेत्तत् प्रबलमात्रेण उपवर्जनमात्रेण वा
भूतत्वात् घटत्वस्य, न ह्युत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिरनवस्थानात् अपि मरिणा उपवर्जयेति भावः । उत्पन्नेन पुनर् न पुनर्भूयत
इत्यत्र-वैयर्थ्यादिति, मरणादिवत् हि उत्पत्तिरपि दृष्टा दृष्टा तु मरणात् मरो न भूतेन पुनरुत्पत्तिरिति न
हि कस्मिन् भूय पुनरुत्पन्नं इति कुतश्चैति अर्थः । कुतोऽप्युत्पन्नमात्र-तथासत्यसत्त्वापत्तेरिति । तं प्रबलमिति-यदि 30
भूतमेवेति यद्यपि मायो प्यो तर्हि मरिणैरान्मरणादिवत्तदुपवर्जनं तदानीम्, न तु भूत एव भूतमात्रमात्र-

विशेषस्वरूपप्रत्यक्षेणायां पूर्वं भवनमस्वतन्त्रं पृथग् वा वृत्तिरस्यात्ततो निर्मूलत्वादसन् घटाः
स्वपुष्पवत् ।

अथ उक्तन्यायादित्यादि, अतीतविष्यादिद्रव्यार्थिकनयेष्वेकमवगन्तव्यमस्वतन्त्रमात्रविशु
स्मित लिमितमरत्नाच्छादित्वं त्रिभुवनं मित्राभिमतमप्यभिमतमेव, द्रव्याभितरयाद्रेयानाम्, अवस्थानि
संशानां पुरपातिपादेषु प्रतिपादितत्वात्, द्रव्यस्य पर्यायानाभितत्वाच्च, पर्यायभूतेरित्यादि, इति सर्वथैव 5
महानविष्णुनपपत्तिः, एव पूर्वातीतद्रव्यनयप्रवृत्तेन, विशेषस्वरूपेणादि, तस्यापि च विशेषस्य स्वरूपं प्रत्य
पेक्षमाणं अन्वयसामर्थ्यादहो न कथ्यते, तद्यथा [सर्वं] रूपयति पाकयति, कार्यस्यात्मनोऽवस्थादौः स्वरूपमिति
कारणं भवनमन्वयः क्षेत्रेण भक्षिन्ना वृषम्वर्तते मेवाहतेऽपि यद्योपवर्णितमनेकधाऽतीतनयेषु, तद्यदि पूर्वं
महानमस्तत्र दृष्टत्वा वृत्तिर्यथा त्वयेवेह स्यात् ततः किं ? ततो निर्मूलत्वादसन् घटाः स्वपुष्पवत् ।

आम्भव किं घटस्य भूतेन भवनेन ? किं न स्वयमेव भवति ? इत्येतच्च—

10

नापि च घटाः स्वयमेव भावाः, विशेषप्रधानपञ्चहानेः, नाप्यस्य भावः असत्त्वादि-
क्षेपात् स्वपुष्पवदेवति पूर्वोक्ताविर्भावादिभेदानुपपत्तिविरोधात् ।

(नार्पाति) नापि च घटाः स्वयमेव भावाः, कस्मात् ? विशेषप्रधानपञ्चहानेः—यदि विशेष एव
भावस्ततो घट एव विशेषः स एव भावो भवनं तेन भूयतेऽप्येन भावनेत्यतः तथामाकृष्टादृष्टादि

व्याचरे—अतीतविष्यादीति एकैर्लक्षणं सिद्धे कार्ये यत्तु तन्मात्रविशुम्भितं निष्ठाप्यकम्पि त्रिभुवनम्, तत्रैव 15
सत्तु आचारानामन्योर्भावमानस्यमेव कथासि तत्तत्तत्तिरिक्तमन्वयस्यावावात्, अतोऽभिमतमेव कथयतिप्रतिनिरुत्पन्नद्वार
प्रतिपदा कथयति मेवात् लक्ष्यतस्तु कथं प्रीत्या एव न ततोऽतिरिक्ता इति मेवात् इत्यादिता इत्यादिता इति भावः ।
तच्च न समानाभिर्भिन्नेषु पर्यायै एव इत्यादिना एवमपि पर्यायं न भवन्ति बहिः सि भवन्ति तर्हि भवनप्रका
पर्यायं कथ्यते, भवनस्य इत्थं तत्त्वमेव पर्यायभितं भवत् तन्मात् तत्रैवा पर्यायानां भवनविशेषानुपपत्तिरित्याह द्रव्यस्य
पर्यायानाभितत्वाच्चेति । तर्हि किं विशेषस्य स्वयम् ? अन्यस्य एवेत्याह—तस्यापि च निग्नपत्येति अन्यस्यात्मनो 20
देव विशेषस्य स्वयं कथ्यते अन्ययो हि ततोऽप्यन्यद्वयं किन्तु तत्त्वमन्वयमेव प्रतीकमानविशेषमन्वयं प्रत्यक्षम्
विशेषं पर्यटनं अन्यस्यात्मनोऽप्यन्यद्वयं एव विशेषस्य स्वयमेव तत्त्वस्यावा वा पर्यायत्वनान्वय एव विशदस्य स्वयम्
तत्रैव कार्यं भवनं इत्यभिप्रेत्यतः, स चान्यथा भवन्तं तस्यात् तन्माद्विषय मेरयन्तरेणापि वृत्तं प्रत्येति बहिर्गुप्ति
इत्यादिभ्यस्तं मेवादिभ्यो भावः । यथा यथायथा परमात्मनः वृत्तं भवत् तत्र भवताम्वय औपचारिक इति मेवाभिर्भि
इत्थं न सार्थं न वा वृत्तं इतीति त्वदभ्युपगमं बहिः स्वादि यथा वृत्तद्विज्ञा यत्तु अतो निर्मुक्त्यन्तं स्वपुष्पादि- 25
हन्तो मेवात् स्वयमेव—तद्यतीति एवमेव भवनमेव मेवात् तत्त्वमेव तत्त्वमिति भावः । ननु घटादित्येतं भवनं मित्रा किं
स्वयमेव न सार्थं इत्याह—नापि स इति । यदि घटा स्वयमेव भावः स्यात्तर्हि विशेषं प्रधानं न स्यात्, तदा च
तत्त्वान्योपवर्तमानविशेषप्रधानतश्च परीक्षणः स्वारिहाह—नापि स घट इति विषयां यदि लक्षयन् भवति घट एव भावो
भवन्तुपपत्तौ पर्यायमेव भावेन भूयते इति घट एव भावो भवतः भावेन चमान्यमात्रं त्वेव प्रधानमनो पर्यटनमन्व-
यावप्रधाना मातेति तामान्योपवर्तमानविशेषप्रधानतश्च तदा भवत् तत्त्वस्यात्मनोऽप्यन्यद्वयं तत्त्वमिति 30
स्वयमेव भाव इत्युपपत्तौ इति भावः । तत्र भूयते इति यत् भावो सार्थोऽर्थः तथा सार्थान्-वदय भावेन भवता
घटादिविशेषप्रधानस्य भावमात्रं तामान्यमन्वयं स्यात्, सार्थं च भावस्यान्वयं सिद्धं च भावमनुपपत्तिं भवति भावः तामान्य-

मात्रमात्रं सामान्यमर्थः, यदाविशिष्टेवञ्चात्मनि तत्त्वाध्यायादिशेषस्य भावानुपेक्षात् सामान्योपसर्जनविशेष-
प्रपादप्रतिपाद्यमिति, एष तावद्धेतो भाव इत्येतत्पुच्छम्, सामान्य यदस्य भावो विशेषस्य सम्बन्धमा-
सम्बन्धवत्त्वात्, यथा यदस्य चित्तस्य कथाकथानि जगत्स्य भावहेतुत्वात् निकृष्टस्य कथाकथानि हि यदवि-
रोधहेतुत्वमिति वक्ष्यते, तदुपकारित्वात् किमिव? नचाङ्कुरस्य बीजं निर्वर्तमानमुपसर्पति, एतच्च-
४ माध्यम्य भावः कस्मात्? तत्तद्व्यासत्त्वाविशेषात् कपुष्पवदेवाविशेषः, इति पूर्वोक्तव्यापिर्भावविशेषादुप-
पत्तिरितोपादित्यनेनातीतं प्रत्यक्षमिति चेति—यदेतच्चसत्त्वं नाम त्वया कथिगम्यते ततोऽन्वत् कार्यम्, तदसमर्थ-
विष्णुस्वरूपं, यदपटवत्, किमस्यासामर्थ्यं वाऽऽस्त्यर्थवोदित्वादि वास्तव्यमनाविशिष्टोपोपसङ्गरेण विशेष-
विशेषोपयोगप्रसङ्गात् स्वस्मयविरोध इति ।

आह—

- 10 ननु विशेषा प्रत्यक्षत एवोपलभ्यन्ते इत्यत्रोच्यते इत्यमानत्वेऽपि यथा दृश्यते तत्रा-
तस्याभ्युपगमसत्त्वं इह यथा भृगतृप्तिवृक्षसंछिन्नगन्धर्वनगरादि, भृगतृप्तिवृक्षगन्धर्वनगर-
योर्हि भवनस्य घृगभावेनाभ्युपगमात् सञ्छिन्ननगरबोरसत्त्वं इदं यथा सामान्योपसर्जनतायां
विशेषस्य, अयोध्येत त्वया शीतारिणीचादिविशेषाभावात्तयोः स्यादसत्त्वम्, नावस्य विशेषे
यदादौ पृथिवीविशेषोपसर्जनस्य, यदि स्युर्विशेषे विशेषा अविशेष एव स्याद्विशेषा सामान्यमेव
11 विशेषवत्त्वात्, सङ्ख्यस्यपृथिव्यादिसामान्यवदिति ।

ननु विशेष इत्यादि, सामान्योपसर्जनो विशेषः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यन्ते तस्माद् दृष्टविरुद्धेयं
कस्मिन्नेतन्नोच्यते—एतन्मात्रवेऽपि नानि, प्रत्यक्षस्यमिवाप्रत्यक्षनसाधनम् यथा दृश्यते तत्रा तस्याभ्युप-
गमसत्त्वं दृष्टम् यथा भृगतृप्तिवृक्षमिति दृष्टव्या, तस्यावकाश—भृगतृप्तिवृक्षगन्धर्वनगरयोर्हीत्यादि, भवन्नस्य

मर्थं उच्यते इति ज्ञानं । कथं न ज्ञानं? किन्तु यदात्रिंशत् यदस्य भाव इति उच्यते तदा नैतदवगतम्, तथा च
१० विच्छेदं को भावे मयि नचा को विच्छेदं यथाकस्मिन् नानि विरोधरूपेऽप्यस्यो हि भावस्य हेतुः कस्मिन्नेतत्तत्त्व-
वत्त्वात्, कथं हि भावस्योपसर्जनं, कार्यं निर्वर्तमाना यथा योर्ध्वं निर्वर्तमानमङ्कुरकोपसर्जने ज्ञेयं, एतच्च कथं न ज्ञानं
इत्यत्रोदये स्यात्प्रतिमिति च हि कथं कार्यं भावः किन्तु यदस्य भावः यथा यदस्य कथाकथानि, पूर्ववत्त्वात्वेनेतर-
भाव उत्पन्न इति निश्चये यदा यदवच्छेदः यथा निर्वर्तमानं बीजमङ्कुरस्य तथा यथैव कथं हेतुमिति ज्ञानं । नामातो
मात्रहेतुमिति तत्रावधे—नाप्यवच्छेदोति अभावाद्युक्तवत्त्वमप्यो भाव इत्यर्थः । तत्र हेतुमात्र—तत्तद्व्यासत्त्वाविशेषादिति
२० यथावो हि न स्य एतत्त्वत्तत्त्व तस्य ज्ञानं कार्यं ज्ञानं, अतः कथिर्भावविशेषेऽप्यङ्कुरस्योत्पत्तेः एतत्त्वमिवातिवदेतु एतत्त्व-
मिति तत्र त एव अन्वेषेऽपि स्यात् तत्रेव—इति पूर्वोक्तवदिति । कार्यं मन्त्रं यदेतच्चसत्त्वं नामेति, एवं
विष्णुरित्युपसर्जनविशेषः, तत्रैव दृष्टव्यम् । एतच्च विशेषवत्त्वमप्येवमेव भवतीत्यह—स्ववत्त्वनादीति । तत्र सामान्यो-
पसर्जनो विशेषः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यन्ते तस्माद्व्यासत्त्वाविशेषादिति उच्यते—प्रत्यक्षमिवाप्रत्यक्षनसाधनं—ननु विशेष इति ।
यथावच्छेदः—सामान्योपसर्जनं इति, दृष्टम् । पुनः प्रत्यक्षतो दृश्यत विशेष इति चेन्न यथा दृश्यते न तथा तस्य भवन-
३० त्वोदयमिति पुनरादि प्रत्यक्षोति प्रत्यक्षतो यथा दृश्यते तद्व्यासत्त्वाविशेषादिति उच्यते—प्रत्यक्षमिवाप्रत्यक्षनसाधनं—ननु विशेष इति ।
तत्रोदये इत्युक्तं यत्नं दृश्यते तद्व्यासत्त्वाविशेषादिति उच्यते—प्रत्यक्षमिवाप्रत्यक्षनसाधनं—ननु विशेष इति ।

भाषमात्रं सामान्यमर्थः यदाविशेषोपधातमपि तस्याभावाद्भिरोपस्य माहायुरोधात् सामान्योपसर्जनविशेष-
प्रधानप्रतिष्ठाहानिः, एवं तावद्वदो माव इत्येतदनुक्तम् क्त्वाभात् धन्व भावो विशेषस्य सम्बन्धितः
सम्बन्धप्रख्या, यथा यदस्य विनष्टस्य कपाक्षमि, अभावस्य भावहेतुत्वात् निरुद्धस्य, कपाक्षमि हि यदस्मि-
रोषहेतुकमि इत्यस्यैव तदुपकारित्वात् मिमिन् ? यथाहुरस्य बीजं निवर्तमानमुपकापीति एतच्च-
नाप्यस्य भावः क्त्वात् ? तदास्यासत्त्वाविशेषात् कपुष्पवर्षेवाविशेषः, इति पूर्वोक्तव्यावर्तिभावविशेषादनु-
पत्तिविरोधाद्विज्ञेनातीतं मन्वप्रतिमिच्छति—यदेतदसत्त्वं नाम एतया कश्चिन्मन्वते ततोऽयत् कार्यम्, तदसमर्थं
विकल्पत्वात् यदपरद्वयत्, विकल्पासामर्थ्यं वाऽसत्कार्ययोरेत्यादि यावत्स्वरचनाविशिष्टोपासहेतुविशेष-
विशिष्टोपबोधप्रसङ्गात् कस्यविशेष इति ।

आह—

- 10 ननु विशेषः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यत इत्यत्रोच्यते इत्यमानत्वेऽपि यथा इत्यते तथा
तस्याभवनादसत्त्वं इष्ट यथा मृगतृप्पिकासल्लिङ्गान्धर्वनगरादि, मृगतृप्पिकासल्लिङ्गान्धर्वनगर
योर्हि भवनस्य दृष्यमावेनामवनात् सल्लिङ्गनगरयोरसत्त्वं इष्टं तथा सामान्योपसर्जनतायां
विशेषस्य अयोच्येत त्वया शीतादिबीयाविशिष्टोपाभाषासयोः स्यादसत्त्वम्, नावस्वं विशेषे
यदावी दृषिबीविशेषैर्माध्यम्, यदि स्तुर्विशिष्टे विशेषो अविशेष एव स्याद्विशेषः सामान्यमेव
15 विशेषयत्वात्, सद्रूप्यत्वपुष्पिण्यादिसामान्यवदिति ।

ननु विशेषो इत्यादि, सामान्योपसर्जनो विशेषो प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते तस्माद् दृष्टविरुद्धं
नस्मैन्नत्रोच्यते—इत्यमानत्वेऽपि न्यायि प्रत्यक्षमन्विचारप्रदर्शनसाधनम् यथा इत्यते तथा तस्याभवना-
इत्यस्य इष्टम् यथा मृगतृप्पिकासल्लिङ्गान्धर्वनगरादि, तस्याभावा—मृगतृप्पिकासल्लिङ्गान्धर्वनगरयोर्हीमादि भवनस्य

- मर्थं सम्भव इति ज्ञात । क्ये न माव किन्तु यदाप्रिय कदाचन भाव इति सम्भवस्य निराकर्मत्वात्, एव न
20 निन्दे क्ये भावे क्ये नवा क्ये निन्दे कपाक्षमि मन्वि विरोधयोऽप्यते हि भावस्य हेतु कश्चिरोधात् कपुष्प-
मन्वात्, क्ये हि मावोपलभ्यते क्वं निर्वर्तमान यथा बीजं निवर्तमानमुपकापीति मन्वि, एव क्ये न भाव
इत्यादिवृत्त—सामान्यमिति न हि यदा क्वं भाव किन्तु कदाचन भाव यथा कदाचन कपाक्षमि, पूर्वोक्तान्तेपोर
भाव उत्पद्य इति निन्दे क्ये कपाक्षमि नवा निवर्तमान बीजमहुरस्य तथा भावे क्ये हेतुमिति यथा । भावयो
धत्तेत्येति व्यापक—वाप्ययोति कपाक्षमिमासम्बन्धी भाव इत्यर्थः । एव हेतुमाह—तदास्यासत्त्वाविशेषादिति
25 अभावो हि न स्य कपुष्पत् तस्य भाव क्वं स्यात्, कदाचन कश्चिरोधाविशिष्टोपासहेतुते पूर्वोक्तव्यावर्तिवत्तु एव-
वित्याह ॥ एव मन्वोपायि भाव्य तदेवाह—इति पूर्वोक्तव्यविति । तर्हि मन्वं र्वनति—यदेतदसत्त्वं वामेति पूर्व
विशेषनैरुपासितेऽस्तु, तत्रैव इत्यम् । एवम निवेदनस्यमेवावेति मन्वोपाह—स्वच्छमासीति । ननु सामान्यो
पनको विशेषः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते तस्यावत्त्वाविशेषादिति क्वप्रसङ्गं प्रत्यक्षमन्वितातद्वत्—ननु विशेष इति ।
भावोऽपि—सामान्योपसर्जन इति त्वम् । कुच प्रत्यक्षतो वस्यते विशेष इति परं यथा तस्यैव न तथा तस्य भवन
30 मन्वोपलभ्यतुतयौ प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षतो यथा इत्यते तस्याविशेषाभावात् इत्यविति ज्ञात । इत्याह—
मृगतृप्पिकासल्लिङ्गान्धर्वनगरात् मन्वीरिचयोरेवमन्वोपाह—यदेतदसत्त्वं तदेव तदेव र्वनति तस्यैव भावो न इ
त्येव इत्यभावे यत्न इत्यतेऽस्तुतयोस्तदर्थं सामान्योपसर्जनविशेषो सामान्यस्य धत्तात्त इत्यभावेनामन्वात् सल्लिङ्गप्र

सामान्यमेव निर्दिष्टम्, यदावलीनाद्यकिञ्चमाणविशेषकम् तथा तथा यस्तुनोऽभवनात्, तत्रैषस्य सृष्ट-
 १ पिकायागित्त आह—सृष्टपिका कम्बुहृतकविशेषादपि किं यथाविशेषा न भवतीति अरण्यनिर्वाह
 प्रमा, अकारणं चास्य मावाभावादेव यथा याऽऽसाविति, यथा सृष्टपिकाणि मावाभावाभावात् तथा
 यदाविशेषोऽन्यमावाभावाभावात्, परम् तु सोपा, एव विशेष एव प्रधानं स्यात् सत्त्वमावेत्यादि
 २ सत्त्वमवनेनानन्विता यदाद्यपि सृष्टपिकाकल्पमसत् स्यात्, निरुपाकमत्वात्, कपाकपा हि मयनप्राप्तिरा
 किमित्युपाकमेवेत्यह आह—इव तस्यैव सोपाकमेवेति, दृविषीति इत्यर्थं सत् यदा इति वा, तदा किं ? न
 किञ्चित् स्यात्, कस्यात् ? पृथिव्याविसामान्येनानुपपद्यत्वात्, यत्पुन्यत् ।

किञ्चाम्बु—

तथा कस्माद्वटपटादिविशिष्टदृष्ट्येव सत्त्वमवनेनानिष्ठाकाशादिना पृथिव्यादि न
 १० व्यप्यते ! अत्यन्तमव्यस्य पृथिवीद्वयस्य वैतल्यप्याह्य सर्वद्वयव्यगणप्यतिरेकेण निरन्वयो
 निरुपाक्यः कश्चिदेवार्थः कस्मात् स्यात् ? अत एव न मिथ्यादर्शनादिप्रत्यक्षवीर्यकर्मसम्बन्ध
 सन्तस्यास्याम्वयानात् पृथ्यापापकर्मानुपपत्तेः संसृजनुपपत्तिः मोक्षानुपपत्तिः, तस्यतिपक्ष-
 परिणामविशेषानुपपत्तेः, पुरुषकारानुपपत्तिश्च, अनियततथाप्युत्तेः ।

तथा कस्मादिस्यादि, एव विशेषः सामान्यनिरपेक्षा स्यात् ततो यथा यदा यत् इति वा
 १५ विशिष्टा इत्या पृथिव्यादि व्यप्यते ततोऽकम्बुहृतानिष्ठाकाशादिना कस्यात् व्यप्यते पृथिवीविशेषेन,

कम्बुहृतैषस्यमिति । कम्बुहृतकविशेषा सृष्टपिका केन हेतुना धीत्यविशेषा न यदपि हि दृष्टि—सृष्टपिकाप्येति
 अत्रिमा प्रसिद्धात्तदा विशेषकं यत्पुन्यपिका यत्पि सृष्टपिकादे कदाचित्तेत्यन्वायावात् सत्त्वमिति इति
 व्याकरणमिति अत्रातिशय, भावसाधनाति हेतु मावस—विशेषसाम्यकस्य साध्यापत्तिरन्व । एतेन निरपेक्ष
 यथा याऽऽसाविति । यदापिमाह—तथा यदादिरिति सामान्यपक्ष मावसाध्याविशेषोऽपि बाधोति विशेसा-
 २० न्नप्रतिरोध इति वाच । पुनर्मावसा—यदि विशेष पक्षेति अत्रिमावसाध्याविशेष सृष्टपिकादेरेव यथावत् कदाचित्तेत्य
 कम्बु साविति वाच । अतस्ते हेतुमाह—विशेषाक्यत्वादिति आक्यत्वमिति साध्यात्तदाप्यक्यत्वमिति । अत्रमे
 विधि निमित्तमाह—उपाप्या हीति, यन्ममेवोपाप्याना निमित्तमिति वाच । का निमित्तपक्षेन इत्यह—इति पद्वीति
 अत्र कदापि पृथिवी इत्यपि उच्यते सोपाप्येन कदाचित्कयायात् ततोपाप्यपुन्यक्यत्वादिसाध्याक्यत्वा कदापि यत्पुन्य-
 कारकमसत् साविति वाच । निरुपाक्ये किं कदाचित्माह—न किञ्चित् कदादिति अत्रिमा निमित्तं न अत्रिमावसाध्या । हेतुमाह—
 २५ पृथिव्यादीति पृथिवीव्याविसामान्येनानिष्ठाकाशात् यथा यत्पुन्यपि पृथिव्याविसामान्येनानिष्ठाकाशात् किञ्चित् तथा यदापि
 कदाचित् स्यात् । विशेषक सामान्यनिरपेक्षतया सोपाप्यमाह—तथा कस्यादिति । सामान्यं हि व्यत्यसित्वमस्य, व्यत्य-
 सिद्धिसाम्येनैव पृथिव्याविसामान्य व्यप्यते सामान्यस्य व्यत्यस्यैव व्यत्यस्यैव पृथिव्याविसामान्य व्यत्यस्यैव न तु पृथिवी-
 विशेषेन व्यत्यस्यैव पृथिव्याविसामान्य व्यप्यते तेन सत् तथा निमित्तोपाप्याविसामान्य निमित्तमाह, एवमिति चेत् सामा-
 न्येनापि न साध्या कदाचित्माह—पृथिव्याविसामान्येनानिष्ठाकाशात् इत्येव न व्यप्यते पृथिव्यादि, सामान्यनिरपेक्षतयाप्य-
 ३० तत्वा, विशिष्टोपाप्याविसामान्येनानिष्ठाकाशात् व्यत्यस्यैव—यदि विशेष इति । व्यत्यस्यैव व्यत्यस्यैव निमित्तमाह—एवमिति चेत् सामा-
 न्येनापि न साध्या कदाचित्माह—पृथिव्याविसामान्येनानिष्ठाकाशात् इत्येव न व्यप्यते पृथिव्यादि, सामान्यनिरपेक्षतयाप्य-

१ ति क चे क क्यत्पुन्य । २ ति क क्यत्पुन्य । ३ ति क क्यत्पुन्य । ४ ति क क्यत्पुन्य । ५ ति क क्यत्पुन्य ।

६ ति क क्यत्पुन्य । ७ ति क क्यत्पुन्य । ८ ति क क्यत्पुन्य । ९ ति क क्यत्पुन्य । १० ति क क्यत्पुन्य ।

तदपेक्षत्वादिन्धनत्वस्य, दृष्टते दीप्यत इती धनमग्निस्त्वपरिणतावेव मि इ पी दीसाविति स्मृतेः
दृष्टमानमिन्धन भवति नानिन्धमान, करकणाभेय करकत्वात् ।

- यये धनमिच्छादि भावत् सूस्मावस्य इति चेत्-यवेन्धनमग्निना सहैकत्वेऽप्यनुपजाताभिर्न प्रपञ्च-
मान एव तथाऽग्निरेपीन्धनेन सहैकत्वे प्रवर्तितुमर्हति सूस्मावस्य-कार्यानुमेयोऽप्रत्यक्ष इत्यपी, तस्मादनेकवित्
५ करवावहेत्यस्य इकरमिति वेग्यन्त्ये-अत्र जूमा-को वा प्रवीतीत्यादि अभिरक्षित्वावस्थामिन्धनत्वसंभवाभावात्
विपक्षान्नायेऽनेकवित्त्वैवाभासता तद्व्यावहे-तत्पेक्षत्वाभिन्धनत्वस्य-दीपनोऽग्नि इन्धनत्वमिदं न-
मस्वीकरणार्थत्वात् तत्परिष्ठावेवैन्धनमिच्छते दृष्टते दीप्यत इतीन्धनमग्निस्त्वपरिणतावेव, एकरवावित्तो
विशेषेयमावत्परिणतावतिस्त्वेत्यन्तत्वेयोरभावात् मि इन्वी दीप्तौ इति स्मृतेः विराजित्वादिनिम्नमानत्वा-
न्धनत्वस्य आह-इष्टमानमिन्धनं भवति नानिन्धमानम् किं करणम्? करकान्धमेव करकत्वात्,
10 कर्तृकर्मादिस्त्वभावेनावकाशवैभवेन कर्तृकर्मादिकारक्य करवाप्यायसद्दीप्तौसक्यं स्यात्, नाभ्यघा, सर्वसुख-
वित्तप्रसङ्गात् ।

वदपुनर्न सूस्मावस्यप्रतिन्धनत्वमिच्छेत् इति, तदपि नोपपद्यत इत्येतत् प्रवर्तनार्थमाह-

सूस्मावस्यत्वेन चाग्नेः दीप्तिविशेषावस्थाप्राप्तिः सामान्यविशेषाद्यधवत्पयोरन्यत्वे सिद्धे

- स्यात् तदपि तु चिन्त्यमेव, सिद्धयेभेदः कथमग्नीन्धनयोरेकत्वमुच्यते अपोच्येत नाहं
15 ज्वलीम्यग्रेरि धनेन सहैकत्वम् किन्त्विन्धनस्याग्निना सह, यद्यप्यग्निरिन्धनेन सहैकत्वेऽप्रवृत्ते
रसत्वं सम्भाव्यते तथापि अदोपस्त्वेऽस्ति न्यायः यद्यथा-भाविष्यद्विन्धनाग्नेकत्वात् एव
त्वात् इष्टा ही धनेऽनुपजाताभिरेव प्रागव्यक्तस्याग्नेः पक्षाव्यक्तिः, उत्तराचरयोररप्योर्निर्-
धनेन, सहभायस्य द्विष्ट इति प्रागनुपपत्तेः सप्त पक्षाभेद्व्यक्तिवदप्राप्यीन्धनत्व सत्त्वमेवेति ।

सूस्मावस्यत्वेन चेत्यादि, इन्धनाभ्यतिरेकेण दीप्तिप्राप्त्यावस्थाप्राप्तेः सूस्मादीप्तिर्येवमग्नी-

- २० तामावेन हेतोरप्यवस्थानि वातिपरावप्याऽऽवृत्ता गन्तव्येनाह को वा प्रवीतीति । अन्तर्पेक्षत्वाभिन्धनत्वस्य अन्त्ये
इन्धनत्वमेव वाच्येति सर्वव्यति-तत्पेक्षत्वादिति । मि इती दीप्ती दीपी दीप्ती इति यस्तीराने इतिन्धनरूपमस्यीत्यर्थ-
मन्तर्पेक्षेन हीन्धनरूपरेकताकिन्धनत्वाद्युपजाताभिरेकत्वमेव नास्ति अथैकत्वमिति व्याचरे-दीपनोऽग्निरिति । दीप्ति-
रुदन्तीत्यानाभावे एकरवावित्ते इन्धनहीन्धनत्वमिदं विन्धनं नास्तीत्येव एकरवावित्तिरिति । अनेकत्वस्याभिन्धनत्वं
मि इन्वी दीप्तिरिति रप्यतिरेकात् विन्धने हि एष्टीकानां तद्वैकत्वत्वेऽनुपपन्नमयाने स्यात्-इष्टमानमिन्धनं भव
25 तीति । नानिन्धमानमिन्धनं भवति, किञ्चिदपि तद्वैव कारणत्वात् न तु किञ्चिदप्यिन्धनं, तन्मये हि तवैकाग्र्याद्य तद्वैक-
त्वात् त्वीय कथं त्वं तन्मयानिन्धनमिन्धनं तस्मात् कर्तृत्वतस्तु त्वीयस्य तु न कर्तृत्वमिति त्वीयत्वम्, तस्मादिन्धनत्वमे-
वेकत्वं भवति नाभ्येकाह-कारवाप्यामेवेति वपेतीति कारणम्, तत्परिष्ठावित्तेन कारणमेवेति मय । तद्व्याह-
वर्तुर्कर्तृतीति । निर्वैवे वेवमाह सर्वसुखिति दृष्टान्तस्य भवतापि अन्धनत्वमेकत्वान्नह इति मय । अतिन्धनेन
तद्वैकत्वत्वात्तद्वैकत्वमिन्धनं तद्वैकत्वम् उदाहरणं प्रतीयतेनास्तुमेव इति पक्षे तद्वैकत्वमिच्छा-सूस्मावस्यत्वेन
30 वेति । व्याचरे-इन्धनाभ्यतिरेकेण इन्धनाविषयं दीप्तिप्राप्त्यावस्थाप्राप्तेरिति विद्वेदकारवाप्याति वाज्यत्वा एवेव-

तद्विषयेऽप्यपरिणतेऽपि दारुणीम्भनत्वमुपपाद्यते, तदन्यत्वे-अग्नीम्भनाम्यत्वे स उपपादो नैव स्यात्, मुख्ये-भनामायात् अग्निपाण्डीकृष्ण्टादिसाधन्याभावे तदुपपाद्यमात्रम्, अत एव त्वित्यादि अग्निपरिणतद्वारुमुत्प्रेष्यतत्वादेव तदपरिणतावपीधनस्य सिद्धस्तुत्वात्, कस्मात्? ग्रेणस्य मुख्यमूलात् सिद्धे हि मुख्ये सिद्धे शीघ्रावितत्ताधर्म्यात् माषणक सिद्धं कथ्यते नासति मुख्ये सिद्धे, चित्रकटादियद्वा चित्रलेखनादित्रियापरिणतत्वस्य चित्रकटत्वं कथपदेनो नासति तद्विषयापरिणामे । 5

तस्मादग्निपरिणतत्वावेवेग्यन्तत्वं वादिनीं स्पर्धिं ज्ञापितमाह-

मि इपी दीप्तायिति ननु स्मरन्त्यभियुक्ता वैयाकरणा दीपन इत्यग्निमिधः, पूर्वोक्ताश्च तद्वित्यादस्वारमयज्ञान्यत्वम्, अद्विष्टमान इन्धनमेव न भवति, कारकाणामेव कारकस्या वित्यादिव्याख्यातव्यात् ।

(यतीति) मि इपी दीप्तायिति ननु स्मरन्त्यभियुक्ता वैयाकरणाः अग्नार्यमम्भग्न्याः दीपन 10 इत्यग्नि-दीप्तिव्याख्या, अग्निरेवेग्यन्त इत्यर्थराविन्या, किञ्चाभ्यान्-पूर्वोक्तञ्च तद्वित्यादस्वात्मवन्नाम्यत्वम् यथा प्रागेरस्ते मघमिरिन्धनेन सहैकः स्यात्तत्रो इवेग्यन्तत्वे कस्याप्रचुरमात्रवैष स्यादित्यादिप्रश्नोत्तरं न्यायेन कस्य निषिद्धम्, यापत् सद्यमापस्य द्विष्टारिति तवाऽप्यस्य इवेग्यन्तत्वं इत्यस्याप्रचुरमात्रवैष स्यादित्यादिस्यादागमविशेषेण प्रश्नो बोध्यः अन्यत्वेऽप्यभाषापचित्ताम्यात् स्वात्मरत्नान्तरमिति, अग्निस्वात्मा

वाग्माहोतीसादिप्रियैनापरिणत इत्यग्नीम्भनत्ववाग्माहोतीसादिभ्यश्च औपचारिक न च मुख्योपेक्षः मुख्येभनादेव वाग्मि 15 क्वचपरिणामसिद्धिं दाहति, एतदेतदाग्निप्रियैनापरिणतत्वादाहोतीसादिभ्यश्च औपचारिक उत्तरवत् इति भावः । इत्ये-अग्निमिरिन्धनस्योपपादनायाने तु नैव उपचार उपपद्यते मुख्यमेवेकस्यामात्रम्, यथा परस्मिन्वापदौ दीप्तत्वंऽप्युत्पादनेनोपचार आद्यगन्धमादित्याह-तदन्यत्व इति । इत्येनं पुनः स्पष्टीकरोति अग्निपरिणतेति तदपरिणतत्वे-आग्नरीक तदाऽग्नीम्भनत्वस्योपपादः सिद्धः । हेतुमाह गीष्मयेति उपपादो हि तदपरिणतत्वं वाग्मस्य प्रतिज्ञासिद्धिं धर्मिणो गुणसिद्धेः यथा माषणक दीपादिना सिद्धं तदुपपन्नं त्वैव तदपरिणतत्वं प्रसिद्धसिद्धत्वमप्रसिद्धमाचरन्धर्मिणस्तत्र सिद्धे धर्मे पूर्वम् प्रसिद्धो धर्मो मुख्यं कथ्यते माषणके नैव सिद्धेतेन न्यूनमनोऽप्रसिद्धमिति तदपरिणतं च धर्मिकं गुणमात्राविति 25 अग्निरेवेग्यन्तत्वात् माषणकस्य सिद्धेतेनोपपन्नं तस्मादुपचारस्य वाग्मस्योपपादः वाग्मस्य प्रतिज्ञासिद्धिं धर्मिणमात्रम् प्रसिद्ध धर्मिणस्तत्तामैव न च तत्तामैव नैव । तस्मादुपचारस्य मुख्यमूलत्वमिति भावः । निरुद्धान्तरमाह-चित्रकटादियदेति अतः चित्रक इति अग्नार्यमिरिन्धनस्य मुख्ये व्यवहार चित्रकत्वादिधर्मो पूर्वो परियः त आसीत् तदपरिणतत्वाभावे च चित्रकत्वं तदपरिणतत्वाभावेऽप्युत्पादो व्यवहारमिति च चित्रकत्वं कथ्यते न तु चित्रकत्वे चित्रकत्वं तदपरिणतत्वाभावेऽप्युत्पादो इति भावः । अग्निपरिणतत्वे वाग्म इत्यन्तं तस्मात् ज्ञायत इत्याह मि इपी दीप्तायिति 30 मि इपी दीप्तायिति स्मरति दीपन इत्येनामिधु, तत्तामैवोपपादनायाने नैव उपचारस्य दीपनत्वात् दीपनत्वाभावेऽपरिणतत्वेऽपि सिद्धत्वादाह-मि इपीति । एतादृशेकपक्षेऽप्यस्याप्युत्पादापारिणतत्वमिति नैवोत्पादो-पूर्वोक्तायेति । एते-अग्निरेवेग्यन्त-यथा प्रागिति । तं तदवन्त्यवत्तत्वं इत्येति-तथाऽप्यस्य इति । तदेवेग्यन्तत्वमग्नी इत्येवमग्न्यात्वात् एवमग्न्यात्वात् तदपरिणतत्वं इत्येति-यथा प्रागिति । एतामैव च-अग्निमिरिन्धनमिति अग्नि-

यदि स्वावनिम्बनोऽभिर्निरवशोपदग्धेन्बनोऽपि भवेदस्तिवाक्त्राकावत्, अद्योप्येत तावन्नाहं
ब्रवीम्यग्नेरिम्बनेन सहाभ्यत्वम् किमिदंन्बनस्याग्निना सहाभ्यत्वम्, यद्यप्यग्नेरिम्बनेन सहाभ्य
त्वेऽनिम्बनत्वे सत्यरूपत्वादप्रवृत्तेरसत्य सम्भाष्यते तथाप्यदोषत्वेऽस्ति न्यायः

इन्बनाभ्यत्वस्यात् हुतवहवत् दृष्टत्वात् इति हि लोके इन्बनमाहुरति काष्ठमाहुरतीति,
अग्नोप्यते तद्विषय एवैव यथाचरोऽग्निस्त्वपरिणसिक्खलसिक्खयचार्येन्बनत्व मुख्यमपेक्ष्य, तदभ्यत्वे
च स नैव स्यात्, मुख्येन्बनाभावात्, अत एव तु सदपरिणतायपीन्बनत्वस्योपचारः सिद्ध्यति,
गौणस्य मुख्यमूखत्वात् सिंहमाणवकवत्, विभक्ताराधिवद्वा ।

(अपोच्यत इति) अबोधते यदेतद्व्याख्या वेद्ये-अवाचाग्नीवात्त्व-इन्बनात् पूवगग्नेरिति रूपम्

तद्यथा व्याख्यमानवेद्ये तस्याभ्यत्वाऽऽरवात् ते पूवगग्निनादभिरूपम्, तस्याद्वरूपत्वासिद्धेनोपसत्त्वमिदं
10 नृम-तत्र कुतोऽनिम्बनम् ? यत्र व्याख्यारूपमभेदानवेद्ये तद्वपीन्बनसिद्धिरनेव अभिस्त्वपरिणत्वमेव पुनरु-
न्बनाभावात्वेऽन्यस्यानावाकावद्वेद्ये, न व्याख्यानिम्बना अभिस्त्वद्वाराण्यमित्यत् वेद्युत्वात्पुनरनेन्बनत्वा-
जनैरभित्तिरूपमनोऽभिर्निम्बनात् पूवगमूतो नास्ति वाच्येन्बनं वाच्येवाभिनिष्ठितत्वं नो विद्ध्यत इत्युच्यते,
तस्याभ्येन्बनात् पूवगग्निर्बहु ऽन्बना, परमनिष्ठतो दोष उच्यते, यदि न्यावनिम्बनोऽस्तिः सतमेव निर-
क्षेपदग्धेन्बनोऽपि-मुष्टिपदवत्त्वोत्तरकमपि यदेदभिरात्, व्याख्याद्वनिष्ठत्वेत् एवं तावत् पूर्वोक्तैक-
15 वनिम्बनेन सहाभ्यत्वं न वक्ष्यम् अबोधयेद्व्याधि विरस्याग्रे पूर्ववन्बनत्वस्याभ्यत्व हुतवहवत् दृष्टत्वात्
कोटे हि दृष्टमिन्बनमाहुरेति अभ्यत्वाहुरेति, न हि दृष्टाद्विषय प्रमात्स्यति, प्रमद्वय एवत्येतेत्यादि वाच्येद्वार-
तीति गतार्थः पूर्वपक्षः अनोत्तरं तद्विषय एवैव यथाच, अभिस्त्वपरिणसिक्खलसिक्खयचार्येन्बनत्व मुख्यमपेक्ष्य

रूपमस्तिदम्, आनावाद्ये परितस्त्वमानात् इन्बनत्ववशादन्वया व्याख्या अभिस्त्ववत्तत्, न हि व्याख्या ऐक्यैक्यमेव
व्याख्ये-अवाचाग्नीवात्त्वमिति । अभिस्त्वमभिरेव न भवति यथाविराजत्वेन ऐक्यमेव व्याख्यातव्यमितिद्वारां नृम
20 नृम-तत्र कुतोऽनिम्बनमिति व्याख्यावेद्येऽपि एवं न्यवेति वृत्त्यते वापि व्याख्या ऐक्यैव नमिन्बना व्याख्या
अवाचरोऽपिद्विके परितः पुनरा एवेति भावः । तत्र तावत्प्रयोगमात्र-न व्याख्याऽनिम्बनमिति दोषोऽस्ति त ऐक्य-
इव अत्राप्यस्ति, व्याख्यापि तावतीति भावः । न च सिद्धवाच्यैक्येति न ऐक्यत्वमिति स्मरित्वा तद्व्यभिन्बनता-
का-विद्युत्तस्यापीति । तद्व्यभिन्बनत्वमन्युत्तरमपि सत्येव नास्ति तत्र तावत्तद्व्यभिन्बनत्वेन अत्र एवमस्ति विध्यत-
न घात इत्युच्यते इत्य-वाच्येद्व्यभिन्बनमिति । अभिस्त्वमपि ऐक्यवत् नास्ति स्मरित्वा तद्व्यभिन्बनता-तर्ज्या-यदि व्याख्या
25 निम्बन इति व्यभिन्बनत्वमन्युत्तरं इत्येव निरवशं इत्येव तत् तद्व्यभिन्बनत्वोत्तरावपि तद्व्यभिन्बनत्वेन तत्र यदेऽनिम्बन-
मपि व्याख्यातम् व्याख्यातम्, न चैव तत्र तद्व्यभिन्बनत्वमन्युत्तरमपि तद्व्यभिन्बनता-तर्ज्या-यदि व्याख्या
वाच्यतद्व्यभिन्बनमपि तद्व्यभिन्बनत्वमन्युत्तरं न वक्ष्यते इति भावः । अवाच्येद्व्यभिन्बनता-तर्ज्या-यदि व्याख्या
तर्ज्या-तद्व्यभिन्बनता-तर्ज्या-यदि व्याख्या तद्व्यभिन्बनता-तर्ज्या-यदि व्याख्या तद्व्यभिन्बनता-तर्ज्या-यदि व्याख्या
30 इत्याद्यन्तर्गतं यदेति दोष इति भावः । इत्युत्तरं हुतवहवत् दृष्टत्वादिति कोटे हि अभिस्त्वम इन्बनमाहुरेति यद्यप्य-
रतीक्यान्बनमिन्बनत्वेन व्याख्यातम् न हि प्रमात्स्यति सिद्धिः यत्रयं व्याख्यातवीति भावः । पूर्वोक्तैक्यमेव अत्रास्ति
प्रमद्वयेति एव तद्व्यभिन्बनता-तर्ज्या-यदि व्याख्या तद्व्यभिन्बनता-तर्ज्या-यदि व्याख्या तद्व्यभिन्बनता-तर्ज्या-यदि व्याख्या

तद्विषयेऽप्यपरिच्छेदोऽपि द्वास्वीयन्तत्त्वमुपपादाद्भवति, तद्व्यत्यये-अग्नीन्धनान्यत्वे स उपपादो नैव स्मात्,
मुक्येन्धनामात्रात् अरविपाण्दीक्षणाकृष्टादिसाधर्म्याभावे तदुपपादार्भाभवत्, अत एव स्थित्यामि अग्निपरि
णतद्वाक्यमुक्येन्धनत्वादेव तद्वपरिणतावधीन्धनरस्य सिद्धयुत्पत्ता, कस्मात्? गोप्यस्य मुक्यमूळत्वात्
सिद्धे हि मुरये सिद्धे शौर्यादिवत्साधर्म्यात् भाष्यकः सिद्ध उच्यते भासति मुख्ये सिद्धे चित्रकरादिवद्वा
चित्रक्रेतनादिक्रियापरिप्लवस्याद्यप्यनित्रकरत्वव्यपदेशो नासति तत्क्रियापरिणामे । 5

तस्मात्प्रित्वपरिणतावेवेग्यन्तत्त्वसंवादिनीं स्मृतिं आपिनामाह-

अग्नि इषी दीप्ताविति ननु स्मरन्त्यभिमुख्य वैयाकरणं दीपन इत्यग्निमिन्धः, पूर्वोक्ताच्च
तद्वृत्तित्वात्स्वात्मयस्यास्यत्यम्, अद्वयमान हीन्धनमेव न भवति, कारकाणामेव कारकत्वा
दित्यादिभ्याम्युक्त्यातत्प्रात् ।

(जीति) अग्नि इषी दीप्ताविति ननु स्मरन्त्यभिमुख्य वैयाकरणाः कृष्णार्थसम्बन्ध्याः दीपन 10
इत्यग्नि-दीप्तिस्मात्, अग्निरेवेग्यन् दीप्यर्परातिन्धः, किञ्चान्यत्-पूर्वोक्ताच्च तद्वृत्तिरात्स्वात्मयस्यास्यत्यम्
यथा प्रागेरन्ते यद्यग्निरेग्यन्ते सहेकः स्वागतो इवेग्यन्तरेवेकमाप्रचरेरमावतैव स्वादित्यादिप्रत्योक्तेन
स्यावेनैकत्वं निषेद्धम्, यावत् सहभागस्य द्विष्टाविति तथाऽप्यत्वं इवेग्यन्तवद्व्यस्याप्रचरेरमावतैव स्वादि
त्यादितुल्यार्ग्यग्नविष्टेयेन ग्रन्थो योग्याः अन्यत्वेऽप्यमावापचित्ताम्यात् स्वात्मयस्यास्यत्यमिति, अग्निस्वात्मा-

कास्मादौक्तकौरेमिदैनपरिणते द्वास्वीयन्तत्त्वमुपपादादिवद्वा औपचारिकः स च मुख्यपक्षः मुख्येन्धनमि वास्मिक- 15
कृष्णक्रीडावर्धितं इत्यग्नि, एतदेवैष्टमिगिरिगम्यते वाग्विदित्त्वन्तत्त्वमुपपादादिवद्वा औपचारिक उपपद्यते इति भावः ।
एवेग्यन्तिविष्टावितिऽप्युपगम्यमाने गुणैव उपचार उपपद्यते मुख्येन्धनत्वाभावात् यथा अग्निपापारी टीक्ष्णतुल्यत्वादेनो-
पचार स्वात्ममावातिस्माह-सह्यत्यस्य इति । इत्येव गुणः स्वर्गीयतेति अग्निपरिणतेति तद्वृत्तितावपि-अन्यत्वे-
तत्त्वान्धनत्वात्कथ्योपपादः सिद्धादौक्तः । हेतुमाह-जीवत्येति उपपादो हि सादर्यतिग्यन्तः सादर्यव प्रसिद्धाप्रसिद्धि-
परिमिते मुख्येत्वेन यथा मायवत् औपाधिना सिद्ध इत्युपपद्यते और्वं सादर्यं प्रसिद्धिद्वयमप्रसिद्धिमाधनपरिमितं च सिद्धि
धर्म्यं दृष्टं प्रसिद्धिं वर्मा मुख्य उच्यते माधन्यं वैजयिर्द्वेन ग्यन्तमोऽप्रसिद्धिपरिमितं, तथापि च और्वं च मुख्यमावाति 25
एवमिदं प्रसिद्धिमाधन्यं सादर्यवत् सिद्धत्वेनोपपद्यते तस्यानुपपादस्य सादर्यमुक्तत्वात् सादर्यस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धिपरिमितत्वात् प्रसिद्धि
परिमितत्वाभावे च सादर्यस्य मवेत्, कथं वा तेन बोधवारः । तस्मादौक्तस्य मुख्यमुक्तमिति भावः । निरुद्धान्दरमाह-
चित्रकरादिवदेति अन्यं चित्रकर इति सम्प्रतिष्ठकस्य मुख्ये व्यावहार चित्रक्रेतनादिक्रियायां पूर्व परिणतः स जातीयः,
तत्त्वरेग्यन्तत्वात् स चित्रकरत्वपर्यवे-मायवोऽन्यं दृष्टावतीति स चित्रकर उच्यते न तु चित्रक्रेति चित्रकरत्वपरिमितं निरुद्ध
मिति भावः । अग्निचर-तमये वावा इत्यन्तं स्पष्टं जायते एवाह-अग्नि इषी दीप्ताविति । मन्त्रार्थसम्बन्धये वैवाचका 30
मि इषी दीप्ताविति स्मरन्ति दीपन इत्येवमाग्निमु तेन तेदीपनत्वाभावात् गम्यते इत्यन्तं दीप्यर्पत्वात् दीपनत्वाभावात् प्रत्येक्य-
मिति सिद्धादौक्तः साह-अग्नि इषीति । पूर्वोक्तेष्वप्युपपादोऽप्यमावापचित्ताम्यात् सादर्यमिति-पूर्वोक्ताविति । इति
अन्यं स्मरन्ती-यथा प्रापति । तं दीप्यम्यन्तरे वर्यमिति-तथाऽप्यत्यस्य इति । तदेवमिदं गम्यन्तः इवेग्यन्तमावात-
सम्बन्धवत्त्वमप्येव गम्यन्तं स्वात्मयत्वात् तद्वृत्तिमुत्पत्ति-अन्यत्वेऽपीति । एतन्मं पदार्थ-अग्निस्वात्ममिति अग्नि-

अनेवाऽप्यो न मरति तथेवमपि वदुचित्वात्-तस्य वृत्तिः वदुतिः, सैन वा वृत्तिवृत्तिः वदुतिरिति वदुतिरस्य वदुतिः-अभिधीतिरेव अनरवृत्तिर्वीप्सिरूपवृत्तिरावृत्तिरेवमनमप्यसम्भवत्, अदृष्टमानं हीन्यन मेव न मरति, कारणमप्येव अरक्तवासिवासिभ्याप्याप्यवत्त्वात्, एव तावन्निधनोदाहरणेऽप्यन्यत्वंभ्यापाप्यत्वात् ।

8 कावेनादाहरणेऽपि तद्यथा—

काष्ठशब्दभ्यवहारोऽप्यधिकारयोरन्यत्वं व्याहृत्यते, यदाज्यमग्निः ततोऽप्यो नास्ति सेव्यनात्, ननु यदैव काष्ठमनग्निं दृष्टं तदा तेन विना दृष्टत्वावभ्यत्वसिद्धिरिति, अत्र भूमा-अयामेदवृत्तिरभ्यत्वे न प्राप्नोति, अदीप्यमानाकाशेन्यनस्याप्राप्तिवत् कस्मात् काष्ठमग्निं दीप्यमानावस्यायामिवाभ्यक्ताप्रित्वावस्यायाम्? अग्निः काष्ठमेव, काष्ठमग्निरेव वा स्वात्,

10 प्राग्भवत् पश्चाद्वाऽन्यत्वात् ।

काष्ठशब्देऽप्याग्निः, काष्ठशब्दभ्यवहारोऽप्यग्निराज्योरन्यत्वं व्याहृत्यते तद्यथा यदाज्यमिवाग्निः काष्ठेनोऽपि सतोऽप्यो नास्ति सेव्यनात्, वैद्युतोऽप्युरकेन्यनद्वयमूवो नास्ति अत्राऽऽप्युक्ता-ननु यदैव काष्ठमग्निं दृष्टं तदा तेन विना दृष्टत्वावभ्यत्वसिद्धिरिति, अत्र इव भूमा-अयामेदवृत्तिः-दृष्टा हीन्यमेदवृत्तिः, दीप्यमाना काष्ठमिवाभ्यमिति सा यामेदवृत्तिरभ्यत्वे न प्राप्नोति, अदीप्यमानाकाशेन्यनस्याप्राप्तिवत्, 15 कस्मादिवाग्निः परस्पररुक्तापादनेनाभिधायान्न यथासंख्यं प्राग्भवत् पश्चाद्वाऽन्यत्वाविति यत्तत् साधन-द्वयम् ।

साधना अजातेनमवयवेनमवयवोर्जागत्वात् वदुचित्वात्, अतो कर्तव्यमस्ति । तदुक्तत्वेन व्याहृते-तस्य वृत्तिरिति को-
रेकत्वं इति कस्मिन्निधेन अग्निर्वीप्सिरेव इत्यवयवम्, अग्निर्वीप्सिरेव केवमस्य वीप्सिरेवम् । तेन इमेदोऽयमाप्योऽग्निर्वीप्सिरेव-
कस्मिन्नेव वदुतिरेव वदुतिरेवकाष्ठार्थोऽपि वृत्तिर्वीप्सिरेववृत्तिरित्येवमेव । तदुक्तत्वेनमवयवोर्जागत्वात् । इव
20 यत्तत् हीन्यन मरति कस्मिन्मवयवम् केवमं मरति कर्तव्यमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन कारणवत्, न हि एव कावेति तद्वत्त्वम्
वदुतिरुत्पादनायपि कारणपापते नापि कस्मिन्मवयवेन कारणम्, कर्तव्यमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं
कावेतिवाऽऽप्युक्तत्वेन-अदृष्टत्वाप्राप्तिरिति कर्तव्यमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं । एवमेवकावेतिवाऽऽप्युक्तत्वेन
इत्यवयवमेव इत्यत्र-एवं तावदिति । काष्ठशब्दावयव-काष्ठशब्देति । काष्ठशब्दोऽप्युक्तत्वेनकाष्ठशब्दोऽप्युक्तत्वेन
व्याहृते मरति, तत्कारणं मुदकमवत्त्वात्, अग्निर्वीप्सिरेव इति कर्तव्यमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं
25 कावेतिवाऽऽप्युक्तत्वेन तद्वत्त्वमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं । काष्ठशब्दोऽप्युक्तत्वेनकाष्ठशब्दोऽप्युक्तत्वेन
वदुतिरुत्पादनायपि कारणपापते नापि कस्मिन्मवयवेन कारणम्, कर्तव्यमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं
कावेतिवाऽऽप्युक्तत्वेन-अदृष्टत्वाप्राप्तिरिति कर्तव्यमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं । एवमेवकावेतिवाऽऽप्युक्तत्वेन
इत्यवयवमेव इत्यत्र-एवं तावदिति । काष्ठशब्दावयव-काष्ठशब्देति । काष्ठशब्दोऽप्युक्तत्वेनकाष्ठशब्दोऽप्युक्तत्वेन
व्याहृते मरति, तत्कारणं मुदकमवत्त्वात्, अग्निर्वीप्सिरेव इति कर्तव्यमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं
30 कावेतिवाऽऽप्युक्तत्वेन तद्वत्त्वमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं । काष्ठशब्दोऽप्युक्तत्वेनकाष्ठशब्दोऽप्युक्तत्वेन
वदुतिरुत्पादनायपि कारणपापते नापि कस्मिन्मवयवेन कारणम्, कर्तव्यमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं
कावेतिवाऽऽप्युक्तत्वेन-अदृष्टत्वाप्राप्तिरिति कर्तव्यमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं । एवमेवकावेतिवाऽऽप्युक्तत्वेन
इत्यवयवमेव इत्यत्र-एवं तावदिति । काष्ठशब्दावयव-काष्ठशब्देति । काष्ठशब्दोऽप्युक्तत्वेनकाष्ठशब्दोऽप्युक्तत्वेन
व्याहृते मरति, तत्कारणं मुदकमवत्त्वात्, अग्निर्वीप्सिरेव इति कर्तव्यमितिवाऽऽप्युक्तत्वेन अदृष्टत्वेन वा कारणमिदं

नमिष्यादित्य एवमेवऽग्निरेवेन्वनमम्यत्वेऽनभिः, सद्येभ्यः [] निघनस्तस्याहोचैरित्यपि भवति हेतुः, तत्पर्याया-
 र्थत्वात्, यत्पुण्यवत्-यथा खपुण्य नाभिर्नानभिः, सद्येकरानेष्टवस्याहोचैरस्य तथाऽमीम्बने स्वात्मान्-उभय
 मपि नेत्यर्थः, अत्र वयं ब्रूमः, ननु मिमंस्यादि पतव्यजुमप्यत्र न वधनीयम्, कस्मात् ? मिमंभ्यवस्थानल
 क्षणत्वात्, मिमं-विविच्यमसङ्कीर्णं व्यपस्थान-काष्ठमेवेत् दाहकैर्लौकिकक्षणमग्निरेवायमौप्यदाहकानिषक्षुण्ण
 इति सर्वत्र व्यपस्थानं चिह्नं क्षणमस्योभयस्य तद्वाधाग्निमवस्थानलक्षणत्वात्, संक्षुचित् स्रष्टपन्मभानु ८
 मपत्वम्, तस्माच्छणसद्वाधाभाक्षीत्यप्यवधनीयमेव स्यात्तत् दाहकानलक्षणत्वात्सिद्धिस्तद्व्यपस्थानसिद्धिरे
 त्वेव न, यस्मात् सिद्धं सत्यं धर्मपरिमोक्षिति, तस्य [सा] वनार्थमाह-वसि [वा] दाहकमेत्यादि, वसि काष्ठे
 दाह दाहमेव दाहकोऽग्निरेवेति क्षणमप्यस्यो न स्यात्तयोर्व्यवस्थितः ततोऽग्निरपि वक्ष्यते काष्ठत्वात्, पच्यता-
 नवत् पाचकत्वसंज्ञास्यवस्थानात् पाच्यत्वात्, ततो मुच्यते चोदनवपेवै पृथगनिष्ठमेवत्, तस्मात्प्रवक्षित
 पाचकदाहकत्वादिष्वक्षणात्, सद्येभ्यः नमपि दाहपाचक्यादिव्यवस्थितमिष्वक्षणात् वसि न स्यात् पृथगेव इहेत् 10
 विनाप्यमिन्ना कष्टपुण्यविशद्वत् पयोचोदनादिप्रमिषवद्भिस्त्वादिस्ततो इहन्मन्वरेणैव पाका स्यात्, न तु
 भवति, तदुपसंहरति-इत्यनुमयताप्यवच्छेदयेति ।

अनुभयश्रेष्ठसिद्धि उभयमसिद्धिं तर्हि तद्योभयं मिमंभ्यवस्थानवृत्तमपि, एव नाम्युपागम्यते
 ततो सर्वात्मकैक्यनित्यकाळाद्यम्यसमज्ञावत्स्थमसन्निरुपास्य चेत्येतदुभय स्यात्, तच्च न
 भवति निष्ठितत्वात्प्राप्य पक्षाणाम्, अनुभयत्वप्रतिषेधावुभयत्वमिति चेन्न, अम्यत्पावकम्प्यत्वात् 15

प्राप्तम्, अम्यत्वे इत्यनमनविशेष आह अन्त्यादिप्रमिष्वहोचार्थमिदं तथा च प्रवरस्याप्यवस्थानं प्राप्तमिति भावः । एवं
 व्याप्येभ्यनान्येनान्यत्वादिमपि हेतुं यत्नो वदुम्, अग्नीव्यनयो पर्यायत्वात् हेतुमेवपि पर्यायार्थेवादिदाह-तद्येभ्यनन्ति,
 व्याप्येभ्यनान्यत्वादिमपि एवमेव इत्यनमनविशेषादेवेति नान्यमिति भावः । इहानन्ताह-कपुण्यविविति । कचयि-यद्येति,
 यथा कचुर्न वैक्यतो नापि नानैकमस्य यानाग्निरेवकाष्ठत्वं तथाऽमी वधयोरेवत्यस्याहोचार्थाऽग्निस्त्वाहोचैरनेनत्वस्याहोचार्थाऽग्निमि-
 ष्याग्निस्तदाहोचार्थमपि वेति भावः । अग्नीव्यनयोऽनुमयताप्यवच्छेदनीयमेव प्रमयत्वमवस्थानवच्छेदकदाहकानलक्षणमेव
 तनु मिषेत्येवमिति । हेतुं व्याचष्टे-मिदं विविच्यमिति । दाहप्रत्ययत्वमात्रं दाहं यत्तद्वि चक्षुष्यकम् दाहकं तस्य-
 क्षयात्वेऽग्निरेवमिष्यत्वं तस्यवस्थानात्मात्रं कष्टपुण्येति मिमंमिष्वक्षणात्वात् काष्ठमपि हेतुमयं मिमंमि न तु क्षणवत्
 तद्वाधापाचकयोर्व्यपस्थितैकत्वं-काष्ठमेवेत्येवमिति एवमक्षयस्य व्यवस्थापकस्य तद्वाहकैर्नोमयोऽग्निरेव वसं नाम्नीति
 वचनं स्यादिति भावः । यत् कष्टपुण्येति हि अग्रीहीक्यवहारस्य कष्टकमपेक्षनीयम्, यतो हि कष्टाय धर्ममिषेया आभ्यर्थाऽऽवाय-
 म्भवावापयो धर्म इति वदुं शक्यते यथा वैक्यतामात्मन्यहोचार्था कस्तुन एवाभावात्तदा वदुर्नैव कष्टपुण्येति कष्टपुण्यस्य- 25
 मिति । धर्मपरिमोक्षे सत्यमितिः, दाहप्रदाहकयोर्व्यपस्थितत्वमितिः सत्यं न दाहकम्, इत्येव न दाहकं न दाह-
 क्येति हि व्यपस्थितिः दाहक्यं दाहकत्वमेव न दाहक्यत्वमेव न दाहकत्वम्, वसि यथावैतो वसिद्वयवर्धनं न स्यात् तर्हि
 दाहमपिपि स्यात् दाहमिव पाचकोऽप्यपि वक्ष्यते, पाचकपाचकत्वस्य योऽप्यवस्थितत्वात् योऽवस्थितः भुगयेन च, न वैक-
 यतो दाहप्रदाहकत्वमिष्यत्वं व्यपस्थितपरिमितपाचकत्वमितिः सत्यं विदुर्मिमाह-यसि चक्षुष्यमिति । यद्यपि पाचक एव
 दाहक त्वेन दाहं पाचकमेव दाहमेवैति व्यपस्थितकक्षणात् न स्यादिति मिमाप्यमिमाहोचार्थमितिः सत्यं पचैत्, इत्येव विनापि पाचो 30
 मपि न वैक्यता पाचकदाहकत्वमिति काष्ठं व्यपस्थितमितिः सत्यं तद्येभ्यवधमपीति । एवमक्षयवच्छेदावाप्यनयोऽनुमयताप्य-
 कम्प्यैरेतुमर्थेति-इत्यनुमयताप्यवच्छेदयेति । उभयपक्षमप्यहोचै-अनुभयश्रेष्ठेति । अनुभयपक्षमप्यहोचै- 40

सह, कस्मात् । माधोपग्रहान्मर्मवित्तुचेर्विशोपत्वात् माधव्य-सामान्यस्योपग्रहेण तेनोपगृहीतत्वात् तस्मिन्मन्त्रं
मन्त्रिणा वृत्तिर्बर्तनमस्तिव विशोपस्य माधव्यरूपापन्नत्वात् कारणत् विशोपस्य विशोपस्य नान्यथा, तस्मा-
द्माधोपग्रहान्मर्मवित्तुचेर्विशोपत्वाद्द्विशोपस्य सामान्येन सर्वैश्वर्यमस्तु माधव्यतिरिक्तमस्मात् को दोष इति,
एतदेव । दृष्टव्यते सामान्यविशोपैक्यवशात् सामान्योपलब्धमिति चेत्, अथ मेवदृष्टिः कथमिति पूर्वपक्षेव,
इष्टा मेवेन वृत्तिर्बर्तनमस्ति, तथा-दृष्टिर्विशोपेण घटपटादिपञ्चमिमा भावस्य घटा को न मन्तीति १०
घटपटादिमिमा विशोपस्य, तेन वृत्ती परस्परविमिश्रे तयोः कोपपत्तिरेक्ये ।

परस्पररूपतापत्तौ नानात्वकृतायां कस्मान्न समानमूतः सन्नविशोपरूप एव संवृत्तः ।
माधो वा विशिष्टत्वाद्द्विशोपरूपः । तदेकत्वात्, इष्टा चेयं सामान्यविशोपयोरनुवृत्तिव्यावृ-
त्तिभ्यां मेवदृष्टिः, विकस्माच्चैकव्याख्यायाः, पक्षे कृतोऽयं विशोपः इव न सह, इव
सह इति, विशोपणक्रियाधारकरणाद्यनुपपत्तेयम् । 10

परस्पररूपतापत्तौ नानात्वकृतायामिति, तदर्थं पञ्चनिष्ठापादनद्वारेण कस्मान्न समानमूतः
सन्नविशोपरूप एव संवृत्तः । योऽयं घटो रूपाविर्भा विशोपः पञ्चमिमे रसादिभ्यो वा व्यावृत्तोऽपि सूक्ष्-
म्वेत्यस्यावृत्त्या समानमूतः सन् सन् सन् भवति भवति दृष्टिर्विशोपेण वा निर्विशोपः कस्मान्न भाव
नरूपति । प्रत्येकमध्यस्याविशोपानिष्ठापादनात्, इष्ट विशोप समर्थयति-माधो वा विशिष्टत्वाद्द्विशोपरूपः,
कस्मान्न संवृत्त इति वदते तदेकत्वाद्द्विशोपवत्, सूक्ष्मनदृष्टिर्विशोपवत् रूपरसादिविशोप एव कस्मान्न 15
भवति, इत्यत्र तदेकत्वादिति हेतुः इत्येतरत्वरूपे इष्टमस्ति, इष्टा चेयं सामान्यविशोपयोरनुवृत्तिव्यावृत्तिभ्यां
मेवदृष्टिः, अविशोपानिष्ठापादनञ्च-माधो विशोप एव स्यात् तदेकत्वात् तस्माद्भवत् विशोपो वा भाव एव

माधव्य सामान्यव्यति । अत्रान्यत्रवर्ती सामान्यविशोपकोरेकत्वमिति दृष्टव्यं सामान्यवत्तन्मन्त्रोपनिर्गते-एतदे-
वेति । किं तस्मिन्मन्त्र-अथ मेवदृष्टिः कथमिति चेत् विशोपस्य माधव्यतिरिक्तत्वे इत्येतरत्वापत्त्या भावस्य मूलतः सन्न-
सन्नविशोपस्य अष्टपदादिरेव नाना कथम्, इष्टं वा सामान्यविशोपयोर्येन वर्तनं कोरे कथा अष्टपदादिरेवैव दृष्टिर्विशो- 20
पेनमिमा वर्तते अस्मि अस्मि वा दृष्टिर्विशोपः । अष्टपदादिरेवैवान्यत् निर्बर्तनम् । घटा को न मन्तीति परस्परं विमिश-
्रत्वा, तस्मात् सामान्यविशोपकोरेक्ये इत्ये परस्परविमिश्रता कथमिति भावः । सामान्यविशोपकोरेत्येतरत्वापत्तौ चमिष्टव्यम्-
परस्पररूपतापत्तामिति । सामान्येन सह विशोपस्यैक्यत्वे परस्परव्याप्यत्वात् परस्परवति विशोपः सामान्यैक्यत्वात्
समानमूतः अथ एव सामान्यवत् कस्माच्च विशोप एव सन्नः अष्टपदादिरेव विशोपः परस्परं मिमा अपि सामान्यवत्त्वात्
विशोपस्यैव सूक्ष्मवति दृष्टिर्विशोपेति वा तत् सति स्थानमूतं भाववत् कृतो निर्विशोपः न मन्तीति भावः । कथम् 25
चामिष्टव्यं एवेति नमस्कृत्योपादिविशोपमन्त्रादिरेवैव स्थानवत्त्वमेव-मन्त्रियेवैवदृष्टव्येति । नमिष्टव्यमन्त्रा विशोपस्य
इष्टविशोपवत्, इष्टो हि विशोपस्य विशोप इत्यत्र-इष्टो विशोपमिति नमिष्टविशोप इष्टवत् इष्टं माधव्य विशोपस्यैक्यत्वा-
दिष्टिभूता कृतो न संवृत्तः विशोपः सामान्यस्य विशोपैक्यत्वादेति मतम् । माधव्यमाह-सूक्ष्मवर्तति इत्यत्र-माध-
वारं कं पञ्चमनदृष्टिर्विशोपमिष्टवान् अष्टपदादिरेवैव नाना कथम् तदेकत्वादेति भावः । सामान्यस्य विशोपस्य विशो-
पस्य न सामान्यस्य तदेकत्वमिति एव हेतुर्निष्ठापादनमस्ति । विशोपस्य सामान्यत्वापत्त्यै भावस्यैव भावस्य विशोपस्य- 30
वादे न विशोपस्यैव इत्यत्र इष्टवत्-इत्येतरवति । न वैद्वानपि सामान्यविशोपयोरनुवृत्तिव्यावृत्तिभ्यां यदेन रोर्नर्तनमि-
ष्टवत्-इष्टा चेयमिति । अत्रानिष्ठापादने प्रयोगः कथमिति-माधो विशोप एवेति । एवं सामान्येन वाचनं तदर्थं इत्यत्र-

अथापि कथञ्चिदित्यादि, पूर्ववद्वक्तव्यप्रतिपक्षेभावक्यप्रसाधनं तमेव प्रथममिति विवक्षितं पूर्ववत्
पाक्षसमाप्नुयदिति सावधिकं सहेतुदृष्टान्तापाधानक्यपरमिष्ठं तुल्यगमत्वात् व्याख्याताभिनेवेति, एव
सामान्यविशेषयोरेकत्वे दोषा उक्ताः, एतदोपमयात् पश्चात्तरं निर्दोषं मन्यमानमेव परो हृष्टीयात् अथ
मा भूवर्धते दोषा इति, किं तत् पश्चात्तरम् ? अन्यत् भावविशेषयोः, तत्राप्येकवचनं द्वयी गतिः, भावस्य
विशेषेण सहास्यस्य विशेषस्य वा भावेनेति तत्र तावद्यदि भावस्य विशेषेण सहास्यस्य मध्युपगम्यते ततः
इदमापत्तिर दोषश्चात् तेन तर्हीत्यादि यावत् संवृत्तिपटपटवदैक्यं कर्तुमिच्छामि, उपसंहारसाधन-अनिरूप्यमाण
रूपसमापद्यते, अवशिष्टोपदेये सत्यरूपत्वात् अप्युपपन्नं, [अ]विशेषस्य भावस्य विशेषावच्छेदकमन्यत्वात्,
पृथिव्या अस्मत्सिद्धात्पक्षेभावविशेषमन्तरेणास्मानात् तदाभित्वमनिच्छत् एकान्तेनाविशेषत्वे सत्यरूपत्वं
भावस्य तद्विरेकेणाभिरूप्यरूपत्वात्, तस्मादसत्त्वमापन्नं वस्तुनोऽन्यत्वे पृथग्भाष्यवदयमाधानम् । 10

तदास्यानाशक्यत्वे वा सत्त्वमित्युक्तेऽन्यत्वादिना—

अथोच्येत रूपं पृथग्भावस्यैव दोषादनुपपन्नं, तथा कुतो विशेषं विना ? घटपटाद्यनु-
पपत्तिरूपत्वेऽपि पृथग्भाष्यानाशक्यत्वात् यदि स्याद्भावो विशेषरहितस्ततो निरवशेष-
विशेषामात्रेऽपि संप्रुप्तादावनुपपत्तिरूपं स्याद्भावत्वाद्भावादि ।

(अथोच्येतेति) अथोच्येत रूपं पृथग्भावस्य विशेषाद्यापत्तिरूपानुपपन्नं, दृष्टमिति भाव्य- 16

स्यादीति । अवच्छेदकसाधनं पूर्वमेव तुल्यगमत्वात्साधनान्वित्येव—पूर्ववदिति एकमिति न तद्व्यभिचारेण
वेत्तनावच्छेदकसाधनं बोध्यम् । उपरहृष्टी एवमिति । एकमेव भावविशेषोऽस्ति दोषसाधनमेव तयोरेकत्वमुत्पादयति-
एतदोपमयादिति । अन्यत्पक्षेऽप्येकत्वमन्यत् किं भावस्य विशेषेण सहास्यस्य, किं वा विशेषस्य भावेन दृष्टेति
निरूप्यत्वं सम्यक् इति निश्चयेन एव भावस्यान्यत्वे दोषमाह—तत्राप्येकवचनमिति । पूर्वमेवेत्यानायदिति दृष्टी—तेन तर्ही-
त्यादीति भावविशेषोरेकत्वस्याप्युपगमेन विशेषमिति हर्षे भावस्य बाध्यम्, तत्रैवास्माकमेव तत्रैवास्मा इति प्रतिपत्तुं उपपत्तेः 30
तत्र हर्षं तत्रा न उपपत्तेः कर्तुमिदं तमेव सहाधारकेन साध्यम्, न हि साधारणं हर्षं ननुपपत्तिं तदावच्छेदकमिति—एकमेव
विशेषात् पृथग्भाष्यसाधारणं कथं निर्दोषं न सम्यक् तदा कदा पदोद्वेगस्येत्यस्याः सूत्रान्तरात् पृथिव्या अत्यन्त इति
सामान्यविशेषेऽप्यन्यत्वात्साधनं सहाधारितवृत्तिविशेषपटपटमिति निर्दोषकत्वं निर्दोषं न सम्यक् अवच्छेदकमिति नो मय कस्यापि ताव्यां
व्यवस्थायाभावात् तन्मत्तमनुपपत्तिरूपं कथं नवा कथं साधारणमप्युपगम्य तयोरेकत्वात् हर्षं कथा निर्दोषं उपपत्तेः तदा न उपपत्तेः
निर्दोषमिति प्रतिपादनाभिमं यथा उपरहृष्टम्, तस्यावच्छेदको मान इति भावः । ततश्चोपसाधनं साधनमाह—अनिरूप्य- 25
भाष्यसिद्धयति यतो माधोऽनिरूप्यमाधोऽय एव माधोऽस्य व्यभिचारेणैव उपपत्तिरिति भावेनान्यत्वासाधनं इति
भावः । निरूप्यमिति निराधारि—अविशेषस्यमिति विशेषमिति तत् तत्र भावे विशेषावच्छेदकस्यान्यत्वात्साधनमाह
तदावच्छेदकमिति विशेषेण कस्यापि वस्तुनोऽन्यत्वात्साधनं तदावच्छेदकमिति भावस्यैव तदावच्छेदकमिति भावः, तथा वाविशेषेण
एकवचनं साधनं वाविशेषमिति भावः । साधारणसाधारण—तद्विरेकेणेति भावस्य कथं विशेषादिरेकत्वमिति निर्दोष-
साधनं भावसाधनम्, विशेषस्यान्यत्वे हि भावस्य वस्तुसमाधायकम् तत्र नास्ति तदावच्छेदकमिति भावः । वस्तु नवपक्षं वस्तु- 30
सदृशत्वात् माधोऽनिरूप्यमिति निरूप्यत्वात्साधनं पूर्वमेव—अथोच्येतेति । अथोच्येत रूपमिति अथोच्येत रूपमिति व्यापति
सहाधारितोपपत्तिरूपं इत्यर्थः । इति दृष्टमिति । इति दृष्टमिति । इति दृष्टमिति । इति दृष्टमिति ।

कपासाद्यवशिष्टेषां, तस्माद्विनशराणादिपुष्टसमाहृतविसृष्टावविषयपरिणामत्वाद्भुत्सो विनष्ट इत्याद्युप-
चारो मावक्ष्ये, नामावस्य तदुपप्रायेः सम्भवति ।

अवि मन्वेधाः मावे मेदोपचार इति स भावादन्यत्वे तदुपपन्नमेव स्यात्, न मिश्र इति
वत्सन्न इति बोधयेत्, अभावत्वात् तदुपपन्नत्, अत एव च तत्सिद्धिः, मिश्रसमानाधिकरणस्य
मुख्यमूल्यात्, मिश्रो घट इति घटेन समानाधिकरणो मेदोपचारो गौणो मुख्यं मेदमनुम ६
वृत्तिसङ्घर्षरितमवस्थाविशेषं मावस्यापेक्ष्य विनष्टेऽपि क्रियते, अभिन्न एव वा भावे कपासाद्य
वस्थायां मेद उपचर्येत क्षिमितसरःसस्त्रिख्यदनुत्पादव्यवस्थाभावात्, विशिष्यते विशेष इति
सतो विशेषत्वात् तदपेक्षत्वात्, पूर्वोक्ताव तद्वृत्तित्वात् ।

(यदीति) अवि मन्वेधा मावे मेदोपचार इति स भावादन्यत्वे तदुपपन्नमेव स्यात्, न मिश्र
वत्सन्न इति बोधयेत् घटा, अभावत्वात् [अ]विशेषत्वात् तदुपपन्नत्, किञ्चान्यत्-अत एव तत्सिद्धिः, 10
अवश्यञ्चैतदेव भावविषय एवैव मेदोपचारः, मेदोपचारदेव मेदसिद्धिः भावादेव वा मेदोपचारसिद्धिः,
किं करण ! मिश्रसमानाधिकरणस्य मुख्यमूल्याद्गोचस्य, मिश्रो घट इति घटेन समानाधिकरणो मेदो
पचारो गौणो मुख्यं मेदमनुमवृत्तिसङ्घर्षरित अवस्थाविशेषं महत्तदव्यवस्थायीर्णसिद्धिं सर्वत्रैव स्फुटोपपत्ति
कामित्वात्सुखप्रसवदीर्घत्वाद्वाच्यवस्थाविशेषं भावस्यापेक्ष्य विनष्टेऽपि मिश्र इत्युपचारः क्रियते, गौणस्य
मुख्यमूल्यात्, अमिश्र एव वा भावे कपासाद्यवस्थायां मेद उपचर्येत, क्षिमितसरःसस्त्रिख्यदनुत्पादव्यवस्था 15
भावात् पुरपञ्चमदिकरणमात्रस्य, किञ्च विशिष्यते विशेष इति सतो विशेषत्वात्तदपेक्षत्वात्-विशिष्यते

व्यवस्था सर्वत्रैव उत्पद्येति । अकर्मवीर्य-मेदोऽप्येवम् । तस्माद्विनशराणादिपुष्टसमाहृतविसृष्टावविषयपरिणाम-
मत्वादीनां च पुष्टावस्थेया उपावस्थितमप्रीत्यमे उत्पन्न इति निश्चायविषयपरिणामे निवृत्त इत्युत्पत्ता परीत्यमेव भाववत्
तदेवोपचारस्य कर्म स्वकल्याणमावे तदुपपन्नमेव इति भावः । ननु मावैवमस्याभिव्ये न स्वचर्यते तेन तद्व्यवस्था मन्वेदसिद्धि
मावविषयमूलविशेषसिद्धिरप्युच्यते-यदि मन्वेधा इति । उत्तरवति-स मावाविति, मेदोपचर्यते च न मावत्वात् 20
साध्या च न तद्वत् तदुपपन्नत् मन्वेदस्य मिश्र इति ज्ञातव्यं इति वा नये गोचरमेवैति दर्शयति न मिश्र इति ।
मन्वेदाकर्णं कदाचनमिदं भावविशेषत्वाविति विशेषद्वित्वात्सिद्धिः । नन्वत उपचारो न सम्भवति मेदोपचारस्य
निवृत्त अत एव न मेदो भावस्या सिद्धिरप्युच्यते-अत एवेति । मेदोपचारो भावविषय एव अमान्योपचारसम्भवात्, मेदो
पचारस्य निवृत्तये मेदसिद्धिरप्युच्यते-अत एवेति । मेदसिद्धौ मेदोपचारः मेदोपचारस्य मेदसिद्धिरप्युच्यते-अत एव 25
मावाभावेति चेति, मेदो न मावः मुख्य भावादेव तत् उपचारो मेदस्य स्यात्, यद्विद्वत्सिद्धेयत्वात्सिद्धिरप्युच्यते-अत एव
मेदोपचारस्य मावत्वात्-मिदमेति मिश्रं वदन्त्येन तस्मान्नाधिकरणो न गौणः स मुख्यः । मुख्यमप्रीत्यैव मन्वेद मुख्यं मेदो-
ऽनुमतिपदवृत्तिसिद्धौऽप्युच्यते-अत एव तद्वत्तदव्यवस्थायीर्णसिद्धिः भाववत् । अर्थावस्थानु चरमावृत्तमात्रं,
तदुपपत्तिद्विधा कदा न च न कदाचनमात्रं याति तथा कदाचन वा कदाचनमात्रं याति तदा कदाचनमात्रं याति तदा कदाचनमात्रं याति 30
मुद्रावस्थेय उपचारसम्भवाविति भावः । तर्हि कमान्तरावस्थेय मेदोपचारस्य सर्वत्रैव करणमप्रीत्यैव उपचारं दर्शयति-अमिश्र एव
चेति पूर्वं च न कदाचनमात्रं याति इति च न याति किन्तु कदाचन उपचारः सम्भवति कदाचनमात्रं याति मावैवमप्रीत्यैव उपचारस्य
कारणे उपचार इति निवेदः । निवेदमप्रीत्यै विशिष्यते इति वा कथमप्रीत्यै कर्मण्युत्पत्त्या विधेयो भाववत् तदा च तद्व्यवस्था
निवृत्तये तदा वा निवेदयते तदा निवेदयते इत्येव भावावस्थेयत्वात् न भावावस्थेयत्वात् निवेद इत्युच्यते-किञ्च विशिष्यते इति । भावा-

वस्य इति सिद्धमित्येव न, अविद्येयात्—तच्च प्राग्नेयमा मिश्रकृतसर्वविशेषस्य माषस्यास्मादमाभावात्
 भावत्, अविद्येयत्वाच्च यत्पुष्पवत्सतः कुतोऽन्यत्वम्, किञ्च—यद्यपि च माषो विशेषेण सह भवति, न
 विशेषः, विशेषो माषेन सह न भाव इति च परस्परं सहासहचरित्वेद् उच्यते स पासिद्धः, तयोरेकत्वस्या
 सिद्धत्वात्, सिद्धे ह्यन्यत्वे सहासहचरन द्विष्टत्वात् स्यात्, तच्च न सिद्धम्, तस्माद्युक्तं सहासहचरनकल्पना,
 अन्यत्वाच्च तयोरेक्युपगम्यापि ज्ञाया, तथापि कश्चिद्विस्तारि पाषात् परमाणुपरिमिति, स यच्च तुल्यगमो प्रत्योऽ- 5
 न्यत्वमिदेषां चोऽन्यद्व्यवहेति न वक्तव्यमिति प्रतिज्ञाय अन्यत्वात्, इत्यादिनान्यवैधदत्तवत्, याच्यप्रापि
 क्षणान्तरस्यानित्यपरमाणुपरिमिति स व्याप्यानोपाध्मर्गेनेन गतार्थः ।

एवमेकस्यान्यत्वयोर्निरपेक्षोपहृत् पर—

अत्यन्तामाषसाहिं तौ, विशेषाविशेषत्वाभावात् तत्पुष्पवदिति, ननु मिश्रव्यवस्थानल-
 क्षणत्वाद्नुभयत्वमप्यवचनीयम्, यदि हानुवृत्तिव्यावृत्ती तयोर्भिन्नव्यवस्थाने न स्यातां ततो 10
 रूपादिरपि पृथगेव भावात् प्रवर्त्तत व्यावृत्तिकपरहितत्वात्, भाववत्, मायोऽपि च रूपादेः पृथ-
 गेव व्यावर्त्तत, अनुप्रवृत्तिकपरहितत्वात्, तत्पुष्पवदित्यनुभयताप्यवकथ्यैव, अनुभयव्येष्टास्तस्य
 भयमस्तु तर्हि मिश्रव्यवस्थानवृत्तमपि तदेवं नाम्युपगम्यते ततः स्वार्त्तमकैकनित्यकाळाद्यन्यतम
 ज्ञावत्त्वमसन्निरुपाक्यव्येष्टेतदनुभय स्यात्, तच्च न भवति निष्ठितत्वादेवं पक्षाणाम्, अनुभय
 स्वप्रतिपेधादनुभयत्वमिति चेन्न, अन्यत्वावकथ्यत्वात्, अन्यत्वमतिपेध एकत्वमिति चेन्न तस्या 15
 प्यवकथ्यत्वात्, एकत्वान्यत्वौभयस्यानुभयत्वप्रतिपेधेन च प्रधानोपसर्जनभायोऽपि प्रतिपिद्ध
 एवेति सर्वधैवायकथ्यता, द्रव्यगुणकारणकायाविव्यप्ययमवति स्थितमवचनीयं वस्तिवति ।

(अत्यन्तेति) अत्यन्तामाषसाहिं तौ विशेषाविशेषत्वाभावात्, तत्पुष्पवत्—माषविशेषयोरेकविशेषः
 एकत्वम्, विशेषोऽन्यत्व तयोः प्रतिपिद्धत्वाद्द्विषेयविशेषत्वाभावात्, अथ विशेषाविशेषत्वाभावात्तस्यासत्त्वम्
 यथा तत्पुष्पत्वेति, अत्रोच्यते—ननु भिन्नव्यवस्थि, अनुभयपरमसत्त्व वद्व्यवचनीयम्, कस्यात् ? मिश्रव्यवस्था 20

मिश्रव्यवस्था प्राग्नेयमा मिश्रितत्वादिपुत्रयति—अविद्येयादिति अत्रमिश्रकृतसर्वविशेषस्य माषस्यास्मादमाभावात्
 तस्मात्पुष्पं पुष्पवत्तत्वात्तत्वात् परमिषावाविषयप्रवृत्तायावर्त्ततेति कुतो विशेषाव्यवस्थिति माषः । एवमन्यत्वादिद्वि-
 शेषाविशेषयोः सहासहचरित्वेद् उच्यते तेषां तद्विषयि एवैति मिश्रयति—यद्यपि च माष इति, सहासहचरित्वेद् उच्यते माष-
 विशेषेयोरन्यत्वं हि एव तद्विषयमन्यत्वं मान्यतेति माषः । अन्यत्वाच्च तन्मया तयोरेक्युपगम्याप्यन्यत्वमेवेति न वक्तव्यम्,
 अन्यत्वात् न वक्तव्यम् तत्र तद्व्यवहेति उच्यते इदम्, इत्यादिपक्षस्यान्यत्ववैधदत्तत्वं एवं इत्याद्यप्युक्त्या- 25
 क्त्वात्तत्वात्तत्वात्तत्वात् न वक्तव्यमित्येवं वाच्यं तद्व्यवहेति एवेति न वक्तव्यम्, अन्यत्वात्, एवमित्येवमन्यत्वान्यत्वपर
 मातृपुत्रित्वं तस्मात्तद्व्यवस्थेः तयोपरिति । तयोर्भयविशेषयोरेकत्वमेवेति च प्रतिपिद्धेऽन्यताया एव सावित्य-
 कृतं तस्य तत्वाभावसाहिंति । सामान्यविशेषयोरेकविशेषोऽन्यत्वमिति एकत्वमेवमुक्तं प्रतिपिद्धमन्यत्वविशेषाविशेषयोरेक-
 रत्वावयोरन्यत्वमन्यत्वमेव स्यात्, एवं हि वक्तुं विशेषाविशेषयोरेकत्वमन्यत्वमिति तस्यावयवत्वं, यथा तत्पुष्पं तस्मात्तद्व्यवस्थेः
 प्रवृत्तिं व्यावर्त्तत—माषविशेषयोरेति सामान्यविशेषयोरेकत्वमन्यत्वमिति एकत्वमपि यावत् अन्यत्वमपि यावत् तद्व्यवस्थेः 30
 पक्षवत्त्वं । अन्यपि पक्षोऽप्युक्तं तत्पुष्पवत्तत्वात्तत्वात् अन्यत्वमन्यत्वमिति हानुवृत्तिं सामान्यम्, व्यावृत्तिं हि एव
 तयोर्भिन्नं व्यवस्थेति अन्यमाषः सावितासहचरित्वमिति—ननु विशेषाव्यवस्थेति । अनुभयं इत्यर्थं तद्विषयमन्यत्वमेव

उ तस्यात्तेन वा न इत्यादिनाऽविशिष्टविशिष्टम्याणो वा न विशेष एव, कदाचानेव कारत्वा-
 निन्नादिभ्येत पूर्वोत्पत्तेरिति चेत् किञ्च तद्वृत्तिराद्य पूर्वोत्पत्तेरिति वर्यते, विशेषवृत्तित्वाद्वा तस्य
 विशेषवृत्तयश्च विशेषेभ्योऽन्यत्वं तथा भाववृत्तित्वाद्वा भाव[त्वात्]विशेषस्य भावभास्यत्वं
 व्युत्तिराद्यामवोदतीत्यभावेन सुभावितम्, घटपटादिभावावुत्तिरूपत्वेऽपि वृषगन्निर्गतरत्वात् ।

८ स्वाम्मत्वमविशेषस्तु परमाणुजन्यप्रत्ययहेतुत्वात् व्यावृत्तिरूप एवेति चेन्न यत्—

भावादन्त्यविशेषस्तु नैव वृषगभूता, विशेषरत्वात् घटयत्, यदा चाय भावाभ्यतिरिक्ता
 न कदाचिदप्यभावो भवति त्वप्युपयत्, मनु यदैव सामान्यमविशेषं तदयाम्मत्वम्, न,
 अविशेषात् भावस्यात्मताभावाद्भावत्वापचयेककत्वात्, यदपि न भावो विशेषेण सह भवति
 न विशेषः विशेषो भावेन सह, न भाव इति सहासद्वयविभेद उच्यते, स चासिद्धः, सिद्धे
 १० इदम्यत्वे सहासद्वयमवर्तं द्विष्टत्वात् तथापि कदाचिदन्यत्वमप्युपगम्यापि त्वमत्या यदन्यत्
 तदम्यविति न वक्तव्यम्, अन्यत्वात् इत्यादन्यान्यत्वेयदत्तवत् यावदुपादिष्वपान्त-
 र्भ्यानम्यपरमाणुवदिति ।

(भावादिति) मायाजन्यविशेषस्तु नैव वृषगभूता विशेषरत्वात् यदा घटा विशेषो

भावात्मकः व्युत्तिराद्य त्वारम्यत् भावावृषगभूतः तथाऽन्यविशेषोऽपि कदाचानेव यदा चावमिस्या[मि] न

१५ कदाचिदप्यभावो भवति यत्तुप्यवमिति वैधर्म्यद्वयः भावावृत्तिरविशेषोपलब्धेर्भावाविशेषोपलब्ध-
 म्यवृत्तयोऽस्तिद्वयमन्यमिदमुपनयः अत्राह—स्तु यदैव सामान्यमविशेषं तदैवाम्मत्वम्—स्तु भावोऽवृत्ति-
 र्म्यवोऽस्तिरूपसर्वघटपटादिविशेषो न कश्चित् इत्यपि व्यावर्तते, अतो विशेषात् परस्परव्यावृत्तिरूप-
 विभेदो वक्तव्यमिति विशेषप्रतिवाच्यत्वात्तुप्यवमिति वाक्यत्वेन वाक्यव्यतिरेकः पूर्वोपपन्नः सामान्यत्व-कारकभा-
 विवेति । पूर्वो व्युत्तिरन्त्यम्य भावमिदम—किञ्च तद्वृत्तित्वाच्चेति तस्य इति व्युत्ति एव वा इति व्युत्ति व्युत्ति-

२० र्त्वे इतिरूप व्युत्तिरिति पूर्वोपपन्नः, भावो न विशेषेभ्योऽन्य विशेषवृत्तित्वात्, विशेषवृत्तित्वाच्चेति भाववृत्ति-
 र्म्यवमिदमु विशेषे न सामान्य भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्ति-
 र्म्यवमिदमु भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्ति-
 र्म्यवमिदमु भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्ति-
 र्म्यवमिदमु भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्ति-
 र्म्यवमिदमु भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्तित्वाच्चेति भाववृत्ति-

२५ भाव । मनु निष्कल्पवृत्तिः कदाचित्तरमेवमुपपन्नो व्यावृत्तित्वात् विशेषो कोऽन्यविशेष इत्युच्यते स व्यावृत्तिमान्यवृत्तित्वात्-
 दन्य इत्यादिसंज्ञायां भावावृत्तित्वात्तुप्यवमिति । प्रथित्वा विशेषे कदाचित्ता भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्ति-
 र्म्यवमिदमु न सामान्य इत्यत्र इत्याह भावादिति । यत्तुवृत्ति—यदा घट इति यदम्यवृत्ति भाववृत्तित्वात् यदा
 कारमा भाववृत्ति इति यत्तुवृत्ति भाववृत्तित्वात् यत्तुवृत्ति भाव । वैधर्म्यं यत्तुवृत्ति—यदा चावमिस्यादीति विशेषे यत्तुवृत्ति-
 न भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् यत्तुवृत्ति भाववृत्तित्वात् यत्तुवृत्ति भाववृत्तित्वात् यत्तुवृत्ति भाववृत्तित्वात् यत्तुवृत्ति भाववृत्ति-

३० तिष्ठति भाव । यत्तु यदा सहासद्वयं वृत्तित्वात् तद्वृत्तित्वात् यदा इति वैधर्म्यमिति भवति तदाऽन्यविशेषं सामान्यमेव तस्य
 नियमः कदाचित्तरमेवमुपपन्नो व्यावृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्ति-
 र्म्यवमिदमु भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्ति-
 र्म्यवमिदमु भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्तित्वात् भाववृत्ति-

हेयामि, स श्रव्याः—स एव पठ्याः, वाक्यार्थस्तर्हि का ? वाक्ये ज्ञाते वाक्यार्थो ज्ञायत एवेत्याह—[प]-
संपातो वाक्यम्, वर्णसंपातोः पद्यम्, एकाक्षरस्यापि सारम्भजनसंपातत्वात्, पद्यसंपातो वाक्य कस्यापि
चेदुच्यते हेवइत् । गद्यमप्यात्र छुट्टामिति प्रत्येकवृत्तिसामान्यविशेषोक्तत्वात्त्वान्नकार्यत्वात्—
यस्मादेववाचीनि पद्यान्यर्थसामान्ये प्रत्येक वर्तमानानि विविष्टसंसर्गं अर्थं वर्तन्ते स वाक्यार्थः, यत्रोक्त
'सामान्यवर्तिनो पदानां विशेषेऽप्यस्तान् वाक्यार्थः,' () तत्रोक्त सामान्यविशेषोपयोरेकत्वान्मन्त्रोम-
त्वाद्यनेकमकार्षत्स्वावधानीत्यनेन परिग्राहनेकार्थं स्मिताः कस्य एकरूपेणावधारयितुमशक्यत्वावयवकस्य
तदर्थं इति, एवञ्च इत्यादि यद्यप्युक्त 'सामान्यार्थविशेषोमूले विशेषो नोपजायते । उपात्तस्य कृतत्वान्नो निवृत्तिः
क्षयतिष्ठताम् ॥ (वाक्यज्ञानं २ ओ० १५) इति वदपि प्रत्युक्तमेव यथाविचारितनिश्चितमवच्छिन्न
सर्वथा वसिष्ठि, निरूपयदर्थनमात्रेण शब्दोऽप्यप्रत्यासत्त्या विद्वानुपादानमात्रेण त्वपीतिमुच्यते, एवमेवेति,
यदपि कस्यमन्त्रेण कस्यनयकस्यमुक्त नामव्यापनाद्वच्यवाच्येष्टाक्षराणांयुक्तवाची कस्य? () 10
इति मातः पर्यायो नियमो गुणो वा तद्युक्तवाची-तद्युक्तमर्थं भूते कस्य इति शब्दनयमत तद्वच्यं न भुज्यते
यववच्छिन्नमिति पर्यवजनात्रमाह, सामान्यविशेषोक्तत्वान्नकार्यकस्य वस्तुनो वा वस्तुमशक्यत्वात् ।

शाब्दनयवेदात्वात् पर्यावास्तिक एव, किं कारणं भावयुक्तवाचित्वे पर्यायग्रहणम्, न
सामान्यग्रहणमिति चेदुच्यते भूषो मित्रात्वात्पर्यावास्तिकत्वात्, न तस्यैव भूः, पर्यवसति भवतीति

मन्त्रिकुलं तस्मिन्ति नाह । आग्निरेव बुद्धिबिम्बमवस्थानुसमत्वात् प्रमाणोपपन्नतामाधारकमन्त्रोक्त्याह—यताम्पानिमेति 10
एवमप्युक्तमित्युक्तमिति। वाक्यान्वयविशेषात्वात् वाक्यं प्रथमतो वर्णसंज्ञि एकाक्षराधीनत्वान्नकार्यत्वात्त्वान्नकार्यत्वात्—
वान्ये ज्ञात इति । एकाक्षरस्यापि वर्णसंपातजन्यं पद्यमप्यस्तीत्याह—एकाक्षरस्यापि वाच्यत्वं । पद्यसंपातस्य वाक्यार्थ-
संपातस्य—पद्यसंपात इति प्रत्येकवर्णं वर्तमानमा एकवचनविशेषोक्तत्वात् विविष्टसंसर्गस्य विविष्टवत् पद्यसंपात एव वाक्य-
मिच्छति । तस्मात् प्रत्येकवृत्तिरिति प्रत्येक वृत्तयोः संपातनेकत्वस्येव विवक्षितमिति । यद्यपि । गद्यमप्यात्र छुट्टामिति
कैरप्यपिपदानि दृष्टव्यं दृष्टव्यं तस्मात्तु वर्तन्ते वाक्यान्वयविशेषात्वात् विविष्टसंसर्गस्य व वर्तन्ते इत्याह—यस्मादेववाची- 20
तीति विविष्टाः संज्ञा वाक्यान्वयविशेषसंसर्गस्य वा वाक्यान्वयं तस्मिन् वाक्यार्थोऽत्रामित्येव परं सामान्येन प्रतीयमान-
नामार्थाणां वाक्येन विविष्टोऽप्येववाच्यत्वात्, एवञ्च वाक्यान्वयविशेषे पद्यान्वयमप्यस्तीति नाह । विशेषे वाक्यान्वयं इत्यत्र
परस्मैपदस्यैव हेतवेति—यद्योक्तमिति वाक्यं निरूपयन्नेव एव अत्र एव वाक्यं तदर्थेव विशेषः परं हि सर्वथाप्येव सामान्यकमत्ता
परं पद्यान्वयं सामान्यकस्य स एव वाक्येयुः सतिपरीतवत्तावाक्यमन्त्रविशेषोक्तत्वात्विशेषात्—यद्यप्युक्तमिति परं वाक्य इति नाह ।
वाक्यस्य परस्मैपदस्यैव विशेषत्वात् परवाक्यतदर्थेव सामान्यविशेषोक्तत्वान्नकार्यत्वात्परवाक्योक्तत्वात्त्वान्नकार्यं वर्तमानोऽपि कस्य 25
पद्यस्यैववाच्यत्वात्विशेषमवस्थानुसमत्वात्त्वान्नकार्यत्वात् सद्योक्तमिति एवञ्च परं पद्यान्वयं वाक्यं वाक्यान्वयवाक्यमप्यस्तीति नाह ।
अत्र वाच्यतदर्थेवमन्त्रोक्तत्वान्नकार्यत्वात्—एवञ्च कृतमिति, सम्यग्विचारं कृतवचनमिति विविष्टवचनसंसर्गः । अत्र वाक्यपदयो-
क्तं ३ इ ३८९ ४८८ वाच्यत्वात् इत्यत्र 'सामान्यार्थविशेषोमूले न विशेषोऽप्यस्ति । उपात्तस्य कृतत्वान्न (कृतत्वान्न)
निरूप. (निरूपे) वाच्योऽत्राह' इति । निरूपयदर्थनमात्रेण—निरूपयदर्थनमात्रेणेति अत्र शब्दार्थस्य निरूपयदर्थेव
वृत्तिरपि, ॥ निरूपेण संपात एव तेन वीर्यमिति एवञ्च कृतत्वान्नकार्यत्वात्विशेषोक्तत्वान्नकार्यत्वात् निरूपयदर्थेव 30
एवञ्च 'निरूपयदर्थेव संपात निरूपयदर्थेवमन्त्रोक्तत्वान्नकार्यत्वात्' इत्याह—यद्यप्युक्तमिति परं पद्यान्वयं सामान्यकमत्ता
नाह, एतावदेव शब्दोऽप्यस्तीतिमुच्यते न तस्यैवाकाशतत्त्वं ज्ञातेति नाह । नयामप्योक्तं शब्दनयवचनमप्याह—सामान्यवाच्य-
मिति । 'सम्यग्विचारं मातृशब्देनान्वयकमन्त्रस्य पर्यवसति अत्र तस्य भुज्यते इति वर्णसंज्ञि—तद्वच्येयमिति । मन्त्रोऽपि हि
इत्यनेन पर्यायोऽप्युक्तमप्यस्तीत्याह—शाब्दनयवेदात्वात्ति । व्याख्याति 'तस्स त' इति ननु मन्त्रवचनः सामान्यकः

भावाः पर्यवणञ्च प्रवेक्षनम्, परिहृयद्वाः समस्तादर्थः, अवयवद्वयं प्रवेशार्थः, समस्तात् प्रवि-
ष्टास्येकतामस्यतामुभयतामनुमयताञ्च योऽर्थः स पर्यवः, तत्रास्तीत्येवं मतिरस्येति मूळसंज्ञाऽस्य
नयस्य, उपनिबन्धनमस्य 'तदुभयस्य आविष्टे' (भग० शा० १२ पृ० १०) इत्यादि ।

(चाध्येति) सम्बन्धवैकल्यात् पूर्ववाचिक एवः 'तस्य च सहस्रिकायां साहस्राहं मुमुभयेदा'

- ७ इति वचनाच्छब्दव्यत्ययेऽन्तर्मुता, किं कारणं भावमुक्तवाक्ये पर्यायप्रवृत्तिं न सामान्यध्वजम् भावश्चैव
सामान्यवाक्ये इति चेदुच्यते-युक्तो भिन्नधात्वर्थवाक्यत्वात्, यथादयः सर्वधात्वो भवावौ, यथादय
इतिवदेतद्विधे इत्युच्यते यथादयः सर्वधात्वो, तस्मात् सत्येव यः मूळमते सर्वधात्वर्थवाक्यत्वात्,
पूर्ववति भवतीति भावाः, पर्यवणञ्च प्रवेक्षनम् अथ रक्षकप्रतिपक्षिदित्यवगमनप्रवेक्षमवकस्यन्यथापान-
क्तिवैकल्यादीत्यवयवादिहृयद्वासावहनमवयवविधिविधि पठितत्वात् भावाः पर्यवः प्रवेशः समस्तादयः पूर्व इति
१० परिहृयद्वाः समस्तादर्थोऽप्रकल्पः प्रवेशार्थः तद्वस्तुतो हर्षयति-समस्तात् प्रविष्टमेकतामस्यतामुभयतामनुमयतां
च योऽर्थः स पर्यवः अस्तीत्येव मतिरुचिता, पर्यवे आस्तिकः पूर्ववास्तिक इति मूळसंज्ञाऽस्य नयस्य
इत्युच्यते किमेताः स्वमतीपिञ्च वच्यते । तत्राच्चोपनिबन्धनमार्पणीति । अस्तीत्युच्यते उपनिबन्धनमस्य
'तदुभयस्य आविष्टे' इत्यादि 'इमांश्च मते' रवणपत्न्या पुत्रौ आता ना आता' इति वृत्ते मन्त्रवचन
गोचरा । अप्यत्र आविष्टे व्यापा परस्य आविष्टे नो व्यापा तदुभयस्य आविष्टे नवचरणं आता सिय ये
१३ आता सिय' इति एवमवयवस्यमाशानावपर्ववाच्यामात्रेणे तत्र व्यापक निबन्धनमुच्यते ।

इति नियमसङ्ग्रहो बकमोऽऽऽ श्रीमन्नुवादिप्रकीर्णवचकस्य शिष्यायां न्यायागमानुसारिण्यां
सिद्धान्तरिगणितविश्वमाधमनवरत्नधारा समस्ता ॥

- उक्तमत्र भवत्युक्तवित्तेष्वेता पर्यायप्रवृत्तिं प्रवेक्षितान्वये-किं कारणमिति । मूळमन्त्रिको नान्वयः मूळमन्त्रिकं सर्वं
वाक्यार्थं न तु सतापेक्षं न समस्त्यवयवोपनिबन्धनोत्तरात् युक्तो भिन्नधात्वर्थवाक्यत्वादिति । नान्वयता
२० विधेयं वचने पूर्वमेव विवेचयित्वा विवेचयित्वा वचने विविधार्थेभ्यः प्रतिपत्त्यात् तद्विधिवैकल्यादीत्यवगमनप्रवेक्षमवकस्यन्यथापान-
वार्थं पर्यवणञ्च प्रवेशार्थः इति चेदुच्यते अस्तीत्येव मतिरुचिता, पर्यवे आस्तिकः पूर्ववास्तिक इति मूळसंज्ञाऽस्य नयस्य
इत्युच्यते किमेताः स्वमतीपिञ्च वच्यते । तत्राच्चोपनिबन्धनमार्पणीति । अस्तीत्युच्यते उपनिबन्धनमस्य
'तदुभयस्य आविष्टे' इत्यादि 'इमांश्च मते' रवणपत्न्या पुत्रौ आता ना आता' इति वृत्ते मन्त्रवचन
गोचरा । अप्यत्र आविष्टे व्यापा परस्य आविष्टे नो व्यापा तदुभयस्य आविष्टे नवचरणं आता सिय ये
१३ आता सिय' इति एवमवयवस्यमाशानावपर्ववाच्यामात्रेणे तत्र व्यापक निबन्धनमुच्यते ।
- इति नियमसङ्ग्रहो बकमोऽऽऽ श्रीमन्नुवादिप्रकीर्णवचकस्य शिष्यायां न्यायागमानुसारिण्यां
सिद्धान्तरिगणितविश्वमाधमनवरत्नधारा समस्ता ॥
- उक्तमत्र भवत्युक्तवित्तेष्वेता पर्यायप्रवृत्तिं प्रवेक्षितान्वये-किं कारणमिति । मूळमन्त्रिको नान्वयः मूळमन्त्रिकं सर्वं
वाक्यार्थं न तु सतापेक्षं न समस्त्यवयवोपनिबन्धनोत्तरात् युक्तो भिन्नधात्वर्थवाक्यत्वादिति । नान्वयता
२० विधेयं वचने पूर्वमेव विवेचयित्वा विवेचयित्वा वचने विविधार्थेभ्यः प्रतिपत्त्यात् तद्विधिवैकल्यादीत्यवगमनप्रवेक्षमवकस्यन्यथापान-
वार्थं पर्यवणञ्च प्रवेशार्थः इति चेदुच्यते अस्तीत्येव मतिरुचिता, पर्यवे आस्तिकः पूर्ववास्तिक इति मूळसंज्ञाऽस्य नयस्य
इत्युच्यते किमेताः स्वमतीपिञ्च वच्यते । तत्राच्चोपनिबन्धनमार्पणीति । अस्तीत्युच्यते उपनिबन्धनमस्य
'तदुभयस्य आविष्टे' इत्यादि 'इमांश्च मते' रवणपत्न्या पुत्रौ आता ना आता' इति वृत्ते मन्त्रवचन
गोचरा । अप्यत्र आविष्टे व्यापा परस्य आविष्टे नो व्यापा तदुभयस्य आविष्टे नवचरणं आता सिय ये
१३ आता सिय' इति एवमवयवस्यमाशानावपर्ववाच्यामात्रेणे तत्र व्यापक निबन्धनमुच्यते ।
- इति नियमसङ्ग्रहो बकमोऽऽऽ श्रीमन्नुवादिप्रकीर्णवचकस्य शिष्यायां न्यायागमानुसारिण्यां
सिद्धान्तरिगणितविश्वमाधमनवरत्नधारा समस्ता ॥

इत्याचार्यविश्वप्रकाशितरिक्तते शास्त्राध्ययवचकस्य नियमपरिविधौ नवमो नियमसङ्ग्रहः ॥

दशमो नियमविधिनयार

विष्णुविमरत्नमङ्गलमकसम्भङ्गार्जुनाधिकारे वर्त्तमाने विरुद्धनपक्षरूपज्ञानमूल्यात् सम्प्रभुशक्त्य
विष्णुमयविरुद्धरूपतुष्ट्यात्मको मार्गी क्वास्याय नियमविरुद्धरूपतुष्ट्यात्मकं तृतीये मार्गे वर्त्तमाने तत्र
नियममङ्गल प्रथममुत्थाऽभिप्रेत्यशङ्कायैमाभिमुखायनं दिक्प्रत्यासत्त्या, न साक्षात्, वस्तुतः सामान्य-
विधेययोः कस्मिन्त्योरेकस्याभ्युत्थायनेकवुरपचारावसत्वाद्बलवत्येतत्तन्मन्त्रनियमनबोऽन्यथात्, अत्राप्य-
परितुष्टवत् नियमविधिभङ्गावस्थाह—

नैबन्धिो नियमो युज्यते, स्ववचनविरोधाद्विदोषात्, अनेकावस्थापक्षावनियतत्वाच्च, इदं हि स्वदीयं वचनं लोकाभाषक एव संवृत्तम्, तद्यथा-इव तत् तद्वेषोद्यते तद्वेषोद्यते त्वया तत्तत्प्राप्तत्, स्वयं विहितनिवर्त्तित्वात्, सर्वोक्तानुपपन्नवत् ।

(नैघविष इति) नैघविषा नियमो मुख्यते स्वरचनविरोधादिदोषान् अनङ्गत्वापचात् 10
निसृज्यात् इह हि स्वर्णीय वचन छोऽङ्गमात्रक एव सङ्गच्छन् तद्यथा-इह तत् तद्गोचरे तद्देवापोष्यते
त्वया, -तद्देव ईदृशपरमसि चेत्पर्या, ततः किं? तत्तत्साधनम्-अशोभनं नास्ति चेत्पर्या, कस्मात्? स्वयं
विहितनिरर्पितत्वात्-आत्मन्य विहितमेव निरर्पयितुं शीलमप्येति स्वयं विहितनिरर्पितं स्ववचनम्, तद्भावात् स्वयं
विहितनिरर्पितत्वात् किमिदं? सर्वोचानुत्पन्नम्-यथा सर्वमुत्पन्नमुत्तममिति बहवो यद्देवोक्तिव सर्वमुत्पन्नमुत्त
मिति विधिना तद्देवानुत्पन्नेन व्याप्तत्वात् प्रतिपिष्यमानमपोष्यते तद्देवमपि स्वर्णीय सर्वमरुत्पन्नमिति । 11

[illegible]

1 नि. क. छा. के नियमबन्धनान् । २ छा. समकथावस्था । ३ नि. क. छा. के मनुष्याः । ४ नि. क. छा. के लोकावस्थावस्थानिधेयः ।

५१ अ ६ (१३७)

पृथगेकत्वविच्छेद-विच्छेद विच्छेदविषयं प्रतिपादयितुं-विच्छेदस्य यावद्व्यवभूत रूपमाश्लेषमिति याहिना दृष्टगे-
कत्वमन्यतरं विच्छेदार्थं सङ्गोपेक्षव्यापारवितम्बमिति यच्चमाह्वयार्थं समर्थितम्, अतोऽप्यस्यप्रतिषेधेऽपि-
स्युक्त एव स्वजनविरोधो बाह्यान्विष्टोऽस्मादिति ।

न्यासः—

- ५ ननूभयतोऽपि प्रतिषेधावद्योष, इति, अभेदमसि त्वं प्रष्टव्याः—किंविषया तर्ह्यवच्छम्भता ?
तत्र न तावद्भावस्य विशेषस्थोभयस्य वा भावस्यैकत्वान्यत्वोभयत्वानुभयत्वानि प्रविभागेना-
प्रविभागेन वा स्युः, अप्रविभागतस्यावश्यकत्वं नास्ति, द्वितीयरहितस्योपाह्वयानाम्भवत्वेन
स्वयैव प्रतिषिद्धत्वात्, अप्रविभागतोऽपि नास्ति सहासहभवनस्य द्विष्टत्वादित्यादिना निषिद्ध
त्वादेव, तथा विशेषस्थोभयस्य च सिद्धे वैकल्ये तद्वहेनाभ्यस्य व्याख्येत्येत, तद्यु नास्ति ।
- १० (नन्विषति) ननूभयतोऽपि प्रतिषेधावद्योषा—एकत्वं प्रतिषिप्य पुनरप्यस्यमपि प्रतिषिद्धमेव,
तत्रोभयत्वमनुमकत्वञ्च प्रतिषिप्यावच्छम्भतेव समर्थितेति, अभेदमसि त्वं प्रष्टव्याः—किंविषया तर्ह्यवच्छम्भता
युभयप्रतिषेध एव फलसङ्गत्य बहवच्छम्भम्, किं तद्भाषो विच्छेद वमर्थं वेति विचार्यम्, वस्तुत्वे सति विकल्प-
व्यापारविच्छेदः, तत्र न तावद्भावस्य न विच्छेदस्य नोभयस्य वा व्यापारमुपवर्तनात्, भावस्यैकत्वान्यत्वो-
भयत्वानुमकत्वानि प्रविभागेनाप्रविभागेन वा स्युः, अप्रविभागतोऽपि एकत्वं यथा पुनरपि एवैवं सर्वमिच्छामि,
१५ प्रविभागेन सति द्वितीये तेन सहासम्भयवैकं ज्ञात्, यथा—‘न सिद्धम्’ भुवि भूतपूर्वमासीविषयमपि
नास्ति इत्यम् । एकाभिन्ने विचरन्ति यौगमेकभिर्ना नास्ति सहासङ्गम् ॥ () इत्येव

- कृतवत्तात् वेत्येव च इति पुनरिच्छेदोऽस्ति तत्र प्रतिपादितः । अन्त्यं व्यस्त्याप्य प्रतिषिद्धमिति स्युः तर्कमसि—पृथगेकत्व
विच्छेदप्रमितिं निर्वचनेकत्वं—सामान्य ततो विच्छेदप्रमितिं मत्वाविच्छेदप्रमितिं सामान्यात् विच्छेदं इति विच्छेदप्र-
प्रतिपादयितुमिति मनः । विशेषस्य यावद्व्यवभूतमिति एवाव्याप्यस्य इत्यर्थं एवं—एत एवैवैकत्वं, न तु मत्तव्या-
२० विशेषप्रमितिः—अप्यु, भावतोऽप्यस्य सवत् एव वयमप्येति वचनार्थकं समर्थितमिति भावः । अतोऽप्यस्येति अन्त्या-
इत्यादि सतिविच्छेदो एकस्यस्यस्यप्रमितिः सति सत्यवयविरोधोऽप्यस्य स्युः एव बाह्यान्विष्टोऽपि मनः । एवमप्य-
मन्त्यस्य च प्रतिषेधावच्छम्भत्वमनुमकत्वञ्च च विचरन्त्यावच्छम्भत्वं समर्थितमती च सत्यवयविरोध इत्याह—तद्युभय-
तोऽपीति । व्याप्ये—एकत्वं प्रतिषिध्यतेति । एकाभाषी प्रतिषेधेऽवच्छम्भत्वं करोति शब्दोऽप्यस्य—अभेदमसि ।
२५ एवं व्याप्ये—यद्युभयेति । एवमप्यस्यवत् प्रतिषेधेऽप्यस्यस्यस्य वस्तु निमित्तं । तत्र भाषो वा ज्ञात् विच्छेदो नोभयं वा
तत्राह—तत्र न तावदिति । भावत्वेन सम्यक्त्वस्य सति विच्छेदोभयस्य च व्यस्त्याप्य सवत् एव विच्छेदोभयस्य-
मन्त्यस्येति । तत्र अत्र सत्यो विचरन्ति किं निरर्थक्यवच्छम्भत्वमिति मन्यते इति सत्यमपि वेति निश्चयमस्ति—भावस्यैक-
त्वेति । अत्र सत्यो विचरन्ति तत्र पुनरपि एवैवं ज्ञेयमिति ज्ञात्, अत्र च सत्येति तर्हि एवमप्यस्य सत्यवयव
विच्छेदोऽस्ति सहासङ्गवच्छम्भत्वमिति मन्यते सति ज्ञात् इति तेन सहासम्भयवच्छम्भत्वमिति मन्यते इत्युच्यते एवं एवं-
३० अप्रविभागतोऽपि । अत्रावच्छम्भत्वं तत्रैव तर्कमपि निर्वचयामाह—न सिद्धम् इत्यमिति निर्वचने विच्छेदप्रमितिः नती ।

यक्तव्यत्वात्, एकत्वादिप्रतिषेधतयार्थत्वात् अथ त एकत्वादयो विद्यमाना अविद्यमाना क
कथं परेण प्रतिपन्नाः ? यदि तादृशविद्यमानाः सन्तः प्रतिषिध्यन्ते ततस्तत्रावक्तव्यत्वनिर्विष-
तोक्त्य, अथाविद्यमानाः, अत्यन्तमभूतत्वात् कथं प्रतिपद्युं शक्यन्ते ? अप्रतिपन्नत्वादेव
प्रतिषेधानुपपत्तिः ।

- 8 (मेति) न परमिप्रायेणैवत्वाद्यस्यावधार्यतयाभिर्मूलाः प्रतिपन्नाः नैव निर्विकल्प-
वक्तव्य[त्वं], एकत्वादिप्रतिषेधतयार्थत्वात्, तेऽपि परमिप्रायेणानामेकत्वादीनां प्रतिषेधानामेकत्वादेव
व्यावर्तनार्थाः तस्यादृष्टोप इत्यत्रोच्यते—अथ त एकत्वादय इत्यादि यावत् कथं परेण प्रतिपन्नाः ? इति,
परि तादरेकत्वादेव परेण यथा विद्यन्ते तथैव प्रतिपन्नाः सन्तः प्रतिषिध्यन्ते ततस्तत्रावक्तव्यत्वनिर्विषयोक्त्य
अथाविद्यमानाः अत्यन्तमभूतत्वात् यत्पुनरवसन्ततो कथं प्रतिपद्युं शक्यन्तेऽनोऽप्रतिपन्नत्वादेव न प्रति
10 वेत्या इति प्रतिषेधानुपपत्तिः ।

- ननु बादस्त्रमेवत्वादेवत् प्रतिपन्न उपपद्यत इत्येतच्चायुक्तम् तद्वैधर्म्यात्, न द्वेषो
भवता एकान्तभवनं व्यावर्त्याऽनेकान्तभवनं प्रतिपाद्यते, तत्र द्वैधर्म्यरूपेण वक्तव्या एव
सन्त एकान्तरूपेणावक्तव्या इत्युच्यन्ते सम्प्रतिपन्नत्वाद्वाचानाम्, तथा ह्यह 'सम्प्रतिप-
क्ष्येतां तानि यत्तस्मात् तानि वाच्यानि । एकस्तेन हि वदतो निष्पावाहः प्रसज्येत ॥'
15 () इति ।

- (नन्विति) आगत स्याद्वैऽपि सामान्यविद्येक्योः किमेकत्वं जानारमुभवत्वमनुभवत्वमवक्त-
व्यत्वमिति पृष्ठे प्रतिपन्नाः त्रिवन्ते नैकत्वं न नामात्वं नोमत्वं नानुभवत्वं न्यवक्तव्यत्वं किं तर्हि ?
स्यादेकत्वं स्याद्वैऽपि आनुभवत्वं स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि
पति—य द्वेषो भवतेत्यादि स्याद्वैऽपि वाच्यमिति निष्पाद्यप्रसक्तमर्थत्वात् तस्मिन्नेकत्वादेवो भवता
20 एकेकत्वमाहनिषेधेन निरूप्यते अनुपपद्यते वा अनेकान्तप्रतिपादनात् न तद्वदवक्तव्यत्वमिति भवता

- तेऽपीति । समाप्ते—अथ त इति परेण एकत्वादेव कथा विद्यन्ते तथैव लोच्यतां तेषां त्वय प्रतिषिध्यतामनेकत्वमर्थं
निर्विकल्पेन भवेत्, यथाकथं चिकित्सायां प्रतिषेधावक्तव्यत्वात् शिष्यश्च प्रतिषेधावक्तव्यमिति भावः । यदविद्यमाना एकत्वादे-
वार्थं वक्तव्यं तत्प्रतिषेधार्थं नैकत्वमप्यनुपपद्यत, न तद्वदवक्तव्यं अनुपपत्तिः चेन्नपि प्रतिपन्न इति प्रतिषेधावक्तव्यत्वा-
द्यत्वात् प्रतिषेध इत्यत्र—अथाविद्यमाना इति । अथ स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि
25 एकेकत्वद्वये—नन्विति । आगते स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि
इति भावः । स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि
प्रतिषेधावक्तव्यत्वं व्यक्तत्वात् इति भावः । न स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि
स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि
30 स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि स्याद्वैऽपि

विचार्यते, यस्माच्च तैर्माधोऽवच्छेद्य इत्युच्यते, एव विशेषोऽप्येक एव, अन्यतिरेको
 होलक्षणम्, यथा पुरुष एवेवं सर्वमित्यादि, स च विशेषो माधो यस्तु, अवच्छेद्यस्य विशेषो
 पाप्मतिरिच्छत्वात्, उत्स्वारम्भत्, यथा विशेषोपाप्मतिरिक्तं विशेषोपात्तमवस्तु विशेष एव,
 भवतीति भाव इति सत्तार्थस्यास्य, ततश्च विशेषोपात्तमेव, स्थितमिदमेक एव विशेषोपात्तवच्छ-
 ५ व्यसामाम्यमिति ।

(पद्येषमिति) पद्येषं विशेषोपाप्मतिरिक्तं तत् एतद्व्याप्यं तत्तु विशेषोपात्तमेव एवं नियमविधिनय-

मनोरथपूरणम् तद्व्याप्यमिति यथा मित्रोऽपीत्यादि यथा परस्परविचिन्मसाधारण्यमवस्थाद्विधेयार्थं मित्रो-
 ऽप्येको विशेषो रूपादिरूपात्-रूपाद्यात्मनोऽप्यतिरिक्तत्वाद्विधेय एवेति दृष्टान्तार्थमम्, वक्ष्यमाणत्वात्
 भ्युपगम्यत इति, तथाऽपीदमिदमुपमानयति, आत्मत्वं तत् क्व मयाऽभ्युपगतमिति तद्वद्वैतार्थमाह-यस्य
 १० माधेनेत्यादि, योऽसौ त्वया मि माधेन सः विशेषोपात्तवच्छेद्यमवस्थामित्यदिविचारेऽभ्युपगतः, यस्माच्च विशेषो-
 ऽवच्छेद्य एवत्वात्त्वादिमिरवच्छेद्य इत्युच्यते तेषां विशेषोऽप्येवैक, कस्मात् ? अन्यतिरेको होलक्षणम्,
 वदि न कुतश्चित्तिरिच्छते तदेवमित्युच्यते यथा 'पुरुष एवेवं सर्व'मित्यादि, स च विशेषो' माध[१]-
 यस्तु अवच्छेद्यस्य विशेषोपाप्मतिरिच्छत्वात् तत्तुविधिमिति सिद्धो हेतुः, उत्स्वात्मवतिरिति विशेषोपाप्मतिरिक्त
 विशेषोपात्तमवस्तुविधेयः एक इति यथा तथाऽवच्छेद्यावच्छेद्यमिति सम्बन्धः सा भूत् प्रागुक्तसामान्य-
 १५ पर्यायमावच्छेद्यनुविरिक्त[२]मोहात् भावो वदित्यति वस्तुपर्यायत्वं दर्शयन्माह-भवतीति भाव इति सत्तार्थ-
 त्वात् तस्य ततश्च विशेषोपात्तमेवेति सामान्योक्त्यामिदमवस्तु वस्तुपर्यायव्यस्तुपनयार्थः मात्रमावच्छेद्यं सिद्धे
 स्तुटीकरपार्थमिद्विधोऽवधारणावच्छेद्यकारमवस्थान्, स्थितमिदमेक एव विशेषोपात्तवच्छेद्यसामान्यमिति ।

वक्ष्यतिरिक्तं तथा तदवच्छेद्यं विशेषोपात्तमेवेति नियमज्ञानवच्छेद्य विशेष इति विधानं नियमविधिनयन मनोरथमनैव परित्यज्येति
 प्रतिपादयति-तत् एतद्व्याप्यमिति । तद्व्याप्यमिति-यथा मित्रोऽपीत्यादीति विशेषो परस्परं मित्रा अद्यावत्तत्त्वं
 २० तेषामेव विशेषो यथा रूपादिरूपात्तमित्यतिरिक्तत्वादेव एवेति दृष्टान्तं तद्विधेयमात्रमेव विशेषोपात्तमिति चेत् न कस्मिन्
 व्यतिरेक एवेको विशेष इति चाकम्प्येति माय । ननु त्वयाऽवच्छेद्यमुपगम्यत इति वक्ष्यं तद्व्याप्यं यथाऽभ्युपगतमित्याह-
 योऽस्यासि । विशेषस्य भावेन चैवत्वात्त्वादिविचारे विशेषत्व माय एवव्याप्यमिरवच्छेद्य इत्यभ्युपगम्यत त्वया अवस्थपि
 विशेष एवैव अन्यतिरेकवच्छेद्यवच्छेद्य यथा पुत्रपुत्रसमाधायि पुत्रव्यापि य च इत्यतिरिक्त व्यतिरेक इव एवं पुत्र
 एकपुत्रे अत एव च एक एवत्ववच्छेद्यमिति विशेषोपात्तमिति चेत्तद्विधेय एवैव ॥ यत्तद्व्याप्यमेव विशेषो भावो वस्तु च
 २५ अत्रवच्छेद्य विशेषोपात्तमिति चेत्तद्व्याप्यमिति माय । अत्रमेव दृष्टान्तमाह उत्स्वारम्भवदिति विशेषोपात्तत्वात् विशेषोपात्तमिति चेत्
 विशेष एवैव एवत्ववच्छेद्यमिति माय । विशेषो भावो वदित्यन्तं चाकम्प्यो न सामान्यपर्यायं किन्तु वस्तुपर्यायं इति दर्शयति
 वदित्यनुक्तं एवम् वस्तुपर्यायं इत्येवमाह सा भूतिरिति मायत्वस्य चर्चत्वात्तद्व्याप्यवच्छेद्य विशेषोपात्तमेव अत एव सामान्य-
 त्वादिमिदं वस्तुपर्यायं भाववच्छेद्य सामान्यवच्छेद्यमेव सामान्यवच्छेद्यमिति चेत्तद्व्याप्यमिति माय । मात्रमावच्छेद्यं सामान्यवच्छेद्यमिति चेत्तद्व्याप्यमिति माय ।
 ३० वस्तुवच्छेद्यं वस्तु त्वामुपगम्यते स एक एव विशेष इति प्रत्यक्षविधानेन सिद्धौ स एवत्वमिति चेत्तद्व्याप्यं क्व न सैव, केन

तस्मिन् स्थिते तदेकस्यात् कुतोऽवचनीयता तस्य न हि विशेषोऽवचनीयो विशेषो
 व्यतिरिक्तत्वात् स्वरामवत्, एव निर्धारितो विशेषो वाच्य एव तथा च निर्धारितार्थावकस्य
 वचनादुपपत्त्येन निर्धारितस्याधोः शीतोऽग्निरिति वचनस्य बह्वारवदुत्तिपूर्वकया ह्यष्टिकवचन
 स्य बह्वारवसङ्गः, अतथा चेद्विच्छेदस्यैवं तर्हि विशेषोऽवचनीयः, विशेषोऽव्यतिरिक्तत्वात्, अव
 कस्य सामान्यवत् ।

8

(तस्मिन्नेति) तस्मिन् स्थिते तदेकस्यात् कुतोऽवचनीयता ? द्वितीयाभावात् केन सौक्यं
 न्यत्वावकस्यैव तस्य-विशेषमात्रस्य सावस्येति, तद्वचना-न हि विशेषे इत्यादिनाऽवचनीयो विशेषो विशेषे-
 पाव्यतिरिक्तत्वात् सामान्यवदित्युक्तोपसंहारात् साधन गत्यर्थम्, एव निर्धारितो विशेषो निधारितत्वाद्वाच्य
 एव स्यात्, अनिर्धारितो ब्राह्मणः स्यात्, तथा चेन्नादि, एव निर्धारितमपि विशेषं स्वपक्षपादाववाच्यमेव
 मन्वते तथा च निधारितेत्यादि वाच्य प्रसङ्गः, अपरमुत्तिपूर्वको बह्वारवस्यैव विशेषे बह्वारवस्यैव, निर्धारि 10
 तार्थावकस्यैव वचनात्, उपपत्त्येन निर्धारितस्याधोः शीतोऽग्निरिति वचनस्य बह्वारवत्, तस्माद्विशेष एवेति निधा-
 रितोऽवकस्य सामान्यार्थो विशेषे एवेति वक्तव्यः, विशेषोऽव्यतिरिक्तत्वात् तस्मात्तस्यैव अवचेत्यादि,
 स्वपक्षपादाववाच्य विशेषोऽव्यतिरिक्तत्वेऽप्यवचनीयमेव वा वचनीयसामान्यमिच्छत्ये[व] तर्हि विशेषो विशेषे
 इव वचनीयो विशेषोऽव्यतिरिक्तत्वाद्वाच्यसामान्यवत् ।

आत्मतः सिद्धमेव विशेषोऽव्यतिरिक्तत्वमित्यतः न—

15

तस्या विशेषस्यैकत्वादि वाच्यत्वेनाभ्युपगम्य प्रतिषेधेनावकस्य प्रतिपादनस्य कृत्स्नत्वात्,
 तस्याप्यवाच्यत्वे वस्तुनश्चावाच्यत्वे तयोः परस्परमवचनीयत्वाद्भयतोऽप्यवचनीययोर्द्वयोरपि
 वचनीयत्वं स्यात् ।

सदैक्यादिभिरवकस्यैव वच्यं स्यात् तस्मात्तस्यैव एकमेव हि विशेषात्न वस्तु, वाच्यत्वं विविद्वन्विद्वत्त्वेन तस्मिन्
 स्थित इति । आच्ये-द्वितीयाभावादिनि । वच्येनाभ्युपगम्य सावस्येति-न हीति विशेषो वाच्यनीय निवारकः 20
 निरिच्छत्वात् आत्मवत् तथा विशेषस्याभावा विशेषोऽव्यतिरिक्तत्वात् वाच्यनीय इत्यु विशेषस्याव्यतिरिक्तत्वे तथा विशेषेति ।
 एवमवकस्यैव प्रतिपादनस्य विशेषे एवैक इत्येव निर्धारित एव वाच्य एव स्यात्, अनिर्धारितं अपरार्थं सति न निर्धारित-
 काद-एवं निर्धारित इति । एवं निर्धारितमर्थानि, इत्युक्तमित्यत्रादौ वाच्येन वच्यत्वात् निर्धारितमपि विशेष-
 वाच्यमेति वक्तव्येति तत्र वच्येन स्वपक्षपाद एव वाच्यं वाच्यत्वं अपि प्रमाणम्, ततश्चावचनीयस्यैव वच्यत्वाद्वाच्यत्वात्
 यावद्विच्छेद एव विशेषेन निर्धारितस्यैव हीनत्वेन व्यापार इति ज्ञेयः । एतेनैव अपरमुत्तिपूर्वक इति । देवमाह- 25
 निर्धारितेति निर्धारितस्यैव स्वपक्षपादाववाच्य इति वचनादित्यर्थः । निरिच्छत्वाद्-उपपत्त्येति । वच्यत्वं प्रमाण-
 तस्माद्विच्छेद एवेतीति । एवं विशेषोऽव्यतिरिक्तत्वाद्वाच्यनीयस्याव्यतिरिक्तत्वे विशेषे एवैव वक्तव्येति तद्वचनीयस्यैव
 मन्वते वचनीयस्यैव चेद्विच्छेद तदाऽवचनीयस्याव्यतिरिक्तत्वे विशेषोऽव्यतिरिक्तत्वात् विशेषे एवैव वचनीयस्यैव
 इत्येव-स्वपक्षपादोपपत्त्येति । वाच्ये विशेषे इत्युत्तिष्ठः, अन्त्यादिभिरवकस्यैव वचनीयस्याभ्युपगमनं चेन्न-तथा विशेष-
 पत्त्येति । वच्यत्वात्तद्वचनीयत्वात् तथा प्रत्ये हि द्वैतस्यैव वचनीयस्याभ्युपगमनं चेन्न-तथा विशेषे 30

विचार्यते, यस्माच्च तैर्भाषोऽवच्छेद्य इत्युच्यते, एष विशेषोऽप्येक एव, अन्वयतिरेको
 द्वेकछद्मणम्, यथा पुरुष एवेह सर्वमित्यादि, स च विशेषो भावो वस्तु, अवच्छेद्यस्य वि-
 पाप्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वात्म्यत्, यथा विशेषाव्यतिरिक्त विशेषस्वात्मवस्तु विशेष एव,
 भवतीति भाव इति सत्तापत्त्यास्य तत्तच्च विशेषपमात्रमेव स्थितमिदमेक एव विशेषस्तदवच्छ-
 5 व्यसामान्यमिति ।

(यथेष्टमिति) यथेष्ट विशेषाव्यतिरिक्त एत एतद्वाप्यत तदु विशेषपमात्रमेव एव निबन्धविधिनय-
 मनोरथपूर्वम्, तद्वद्वचि-यथा मिथोऽपीत्यादि, यथा परस्परविधिष्यसाधारण्यरूपत्वाद्द्विषेपात्रं निधो-
 10 ऽप्येको विशेषो त्वादिवाक्यात्-रूपाद्यामनोऽव्यतिरिक्तत्वाद्द्विषेप एवेति दृष्टान्तवर्जनम् बन्धमात्रत्वाद्
 न्युपगम्यत इति, तयाऽपीष्टमित्यनुमानवति, अन्वयत तत् कथं मयाऽन्युपगममिति तत्पर्यवर्तनार्थमाह-यस्य
 15 साधनेत्यादि योऽप्यौ त्वया किं भावेन सह विशेषस्यैकत्वमव्यतिरिक्तवद्विचारोऽन्युपगमात्, यस्माच्च विशेषप-
 त्वाद् एकत्वान्त्वत्वादिरवच्छेद्य इत्युच्यते, एष विशेषोऽप्येकः कस्मात् ? अव्यतिरेको द्वेकछद्मणम्,
 वद्वि न कुतश्चिद्व्यतिरिक्तत्वे तथेष्टमित्युच्यते यथा 'पुरुष एवेह सर्व'मित्यादि स च विशेषो भावः]]-
 वस्तु अवच्छेद्यस्य विशेषाव्यतिरिक्तत्वात्, वचविधित्वा सिद्धो हेतुः, तस्माच्चवद्विति विशेषाव्यतिरिक्तं
 विशेष[त्वात्तद्वस्तु]विशेषः एक इति यथा तदाऽवच्छेद्याव्यतिरिक्त सम्बन्धः, मा भूत् प्रागुचसामान्य-
 20 पर्यायभावस्यद्विद्विद्वि[त्]मोक्षार्थं भावो वद्वि वस्तुपर्यायत्व दर्शयताह-भवतीति भाव इति सत्ताप-
 त्वात् तस्य तत्तच्च विशेषपमात्रमेवेति सामान्यसङ्ख्यानिर्णयो वस्तुपर्यायत्वेत्युपनयार्थः, मात्रस्यप्यत सिद्धे
 सङ्ख्यैकपर्यायमित्यतोऽवधारणार्थमैवकारणमहम्, कितमिदमेक एव विशेषस्तदवच्छेद्यसामान्यमिति ।

वद्व्यतिरिक्त एव तत्पर्यवर्त्य विशेषपमात्रमेवेति निबन्धमात्रव्यत्यस्य विशेष इति विधानं निबन्धविधिनयन मनोरथमेव वरिपूर्वमिति
 मीमादवती-तत् एतद्वाप्यतमिति । तत्पर्यवर्त्यताह यथा मिथोऽपीत्यादीति विशेषप परस्परं निबन्ध अनाधारकम्,
 20 तथैव विशेषे यथा स्वपरिस्वरपरामिष्यत्वाद्द्विषेप एवेति दृष्टान्तः तद्विषेपमात्रमेव विशेषाव्यतिरिक्तत्वात् न च वद्व्यति-
 र्कत्वे तथैव विशेष इति साधनमिति भावः । वस्तु त्वयाऽन्युपगम्यत इति वद्वि तत्पर्यं मयाऽन्युपगम्यत इति
 योऽसाविति । विशेषस्य भावनं तथैकत्वान्त्वत्वादिविचारो विशेषत्व भाव एवसाधितिरवच्छेद्य इत्यनुपगम्यते तदा अव्यति-
 र्कत्वेन एवैक अव्यतिरिक्तवद्विवादिचलनं यथा पुनरवच्छेद्यभावादि- पुनरादि न च कुतश्चित् व्यतिरिक्त इति सर्वं पुन-
 25 एवेत्युच्यते अत एव स एव एवमवच्छेद्यमपि विशेषाव्यतिरिक्तत्वाद्द्विषेप एवेति स वाच्यत्ववच्छेपे विशेषो यतो वस्तु च
 30 वद्व्यत्यस्य विशेषाव्यतिरिक्तत्वोक्तमिति भावः । प्रयोगे दृष्टान्तमाह तत्स्वात्मवद्विति विशेषत्वात्मा विशेषाव्यतिरिक्तो
 विशेष एवैक एवमवच्छेद्यमप्येति भावः । विशेषो भावो वरिच्छेद्य भावस्यो न सामान्यपर्याय इत्यु वस्तुपर्याय इति सर्वमिति
 वद्वि-तुल्यं तद्वत् वस्तुभावा इत्यत्राह मा भूतिरिति भाववद्वि तद्वत्त्वात्तद्व्युपगम्यते विशेषमात्रमेव, अत एव सामान्य-
 वद्विनिर्णय वस्तुपर्याय भावस्यैव सामान्यमित्यनुमानालुत्पत्तिरिति भावः । मात्रस्यप्यतैव सामान्यवद्विनिर्णयस्यैव
 च वस्तुमिति सिद्धेरेवम् तद्वत् इत्येवप्रकारपर्याय तदा वाच्यत्वं वस्तु एक एव विशेष इति सिद्धमिति भावः ।
 30 वद्व्यत्यस्य वस्तु त्वयाऽन्युपगम्यत त एव एव विशेष इति यथेष्टविधानेन सिद्धो वा एवसाधितिरवच्छेद्य वत् मयैव, येन

षमित्येतदप्यवचनीयमेव, यस्तुत्वात्तदर्थमिति, अत्रेदानीं परमनिश्चये त्वदीये तत्तावत् प्रत्यक्ष-
मुच्यमानं किं कथञ्चिदवचनीयं ? सर्वथा ना । उभयथा च प्रत्यक्षाविरोधाः, एकत्वेनान्य-
त्वेनोभयत्वेनानुपपत्तेनान्यतरप्रधानोपसर्जनतया तथातयावचनीयत्वात् ।

अथोच्येतेत्यादि, न प्रतिपादकमेवोऽस्ति अवयवत्वस्य, नापि केचिद्विसेषाः प्रतिपादकाः, प्रति-

॥ पाथात् सायाम्नाद्विष्णवे, किन्तु सर्वस्य विशुद्धपदविशेष्यत्वात् वाक्यसमाप्त्येकमेवोक्तप्रकारेणैव च-
 म्यार्थप्रतिपादनवचनाद्वशेन इत्यत्र श्रुत्या, ननु पद्यवचनीयमित्यादि, गद्यप्रत्यागतेन विरोधापादनं गद्यार्थम्,
 अत्रोच्येत इत्यादि वचनीयमित्येवमपि वचनमवचनीयमेव अहो पुनरवचनीयवादी यत्किञ्चिद् वचनीय-
 मपि प्रतिपद्य ! किन्तु स्यात्तेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकमेव दृष्टित समस्तवृत्तिवचनमेवमपि मोक्ष्यत एव वस्तु-
 स्वात्तरर्थान् इत्यत्रोदात्ती परममिच्छाये तदीये वृत्तादत् प्रत्यक्षमुच्यमान-—अथमात्र वचनीयं तस्यवचनीयमे-

10 वृषी गति - एत् किं कमलितवचनीयं । सर्वथा वेति । पर्यनुमय रूपम् - सर्वथा वेत्यादि कमलया च सर्वथा, यदि केनचित्कारणेन यदि सर्वथेन्द्रादी, तत्र यदि केनचित्कारणवचनीयं यथा सामान्यमिदमेकताम्यत्वादि निरूपयानामन्यत्रमेत तद्वैशेषिकत्वोक्तत्वा तस्मात्तद्वचनमन्यत्रप्रतिपादनस्य कृतत्वात्, एकत्वेनान्यत्वेनोपपत्तेर्नास्तु मन्त्रत्वं । न्यम्पत्वेऽप्यसर्वत्रप्रचामलया तथा तथा वचनीयत्वात्, प्रत्यक्षमन्यथापत्त्वात् प्रत्यक्षविरोधः सत्यमुक्तं

सूत्रचतुष्टयैः स्वयम्भुवामाहम्भुवामाहिरैः मित्रव्यवस्थानामभ्युपगमिनाऽनुमानेन तथा तथा चोक्त-
प्रकारेणानुमानावनुमानविरोधाः, लोके शास्त्रेषु च वाच्यवाचकमेवप्रसिद्धेर्लोकाग्रमविरोधौ परं तावत्
केचित्प्रकारेणवक्तव्ये पाठे सूत्रचतुष्टयविरोधाः, सर्ववाच्यवक्तव्ये तस्यैव प्रसङ्गाविरोधाः ।

इत्येवंविधमवस्तु सर्वायाऽप्यकृत्वात् कपुष्पवत्, सर्वेण वा विरोधात्, कपुष्पवदेव, प्रत्यक्षकृपादिवत् ज्ञानसुखादिकृपादिवत्, तस्मात्प्राक्कथ्यं वस्तु ।

[illegible]

पीडि रूपाविस्मयवायसावसुतेष्वयुक्ता, रूपाद्येव त्वित्यादि, यत्किञ्चिदिति सामान्यवचनात् विधिष्व
पक्षीक्रियते-रूपमेव प्रपञ्च सत एवाविर्भवितृत्वात्, इतरविति सामान्यवचनात्प्रसविति विशिष्य दृष्टान्तः,
एवञ्च शेषाणामपि रसादीनां विशिष्य प्रत्यक्षरयमितरदृष्टान्तसाम्यत्वाच्चैकद्वयम् प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तनुमान
त्वापत्तिरोचः, तस्मात् प्रत्यक्षरयचित्तोभातदेव भवति-रूपाद्येव वक्ष्यति सिद्धम् ।

अथैवंदोषवदित्युभयसत्त्वपक्षं त्यक्त्वा कार्यासत्त्वाम्युपगमपरिहारेण कार्यसत्त्वपक्षमे-
वाग्रयोः, ततः कार्यमेव सदित्यवधार्यमाणः पक्षः स्यात्, सत्र कार्यमेव सदिति कार्यसमीपे
एवकारः क्रियते 'यत् एवकारस्ततोऽप्यवधारणात्' कार्यस्य सत्त्वेन नियमात् कार्य एव
सत्त्वं नियतं नान्यत् सदिति नियम्यते तत्रञ्च रूपादि न सदिति ते प्रसक्तम्, तत्त्वासत्त्वे
कार्यस्यासतः सत्त्वे विपरीता संज्ञा क्रियते सतोऽसदित्यसतञ्च सदित्यग्निमज्ञानाभवत्,
कार्यसत्त्वमिति च नाममात्रमेव ।

(अथैवमिति) अथैवदोषवदित्युभयसत्त्वपक्षमुच्छेदोपमयात्यक्त्वा अन्यतरं सत् कारण रूपानि,
कार्यं वाऽऽकाशप्रदीप्तिप्राप्ते कार्यासत्त्वविनो मे प्राप्तिरस्येव कार्यासत्त्वाम्युपगमे बाधापत्तौ न मा भूतिरिति
कार्यासत्त्वाम्युपगमपरिहारेण कारणसत्त्वपक्ष सत्त्वात् कार्यसत्त्वपक्षमेकमेवाऽऽभ्येक्ष्य तत् कार्यमेव सदित्य
वधार्यमाणः पक्षः स्यात् तन्मत, यः पुनर्गोपी कार्यमेव सत्र कारणमिति प्रतिपद्यते, यस्य सिद्धान्ते रूपाद्यो
न स्युःकाशश्च एव स्युरिति अत्रोच्यते, तत्त्वोभयसत्त्वमिति सांख्यस्य कारणे कार्यसत्त्वसिद्धान्ता
अत्रेव पक्षः, कारणविनाभावित्वात् कार्यस्य कार्याम्युपगमेऽभ्युपगतमेव कारणम्, त्रिभु न नियम्यते
कारणमसत्त्वोप सत्त्ववदिति, यदि सावसु को वारवति कार्यन्तु सत्त्वेन नियम्यते तत्रापि च द्वयी गतिः-

असत्त्वा क्लेशाह-रूपाद्येव त्विति । क्पाद्येव तु वरिद्धिर् प्रपञ्चम्, सत एवाविर्भवितृत्वात् त्वेव वतिरिति
विस्तरविति सामान्योक्तं विशिष्य दर्शयति-यत्किञ्चिदिति न च अपारसम्पत्सर्वसत्त्वाः प्रसङ्गा इति बाधम् प्रविच्य-
बोधकत्वात्प्राप्त्यत्वात् किन्तु वरिद्धिर् प्रपञ्चमिति वाच्यम्, यदा वतिरिति एवैव क्व विवक्षितं तदेतरविक्षेपेन रसादिवदिति
निर्दिश्य, यदा तु रते विवक्षितस्य रसादिविति निर्दिश्येव वत्त्वावधारणं वाच्यम् हेतुश्च सत एवाविर्भवितृत्वात् न तु द्वयित्वा-
दिति पररूपाद्येवभार्यामितिभूतमिति भावः । एवञ्च रसादीनां प्रसक्तवतिरोचः सिद्ध्येत एवावगमापत्तिरोचोऽपि सिद्ध्यति प्रस-
क्तपूर्वकत्वात्तुमावेकसाध्याप्येव भवति वस्तु, न वृत्तिरिति, प्रमाणाविपक्षतामिति सिद्धमिहाह एवञ्चेति । एवं कार्यकारण-
योक्तृयोः उत्पत्तेः श्रेष्ठोपपत्तौभवात्तत्त्वपरिचयञ्च कार्यमेव सतीति पक्षो यदि परीक्ष्यते तत्र श्रेष्ठोपपत्तौ तमेव पक्षमुत्प-
त्तौ-अथैवमिति । उभयसत्त्वमेवोपपत्तिरिति उत्पत्तेः परितोऽप्युक्तसत्त्वपक्षः प्राप्तेति कारणमेव सत् कार्यदेव वा सदिति, स
तत्र कार्यवत्त्वका कारणमेव सत्त्वमेवोक्तो न तत्रा परीक्ष्यते ध्वनः, उत्पत्तौ न विवक्ष्यते तत्रापि तन्निव परीक्ष्यते बाधा-
पत्तौ, तत्प्राप्त्यत्तत्त्वा मा भूतिरिति उत्पत्तौ वरिद्धिर् प्रपञ्चमिति कार्यमेव सति पक्षे कारणसत्त्वाम्युपगमो यदि परीक्ष्यते
प्रापि शेषं बहू पक्षे प्रादुर्भूते-अथैवंदोषवदितितीति । तदनिमतपक्षप्रवर्तनपूर्वकं उत्पत्तौकार्यावधारण-ततः कार्यमेव
सदितितीति । अन्यत्र पक्षे यदि वाच्यम्, उत्पत्तिरिति-तत्त्वविति कार्यं पक्षे वाच्यमेव कारणे कार्यवत्त्वाम्युपगमु-
पपत्तिरिति भावः । यदि कार्यमेव सत्त्वमिति वाच्यम्-कारणविनाभावित्वादितादिति कारणं निना कार्य न भवति, नैव च
कार्यमनुपपत्त्यते तेन वाच्यं कारणमनुपपत्त्यमयीत्येव तस्मात् कार्यं न सत् कार्यं सदिति न कस्मापि सम्पत्तम् किन्तु कारण
मयीत्येव न नियम्यते कार्यमेव न सतीति तु नियम्यते कारणं तदोऽप्येवमपि नाम इति भावः ।
न च पक्षे विवक्ष्यते किमप्यति-तत्रापि चेति, कार्यं कारणं नियम्यते इति पक्षे केनचित् कार्यमेव सत्, तदेव कार्यमेव
इति न १ (११५)

विरोध इति, किञ्चाभ्यात् कार्यकार्यमन्वयस्य तु स एवोभयसत्त्वबाधोऽवश्यमभावी, यत्र चोक्तयोः—
 यदुत्पत्तिरस्यत्वात् सतोऽन्यदेव तु कार्यमित्याद्युपक्रम्य चक्रकट्टये त एव चावस्थिता इति, एव तावत्कार्यं
 मेव सत्त्वित्यवधारणे दोषः ।

अथ सदेव कार्यमित्येवकारात् सवनवधूतोः पूर्वदोष एवेति ।

(अपेति) अथ मा भूयन्नमी बोधा इति सर्वं कार्यमित्यवधारये, यत् यदकारस्ततोऽन्यत्रावधा- 5
 रणमिति, सत्त्वेन कार्यं नियतं सत्त्वन्तरनियतम्, कारणस्यापि सत्त्वामुपगमात्, सवनवधूतोः पूर्वदोष
 एव—अन्यसत्त्वबाधदोष एवेति ।

यथा च पृथिव्याद्येषामात्मापि संवृत्त्या तत्समुदाये प्रज्ञाप्यते तत्सन्ताने वा, 'राक्षिबत्
 सार्धवत्,' ननु शुद्धस्वप्रयोगादेव नासंज्ञास्मेति रूपादिष्वेवेषाऽस्य इति चेन्न, शब्दान्तराध्याय
 स्वादेवानन्यत्वात्, यथाऽनन्या नररयाश्वद्वीपवती शब्दान्तराध्याया सेनेति, नरादिपृथक्प्रज्ञा 10
 चेत्तत्र स्वायत्तत्वम्, आत्मनस्तु नाभूद्रूपापृथग्भाषासदात्मत्वाच्च तत्राप्यपेते, अनन्यप्र
 मत्वेरपि समुदायस्यानर्थोत्तरत्वात्, यथा च क्षिरादिभ्यः क्षिकरिणो नार्थान्तरत्वम् ।

(यथा चेति) यथा च पृथिव्याद्येषामात्मापि—यथा पृथिवीषटादीनि रूपादिभ्योऽन्यानि न सन्ति
 यथा रूपवेदान्तिज्ञानसंज्ञानसंस्कारेभ्यः स्वभ्योऽन्य आत्मा नास्ति किं धर्मः ? सवृत्त्या तत्समुदाये
 प्रज्ञाप्यते तत्सन्ताने वा, यथा राक्षिबत् सार्धवद्विज्ञानिच्छान्ता समुदायासत्त्वप्रतिपादनात् रूपादिमात्र 15
 वस्तुत्वप्रतिपादनात्, दृष्टान्तादुक्तं चेत्तस्मिन् भाषनोत्पादनात् इदीकृत्यार्थश्च तदर्थस्य, अत्राह—ननु शुद्धपर

कारं तदर्थप्रतिपत्तौ स्वर्गः स्यात्, तथापि प्रत्यक्षपक्षस्य पक्षाद्यपि प्रवक्तुं स्वयं पक्षाधीनतामात्रेण प्रत्यपि व्यापारो न
 स्वपैनाद्वितीयवत्कार्यमिति 'यानी तस्य सत्त्वामुपगमे तेनाद्वयान्नं विरोध' इति भावः । अतो कार्यं न तत्सत् पक्षात्
 तत्सत् इति प्रसङ्गमिदं सत्त्वामुपगम इत्यत्र तथा ब्रह्मादिति । तच्छरीरा मरये कार्यसत्त्वस्याद्युपगमे तु कार्य-
 कार्यमन्वयस्य भाषितं तत्र च चक्रकट्टयेऽपि यथा इत्याह—कारये कार्यसत्त्ववेति । तत्र कार्येन धर्मि पक्षे 20
 यथा अन्य इत्युपपत्तिरपि एव तावदिति । न च कार्येन धर्मि पक्षे कार्यमन्वयं धर्मि सत्त्वेन कार्यमन्वयवत् कार्येन
 सत्त्वम् नावतिष्ठत कारणस्यापि सत्त्वमित्यामुपगमे त एवोभयसत्त्वबाधोपा अस्मिकता इत्याह—अथ सवृत्तवेति । व्यापारे-
 अथ मा भूयचित्ति तदेव कार्यस्य सत्त्वपक्षे मङ्गलं विचारितं बोधार्थं प्रयोज्य कार्यमासत्त्वये। किञ्चैतदिति भावः ।
 यथा च अन्तर्यामिप्रमाणान्निरूपणत्वा एव पृथिवीभाषया अन्तर्यामिपक्षे पृथिवीमा अपि इव तत्रोक्तं नादुरन्तामात्रं
 इति ध्युदायकनानिषेधनमात्रमेवमात्राऽपीत्याह—यथा चेति । ननु यद्यपि तत्सर्वमात्रेण त्रयमन्वयं यथा कदापि, 25
 अथमात्रा तु न तावत्प्रमाणमिति त्रयमन्वये अन्तर्यामिपक्षेऽप्यत्राह न मानसं पृथिवीपक्षेऽपि तत्रापि सत्त्वमात्रं
 प्रमाणमपि इत्यप्रमाणमप्येवमात्रं एवसत्त्वमात्रेण आत्माऽस्ति किन्तु पृथिवीपक्षेऽपि तत्राह ध्युदाये उक्ताने वा
 अन्वयस्य इति व्यापारे—यथा पृथिवीषटादीनीति । एवमप्याह—रूपवद्वनति । न अन्त्येवमाह—संवृत्त्येति
 रूपादिमुदाये स्मादिपक्षेने वा यथा पृथिवीपक्षे आत्मापि न प्रज्ञाप्यत इत्यर्थः । निर्वर्णनमाह—यथा राक्षिब-
 दिति, ग्रीष्ममिच्छुदने ग्रीष्मपक्षे प्रसङ्गमिति भावः । मावमाह—समुदायासत्त्ववेति । अनन्यप्रज्ञानमर्थमन्वयमाह— 30
 दृष्टान्तेति । अन्त्येऽपि अन्त्येऽप्येवमात्रं नाम्ना नाम्ना किन्तु कदापि न च एव, शुद्धपरत्वं नामावकाशकप्रमाण-
 रूपादेवेन वाच्यमित्याह—ननु शुद्धपरति । अन्त्यान्तराध्यायमन्वयस्य तावद्विज्ञान—शब्दान्तरादि, एव

नसिद्धिर्यथा तद्वित्तिरिच्छार्थमात्रेऽपि तथा कर्मकृतसम्बन्धादिसंख्यबह्वारप्रयोजनसिद्धिः पञ्चसु रूपाणिपु एकमेवे
ष्वेव, अतस्तद्विरुद्धात्मपरिकल्पनाविषयत्वेमिति कुतः पुनरुक्तमाह। प्रवर्तते इत्यत्रोक्तमेव-औदासीन्यात् सत्त्वेपि-
न्यासि-वत्त्वविचारं प्रतीदासीत्यात् पञ्चरूपस्य तत्त्वविपरीतात्मपरिकल्पन[१]या विपर्ययज्ञानीभूतत्वात् चित्तस्य
मानादिमानादिसप्तमानान्तर्गतमात्राकुलसर्वत्राणुभ्याम्मानाभ्याम्कृतसमर्पणनिमित्तापासनापरिपाकादा-
त्माऽऽसीत्सहृद्वा प्रवर्तते, ततः पञ्चरूपस्यवित्तिरिच्छाः पुरुष इति, एव वस्तुतोऽस्य नमस्य वर्तनं प्रवर्तितम् । 5

अधुना कृतमन्त्रपिकल्पोऽयमिदं तन्निमित्तार्थमाह—

एवञ्च रूपादितत्त्वस्य वस्तुवन्तरसङ्क्रान्तेरयथा र्थत्वाद्भूतस्यवस्थागतिविनिर्मुक्तैकमया-
वस्तुत्वमापादयेत् सेति प्रतिपत्तेः समभिरुद्धः, एकीभावेनाभिमुख्येनेक एव रूपादिरर्थस्ता
तां संज्ञां समभिरुद्धः, यस्य शतसंख्यत्वापीदमेव लक्षणम् 'वस्तून्मो संक्रमणं होति अवस्तून्मो
समभिरुद्धे' (आव० नि० ७५७) इति, तत्रायं नियमविधिर्वाच्यवा भिन्नस्य शतमेव समभि- 10
रुद्धैकदेशस्य गुणसमभिरुद्धस्य नाममेव ।

एवञ्च रूपादितत्त्वस्येत्यादि, एव नवो रूपादिमात्रमेव वस्तु, तत्र वस्तुवन्तरं समुपायास्य न
सङ्क्रान्तिवतो वटादिसमुदायवस्तुवन्तरसङ्क्रान्तेरयथा र्थत्वाद्भूतस्यवस्थाया वा गतिर्यं विमुक्तैवो वस्तु
व्यवस्थागतिविनिर्मुक्तैवटादिसमुदायवस्तुवन्तरसङ्क्रान्तिः स्यात्, स[१]मोमथावस्तुत्वापादनार्थं स्यात्-रूपा
इवः समुदायमावस्तुनी स्याताम्, रूपाद्यः समुदायरूपापत्तेः स्वरूपेऽनवस्थितत्वाद्भवत्, रूपादि- 15
समुदायो रूपादिवत् स्वरूपेण तज्ज्ञानवक्षितत्वाद्ब्रह्मविषयभूतावस्तुत्वमापादयेत् सा-वस्तुवन्तरसङ्क्रान्तिरिति-
इत्यं प्रतिपत्तेः समभिरुद्धः-एव मत्वेकीभावेनाभिमुख्येनेक एव रूपादिरर्थं एवेति वा या संज्ञा तां तां समभि-
रुद्धः, यस्य शतसंख्यत्वापीदमेव लक्षणम्-एवेत्यो य सवच्छिदो० इति शतसंख्य सप्तमेवमेवभूत व्याप्तेरित्येतल्लक्षण
वस्तुवन्मूलं शतसंख्यविनिर्मुक्तैकलक्षणमाह-'वस्तून्मो संक्रमणं होति अवस्तून्मो समभिरुद्धे' (आ.नि. ७५७)
इति, तत्रायमिदं तत्रैतल्लक्षणं 'वस्तून्मो संक्रमणं होति अवस्तून्मो समभिरुद्धे' इति तस्य शतमेव, 20
सप्तमवस्तुवन्तरसंख्ये समभिरुद्धे शतधा भिन्ने कतमाः समभिरुद्धोऽयमिति र्मुक्त्याने गुणसमभिरुद्धो नामास्य
पर्यायसमभिरुद्धादम्बा, तद्वदेष्ट[१]एव वस्तुमाणा[१] अथञ्च नियमविधिर्येव गुणसमभिरुद्धस्य पुनरित्ये

तमापादयतीत्यस्य वर्णयति-एव इय इति । इयमेव वस्तुनं भिन्नमिति रूपाद्य इति वक्तव्यताऽनन्तरमुक्तमेव स्यादिति
वस्तुत्वमापादयतीत्यं तत्त्वस्यैववस्तुवन्तरसङ्क्रान्तेरयथा र्थत्वाद्भूतस्यवस्थाया वा गतिर्यं विमुक्तैवो वस्तु
व्यवस्थागतिविनिर्मुक्तैवटादिसमुदायवस्तुवन्तरसङ्क्रान्तिः स्यात्, स[१]मोमथावस्तुत्वापादनार्थं स्यात्-रूपा
इवः समुदायमावस्तुनी स्याताम्, रूपाद्यः समुदायरूपापत्तेः स्वरूपेऽनवस्थितत्वाद्भवत्, रूपादि- 15
समुदायो रूपादिवत् स्वरूपेण तज्ज्ञानवक्षितत्वाद्ब्रह्मविषयभूतावस्तुत्वमापादयेत् सा-वस्तुवन्तरसङ्क्रान्तिरिति-
इत्यं प्रतिपत्तेः समभिरुद्धः-एव मत्वेकीभावेनाभिमुख्येनेक एव रूपादिरर्थं एवेति वा या संज्ञा तां तां समभि-
रुद्धः, यस्य शतसंख्यत्वापीदमेव लक्षणम्-एवेत्यो य सवच्छिदो० इति शतसंख्य सप्तमेवमेवभूत व्याप्तेरित्येतल्लक्षण
वस्तुवन्मूलं शतसंख्यविनिर्मुक्तैकलक्षणमाह-'वस्तून्मो संक्रमणं होति अवस्तून्मो समभिरुद्धे' (आ.नि. ७५७)
इति, तत्रायमिदं तत्रैतल्लक्षणं 'वस्तून्मो संक्रमणं होति अवस्तून्मो समभिरुद्धे' इति तस्य शतमेव, 20
सप्तमवस्तुवन्तरसंख्ये समभिरुद्धे शतधा भिन्ने कतमाः समभिरुद्धोऽयमिति र्मुक्त्याने गुणसमभिरुद्धो नामास्य
पर्यायसमभिरुद्धादम्बा, तद्वदेष्ट[१]एव वस्तुमाणा[१] अथञ्च नियमविधिर्येव गुणसमभिरुद्धस्य पुनरित्ये

१ इति अ. अ. ८. 'इयमेव वस्तुनं भिन्नमिति रूपाद्य इति वक्तव्यताऽनन्तरमुक्तमेव स्यादिति
वस्तुत्वमापादयतीत्यं तत्त्वस्यैववस्तुवन्तरसङ्क्रान्तेरयथा र्थत्वाद्भूतस्यवस्थाया वा गतिर्यं विमुक्तैवो वस्तु
व्यवस्थागतिविनिर्मुक्तैवटादिसमुदायवस्तुवन्तरसङ्क्रान्तिः स्यात्, स[१]मोमथावस्तुत्वापादनार्थं स्यात्-रूपा
इवः समुदायमावस्तुनी स्याताम्, रूपाद्यः समुदायरूपापत्तेः स्वरूपेऽनवस्थितत्वाद्भवत्, रूपादि- 15
समुदायो रूपादिवत् स्वरूपेण तज्ज्ञानवक्षितत्वाद्ब्रह्मविषयभूतावस्तुत्वमापादयेत् सा-वस्तुवन्तरसङ्क्रान्तिरिति-
इत्यं प्रतिपत्तेः समभिरुद्धः-एव मत्वेकीभावेनाभिमुख्येनेक एव रूपादिरर्थं एवेति वा या संज्ञा तां तां समभि-
रुद्धः, यस्य शतसंख्यत्वापीदमेव लक्षणम्-एवेत्यो य सवच्छिदो० इति शतसंख्य सप्तमेवमेवभूत व्याप्तेरित्येतल्लक्षण
वस्तुवन्मूलं शतसंख्यविनिर्मुक्तैकलक्षणमाह-'वस्तून्मो संक्रमणं होति अवस्तून्मो समभिरुद्धे' (आ.नि. ७५७)
इति, तत्रायमिदं तत्रैतल्लक्षणं 'वस्तून्मो संक्रमणं होति अवस्तून्मो समभिरुद्धे' इति तस्य शतमेव, 20
सप्तमवस्तुवन्तरसंख्ये समभिरुद्धे शतधा भिन्ने कतमाः समभिरुद्धोऽयमिति र्मुक्त्याने गुणसमभिरुद्धो नामास्य
पर्यायसमभिरुद्धादम्बा, तद्वदेष्ट[१]एव वस्तुमाणा[१] अथञ्च नियमविधिर्येव गुणसमभिरुद्धस्य पुनरित्ये

तिर्न बलन्तरसंक्रान्तिरिति तत्र, कस्मात् ? प्रतिपत्तु त्वयामवनस्य भूतत्वात्-रूपस्य रसाद्यात्मना रसस्य
रसाद्यात्मना गन्धस्वादि शेषात्मना-परस्परव्यावृत्तात्मना सर्वस्य हेतुना]प्रतिनियतत्वात्, न च भवनेनापि
व्याप्तिरस्येयमिति यवन-भाषा संक्रम्यमानं भाषाभाष इति गृहीती संक्रमन्ति, तस्या एव हेतुतोऽवस्तुता,
तस्मात् स्थित्युत्पत्तिविगतिनिरपेक्षा रूपावयवः, तन्मात्ररूप-तन्मात्रतत्त्वज्ञेयं तद्व्यापकमात्ररूपता, तस्माच्च
स्थित्युत्पत्तिविगतिनिरपेक्षरूपावयवमात्ररूपतायां सर्वसिद्धिः-सर्वं सिद्ध्यति नात्र कश्चिदोपः, अन्यस्य तु
नेदसमभिरुद्धमव्यपत्तित्वस्य मूढसमभिरुद्धस्य वर्जनेन तूत्पाद्यव्यवयोगे एव रूपापीनामिति शोऽप्यस्ति कश्चि
दान्दः किं तेन ? इत्ययं तत्रोच्यमानाभूतत्वात् तस्य, एव चायं गुणसमभिरुद्धनिसमविधिरुद्धा, अत्राप्यव्यव-
व्यवस्थान्तराव्यवस्थान्तरस्य निष्पन्नस्य विधेः ।

उद्भावनार्थमाह-
एवं हि नियमो भवति यदि वस्तु, एष नयोऽनन्तरातीतनयप्रतिषेधेण पूर्वतरातीतविचार 10
प्रसिद्धोत्सर्गविधिबुद्धात्मीयानामापाधादेन नियमः क्रियते विधीयत इत्यतथेति, पर्यव इति
परिगमनं तज्ज्ञानकृता गुणः परितो गमनात् स एवास्तीति मतिरस्येति पर्यधास्तिकः ।

एव हि नियमो भवतीत्यादि, क्व ? यदि वस्तु तत्र प्रकारेणविद्यमानत्वात् सामान्यावयवः
समुदायस्य व्याप्याः किन्तु विधेया एव रूपावयो बुद्धमिमाः प्रत्यक्षाविग्रमाण्योचरत्वात् परिग्रहा इत्युक्तं
ततोऽधिकतरमस्तु, तस्मात्ततो विधेयेण विधिरुध्यते यदि वस्तु ततोऽप्येव नियमो युज्यत इति एष नियमस्य 15
विधिरनन्तरातीतनयप्रतिषेधेण पूर्वतरातीतविचारप्रसिद्धपुरुषादिवादेत्सर्गविधिबुद्धानां तद्वदन्तरातात्मानाच्च
विधियुग्मादिबुद्धानामास्तीयानामपथादेन नियमः क्रियते विधीयत इत्यतथा वा विचारप्रसिद्धोत्सर्गविधि-
बुद्धात्मीयापथादित्यमत्रि[म]वेति व्याख्या[तो]नवाः, अत्रार्पस्तु पर्यव इति परिगमनं तज्ज्ञानकृता गुणः,

वरुण स्थितिरिहाहते-अथ मय्यस्य इति । अथपरस्यापि अस्ते वस्तु परस्परव्यावृत्तत्वेन मूलमिदं न तद्वैकल्येन
कल्पेन व्याप्तिरस्तीत्याहतेन उभाभ्यो प्रतिपत्तिर्जाति । तथा भवत्येव बलवति रूपस्येति, मन्वस्य चक्षुसेन मत्तोऽन्यं 20
चक्षुःमतीति भाषामाहर्षं वस्तु ज्ञात न येयम् एषमात्रं चक्षुःमतीतीकारेऽस्तु यदेव कस्यां मन्वस्य चक्षुःमतेऽनन्तरव्यवस्था
इत्युक्ते स्थित्युत्पत्तिमिनाहर्षेण न सम्भवत इति भाषा । तस्यापिपर्यव स्थित्युत्पत्तिविधापरहितव्याप्तिमानतत्त्वम्, तत्रैव
कर्मव्यवहारविधिर्निर्दिष्ट इत्येव-तस्मादिति । उत्पत्तिमिनाहर्षप्राप्तिरित्यथपि धनमेवेतु एवमित्येवैव वक्षितं समनिरुद्धोपपत्ति
तं निरावयवम् अस्तिमिनाहर्षं स्वभावः च तथा, किं तत्र अन्यतु गुणसमभिरुद्धं ज्ञातव्यमयमेवं नेच्छतीति गुणसमभिरुद्ध
निसमभिरुद्धि विधिरुद्धि-अप्यस्येति । ननु सामान्यविधेयकारेणव्याप्यतावत्तुपपत्त्याऽवयवौ वदिरिति पूर्वन्त्येयमिदमस्येवं 25
तथा विधानाधिकमभिरुद्धं नव इति भावयति-एवं हीति । केन प्रकारेण विधयो भवति तस्मात्कारेति-कथमिति, वस्तु
सामान्यविधेयेषु समुदायविधेयं वा नास्ति यतोऽयः सामान्यावयवव्याप्याः किन्तु विधेया एव वपारयो प्रत्यक्षारिप्रमाणविज्ञ-
स्याः प्रकाः तेषु विधेयेषु विधा इत्याह-यदि वदिरिति । तर्हि केन प्रकारेण वस्तु विद्यमानमित्याह किन्तु विधाया
एवेति, यत्र वैकल्यस्य रूपस्य चक्षुःमते चक्षुः तत्र मापरेणव्यवस्था तस्मात्ततोऽप्येव विधायि विधायि यदेवं यदेवं सव्यवस्था-
पयमिदं एवेतयो देहमरुण विधा वपारिमेवेताः परेप्रकाः तथितरेषां व्यपत्तयतीनमवयवम् सामान्यसमुदायविधेर्यावत् 30
चक्षुःमतेपराधारीति तदपिदेवेन वस्तु विधीयत यदि वस्तु स्वतरेव व्यापित विद्य-न युज्यत इति निष्कर्षा इति भाषा ।
निसमभिरुद्धार्थाह एव विद्यमानं विधीयति, अन्वयव्यवस्थायां व्यवस्थापयतिविधेयावैरं नियमो युज्यत इत्याहता प्रसिद्धि-
यत तथा एते विधिविधियन्त्रियुग्मादिमन्त्रविधोऽतर्गोपथाहभूतवदत्तां वक्ष्यमानं प्राप्तं तदव्यवहारं तत्र च यदि व्यपत्तय
स्वतरेन एव वदिरिहा व्यापारः स्वतःरूपावयवव्यवस्था, न सामान्य वयव समुदायो वा वपार्य इति नियमो विधीयत इत्येवं निय-

१ इति च क. व प्रत्युपपत्तयः न व्यवस्थापयति व्याप्तिरिति तद्वचनमिति । २ इति. अ. क. वे कथमभिरुद्धवत् ।

गम गुण संस्थाने, स्थावराः परस्परविशिष्टा गुणाः, सम्पत् स्वानात्, स च गुणः पर्यायः परितो गमनात् पर्यवो वा पूर्ववत् । एवास्तीत्यादिभ्यास्या गतार्थः ।

पृथक् स्वेन स्वेनार्थेन युक्तानि पदानि वाक्यम्, तथाप्यर्थो वाक्यार्थः, उपनिबन्ध-
नमस्य 'गोयम् । चतुर्विहं पण्यत् स जह्म-वर्ण्यवते रसवते गधवते फासवते (म० झ०
५०० उ० ५) वर्ण्यवन्त इत्यादिनिर्देशो मध्यम्यः संसर्गं परस्परसंस्पर्श एव वर्णादय इति ।

(पृथगिति) पृथक् एवापि वाक्यार्थः स्वेन स्वेनार्थेन युक्तानि देववत् । गमभ्याज भुजामित्तव
देववत्परिपश्येव वाक्यम् 'तथाप्यर्थो वाक्यार्थः, उक्तस्यात् समुदायासरतात् अस्म नपस्तोपनिबन्ध
नमार्पण्यते यतोऽस्य निर्गमः, तथाप्य- 'चतुर्विहं वं म्ते भावपरमाणु पण्यते' इति प्रथे व्याकरणं 'गोयम् ।
चतुर्विहं (पण्यत्) व जह्म-वर्ण्यवते रसवते गधवते फासवते (म० झ० उ० ५) इति वर्ण्यवन्त इत्यपि, म्यवे
१० वर्णादयेन वृत्ते [ऊनः] वृत्तेषोऽनेकेषां व्याख्या इति चेदुच्यते न केचित् किन्तु एव वर्ण्यवत् परस्पर-
वन्तः रसमन्वयस्या वृत्तः वर्ण्यवत्ताः, तद्वत् रसवत् रसवन्तो गन्धवत्ता गन्धवन्तः, रसवत्ताः रस-
वन्त इति मनुष्या निर्विष्टाः यस्याम्यतुष्टि संसर्गं, परस्परसंस्पर्श एव वर्णादय इति, 'भूमिनिष्ठाप्रसङ्गात्
मिक्त्वोऽपि विद्यमाने । संसर्गोऽस्ति विरक्षायां भवन्ति मनुष्याश्च ॥' तथाप्य-भूमि यपमात् गोमात् निष्ठायां
कटुतादर्थां व्यापारहासी प्रसंसायां-कृपायां लीलायां मिश्रयोग-धीरिणो वृद्धाः कण्टकिनो वृद्धाः,
१५ अतिशयिने क्लेशी मानी (महाभा अ० ५ पा० २ सू० १४) संसर्ग-वृष्टी कृत्री अस्तिरमात्रे-यवमवाप्तिः
मैत्र्येति तत्राय वर्ण्यवन्त इत्यादिनिर्देश मध्यम्यः संसर्गं अस्तिप्रत्यक्षेण व्याख्यायतेन तु इत्यपरमाव्य-
पेक्षो वा यथा 'यव पञ्चगवित्तव कृत्रवित्तव पञ्चगवित्तव । कृत्रवित्तवमय इति इतिवचनस्य एवं ॥'
(सम्पत्ति गतार्थः १२) इति पर्यायो मित्तमते किं तु मत्त-कृत्यव्याख्यानात् भावमात्र एवनेन गृहीतमिति ।

इत्याद्यं यद्वो नियमविधितया समाप्तः ।

२० मत्त निर्दिष्टे भावः । अर्थे हि नव वर्ण्यवित्तव-मत्त पर्यायिष्ठव्याख्याय-वाच्यावसिपति परितुक्तं सम्यक्
आगतुर्कृत्यं परितोऽन्य-सम्पत्तुक्तं पर्यव स एवास्तीति वक्तुं नववत् परितो पर्यायिष्ठ सम्पत्तुक्तव्यवस्थेयस्य
गुण तत्त्वैव सम्पत्तुक्तमन्वय सम्पत् प्रसङ्गात्, एवाप्येव गुण न सम्पत्तुक्तमन्वय वृत्तः स्वमेवेव मेघत् सर्वप्रमे-
मिष्टमेव सम्पत्तुक्तमन्वय-मन्वय तद्वत्त्वत् एवमेव परस्परविशिष्टा गुणाः सम्पत् प्रसङ्गात् परितो मन्वय पर्यव वक्तुं
इति भावः । अत्र वाक्यार्थं रसवत्-पृथगिति । समुदायासरतात् अस्तीति वक्तुं न तु पर्यवत्ता इति सम्पत्
२५ देववत् । गमभ्याज भुजामित्तव देववत्परिपश्येव वाक्यम् 'तथाप्यर्थो वाक्यार्थः, उक्तस्यात् समुदायासरतात् अस्तीति वक्तुं न तु पर्यवत्ता इति सम्पत्
तथाप्य- 'चतुर्विहं पण्यत् स जह्म-वर्ण्यवते रसवते गधवते फासवते (म० झ० उ० ५) वर्ण्यवन्त इत्यादिनिर्देश मध्यम्यः संसर्गं परस्परसंस्पर्श एव वर्णादय इति ।
म्यवे वर्णादयेन वृत्ते [ऊनः] वृत्तेषोऽनेकेषां व्याख्या इति चेदुच्यते न केचित् किन्तु एव वर्ण्यवत् परस्पर-
वन्तः रसमन्वयस्या वृत्तः वर्ण्यवत्ताः, तद्वत् रसवत् रसवन्तो गन्धवत्ता गन्धवन्तः, रसवत्ताः रस-
वन्त इति मनुष्या निर्विष्टाः यस्याम्यतुष्टि संसर्गं, परस्परसंस्पर्श एव वर्णादय इति, 'भूमिनिष्ठाप्रसङ्गात्
मिक्त्वोऽपि विद्यमाने । संसर्गोऽस्ति विरक्षायां भवन्ति मनुष्याश्च ॥' तथाप्य-भूमि यपमात् गोमात् निष्ठायां
कटुतादर्थां व्यापारहासी प्रसंसायां-कृपायां लीलायां मिश्रयोग-धीरिणो वृद्धाः कण्टकिनो वृद्धाः,
अतिशयिने क्लेशी मानी (महाभा अ० ५ पा० २ सू० १४) संसर्ग-वृष्टी कृत्री अस्तिरमात्रे-यवमवाप्तिः
मैत्र्येति तत्राय वर्ण्यवन्त इत्यादिनिर्देश मध्यम्यः संसर्गं अस्तिप्रत्यक्षेण व्याख्यायतेन तु इत्यपरमाव्य-
पेक्षो वा यथा 'यव पञ्चगवित्तव कृत्रवित्तव पञ्चगवित्तव । कृत्रवित्तवमय इति इतिवचनस्य एवं ॥'
(सम्पत्ति गतार्थः १२) इति पर्यायो मित्तमते किं तु मत्त-कृत्यव्याख्यानात् भावमात्र एवनेन गृहीतमिति ।

३५ इति नियमविधितया समाप्तः ।

१ सि० अ० उ० ५०० उ० ५ । २ सि० अ० उ० ५०० उ० ५ । ३ सि० अ० उ० ५०० उ० ५ ।

धुनाऽनुमानेन प्रत्याम्यते-स्वयं विनाशि पटादि, जातस्यात्, प्रदीपशिलावत्, अगामोऽपि
'जातिरेव हि भावानां विनाश इत्युच्यते । पश्चात् विनाशकभाषायां विनश्यत् कदाचन ॥

() तथा-'सुखदिकृष्टं मित्रेणमि उपादे अति कारणं । पटुणे कारणं
परिण अणरपु --- ॥ () इति, तस्मात् प्रतिक्षणमुत्पत्तरेष विनाशित्वं

१८ सिद्ध रूपादीनाम् सर्वेषु रूपादीनामभूततथार्थत्वाद्देष्टाभेदभयनाभाषसमुदायस्य कदाचिद्
भयनाभाषादस्यम्, यथा हि समुदायस्य दशाभेदस्य संप्रतिष्ठताः परमार्थताऽस्तत्त्वं तथा
रूपादेरपि रूपादिपरमार्थतया भवतोऽप्येकस्मिन् धर्मे न क्षणाश्वरप्रतीक्षण कदाचिद् भेदात्
रश्मिरूपकदाचिद्भेदादित्यर्थः, तस्योत्तररश्मिप्रतीक्षितस्यास्यद्वयमित्युक्तम्, ततोऽ-
त्यन्तमन्यत्वाद्वादिषत् ।

10 (कृपमिति) कृपमिदमवगम्यतश्च दृश्यमानेऽभिप्रायतो विनाशश्च स्वमेव विनाशः पटादे-
न तु तेन हेतुना विनाशिता इति, कोऽप्यनेन प्रत्याम्यते स्वयं विनाश इति, एतदनुनाऽनुमानेन प्रत्याम्यते-
कस्य विनाशि पटादि जातस्यात् प्रदीपशिलावत्, एतदनुमानमाधीभूतोऽप्यमागमस्यसंयत्नी-वपवा
'जातिरेव हि' इत्यादि, तथा-'सुखदिकृष्टं मित्रेणमि उपादे अति कारणं । पटुणे कारणं नति अन्त्युत्पदे
कारणात् () इति तस्मात् प्रतिक्षणमुत्पत्तरेष विनाशित्वं सिद्ध रूपादीनाम्, तथा हि ।

18 तदुक्तैर्ब प्रतिक्षणनदरणायां सन्नां रूपादीनामभूततथार्थम्, अभूततथार्थत्वात् समुदायवद्भासत्त्वमर्थस्य
रूपादेः तेन प्रक्षरेण-देष्टाभेदभयनाभयनाऽभ्यास-तदभूतमर्थतत्त्वं प्रतिक्षणनदरणायां उच्यते, यथा
चामुदायवद्भासादस्यम्, अस्मिन् । समुदायवत्, वद्वपाक्या-यथा हि समुदायस्येवमिति, रूपादित्वेन
सन्तो रूपादयो देष्टाभेदेन भवन्ति समुदायमात्मना न सन्ति, तथाभूतदेष्टाभेदभयनाभयनात् समुदायस्य
संप्रतिष्ठताः परमार्थतोऽस्तत्त्वात् तथा कदाचिदपि रूपादिपरमार्थतया भवतोऽप्येकस्मिन् धर्मे रूपादिपरमार्थतोऽ-

30 इति बहवः-कृपमिति । यदीकं मित्रायाः प्रतीपन्यमना मित्रतो मित्रावरात्रावर्धनेन स्वमेव कति केचन उच्यते-
वापेक्षिता तस्मादिति-सुखदिकृष्टं स्वमेव विनाशित्वमुत्पत्तरेण उच्यते-यत्तदनुनाऽनुमानेन प्रत्याम्यते-
विनाशित्वं मातु इति स्वमिप्रायवद्भासां तत्त्ववद्भासाव्यं अनामन्ती-जातिरेव इति उच्यते-केचन । कदाचिदपि स्वमेव
सुखदिकृष्टं इति । एवमप्रतिक्षणमुत्पत्तरेण विनाशित्वं वपादीनामिति देष्टाभेदेन स्वमेव अनामावात् समुदायनदरणायां
सर्वं वपादीनाम्-तदुक्तैर्बमिति अभूततथार्थम्-तथा देष्टाभेदेन स्वमेव अनामावात् समुदायनदरणायां
35 तस्मिन्नाह प्रतिक्षणमिति कदाचिदपि विनाशित्वं समुदायवद्भासाव्यं कदाचिदपि यत् । यथा समुदायो देष्टाभेदेन
स्वमेव अनामावात् तथा वपादीनाम्-समुदायवदिति । अनामावात्-रूपादित्वेनेति स्वमेव कदाचिदपि
भवतोऽपि देष्टाभेदेन स्वमेव अनामावात् तदुक्तैर्बमिति देष्टाभेदेन स्वमेव अनामावात् तदुक्तैर्बमिति देष्टाभेदेन स्वमेव अनामावात्

30 अस्मिन्नेव अनामावात् सति वपादय इति यत् । एवमवपादीनाम् उच्यते-वपादीनाम् देष्टाभेदेन स्वमेव अनामावात् तदुक्तैर्बमिति
कदाचिदपि देष्टाभेदेन स्वमेव अनामावात् तदुक्तैर्बमिति देष्टाभेदेन स्वमेव अनामावात् तदुक्तैर्बमिति देष्टाभेदेन स्वमेव अनामावात्

त्येष, स तु ध्वान्तरे न प्रतीयते, काष्ठो भेदात् पूर्वक्षणरूपादुत्तरक्षणरूपमभ्युपेय, एव रसाद्योऽपि, अतः काष्ठभेदमननाभावात् देशभेदमननाभावसमुदायश्च सन्ति, तस्य स्फुटीकरणार्थमाह-रसादिरूपकार्क-
भेदादित्यर्थ इति, तस्योत्तरकाष्ठाप्रतीक्षितत्वात्तत्वेभेदमित्यन्वयः बहु रूपम्, ततोऽन्ततमभ्युपेयत्वात्, रसादिवत् ।

तस्मान्यत्कमर्षितेन समर्षयितुमाह—

कृत्वा कल्पनया इत्थं स्याद्यदि स्यात् तद्यथाकम् तयाकम् तदूर्पं स्यात् द्वितीय 8
ध्वनाविषु न कदाचित्, इदन्तु तदभावपरम्पर्यापतितमसवेव समुदायवत्, यथा समुदायः
स्वरूपपासमेव क्पादीनामेव कल्पमपि, पृथक्स्थानवस्थितार्थत्वात्, अतो कम्, कपस्वरूपासत्
एवं नियमो नियमितोऽसत्त्वेन विशेषो क्पादिः ।

कृत्वा कल्पनया इत्थं स्याद्यदि स्यादिति, तद्यथा-यदि तद् यथाकम्-कम्-कम्-रसादि
व्यतिरिक्त रूपात्मकमेव कम् तस्येति-तुतिनेवात्मन्य कल्पेन तयाकम् तदूर्पं यदि स्यात् द्वितीयक्षणविषु, [न] 10
क्पाचित्-न कदाचित्पि भवतीत्यर्थः, यदि स्यात्तद्वदिति कृत्वा कल्पमुच्यते, न तु भवति प्रतिक्षणनधत्वात्,
किं तर्हि ? इदन्तु तदभावपरम्पर्यापतित-यथा-भवति तत्तत्क्षणेन क्षणे न भवति पुनरपि ध्वान्तरे भवेव
न भवति पुनरपि न भवतीत्येकमायपरम्पर्यायाऽऽप्रातत्वादसत्त्वे, समुदायवत्, तदुक्तस्फुटीकरणार्थमुप-
संहृतं स्याचनमाह-यथा समुदायः कल्पेणासमेव क्पादीनामिति दृष्टान्तः, एवं कल्पमपीति साम्प्रतिर्देशः,
असमेवति वर्तमानात् पृथक्स्थानवस्थितार्थत्वमिति हेतुः, प्रतिक्षणवृत्तत्वात् पृथक्स्थानवस्थितार्थत्वम्, अतो 15
कम्[म्,] कपस्वरूपासत्त्वेन नियमो नियमितोऽसत्त्वेन विशेषो क्पादिः ।

अथ किं विशेषस्यासत्त्वेन नियमः ? एष किमभाव एव ? ननुच्यते—

अभावायस्तु नियमः यच्चत् प्रतिक्षणमभर्नं तस्य तनु क्षणे क्षणे वृत्तमत्यन्ताभावविपरीत-
वृत्ति सत् क्रयमनर्थतायां स्यात् ? किन्तु नास्ति तत्, अत्यन्ताभावत्वात्, तदुपपद्यदिति
स्यादतः प्रतिक्षण न भवति न भवतीति विशेषाम्युपगमात् सोऽभावः सत्तर्पथः । 20

क्पादिरपीति । ततोऽत्यन्तमिति प्रबन्धकमेवम् क्पादि द्वितीयक्षणोत्तरक्षणोत्तरक्षणं निर्वं रसादिवदिति शब्दः ।
कल्पकमेव तावद्विस्तृतममेन समर्षयति-कृत्वा कल्पयेदिति । प्रतिक्षणमाभिमर्षं क्पादयमर्षयेति कृत्वा द्वितीयक्षणविषु-
विषु एवं कति तदूर्पमेव-प्रत्यक्षकल्पमिति-स्यात्-तत्तत्क्षणेति वक्तुं सत्त्वं स्यात्, न तु क्पादिवत्ता भवति तस्य-
इत्यत्र क्पादि रसविषयिण्यसत्त्वेनाह-यदि तद्यथा कल्पमिति । नकारेण यदि तदूर्पं स्यात्तदर्थं स्यादिति दर्शयति-यदि
स्यादिति । द्वितीयक्षणमाभिमर्षं प्रकल्पकमाभिमर्षं कति स्यात्प्रकल्पकत्वात् तदेवं तदूर्पमेवेति कृत्वा कल्पमिदमुच्यते न तु क्वं क्वं 25
तदूर्पं यद्वि प्रतिक्षणमाभिमर्षयति शब्दः । प्रतिक्षणमिदमिदमिदमेव च क्पादयमर्षयति-यत्तु अर्षयति प्रकल्पकमेव भवति रसाभ्युपेयत्वात्
एवं द्वितीयक्षणमेवपि एवमेवमिदमेव क्पादिरसाभ्युपेयत्वात् समुदायवत् क्पादीनां समुदायो हि नवमेवाममेव ता-
वतादिरपीति-इदमिति । रसादिरसत्त्वेन पृथक्स्थानवस्थितार्थत्वम् समुदायवत्तदुक्तमाह यथा समुदाय-इति ।
समिदमाद्यत् तदूर्पं तत्तत्प्रत्यक्षकल्पमिति-क्पादी प्रतिक्षणमाभिमर्षं कल्पनात् य हि न भवति न यद्वि प्रतिक्षणमाह-
प्रतिक्षणवृत्तित्वादिति । एवम् एवं क्पादिरसत्त्वेनाह-नियमो-प्रतिक्षण-क्पादि तत्तत् क्षणे निमित्तं स्यात्-अत इति । ननु 30
क्पादीनामनर्थक्येन नियमः य किमभाव एवेत्याह अभावायैति-इति । क्पादिर्हि तदुपपत्तिरसत्त्वात्तदुक्तमाह किन्तु तदि

समसता सम्बध्यते, वहिर्यत्वाङ्गुलीहोः, कस्यात्? अभावस्याप्रमत्तत्वात्, याव एव हि आभयो
मवितुमर्हति, एकाग्रविज्ञानपक्षादिसिद्धिचारस्य, इतरथा निरुपयोगी प्रागभाषप्रवृत्ताभावो न स्याताम्,
इतो च तौ, न हि माकमनाभिन्न प्रागभाषप्रवृत्ताभावो मवितुमुत्सहेदे, असिद्धिपक्षात्पक्षान्नाय
वेकप्रपञ्चात् स आभयोऽर्थ एतयोः, पूर्वमसङ्गमुत्पत्त्यवस्थायां सत्, पञ्चाशत्[व] सवितुम्मानत्वात्,
तदुपपन्नत्वात्, अर्थ इति नाभावमन्तरेणोत्सहते, अभाव इति भाषोपपन्नकमयोग्य, प्रतिषेधवाचि- ५
त्वात् सिद्धार्थ एव नासिद्धार्थविषयः ।

ननु रूपादिमाधोऽर्थः क्षणिकतायां सत्यामपि नाभायमन्तरेण नोत्सहते भवितुम्? न
नाभावा ननुपपदत्वात्, अत्राद्यावत् भाषादुपादेरन्यस्याभाव इति निर्देशो युक्तः । नन्वेव क्षणि-
कत्वादसत्त्वे क्यमुत्पत्ते पुत्रादौ पटादौ वाऽर्थे भूतमित्याश्वासः, वृषभूतपञ्चस्तेषु चानाश्रयाः?
अविषयत्वात्, नन्वविषय एवाय व्यपहारः, क्षणिकस्यासम्भवात्, नक्तवत्? एवमेव 10
च वैराग्यभावना घटतः, तदर्थभायमारम्भ इति गुणोपपन्नः ।

(नन्विति) ननु रूपादिमाधोऽर्थः क्षणिकतायां सत्यामपि रूपादिरथो भावो नामाप्रमत्तरेण
नोत्सहते—इत्यहत् एव भवितुम् न नामाधो [भावमन्तरेण] मवितुमुत्सहते, ननुपपदत्वात्पक्षान्नाय—
एवा आद्यप्रादन्त्यसामासस्य इति निर्देशः तथा रूपादेर्भाषान्प्रवृत्ताभाव इति निर्देशो युक्तः सत्यामेव
क्षणिकतायां न भवतीत्यभावाच्चितो भाव एव भवतीति भाषादुपादेरित्यसत् एवार्थत्वमाह—नन्वेवमित्यादि, 15
क्षणिकत्वादसत्त्वे क्यमुत्पत्ते पुत्रादौ पटादौ वाऽर्थे भूतमित्याश्वासः—अनेन महा कथं कथम्? वृषभूत-

वहिर्यत्वादिति समासप्रकारात्पक्षेतिरिक्तमार्गवतिपक्षकवाचिनाम् । ओऽन्त्यसार्थो भाव इति कथमित्याह अमा-
वकोति । यथा रूपादिर्यत्वादिचारस्य क्षणिकं व्यतिरिक्तं भावकं विज्ञानमात्रं इत्याह—एकस्यजेति । यथाधनो नाशे
न सातर्हि तुल्यत्वाच्च एव न स्यादित्याह—इतरथेति । भावसमाप्रत्यये प्रागभाषप्रवृत्ताभावानुवर्तिनिनाशस्यो न
साताम्, इहो च तामिति भावः । कथं तत्राभासतो न स्यादित्याह—असिद्धिपक्षात्पक्षादिति अनन्तरकम्— 20
असम्भवात्प्रवृत्ति, सिद्धिपक्षस्य सिद्धिपक्षात्पक्षान्नाय । सिद्धिपक्षात् स च इति । एतन्नोपपन्नगोऽर्थ एवैतरे । एवाभावस्य
वस्तु प्रागभाषे प्रवृत्त्यवस्थायां घटवति असत्पक्षेभाषादुपपत्त्यात्, एवाय असिद्धिपक्षमात्रत्वात् सत्येति नमर्हं ततो
सिद्धिपक्षस्य सत्येताद्युपपत्त्यात् पूर्वमसङ्गमिति । उत्पत्तिः पूर्वमित्याह । एवम प्रागभाषप्रवृत्त्येव पक्षस्य सत्येव
पुनराद्युपपत्त्योर्भावो भवतीति भक्तः । अतोऽपि नाभावमन्तरेण भवतीत्याह अर्थ इतीति । एवमभावस्योऽर्थे भाषोऽसिद्धि
सम्बन्धार्थ इति भावः । ओऽन्त्यसार्थो भावप्रतिषेधित्वात्तुल्येतिरिक्तमार्गवतिरिति सिद्धार्थमिव एव नासिद्धार्थमिव 25
इत्याह—अभाव इतीति । न भाषोऽन्त्यसार्थ इति भाषोपर्यं नमर्हं सिद्धिपक्षार्थं बोधवति तदैव भावप्रतिषेधेन नमर्हं
सत्तावतिर्यत्र इति स्यात्, न त्वसिद्धार्थं बोधवतीति भावः । अथ भाषोऽन्त्यमन्तरेण भवितुमुत्सहते अभावस्य न
असम्भवात् भवितुमुत्सहत् इत्याह—ननु रूपादिभाव इति । स्यात्ते—रूपादिरथ इति उत्तरवत्सार्थां एव तथाभास-
तितुल्यमालाभितुल्यत्वात् किं भाषोऽन्त्यमन्तरेण भवितुम् न नोत्सहते? किं—तद्वत् एवेति भावः । अभावस्य य भावमन्तरेण
भवितुमुत्सहते भाषोपर्यं—अन्त्येयम् प्रसिद्धाभावाविति कलावित्याह—न चाभाष इति । निरर्थकमाह अत्राद्यावदिति 30
प्रागभाषप्रवृत्तिः क्षणिकमिदोऽन्त्यमन्तरेण बोधते तथाऽभाव इति भाषादुपादेरन्य भाषोपर्यं नमर्हं बोधः तद्वत्प्रवृत्ताविति

स्यात्, अन्येष्व हि रूपापुत्तयमानं दृश्यते प्रत्यक्षेण पर, तद्यथा-बह्वीशोरे, यथा स्रोतसि
नद्यादीनां बह्वुदकमयान्यदेशागच्छति, गच्छन्तु गच्छेय, अथ च मन्त्रबुद्धः भ्रान्तस्य सन्ताने-अनपरे
स्रोतसि तदेवेति सिध्दाम्प्रत्यय उपजायते यथा सर्वरूपाणिपु ।

अत्राह—

अथ सन्तानपत् सूक्ष्मोत्पादविनाशयोरप्यन्तरे धस्तु दृश्येत, सन्तानमपि वा न दृश्येत
सूक्ष्मोत्पादविनाशपत्, अत्रोच्यते न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, यत्किं हि बुद्धिमान्धातुदकस्रोतो-
वद्वत्स्थानदर्शनमसत्तः सन्तानस्य, प्रत्यक्षं दृश्यमानत्वादथ वा न बोधम्, प्रत्यक्षस्य
प्रमाणास्तरेणाद्याभ्यत्पात्, तथा हि 'यद्यकस्मिन् क्षणे जातं' ॥ ()
इति, तस्मात् स्थितमेतत्त्वयिर्कं रूपादि बाह्यं धत्तिवति ।

अथ सन्तानवदित्यादि, यथा सन्तानोऽवस्थितो दृश्यते सोऽस्याद्विनाशयोरन्तरे तथा सूक्ष्मो-
त्पादविनाशयोरप्यन्तरे वस्तु-रूपाणि दृश्येत सूक्ष्मोत्पादविनाशो स्यान्तरेऽनुपपन्नममानसम्परेक्षेद्युभौ
स्याताम् इत्यादिविनाशपत्, सन्तानोत्पादविनाशपत्, सन्तानमद्यौ बोधोत्पादविनाशो स्यान्तरेऽनुपपन्नमर्थ-
व्यपरेक्षेद्युभौ स्यातामुत्पादविनाशपत्तया सूक्ष्मोत्पादविनाशपत्, अत्रोच्यते, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम
यत्किं हि बुद्धिमान्धातुदकस्रोतोवद्वत्स्थानदर्शनमसत्तः सन्तानस्य प्रत्यक्षं दृश्यमानत्वादेव वा न बोधम्,
न हि प्रमाणमेतं प्रत्यक्षमधिकमन्योपपन्नमिति प्रत्यक्षविकलं प्रतिपत्तुं बोध्यम् प्रत्यक्षस्य प्रमाणास्तरेण-
वापत्त्वात् तथा इत्येवस्मार्थस्य संज्ञापुपपत्त्यन्तरबाधिराधक्याह- 'यद्येकस्मिन् क्षणे जातं' ()

मिति श्लोका कपुत्तपिरेव विनाशकारणं न स्यात् द्वितीयकस्यपचक्षानरत् सदाऽऽभ्यान्मंभ स्यात्
विनाशहेतुमावाधिरित्युक्तम् न विवक्ष्य भवति, तस्मात्कालैव विनाशहेतुराभ्यान्तं वक्षिण्य एव बोधोत्प-
त्तिरप्यमिति स्थितमेतत्त्वयिर्कं रूपाणि बाह्यं धत्तिवति ।

प्रत्यक्ष एव सिद्धोत्पाद-अथ वेति । प्रबह्वुदकमिर्कं दर्शयति-बह्वीशोरे इति वदन्प्रमाणान्तरेऽपि असन्ताने
भ्रान्तस्य पुष्पस्य तदेवेतिप्रत्यक्षदर्शनस्य उपजायतं तस्यैव रूपावपि सिद्धेति चेति यावत् । ननु महाद्वारविनाशयोरन्तरे हि
सन्तानो व्याप्तिस्तु दृश्यतं दृश्यते चास्रोतस्यविनाशयोरन्तरेऽपि वस्तु दृश्यतं, अन्यथा तत्र सन्तानोऽपि न दृश्येतस्याद्वे-
शयेति । आशये-यथा सन्तानम् इति । एतदेव प्रमाणं दर्शयति-सूक्ष्मोत्पादविनाशाध्यामिति । स्यान्तरे
इति अत्रोच्यतेयमेवेति उपपन्नमन्योत्पादविनाशपत्त्यन्तरेऽपि वस्तु पक्षेऽनुपपन्नमन्योत्पादो स्यान्तरेऽनुपपन्न-

मनसम्परेक्षेद्युभौ उत्पत्तिर्मात्रं यदी स्यान्तरेऽनुपपन्नमन्योत्पादपक्षेऽपि स्यात् तदा उत्पत्तिर्मात्रमिति
वक्ष्येत् सन्तानस्योत्पत्तिरप्यमिति दद्यात् । अन्यथा त्रिपिण्डपुण्यमात्र-सन्तानमती वेति । न हि सन्तान-
पक्षमात्रम् अत्रोच्यतेप्रत्यक्षस्य भ्रान्तपत्तौ, कथं कथं उत्पत्तिरप्योत्पादपक्षस्य दर्शयति, न हि एते धर्मिन्यौ पुष्पस्य-
पुष्पवत्पत्तौत्पत्तौ धर्मनं कर्तुमिच्छन्तेन समाने-यं हि दृष्टं इति । प्रमाणास्तरेणाप्यनं प्रत्यक्षस्याह-यं इति ।
इतिप्रमाणमतीतरे उपपन्न-तथा धीति । यदीकस्मिन् क्षणे जातं न विनश्येत्तत्पत्तौ । नमस्तर्कं अथ

तस्य सादृश्यमन्ये यथा ॥ एतेन यदीयं सम्प्राप्यतं । मातृमय-यद्युत्पत्तिरेवेति । अत्रोच्यतेयमापि
उत्पत्तिरप्यमिति यदीयं कथं विनाशकारणं बाधं च एव विनाश उत्पत्तोरन्तरेऽपि वक्ष्यते वस्तुना कथंयदीयं तदेवेति
सन्तानमेव-यं वैतद्वैधमिति, अत्रोच्यते तदावस्थानस्य न च यदीयं- । नियमवति-तस्याऽन्तरेऽपि । एवम-तदा-

एताभ्यामेव महोत्पादभङ्गाभ्यां सन्तानजाभ्यां क्षणिकौ सूक्ष्मोत्पादभङ्गाभुनेयो,
तद्यथा—अन्ते क्षयदर्शनादादी क्षयोऽनुमीयते, प्रदीपशिलाद्यत्, तथा घटादिरपि, तथा बुद्धिरपि
क्षणिकेति, अयञ्च नयः प्रतिक्षणमन्यो भवक्षेप न भवतीत्यभ्युपगच्छति, अतो नियमोभयं
वाञ्छति, भावनिक्षेपविकल्पमनागमतो भावमुपयोगसङ्गतं वाङ्मयादि प्रतिपद्यते, उपयोगैव
भूतस्य नयस्यैकदेशत्वात्, पर्यायमूलनयमेवद्वैपा, परि समस्तादयते इति पर्यायाक्षरार्थः ८
त्वात्, स एवार्थोऽस्यास्तीति पर्यायार्थिकः, इन्द्राऽनि ब्रह्मेन्द्रा, पुरन्दरादित्यस्य त्वनवकाश
एव क्षणिकत्वात्, तज्जापत्यैव तज्जतत्वाविति ।

(एताभ्यामेवेति) एताभ्यामेव महोत्पादभङ्गाभ्यां सन्तानजाभ्यां क्षणिकौ सूक्ष्मोत्पादभङ्गा
भुनेयो, तद्यथा—अन्ते क्षयदर्शनादादी क्षयोऽनुमीयते प्रदीपशिलाद्यत्, तथा प्रदीपशिलोत्पत्तिक्रमवत्-
रन्य क्षीयमाणान्ते विहातेऽपि सर्वा क्षीयते, सा च क्षयान्तरावस्थाने सति न क्षीयेत् कदाचित्त्युक्तम्, 10
क्षीयते तु सर्वा, तस्यादावित आरभ्योपरतेऽनुमीयते, प्रत्यक्षैव वा, तथा घटादिरपि अन्ततः प्रवृत्ति
क्षीयतेऽन्ते क्षयदर्शनादिति, तथा बुद्धिरपि क्षणिकेत्युक्तं वस्तु नयमतेन, अमुना नय उच्यते—अयञ्च
त्यादि, अय नयः प्रतिक्षणमन्यो भवक्षेप[न] भवतीत्यभ्युपगच्छति, अतो नियम विद्वांसि नियमवति चेति
नियमोभयं वाञ्छति, निक्षेपवस्तुत्वे च भावनिक्षेपविकल्पमनागमतो भावमुपयोगे द्वायोपक्रमिकभाषमोद-
धिकं पारिजमिक वा भावमुपयोगसङ्गतं निष्ठानकमित् वाङ्मयादि प्रतिपद्यते, उपयोगैवभूतस्य नयस्यैक- 15
देशत्वात्, आगमव उपयोगैवभूतावेतिविध्यते 'यद्वयं अथ वस्तुभय एवभूतो विसृजेह' (अनु० १३९)
इति सामान्यसङ्ग्रहान्, पर्यायमूलनयमेवद्वैपा—[परि]समस्तादयते पर्याय इति पर्यायाक्षरार्थत्वात्, स

वद्विज्ञेयारम्भित्वान्नां सूक्ष्मोत्पादभङ्गाभुनेयानिज्ञाह—एताभ्यामेवेति । अनुमानमभ्युपगच्छति, यद्येवैव अन्ते
क्षयो द्रवत स च प्रतिक्षणं क्षयमप्यनेन न सम्भवतीति हत्वा क्षये क्षये निराधर्यविरहिते यथा प्रदीपस्य विज्ञा कम्पत
आरभ्यैव क्षये क्षये निराधर्यविरहिते एकैवा क्षयवतीति व्यतिरिक्ता भावः । एतन्तं पश्यति—यद्येति । 20
वचनमित् प्रकटयति तस्युपरतेऽनुमीयते—प्रत्यक्षैव वेति । एवं एवं एतावाः क्षयवतिव इत्याह—तथा घटादिरपीति
इति वचनस्यैवैवम् । तथा बुद्धिरपीति । अन्तरं पश्यति क्षणिकेति भावः । कोऽपि नय उच्यते इत्याह—अयं नय
इति । अय नयो निरम—निक्षेपे इत्यादिवाक्येन निषेधेऽभावात् न च नियमवतीति नियमोपपन्न उच्यते इति भावः । एत-
न्निष्कर्षान्ते हानमप्यर्थवत्तत्वात्—विज्ञेयपञ्चगुण्ये वेति । नामत्वापनाहम्यभावात्तद्विज्ञेयपञ्चगुणे वेत्येव सम्प्रक्षेपः । स
वाप्यतो नोद्यममतेवेति द्विविधा तत्रान्न नोद्यममते भववभ्युपेति माध—उपयोगे नोद्यममते नानव हानम् स च 25
द्वायोपक्रमिक औचित्यं पारिजमिके वा कोऽयं नयस्य विषयः उपपन्नसङ्गततावत्तत्वात्तद्व्युपगमात्, अयं हि निक्षेप
वर्तिते निरसीतां वदति वस्तु क्षणिकमभ्युपेति, निष्ठानविकल्पतावित्तिवत्तत्वां क्षणिकत्वात्, मानेऽनागम्यत इति निक्षेपवाचनमते
भावावेत्यर्थवत्तत्वात् इत्याह आगमव उपयोगेति । 'यद्वयं' इति वचनविशिष्टे क्षयनोपपत्ते तद्वयं किंवा उद्विग्नस्यैवभूत-
स्यमते, वस्तोमुपवाचोऽयमप्युपगच्छति अथवा अयं—तद्वयमेववस्तुतद्वयं व्यक्तवार्थं व्यक्तवार्थं तो च तो तुमवत्
व्यक्तवार्थं तुमवत्, तद्विषयवति नैवेद्येन स्वावति स नय एवभूत । सम्प्रत्येवार्थं सम्प्रत्ये निक्षेपवति । अतो वदन्तेव वत् 30
अयम्यवत्तत्वात्तत्वात् अथवा अयम्यवत्तत्वात् नयस्य वदन्तेवत्तत्वात् उच्यते एव वाच्ये नयस्येति व्यक्तवार्थवतीति भावः ।
नोद्यममते उच्यतेऽयमप्युपगच्छति पर्यायार्थिकमतेव इत्याह—पर्यायेति परि सामान्येनयते—पश्यति अन्तरं निराधर्यविरहातीति
पर्याय स पर्यायेऽस्यास्त्युपपन्नसङ्गत इति पर्यायार्थिक, उपयोगविकल्पवित्तिवोऽयं इति भावः । एतावतावेति निरर्हमाह—

वत्साक्यी विहितवत्तात् कृत[क] एव यस्तु, घटादिबस्तुबोधे, तदस्य-कृतकरणात् आरम्भमपि घटादिबस्तु-
बोधेति हेतुहेतुमज्जेनेतरम्भक्रियानिष्ठाः साधिया कणसहस्रैकत्वेनाह-एव च इत्यादि-आरम्भक्रियानिष्ठाः
पूर्वनिर्गृह्यबस्तुनिवन्धनाः, क्रियावत्त्वाद्युत्पत्त्य-अगत् इत्यागतवत्, कथाऽन्ते-विहितिकाले क्रियामयत्त वत्स्य
आरम्भमयाः, सा पूर्वनिर्गृह्यबस्तुनिवन्धना तथा प्रारम्भाधिक्रियाः ।

४ इतर आहे—

कृतः क्रिया क्षणिकवात् ! उक्तं हि—‘क्षणिकाः सर्वसंस्कारा बस्थितानां कृतः क्रिया ॥ मूर्तिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव बोध्यते ॥’ इति, अत्रोच्यते तिष्ठतु तावत् यद् व्यक्तं, क्षणिकशब्दार्थतत्त्वान्वीक्षणदेव क्षणभङ्गशब्दभङ्गः दृश्यते कर्तुम् क्षणिकसम्यक्त्ववस्थसंस्तिमस्तन्त्रं यदाविद्यमस्त्यमान्तस्य स्थितार्थाभावेऽभिधेयाभावप्रसङ्गात्, न हि क्षणिक-
 10 शब्दः क्षणेन स्वेन तद्वत्ता चार्थेन स्वामिना विनाऽर्थवान् यथा चैत्रेण स्वामिना दण्डेन स्वेन च विना दण्डिक इति दण्डो नार्थवान् इति सत्समवस्थानुद्भव्यार्थतद्वत्त्वार्थो भवितुमर्हति, इतरथा क्षणाऽस्यास्तीति क्षणिक इति न दण्डार्थो भवते ।

(कुत इति) कुतः किंवा धनिकत्वाद्-अन्तेऽपि च विचारः नाभ्युपगम्यते मया धनिकत्वाद्भ्यः कत्वात् प्रागुक्तविधिना किमङ्ग। पुनरुत्पन्नकल्पयवत्त्वात् अवशिष्टवत्त्वनभ्युपगमात् इत्थं 15 इतिविज्ञापक 'धनिकः सर्ववत्कारः' इत्यादिश्लोकः प्राग्भाष्यव्यापार्य इति न पुनर्भाष्यस्यते, अत्रोक्त्ये-
विद्वत्तावविद्यायि परम्प[त्]-[इत्यादि]नस्योक्त्यप्योक्त्यापि किञ्चाऽभ्युपगमायि वस्तुभ्यवसासिद्विक्रम
वा धनमज्ज्ञानावपत्तिरनसमर्थम् वत्तावत्तावत् किं तर्हि? धनिकस्यार्थवत्तावन्विद्ययादेव धनमज्ज्ञान-
वात्स्य यत्तः अस्मत् कर्तुम्, कस्मात्? धनिकस्यार्थवत्तावन्विद्ययादेव धनमज्ज्ञान-
विचारार्थाभावेऽभिप्रेत्याभाषयत्तज्ज्ञानं वदन्त्यसि-न हि धनिकस्यैव इत्यादि अप्योऽस्मात्सीति धनिकः, यथा

[illegible]

१३ इत्यादिवाचिनवर्गकेन विनाशोत्पत्त्यादिभिरनुपपन्नो नरत्त्वकत्वादिभिश्च कथञ्च कथञ्चो निर्वर्तत ए तावताद्यम् कथञ्च-
न्याकर्माद्येकवाच्यसि कथञ्चान्तो न केवलीत्याह-सिद्धन्तु तावद्विषयासीति । कथञ्चवाच्यो धर्मिक इति धर्मिधर्म्यमु-
त्पत्ति भूत इतिज्ञो इति उच्यते- 'इत्येक' इति तावताद्यः अत्रेति चञ्च कथाविषयकधर्म्यस्य प्रत्ययेत नरत्त्वञ्च । अत एव
वाच्यो, इत्येक धर्मिकधर्म्येन कथञ्च काच्यो धर्मिक सिद्धोऽर्थः प्रतीयते सिद्धार्थेनाथि तु तावत्कथन न कथञ्चनिधेयः सत्येताह
धर्मिकवाच्यार्थेति । एवं कथञ्चस्य इत्याह धर्मिकवाच्यमर्थेति कथञ्चवाच्यो धर्मिक सत्योऽस्त्यदितावत्कथनम् ।

३० व काकाभिमनय इत्यन्त्याभ्युपेक्षितान् ज्ञानी, ह्योऽप्यवस्थान् तं तद्वत्कामिनीयम् एव सिद्धार्थमात्रेण न युक्त इति भावः । ह्योऽप्यवस्थीति ह्यधिक इत्यत्र ह्यत्वं ह्यधिकभेदात् । ज्ञानी, तयोऽप्यवस्थेनैवा ह्यधिक इति न भवति तथा ह्यधिक इत्येव तं ह्यत्वं ज्ञानी ह्यवस्थ तयोर्वैवा नास्तीति तदा ह्योऽप्यवस्थीतीति । तदा तद्वत्कामिनीयम् इत्यत्र ह्यत्वं

अथ नृपः—

एतन्ते य इत्याहः स एवार्थः, तैव स एव क्षणिकः सत्यावतिरिक्तार्थसम्भवादि
मनिर्द्वं क्षणिकस्यार्थसमीकरणव्याख्याप्रवृत्तेन त्वया सत्येव विमाशितत्वात् न च स यस्य
क्षणाः न च योज्यौ क्षणः येन सम्बन्धात् क्षणोऽस्मास्तीति क्षणिक इत्यतः ततोऽप्यः अतः
साधनपरमविकृत इत्येतच्च न तुल्यपरिग्रहार्थात्, कारणेन कार्यमारमस्यकृत कार्येण
कारणमिति कतरस्य वचसा विशेषनिर्णयोऽस्माद्योगः ?

एव ते य उत्पाद्य इत्यादि, उन्मत्तप्रसूवारणं, यावदुत्पादसिद्धिर्वा[सो] सम्भवति, तत्रानिष्ठ
तदैव ध्मिकप्रकार्यसमीकरणस्यावश्यकत्वेन तस्या तस्मै विनाशितत्वात् कश्चित्ति उद्देश्यसि-न च
स यस्य क्षय इति न च सोऽर्थो वक्ष्येन क्षयेन तद्वत् ध्मिक उच्यते, यस्मिं दृष्टेनेव ध्मिकस्यैव,
10 तदैवेतेषां ध्मिकसिद्धिर्वा[सो] सम्भवति तेषां न च सोऽर्थो क्षय इति, सोऽर्थो क्षयो नास्ति, यत्रैव
ध्मिकस्यैव पदेन कारकव्यवस्थानीयत्वमाह, येन सम्भवात् क्षयेऽस्मादीति ध्मिक उच्यते ततोऽप्यः
अतः साधनवर्गविकल्पाद्भेदेन न, मुख्यपरिणामार्थत्वात्, ययं मूयाः कारणतः कार्यमात्मसात्त्वं तत्त्वविना
प्यतीति, एव मूयाः कार्येण पदविनाऽऽत्मसात्त्वं तत्त्वमाह इति कतरस्य वचसा भिद्येपरिणयोऽस्मादप्येतः

विद्येयमपि पात्रं नृणां—

18 ननु क्ववस्तुपादयत् भवन्न कारणं ब्रह्ममेव कार्यमात्मसत्करोति, तस्माद्भयता ब्रह्मेम

[illegible][illegible][illegible][illegible]

आह—

नन्वसहभक्तेऽपि पट्टी विकारविषया, प्रकृत्युपमर्दश्च विकारः, तथाचा—धानानां सक्त्याः, तण्डुलानामोदन इति, न ह्यत्र प्रकृतिरिषिकृत्यवस्थायामस्ति, अथ च प्रकृतौ पट्टी भ्रूयते धानानां तण्डुलानामिति पतदपि न, ब्रह्मपर्यायसहसृतेः, धानातण्डुलादिप्रकृतेरेष सक्त्योदनस्यादिविकारपरिणामात्तथाचस्थानात्, विनाशो घटस्य इव, तस्मात् स्वस्वस्थ-परित्यागत्वेराधिमार्ग्यतिरोभावौ सर्वमाधानमगः सहभाविनोरेव सम्बन्धादुपपद्यतेऽत्रापि पट्टी भावस्य व्यय इति भावो विधीयते भवक्षेप वर्त्तते बोधति वस्तुर्कं भवति, अतोऽप्यथा ह्यब्रह्मयोक्त्यादस्तिनाशयोर्वस्यवक्तव्यमिति भाव एव स नेति कुतोऽप्योत्पादो विनाशो वा !

(नन्विति,) नन्वसहभक्तेऽपि विकारविषया—विकारव्यवस्थ, प्रकृत्युपमर्दश्च विकारः, तथाचा—

- 10 धानानां सक्त्याः तण्डुलानामोदन इति, न ह्यत्र प्रकृतिरिषिकृत्यवस्थायामस्ति, अथ च प्रकृतौ पट्टी भ्रूयते धानानां तण्डुलानामिति, अत्र भ्रूमः पतदपि न, कस्मात् ? इत्यपर्यायसहसृतेः—ब्रह्म प्रकृतिर्धानातण्डुलादिः पर्यायेन विद्येतेन विकारेण सह वर्त्तते धानातण्डुलमितिप्रकृतेरेव सक्त्योदनानिविकारपरिणामात् तथातथा व्यवस्थानात्, किमिदं ? पतस्य विनाश इति, तथा सृष्टव्यस्यैव पिण्डसिद्धादिब्रह्मभविष्यमस्य रूपमिदं सहभाविष्यमस्य पतस्यैव कपाकत्वेन सूत्रात्मनः परमाज्वाविसृष्टावपरिणामव्यवस्थानान्तरेव वर्त्तयं
- 18 विनाशो घटस्येकेषुच्यते तस्मात्सहस्रपरिज्ञानादुपेयविधायितोभावौ सर्वमाधानमगः सहभाविनोरेव सम्बन्धादुपपद्यतेऽत्रापि पट्टी भावस्य व्यय इति भावो व्ययते भवक्षेप वर्त्तते वा बोधति वस्तुत्वनमसि इत्याद्यौपरिज्ञाननोत्पादव्यवस्थयोः अतोऽप्यथा ह्यब्रह्मयोक्त्यादस्तिनाशयोर्निर्वाचयोर्वस्तु अवक्तव्यमिति

ब्रह्मस्यवित्तैरपि सम्बन्धो दत्तते तथा बालानां सक्त्या तण्डुलानामोदन इत्यादि विकारं प्रकृत्युपमर्दश्च सम्पन्नः, निरवयव-
मिदमात्रं प्रकृतेरवयवस्य नञ् चञ्चद्वैर्महाति, महाति चर्चं आह्वयितुमयवौपवातमिति प्रतीतेरिदं च, एवञ्च सक्त्य नञ्
30 इत्यादी निरवयवस्य प्रकृतेरवयवस्यवित्तैरपि नञ् दत्तता इति च शेष इति सङ्गते—ब्रह्मसहस्रमभेदऽपीति । व्याख्ये-
विकारकस्तुनेति, वागस्तुल्यत्वात् नञ्तेनैवमिदंविशेषादिकमप्येतौ सक्त्योदनस्यैव देवाममात्रात् अतस्मादपि प्रकृतौ
पट्टी भ्रूयत इव न हि सत्तादित्येव बालादीनां कस्यचिन्म ब्रह्म इति शब्द । अत्रानुसृष्टिस्मृतिद्वयं, इत्यत्रापि
तथातण्डुलस्यैव ब्रह्मपर्यायसहस्रमभेदमिति व्यक्त्यादिसहस्रमभेदोत्पादो—ब्रह्मपर्यायैति, इयं बालातण्डुलादि,
पर्याय सक्त्योदनमिति उक्तो उक्त्यात्, न हि उक्तो साहचर्यादयै निरवयवविशेषादिसहस्रं विकारोऽप्यत्र विकारोति व्यत्येक
25 सम्पत्तौ कस्यचिदप्यस्यपि व्याख्ये सत्तादित्येवविशेषात् तस्यैवमभेदेरेव तथा तथा जीवस्यत इति सहस्रोऽप्योक्त्येति
मया । निरवयवमात्र—ब्रह्मस्य विनाश इति पिण्डसिद्धादिब्रह्मभविष्यमस्यपरिणामव्यवस्थानान्तरेव वर्त्तयं व्याख्ये विनाश उक्तते तस्यैवपरिणामाद्यै
कस्यचिदप्येव पदस्यैवविशेषादिसहस्रमभेदेति ह्यवयवस्यैवसङ्गतिरिति शब्द । तस्यैव सहस्रमभेदेरेव सम्बन्धे सङ्गुत्पत्ति-
र्भावस्य व्यय इत्यत्रापि भावव्यवस्थो ह्यवयवविनाश इति भावो भवक्षेप व्ययते वर्त्तते बोधति च इत्यादिसहस्रमेवेत्येतद्विना-
30 शयोर्वावित्तैव—अत्रा सहभाविष्योरेति । इत्यादीनामेव तु ब्रह्मपर्यायसहस्रमभेदोर्निर्वाचनेनासङ्गतेत्यो व्यक्त्येति वस्तुत्वेन
जन्यत्वं, नञ् सङ्गुत्पत्त्येवत्यो व्यक्त्ये वा वस्तु जन्य इत्याह—अतोऽप्यथा हीति । इत्यादीनामेव उक्तोर्देवमभेदे इत्यर्थः ।

ननुमेवाहमस्मेतत्, आद्य एवासीत् पशुत्वाभिमतो नास्ति, कुतोऽस्योत्पादो विनाशो वा धर्मो द्रव्यार्थसा-
मानो ? कपुप्यस्येव ।

तद्वैधर्म्येन द्रव्यार्थवाचिन एवोत्पादविनाशोपपत्तिप्रवर्धनार्थमाह—

भवन्ती हि मृत भवति उत्पद्यते तद्यथा शिवकस्य स्तूपक्रीभाकः सैव च मृत भवन्ती
भ्येति, स्तूपकस्येत्युत्पद्यमाना शिवकत्वाद्भ्येति, भवनादि भावः, भावस्य व्यय इत्यत्र भावः १
अस्योऽप्येव घटते नाम्यथा, एवन्तु स्वयोक्तो भावः स भाव एव न, पूर्वमभावात् पश्चाद-
भावात् पूर्वं पश्चादभावात् वर्ध्यापुत्रवत् ।

(भवन्तीति) भवन्ती हि मृत—द्रव्यार्थेन भवन्त्येव भवन्ती-स्वरूपमव्ययवन्ती भवत्युत्पद्यते,
तद्यथा—शिवकस्य स्तूपक्रीभाकः कदापि स्तूपक इति निर्वाहणम्, सैव च मृत भवन्ती भ्येति, तन्निर्वाहणं—
स्तूपकत्वेनेत्युत्पद्यमाना शिवकत्वात् भ्येतीति, भवनादि भावः, भावस्य व्यय इत्यत्र बोध्यं भावशब्दः 10
सोऽप्येवमस्मदुक्तद्रव्यार्थविषय एव घटते, यद्यर्थस्य व्यय कथ्यते, नाम्यथा—यस्त्वभवत् सपुत्राद्यद्वयं
वमेत्युत्पद्यते न भ्येति वा, एवन्तिव्याप्ति, इत्यमुक्त्यायेन स्वयोक्तो भावः स भाव एव न भवति, कस्मात् ?
पूर्वमभावात्—भवनाभावावित्यर्थः, भाव एव न नहि वर्धते, एवमेवो प्रत्येक हेतु, समुत्पत्तिरपि—तद्यथा—
पूर्वं पश्चादभावाविति, त्रयाण्यपि हेतूनां कस्यापुत्रवदित्येक एव दृष्टान्तः, स्वस्मतेनैव वा स्ते हेतवो
सिद्धाः, उत्पादकस्यैव उत्पत्त्यामुपगमात्, अतो भाव एव न स इति सावृक्तम् । 15

स्यात् प्रत्याशा वर्तमानक्षणे भावो भवितुमर्हतीति सापि न कार्यो, स्वतुल्लाह एव,
प्राक् पश्चात् मध्ये चाभावात्, त्वद्वचनादेव भावस्येति पटी यदि कर्तृच्छणा, स एव सत्त्वा-
त्त्वादाः भ्येति—किन्त्यपि न भवति इत्युक्तं भवति, यदि कर्मच्छणा, विनाशोऽकर्तृकः
केनोत्पादो निवर्त्येत्युक्त एव भावः, तस्मात्स एव न भवतीति मध्येऽप्यभावाः ।

(स्यादिति) स्यात् प्रत्याशा वर्तमानक्षणे भावो भवितुमर्हतीति, सापि ॥ कार्यो-मत्ताम्, 20
कस्याप्यवस्थायामसत्त्वात्, तद्यथा—यथा-स्वतुल्लाह एव, प्राक् पश्चादमध्ये चाभावात्, भाव एव न स

इत्यर्थः—आमोर्ध्ववर्धनोत्पादविनाशोपपत्त्येव इति प्रवर्धन इति—भवन्ती हीति । परं कस्यप्यवस्थायाम् शिवकस्य स्तूप-
कस्येत्युत्पद्यते सैव स्तूपकस्येत्युत्पद्यमाना शिवकत्वाद्भ्येति तेन तेन अवस्थेन भवनादेव हि उत्पत्तिर्भवति कथ्यते इत्यादिभ्यः
व्याप्तेरिति—द्रव्यार्थेन भवन्त्येवेति । भावस्य व्यय इत्यत्रापि तथा तथा मध्येव भावो द्रव्यार्थवित्त एव नाम्यथा व्ययः
पञ्चत्वं इत्यत्र—भावस्य व्यय इत्यर्थेति । कथ्यते नोत्पद्यत्येवो वा कपुप्यस्येत्युत्पद्यमाना भ्येति । तत्त्वमप्युत्पद्यते भावो
कस्याप्यवस्थायामसत्त्वात् एव न कथ्यते न हि स भाव उत्पत्त्याभिमतः पूर्वमपि पश्चादपि पूर्वं पश्चादपि वा कस्याप्युत्पद्यत्येव—
इत्यमुक्त्यायेनेति । हेतुमाह—पूर्वमभावाविति, उत्पादकस्यैव भावावित्यर्थः का केचन पूर्वं न भवति पश्चात् भवति पूर्वं
पश्चात् न भवति च भाव एव न भवति कस्याप्युत्पद्यत्येव—हेतुमाह—पूर्वमभावाविति । पूर्वमप्युत्पद्यत्येव
उत्पद्यत्येव स भवत्येवमवस्थेति—आत् प्रागादिति । वर्तमानक्षणे भावो भवतीति—तत्त्वमप्युत्पद्यते वा उक्तं, तद्यथापि तत्त्वमप्युत्पद्यते
कस्यापि—कस्याप्येति, प्रत्येकस्यैव पञ्चत्वं इत्यर्थः वर्तमानावस्थायामसत्त्वाभिमतः । तत्र च वर्धते—यथा स्वतुल्लाह 30

उत्पादितमेव, असंस्कृतप्रयत्नः यथा प्रतिस्त्वन्यामिरोषः, अप्रतिस्त्वन्यामिरोषः, व्यापारमिरोषप्रयत्नः बोध्य-
त्वाद्वापि यत् सद्यस्मिन्नावतितत्वात्संस्कृतं प्रयमिति संस्वाप्रयत्नात्प्रत्यक्षं सच नास्ति तच्च तथा
पटोऽपीति तन्मतेन चोत्पादविनाशमात्रात्मकत्वायान्तु निर्वाचनं—स्वित्वाप्यन्त्यायां तयोः उत्पादविना-
शोऽस्मात् प्रातः, यद्युक्तं तस्मैव चासी मास इति, एतदपि न किञ्चित् इत्युपक्रम्य उभयोऽप्यवश्यं
यावद्विप्रतिपेधाविति मथितेन मुख्यं मानितवदितवितिविप्रति स्विमेवोत्पद्यते विनश्यति चेत्तानि, योऽपि
श्लोकाः—‘क्षमिका’ सर्वसंस्कारः’ इत्यादिः सोऽप्येव पठितव्यः एतस्मात् स्मरणात्, इति शब्दस्य हेतुत्वान्तात्,
तथा—‘सर्वोऽप्यक्षमिका भावाः क्षमिकानां कृतः क्रिया’ पश्चात् स्वप्नात्प्रातः, कल्पमन्त्रादिनाशप्रतिपेधादन्त्यायां
श्लोकाः, तस्मात्—मन्त्राः बलूनीति पर्यायाः ते सर्वोऽप्यक्षमिकाः, स्विता क्रिया चोत्पत्तिविनाशात्मिकाया
सर्ववर्तमानक्रियात्मका इत्युक्तं एव, अतः स्विताक्रियाभ्यामक्षमिका इत्युपसंख्यार्थम्यावैव ।

तन्मन्त्रवदिति क्षमिकाः सुखत एवामुत्पादविनाशौ नैव स्याताम्, व्यापारस्विति- 10
रिक्तत्वात् सपुष्पवत्, यद्यक्षमिकाः तत् उत्पादविनाशासम्भवात्तदतिरिक्तत्वं, उत्पादविनाशा-
तिरिक्तत्वात् न स्यात् एव, सपुष्पवदस्यतानां कृतः क्रियेत्युक्तम्, सा हि युज्यते संवृत्त्यै-
वेति चेन्न भूतिर्येषां क्रिया सैव भवतीत्यन्युपगतेषु प्राक् व्यापाररिक्तता ब्रह्मार्थवस्तुनः,
भूतेरेव ।

(त्वन्मन्त्रवदिति) त्वन्मन्त्रवदिति क्षमिकाः सुखत एवामुत्पादविनाशौ नैव स्याताम्, 15
व्यापाररिक्तिरिक्तत्वात् सपुष्पवदिति क्षमिकाः तन्मन्त्रवदिति क्षमिकाः तन्मन्त्रवदिति क्षमिकाः तन्मन्त्रवदिति क्षमिकाः
सिद्धेऽप्यक्षमिका भावाः, अत्राह—यद्यक्षमिका इत्यादि बहिः किन्तोऽप्यक्षमिका भावः तस्मैवोत्पादविनाशौ न
वैयर्थ्याद्वापि सत् सत्यं नास्तिताः एवं श्लोऽपीतिमात्रं । बोध्यं प्रकाशयति—यद्यमिति । तन्मते न सिद्धे
कालात् उत्पादविनाशप्रत्येक एव काल निर्वाच्यमित्यह—स्वप्नमतेन चेति तस्मैवोत्पत्तेनासत्प्रत्येकमिति मात्रं ।
यन्मतेऽसत् प्राक् सिद्धमेवोत्पत्ते उत्पन्नं विनाशमिति विप्रपञ्चयते तस्मैव चासी मास इति यन्मतेऽपि तस्मैवोत्पत्ते 20
मतेऽप्यह—यद्युक्तमिति । अत्रायमप्यह—स्वप्नात् प्रातः कालात् एवं क्षमिका क्षम्यात्प्रयत्नो द्वितीयादिक्षमितात्मकानि
स्मृतवर्षादिना लना ज्ञेया क्षमिका सर्ववर्षात् नास्तितायां कृतः क्रियाः । भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं तेन चोत्पत्ते इ’ इति
यद्यपि ‘सर्वोऽप्यक्षमिका भावाः क्षमिकानां कृतः क्रियाः । भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं तेन चोत्पत्ते इ’ इति परमम्या ह्यह—
योऽपि श्लोका इति उपक्रम्य विनाशे न भवतीत्येतदर्थेऽप्यह—श्लोक इत्याह—उत्पद्यतेति । श्लोकं व्याचष्टे—उत्पद्य-
तेति । भावमात्रमक्षमिकं सिद्धिसम्भवात् सिद्धयैव विप्रपञ्चयतेऽप्यह—उत्पद्यतेति । श्लोकं व्याचष्टे—उत्पद्य- 25
एवमन्त्रवदोत्पादविनाशप्रत्येकमिति तस्मात् सिद्धिमन्त्रवदिति क्षमिका सिद्धं यद्यपि न च त्वन्मन्त्र-
इति मात्रं । तत्र मते तु मन्त्राः क्षमिका सिद्धिमन्त्रवदिति क्षमिका कर्त्तव्यामुत्पादविनाशौ स्यातामित्यह—त्वन्मन्त्रवदिति तदा-
मिप्रयत्नमिति । तदुच्यं हि व्यापारेण सिद्धा न त्वन्मन्त्रे न विनाशमिति न एवं बहिः याथा क्षमिकाः सुखत एवोत्पद्य-
न च सिद्धेऽप्यह—उत्पद्यतेति तस्मात् सिद्धयैव व्यापारमन्त्रवदिति क्षमिका भावा इत्याह—यद्य क्षमिकाः स्वरिति
एव क्षमिकानां कृतः क्रियात्मिका इति । ननु बहिः याथा सिद्धोऽप्यक्षमिका तदा सिद्धयैव तस्मैवोत्पादविनाशौ न भवतः 30
आमन्त्रं मन्त्रित्वं न कश्चित् क्रियाऽपि अतो व्यापाररिक्तो सिद्धो मन्त्रे वाप्यह, एवमोत्पादविनाशप्रतिपेधात्प्रत्येकमिति तस्मात्
चासी मास इति तस्मात् तस्मैवोत्पत्ते सिद्धौ क्षमिका एव मास भावस्य क्षमिके न तदुच्य-
मिति तदुत्पादविनाशप्रत्येकमिति कृतः क्रिया स्यात् एतावतामिति तस्मात् कृतः क्रियेत्युक्तं इति चहते—यद्यपि सिद्ध इति, एव

दुःख, एव भित्तिर्भाविर्भाविरोमायमात्रोत्पादविनाशश्चेत् नत् पठ्यते—‘नष्ट चेत्’ इत्यादिश्लोकः।
सोऽप्यकस्मात् खेदः ।

स्थितस्यैवोन्मर्दनमुत्पादो विशेषेणादर्शनं विनाशः, को नष्टाऽन्यस्तादृश्यात्मना ।
को नष्टः प्रपञ्चसाभावात्मको यस्य विद्मन्निमित्त्यते ? को विनाश्यति ? विनाश एव नास्ति
कृतोऽस्य हेतुर्यत् उच्यते ‘साध्य विनाशहेतुत्वमिति’ अपि च वयमित्यं पठ्यते, तद्यथा—
‘भवितुर्भाविप्रज्ञः को न चेन्नैव तथा भवेत्’ इति प्रतिपक्षसंस्पर्शविनिर्मुक्तो भाव एव भाव
इति निर्धार्यः, यथा हि भाव इत्यत्र स भविता, भूतोऽस्ति चेत् पुनरस्य तथाभवने
को विद्मन् ? यदि हि भावो भूतः कोऽस्योत्तरकाळमपि मयन विद्मन् ? सदा हि तेन भवता
भावेन भवितव्यम् न न भवितव्यं कदाचित्, ‘न चेन्नैव तथा भवेत्’ अयं पुनरेव नेप्यते
अतोऽसावमयनधर्मा ततश्चाधुनापि नैव भवेत् ।

(स्थितस्यैवेति) स्थितस्यैवार्थस्योन्मर्दनमुत्पादो विशेषेणादर्शनं विनाशोऽन्यथादर्शनं प्रान्ध
दर्शनम् को नष्टाऽन्यस्तादृश्यात्मना त्वमतः ? को नष्टः प्रपञ्चसाभावात्मको यस्यैव उच्यते विद्मन्निमित्त्यते ?
को विनाश्यति ? न कश्चिदपि भावो विनाश्यतीत्यर्थः, कस्मात्, विनाशाभावादेव एवत्सर्वमुन्मत्तप्रत्यय-
कालीकमविचारकम् अत आह—विनाश एव नास्ति कृतोऽस्य हेतुः । एत उच्यते—‘साध्य विनाशहेतुत्वमिति’,
अपि च वयमित्यं पठ्यते अष्टाश्वस्तु इतीयः पाठः महीसूत्रप्रज्ञः भूयताम्—तद्यथा ‘भवितुः’ इत्यादि
श्लोकः अस्य व्याख्या—प्रतिपक्षसंस्पर्शविनिर्मुक्त इत्यादि प्रख्यायित्वस्मरत् भाव एव भाव इति निर्धार्यः,
न प्रतिपक्षः क्षमिकः त प्रागभावाप्रपञ्चसाभावात्मक सत्सुख्य प्रतिपक्ष भवत्येव भवतीति निर्धार्यः क्व
निर्धार्यते ? यथा हि भाव इत्यत्र स भविता भूतोऽस्ति चेत् पुनरस्य तथा मयने को विद्मन् ? नास्त्येवमित्य-
स्याः तद्विकृतोति—यदि हि भावो भूतः कोऽस्योत्तरकाळमपि भवने विद्मन् ? सदा हि—पूर्वं पक्षाचदानीञ्च
विपक्षि कालेषु तेन भवता भावेन भवितव्यं न न भवितव्यं कदाचित् न चेन्नैव तथा भवेत्’ तद्व्याख्या— 20

नोत्पत्तिर्येवमन्यतः । उत्पत्तिरिति दर्शनार्थमेव दर्शनान्तरादिभिर्वाच्ये इत्याद्य दर्शनवच्छेदाद आनिनाय पूर्वोत्तर
विशेषादर्शनमेव विनाशविरोधानम्, यत्तु तद्यथा तदेवमप्येव न एव हि वर्तमानवपेव दर्शनमिति । एत पूर्वोत्तर
स्मरान्तरार्थमिति न हि निरन्तरमिति कदाचिन्मुपाय सम्भवति विरोधाभावात् स्वादुर्गतिः तद्यथा प्रपञ्चात्म्यप्रत्यये
विनाशोऽस्ति न वाऽऽनन्तरावस्थाना भेदादस्ति नर्त्तं विद्मन्मया भवितव्यमप्येव—स्थितस्यैवेति । व्याप्य—स्थितस्यै-
वाप्येति अत्राहो वर्तमानविशेषेव दर्शनम् विशेषेणावस्थानमन्यथा दर्शनं प्राप्तरूपं वा विनाश न तदन्तरादर्शनं 25
तथा वाऽऽनन्तरावस्थाना भेदा न कोऽपि न वा प्रपञ्चाभावावपेव विनाशसकलमन्तरादस्ति तेन विनाशे विद्मन्मया स्थात्
विनाशभावादेव विनाशमिति न कश्चिदस्ति तस्मात् नष्टा चेन्नैवमिति क इत्यादिप्रमाणे त्रयेवेति मयः । विनाशाभावेन
उत्पत्तिरित्याह त्वनाऽप्युच्यते ‘साध्य विनाशहेतुत्वमिति’—विनाश एवेति । एवम नष्टा भवितव्यमिति तद्व्याख्या-
प्रत्ययः । आदिषु क्वच कदापि पाठः—अपि चेति । मनुष्यादिषु क्व न त्वैव तथा भवेत्’ इति सदा आदिषु पाठः ।
एव व्याप्ये—प्रतिपक्षेति इत्यादिपक्षे तदुक्तो विद्मन् भाव एव भावो भवति, न भावस्य कश्चित् प्रतिपक्ष इति । प्रागभावा- 30
प्रपञ्चसाभावादेव विनाश तस्मात् स त्वप्रतिपक्षकमिति तद्व्याख्या-विनिर्मुक्तं तथा भवत्येव भवति कदाचित्पि न न भवति, न
दोषा भवितुर्भावात् पूर्ववदेव कश्चित्प्रतिपक्षेति मयः । एवमेव व्याप्ये—यदि हि भाव इति एवम विपक्षि कालेषु भवत्येव
मयस्तथाभावात्, पूर्ववदिति मयः । विपक्षे दोषमाह—न चेन्नैव तथा भवति । तस्य भावमाह—अयं पुनरित्या

अथ पुनरित्यादि अथैव नेत्यते—अधुना भवितुमात् त्रिष्वपि कालेषु भवत्येवेत्यतोऽसाधनमनयमा, तदव्या
मरनधर्मत्वाधुनाऽपि नैव भवेत्—इदानीं भवितुमेव दृष्टः स नैव कदाचित्पि भवेत् तदाधुनात्वेन
प्रपुनरित्याद्यापनमिच्छतेव ।

इतरेषामतः—

५ अस्ति भवने विप्राः स्वयं विनाशो वा कः कस्य विनाशहेतुर्येति निदर्शयौ वैशेषिक्ये
म्यात् घटादीनामस्माद्यभिधातो विनाशहेतुः अप्रिसंयोगः पार्थिवानां क्पादीनामपात्र
तत्त्वश्रिष्ये विनाशोऽश्रिष्येऽवस्थानमिति, यौशोऽपि 'जुहुक्वित्तं मिच्छेमि' इति तत्र
साध्ये विनाशतत्त्वे स्था' अन्त्यतरासिद्धे कथं निर्धार्यमयं हेतुरेवेति, अस्ति विशेषहेतुसंज्ञित
स्ति पश्चादमहणादिति ।

१० (अस्तीति) अस्ति भवने विप्राः, यौशोऽपि वैशेषिक्ये यथासंख्य कस्य विनाशो विनाशहेतुसंज्ञितमिति न
वाक्यत्वात्, वस्मेव वृष्ट्यामा यथा कः कस्य विनाशहेतुर्येति निदर्शयौचिति अस्त्वमित्यभिप्रायः, वैशेषिक्ये
म्यात् यथा घटादीनामस्माद्यभिधात इत्यादि पूर्ववत्त्वत् निर्द्देशो गत्यर्थः, यौशोऽपि 'जुहुक्वित्तं मिच्छेमि'
इत्यादि ज्ञप्तेन न विनाश इति म्यात् तन्मेवमुक्तदुर्धर 'साध्ये विनाशतत्त्वे स्था' इत्यादि क्षमिक्यादी म्यात्त्वं
जातस्य स्वयं विनाशः प्रागभावात्तत्त्वाभावात्कथं इति, ययं तु म्याः प्रसिद्ध इत्युक्त्यामेव, वैशेषिक्ये
१५ म्याः तेषां म्याभिधातिसंयोगादिषु घटपार्थिवकालेभ्यः विनाश इति ययं म्याः स्वमेव प्रसिद्ध इति
तथा कः कस्य विनाशहेतुसंज्ञितमिति निर्द्देशो गत्यर्थः अन्त्यतरासिद्धिमुदाहरणमाह—तस्मिन् सति पश्चादमहणादिति
पूर्ववत्त्वमाहवाचनमुक्तम् ।

हीति अतः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः
२० तथा—अतः कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः
२५ पीति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः
३० ययं कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः अस्ति कस्य विनाशहेतुः

तत्रोक्तं इत्युच्यते—

इदमसंज्ञापकं स्वयं विनाशोऽपि हि भावेऽकृतके कमनियमप्राप्तवृत्तौ प्राग्वह्यो घटभावः
कपाळत्वेनाविर्भवस्तितोभवंश्च घटत्वेन न गृह्यते कपाळत्वेन गृह्यते, अतः सिद्ध्यत्येयास्मत्तेन
घटपार्थिव्यकपाद्युदकानां तिरोभूतौ तेन रूपेणानुपलब्धिः, कथं कृत्वा ? यथासंख्यनिर्देशा हि
मृदुपादयाः, उभयेऽपि शिथिलकृत्या समन्ते, स्वेन रूपेणाविनष्टाः। तत्तत्स्वभावभूतेरेव पिण्डत्वेन
हीनाः, कर्तृप्रत्ययवशाद्योत्पन्नाः स्तूपकत्वेन स्तूपक इत्युच्यन्ते, अविनाशविप्रत्ययवशाद्वा कपा
लानीति, सर्वज्ञो हि तथा तथा पश्यति, अतस्तस्य शिथिलकवेरग्रहणं न स्वयमभावाद्भिनाशाद्वा ।

इदमिति । इदमसंज्ञापकं यस्मात् स्वयं विनाशोऽपि भावे—स्वयं विनाशो हि मयस्माभिर्भावस्तिते-
मावात्मकः प्रसिद्धो मास कथं, स बोध्यः। यथावेदादिकृतकः तस्मिन्नाकृतके भावे कमनियमप्राप्तवृत्तौ
कमेव नियमा कमनियमा, कमनियमेन प्राप्ता वृत्तिर्यस्य सः कमनियमप्राप्तवृत्तिर्मात्रोऽकृतको सृष्टिपक्षिककथा 10
तत्पक्षिकमेव नियता च वृत्तिः प्राप्यते पिण्डाच्छिद्यकः, शिथिलकत्वात् स्तूपक इत्यादि स्वयमेव, कर्त्ता हि
कारकान्तराण्यपि नियतसृष्टिपक्षिकमृदुदकानां विरूपाणि कमेव भवन्त्येव भवन्ति, तस्मिन् कमनियम-
प्राप्तवृत्तौ भावे प्राग् दृष्टो घटभावः कपाळत्वेनाविर्भवस्तितोभवंश्च घटत्वेनास्माभिधातानिनिमित्तमवनप्रकारेण
न गृह्यते घटत्वेन कपाळत्वेन गृह्यते अतस्तेषां सिद्ध्यत्येयास्मत्तेन तिरोभूतावग्रहणं घटपार्थिव्यकपाद्युद
कानाम् तेन रूपेणानुपलब्धिर्विनाशो विद्येतेष्वग्रहणमन्यवशेषकधिरैवास्तुपलब्धिरिति तत्र मयनामसः 15
कथं कृतेति, व्याकरण—यथासंख्यनिर्देशा द्विभ्यामिति सूचिति त्रयार्थपक्षेकपादेकसंख्ययोच्यते कृमादय इत्या
दिर्भावस्तितोमात्रपार्थिव्यमवनमेवात् बहुत्वसंख्ययोच्यते, यन्तेऽपि शिथिलकत्वात् समन्ते स्वेन रूपेण चाविनष्टाः,
कपादविनष्टा आरमेनेति इति चेत्, तत्तत्स्वभावभूतेरेव—तेन वि[दा]स्माभिधातानिस्वरूपपक्षेण स्वभावेन

द्विभुवः सिद्ध एवेति यावत् । इत्युच्यते। कथं प्रतिष्ठापनचक्रम्। तस्मात्तत्तत् कपाद्व्यवस्थापनचक्रम्—इदमसंज्ञापकमिति ।
आभिर्भावस्तितोमात्रात्मकः प्रसिद्ध एव विनाशो यथागाम्, आभिर्भावस्तितोमात्रात्मकत्वादेवाकृतकः, अकृतकत्वादेव मृदादिनामा 20
कमेव सिद्धेन च घटतस्मात्तेन स्वाकृते—यस्मात् स्वयं विनाशोऽपि ति । अतस्ते भावः कमेव सिद्धिर्भवत्यकृतकत्वात्तस्मात्तस्मा
निर्या वृत्तिः प्राप्तेति कमेव विनाशिककः। तत्तत् स्तूपक तत्तत् स्वभाव इति हि सर्वज्ञो—कमनियमेति । कारकान्तराण्यपि
स्वरूपकानुपलब्धिर्वाकृतिकरूपाणि भवन्त्येव तेन च मयस्मिन् कमनियमेन स्वरूपेण भवत्यकृतकत्वात् पिण्डादिप्रकारिभ्यस्तस्य
कारकान्तराण्यपि नियतसृष्टिपक्षिकमृदुदकानां विरूपाणि कमेव भवन्त्येव भवन्ति, तस्मिन् कमनियम-
प्राप्तवृत्तौ भावे प्राग् दृष्टो घटभावः कपाळत्वेनाविर्भवस्तितोभवंश्च घटत्वेनास्माभिधातानिनिमित्तमवनप्रकारेण
न गृह्यते घटत्वेन कपाळत्वेन गृह्यते अतस्तेषां सिद्ध्यत्येयास्मत्तेन तिरोभूतावग्रहणं घटपार्थिव्यकपाद्युद
कानाम् तेन रूपेणानुपलब्धिर्विनाशो विद्येतेष्वग्रहणमन्यवशेषकधिरैवास्तुपलब्धिरिति तत्र मयनामसः 15
कथं कृतेति, व्याकरण—यथासंख्यनिर्देशा द्विभ्यामिति सूचिति त्रयार्थपक्षेकपादेकसंख्ययोच्यते कृमादय इत्या
दिर्भावस्तितोमात्रपार्थिव्यमवनमेवात् बहुत्वसंख्ययोच्यते, यन्तेऽपि शिथिलकत्वात् समन्ते स्वेन रूपेण चाविनष्टाः,
कपादविनष्टा आरमेनेति इति चेत्, तत्तत्स्वभावभूतेरेव—तेन वि[दा]स्माभिधातानिस्वरूपपक्षेण स्वभावेन

द्विभुवः सिद्ध एवेति यावत् । इत्युच्यते। कथं प्रतिष्ठापनचक्रम्। तस्मात्तत्तत् कपाद्व्यवस्थापनचक्रम्—इदमसंज्ञापकमिति ।

मा कार्यः । किं तर्हि ? विष्णुविमङ्गान्तापासिनः सर्वेऽप्येऽपि वस्तुवापुद्गाहोऽप्युद्गाहेन तुल्या आर्हता येनानुपवर्ति, वस्तुद्गाहस्यानेकान्तत्वापत्तेः । तत्र तेषां पूर्वोक्त्युपगमे किं तेषां [इ]त्यस्य प्रेक्ष्यात्मन आधा-
सकरमिति तद्वत्सतर्कनावात्माधासकरमिति तद्वत्सतर्कनावात्माधासनं कुरु भूतिं भावम् ।

अन्तरापीवनपदार्थेन वावद्वाचयामः सयथा—

येष्याहुः राशिवदिति, एष श्लोकः साङ्ख्य एष नैकान्तार्थत्वात् 'शक्यन्तरत्वतादात्म्या-

न्यानन्यत्वप्रकल्पना ।

॥ इति शक्यन्तरं नरादिषु प्रत्येकमसत् सेनायां समुदितनरादिषुतुरङ्गत्वां दृष्टं तदात्मना सेना तु प्रत्येकमिति तयोः समुदायिसमुदाययो रेकत्वनानात्वे धादिनाऽङ्गीकृते ब्रह्मार्थपर्यायार्थानुपातः कृतो भवति, नरादिष्वमाभ्यतादात्म्येऽपि च सेनाऽप्यपि, तत्समुदायमात्रत्वात् वदामप्रत्वात् भवनसामान्यस्य क्परसार्थान्तरत्वत्, तस्मादेव प्रागेव न्यायस्तथाया 'नृत्वात् ॥ इति । II

येष्याहुः राशिवदित्यादि एष श्लोकः साङ्ख्य एष, नैकान्तार्थत्वात्, तद्वत्सामान्यमाह—
'शक्यन्तरत्वतादात्म्ये'त्यादि सेनायां भाविते सर्वदृष्टान्तेषु राशिधर्मादिष्वपि भवितुमेव भविष्यतीति वाच्यार्थः, शक्यन्तरं नरादिषु प्रत्येकमसत् सेनायां समुदितनरादिषुतुरङ्गत्वां दृष्टं प्रवर्तयितुमिच्छन्तम्, तदात्मना सेना तु प्रत्येक, ताम्येव हि नरादिवृत्तिं सेनेति तेनैव तयोरेवविसेनाकथयन्तुनोः समुदायिसमुदाययो-
रङ्गीकृतोरेकत्वनानात्वे भाविनोद्गाहयताऽङ्गीकृते, तद्वत्कीकरणात् ब्रह्मार्थपर्यायार्थानुपातः—इत्यनयात्मकः ॥

कैव विष्णुविमङ्गान्ताप्येतादृशमपि वस्तुवापुद्गाहोऽप्युद्गाहेन तुल्या आर्हता येनानुपवर्ति, वस्तुद्गाहस्यानेकान्तत्वापत्तेः । तत्र तेषां पूर्वोक्त्युपगमे किं तेषां [इ]त्यस्य प्रेक्ष्यात्मन आधा-
सकरमिति तद्वत्सतर्कनावात्माधासकरमिति तद्वत्सतर्कनावात्माधासनं कुरु भूतिं भावम् ।
येष्याहुः राशिवदिति, एष श्लोकः साङ्ख्य एष, नैकान्तार्थत्वात्, तद्वत्सामान्यमाह—
'शक्यन्तरत्वतादात्म्ये'त्यादि सेनायां भाविते सर्वदृष्टान्तेषु राशिधर्मादिष्वपि भवितुमेव भविष्यतीति वाच्यार्थः, शक्यन्तरं नरादिषु प्रत्येकमसत् सेनायां समुदितनरादिषुतुरङ्गत्वां दृष्टं प्रवर्तयितुमिच्छन्तम्, तदात्मना सेना तु प्रत्येक, ताम्येव हि नरादिवृत्तिं सेनेति तेनैव तयोरेवविसेनाकथयन्तुनोः समुदायिसमुदाययो-
रङ्गीकृतोरेकत्वनानात्वे भाविनोद्गाहयताऽङ्गीकृते, तद्वत्कीकरणात् ब्रह्मार्थपर्यायार्थानुपातः—इत्यनयात्मकः ॥
कैव विष्णुविमङ्गान्ताप्येतादृशमपि वस्तुवापुद्गाहोऽप्युद्गाहेन तुल्या आर्हता येनानुपवर्ति, वस्तुद्गाहस्यानेकान्तत्वापत्तेः । तत्र तेषां पूर्वोक्त्युपगमे किं तेषां [इ]त्यस्य प्रेक्ष्यात्मन आधा-
सकरमिति तद्वत्सतर्कनावात्माधासकरमिति तद्वत्सतर्कनावात्माधासनं कुरु भूतिं भावम् ।
येष्याहुः राशिवदिति, एष श्लोकः साङ्ख्य एष, नैकान्तार्थत्वात्, तद्वत्सामान्यमाह—
'शक्यन्तरत्वतादात्म्ये'त्यादि सेनायां भाविते सर्वदृष्टान्तेषु राशिधर्मादिष्वपि भवितुमेव भविष्यतीति वाच्यार्थः, शक्यन्तरं नरादिषु प्रत्येकमसत् सेनायां समुदितनरादिषुतुरङ्गत्वां दृष्टं प्रवर्तयितुमिच्छन्तम्, तदात्मना सेना तु प्रत्येक, ताम्येव हि नरादिवृत्तिं सेनेति तेनैव तयोरेवविसेनाकथयन्तुनोः समुदायिसमुदाययो-
रङ्गीकृतोरेकत्वनानात्वे भाविनोद्गाहयताऽङ्गीकृते, तद्वत्कीकरणात् ब्रह्मार्थपर्यायार्थानुपातः—इत्यनयात्मकः ॥

तेषामेव भेदाद् इत्यादीति, यथाऽतीतनये रूपविसमुदायमात्रं तत्त्वमिति समुदायो रूपादीनां विद्येताम् सामान्यमुपपद्यते, यो न विद्येयवाद्यसाधितिं विरुद्धः, तथेहापि पञ्चानं तत्त्वानां समुदायं सामान्यमेवेति निरुद्धत्वं ज्ञायते सैद्धांत्येति वस्तुमयमिच्छंतिरप्यमाद्योऽस्तिषि ।

किञ्चान्यात्—

- 8 औदासीन्याच्च तत्त्वेषु मिथ्याभिनिवेद्यात्त्वमुदाहृत्यापिते ज्ञानमुदाहृत्यात्मकमात्मानं पश्यसि तस्मात् सादात्म्यवाक्यमन्तरोद्गाहपुरस्कृतसामान्यविद्येपोषात्मकस्यानतिक्रमात् सैद्धांत्यसत्त्वापत्तिः वस्तुवादित्वात्, एवं शेषपादेऽप्यपि स्याद्वाद् एवापचयते यदात् तत्र तत्र तथैव बोधितमित्यर्थं प्रसङ्गिन्याः संकयायाः ।

औदासीन्याचेत्यादि तत्त्वपरीक्षानाशयान् मिथ्याभिनिवेद्यात्—महमस्मि तत्त्वदर्शिताभ्यामिह-

- 10 नाहं तत्त्वः । तदुद्गाहप्रसिद्धे ज्ञानमुदाहृत्यात्मकं आहृत्यनिरूपितम् सुखी दुःखी रजो विप्रो वाऽस्मी-
न्मात्मानं पश्यसि, तस्मात्सादात्म्यमन्तरोद्गाहपुरस्कृतसामान्यविद्येपोषात्मकस्यानतिक्रमात् रूपविसमुदाय-
मात्रवादिनोऽपि सैद्धांत्यसत्त्वापत्तिः वस्तुवादित्यादि सापेक्षम् एव शेषपादेऽप्यपि तद्विद्ये, एव शेषेषु
पुरुषवादेऽपि आहृत्य परापचये वक्ष्यात् तत्र तत्र तथैव बोधितमित्यर्थं प्रसङ्गिन्याः संकयायाः, किमुदृष्टत्वे
विरयोऽस्तु वादात् पञ्चान्तनिवृत्तपुरस्कृताया वस्तुवादायमुपमायाः, सम्पत्त्यामायात् ।

- 12 किं तर्हि ?—

- एवमुक्तं गृह्यतां निःश्रमावमिदं सर्वं सुषोम्नतादिबत्, सुषोम्नतस्थानीया एव हि रक्त-
त्रिहृद्महाः पापमिनाः तद्वत्वात्कारप्रकल्पनानुपासितिविज्ञानत्वात् तद्वत्तत्त्वामाभ्यन विज्ञानकल्पि-
ताकारसुषोम्नतादिविज्ञानविषयबत्, किमपि किमपीत्यामासात् परमावर्तो नास्ति कश्चिदाकारः
शून्यं वैः स्वैराकारैरिव गृह्यमाणमपि मुक्ता प्राहकारपरिप्लवाद्वाद्वाकारान्तेः शून्यगृह्यत्वं
20 प्रवेष्टृत्वादर्तिर्नन्तु कस्योत्पादाविरहितं कस्यचित्तु म्यायम् ।

(एवमिति) एवमुक्तं गृह्यतां निःश्रमावमिदं सर्वं सुषोम्नतादिबत्, यथा सुषोम्न संवृत्तमपि

- किन्तु इति पूर्वोक्तिः—यथाऽतीतमय इति, एवमप्यन इत्यर्थः । तदुद्गाहप्रसिद्धे पश्यकल्पसमुदाय एव आहृत्यत्मकस्यै-
व सुखी दुःखी वाऽस्मीति मात्मानं पश्यसि तद्वत्तत्त्वामाभ्यन विज्ञानकल्पिताकारपरिप्लवाद्वाकारान्तेः शून्यगृह्यत्वं
औदासीन्याचेति । व्याप्ये—तत्त्वपरीक्षेति । एवमपि तं वस्तुवादि कथेय एव सैद्धांत्येति पश्यकल्पसमुदाय-
25 तत्त्वामाभ्यन विज्ञानकल्पिताकारपरिप्लवाद्वाकारान्तेः शून्यगृह्यत्वं एवमिति । एवमपि तं वस्तुवादि कथेय एव सैद्धांत्येति पश्यकल्पसमुदाय-
प्रसृतमप्यन इत्यर्थः । यथा सैद्धांत्यसत्त्वापत्तिः सापेक्षम् एव शेषपादेऽप्यपि तद्विद्ये, एव शेषेषु पुरुषवादेऽपि
एवमिति । कथमेवमपि तत्र तत्र तथैव सैद्धांत्यसत्त्वापत्तिः इति विद्ये पञ्चान्तनिवृत्तपुरस्कृताया वस्तुवादायमुपमायाः
वस्तुवादाय कल्पम्, अत्र किञ्चाप्यम् विरयोऽस्तु वादात्, सम्पत्त्यामायात्—एवं शेषेष्विति । एवमपि
एते पञ्चान्तनिवृत्तपुरस्कृताया वस्तुवादाय कल्पम्, अत्र किञ्चाप्यम् विरयोऽस्तु वादात्, सम्पत्त्यामायात्—एवं शेषेष्विति । व्याप्ये
30 एव सुषोम्नतेति । इति हि धर्मापेक्षया नास्ति पश्यकल्पसमुदायपरिप्लवाद्वाकारान्तेः शून्यगृह्यत्वं इति ज्ञाय-

इत्यत्र स्व इत्याभावे क दीर्घत्वं वर्तेत ? अतोऽपि दीर्घत्वमात्राः तथापि पुनरिहामि—पुनरपि च दीर्घत्व-
इत्यत्र योर्भावाभ्युपगमोऽपि इत्यत्र प्रतियोगिभ्यो दीर्घत्वस्याभावात् सिद्ध्यति दीर्घत्वं ज्ञातमपि परमं य-
दस्य सम्प्रदायः ।

स्वात्मवस्तुमवन्न वर्यतेऽप्यापेक्षतादुभयोः हस्तमपेक्ष्य [धीर्षं धीर्षमपेक्ष्य] हस्तसिद्धतीत्येव—

न ह्येव वक्ष्याम्यात्, मतिरुन्मिताया, जमयत्र दीर्घत्ववृत्तिरेषा न किं ह्रस्वे वर्चमाने दीर्घत्वे दीर्घं भवति? अत्र दीर्घे एव वर्चमाने, यदि ह्रस्वे वर्चमानं दीर्घत्वमुभयत्र भावं लभते ततो ह्रस्वे वर्चमानं दीर्घत्वं दीर्घस्य दीर्घतां दीर्घं इति युक्तिः कथं कुर्यात्? ततोऽन्यत्र वृत्तत्वात्, ह्रस्वादीर्घत्वप्रत्ययवत् ।

(नेति) [न]द्वये कस्मात् ? लक्ष्म्यायात् कथा शीघ्रे शीघ्रत्वं न परानुत्पत्तिरित्युपक्रम्य बावति

10 विप्रेतपक्षकषासिधिरिदुष्कृत्वाभास सिद्धति दीर्घता तथा ह्रस्वेऽपि न वर्धत इत्युक्त्याभास
सिद्धति ह्रस्वोत्पत्त्येति अतिवृत्त कृत समर्थ सिद्धिः क्षपरयोः प्रसिद्धिस्तथाह-यथा दीर्घत्वं दीर्घं
ह्रस्वं न वर्धते तथा ह्रस्वत्वमपि दीर्घं ह्रस्वं न वर्धते, अतः सम्योक्तमत्र भाषो विप्रेता वयोः साहचर्य
पुन्य विप्रेतिलापेन परस्पर[व] इत्युक्त्य, यस्याह जयो न परतो नोभयपक्ष दीर्घत्वं सिद्धति ह्रस्वत्व वा

एव इत्यनेन जीवनिरेवमानस्यात् किञ्चास्यात्-वस्यत्र धर्मत्वपरिरेण-सा त इत्येकयोगः, एवोऽपि

16 प्रश्नः किं हृत् आत्मनो दीर्घाद्यस्य वर्तमाने दीर्घत्वे दीर्घं भवति ? एव आत्मने दीर्घे एव वर्तमाने दीर्घं भवति ? इति विचार्यम् किञ्चात्र यदि हृत्वे इत्यादि यदि हृत्वे वर्तमान दीर्घस्य मुनस्य आत्मनि तेषां वर्णो ह्यस्य इतीप्सते प्रथममिच्छन् इति एव किं ? एवो हृत्वे वर्तमान दीर्घस्य दीर्घस्य दीर्घां दीर्घं इति बुद्धिं य कर्म कुर्व्यात् ? अ कुर्व्यात् नाश्वासाद्विज्ञा ततोऽप्यत्र वृत्त्यात् अथोऽप्यत्र वर्तते वचस्य एषां

इत्यनप्राप्तं ईदंयत्त ईदंयत्त वा प्राप्तोऽस्तीति इत्यन्यथैव याचि विविधप्रश्न-पुनरपीति । ननु केन

[illegible]

॥ शिवाय इत्यन्तरीयस्येति मन्त्र इति शिवाय इत्यपर्यायिनि । कामिन्तरीयं परमेश्वर इति बोधयन् इत्यन्तरीयस्येति न
नर्तते कालप्रसिद्धिनिमित्तम् । तदुपदेशमन्त्रादिषु च । कथञ्चरति-समासेति । इत्यन्तरीयं पृथगेव चारम्भ्य-
एवमिति । त्रैलोक्यमन्त्र इति पृथग्विचारस्य ज्ञेयत्वं एव तत्र चेत्तन्मात्र-उपपत्तेरिति । इत्यन्तरीयस्येति च ।
एवोऽपीति हतपराशर्येऽपीत्यर्थः । किं ह्युक्ते इति, त्रैलोक्यं सामान्योक्त्यन्तर इत्येव वक्तव्यं सत् त्रैलोक्यं त्रैलोक्यं त्रैलोक्यं
इति त्रिरिति किं निवेदितं किं वा सामान्ये एव वक्तव्यं चेत्तु प्रसक्तः । प्रत्यक्षमन्त्रेणैव-यदि ह्यस्य इति इत्येव वक्तव्यं

30 टीक्ष्णवित्तवः, ह्यपि न कोऽपि टीक्ष्णवत्तमः अस्तीति नानुमत्तम् । तत्र टीक्ष्णाह-उत्त इति, मन्त्रमन्त्रान्ते-
रेतत्ते इत्येव वार्तामां टीक्ष्णमन्त्र टीक्ष्णा टीक्ष्णवत्तमः निवर्त इति, एतैव निवर्त, एतैवमन्त्र एतैवमन्त्रान्ते आह ।
एतैव हेतुमाह-एतैवमन्त्रान्ते एतैवमन्त्रान्ति । यदि कोऽप्यन्त एतैव एतैव एतैव न वदेति नानुमत्तम् ।

न करोति न च तदुद्दिमान्वापत्तिरुत्सादीर्घत्वप्रत्ययवत्-यथा ह्रस्व दीर्घत्वं न करोति नादधाति तत्प्रत्ययं तथा दीर्घत्वं दीर्घे प्रत्ययश्च न कुमात्रादप्यापत्तिरिति ।

अथ दीर्घ एव दीर्घत्ववृत्तिरित्युच्यते ततो दीर्घे एव वर्त्तमानं दीर्घत्वं करोति तत्प्रत्यय-
पञ्चापत्ते इति ह्रस्वेन दीर्घेत्वेतरेतरेतरयोगार्थं कल्पितेन नार्थः न च तत्प्रत्ययेन, स्वाधार-
सादृश्यं तत्सिद्धेः, अथ तथापि तत्र दीर्घे दीर्घता न करोति न तत्प्रत्ययपञ्चादधातीति मन्यते
ततो ह्रस्वे कथं दीर्घत्वं तदुद्दिमान्वापत्तिरुत्सादीर्घत्वप्रत्ययवत्, ततोऽन्यत्र वृत्तत्वात्, ह्रस्वादीर्घत्वप्रत्ययवत्,
अथोच्येत ह्रस्वे दीर्घतां नैव करोति दीर्घप्रत्ययमपि नादधातीति, एतदपि नोपपद्यते ह्रस्वदीर्घयोः
परस्परपक्षसिद्धेर्लोकं दृष्टत्वात्, तथा-सिद्धार्थकत्वादि मेरुपर्यन्तानामितरेतरपक्षह्रस्व-
दीर्घाणां दृष्टानां ह्रस्वे वृत्तस्य दीर्घत्वस्य दीर्घाकरणादीर्घप्रत्ययानाधानान्मुपगमेऽत्यन्तदीर्घाभाव
एव प्रसक्तः, नैव दीर्घ भवेत् दीर्घाकरणात्, ह्रस्वत्ववत्, तत्प्रत्ययोजपि न भवेत्, दीर्घ-
प्रत्ययानाधानात्, ह्रस्वप्रत्ययवदिति, एवं ह्रस्वेऽपि ।

(अथेति) अब मा भूदेषरोप इति दीर्घ एव दीर्घत्ववृत्तिरित्युच्यते, अत्र भूमा-दीर्घ एव वर्त्तमान-
मित्यादि, तव इहमापन्न दीर्घ एव वर्त्तमान दीर्घत्वं दीर्घतां करोति तत्प्रत्ययपञ्चापत्ते तत्रेति इत्यत एतत्, किन्तु
ह्रस्वेन दीर्घेत्वेतरेतरेतरयोगार्थं कल्पितेन नार्थः, न च तत्प्रत्ययेन, स्वाधार-
सादृश्यं तत्सिद्धेः, इतरेतरयोगप्रसङ्गे-
पञ्चापत्ते दोषः कथं तथेत्यादि-ह्रस्वह्रस्वप्रत्ययवत्तदुद्दिमान्वापत्तिरुत्सादीर्घत्वप्रत्ययवत् तत्प्रत्ययं तत्र दीर्घे दीर्घतां ।
न करोति न दीर्घप्रत्ययं नादधातीति मन्यते तव इहमन्धरोपपन्नं प्राप्त-ह्रस्वेऽपि दीर्घत्वं न करोति न च
दीर्घप्रत्ययमावाप्त्येति प्राप्तम्, पक्षवर्धनार्थेन-ह्रस्वे कथमित्यादि गद्यां पूर्वसाधनं यत्र ह्रस्वादीर्घत्वप्रत्यय-
वदिति, अथोच्येतरेतरेतरयोगप्रसङ्गं तथा ह्रस्वे दीर्घतां नैव करोतीति दीर्घप्रत्ययमपि नादधातीति, एतदपि
नोपपद्यते-ह्रस्वदीर्घयोः परस्परपक्षसिद्धेर्लोकं दृष्टत्वात्, तत्प्रत्ययस्य च तत्रैव वैकल्यं वस्तुनोऽप्यान्तरपक्षस्य
ह्रस्वत्वदीर्घत्ववद्वन्नात्, तथा-सिद्धार्थकत्वादि दृष्टमेव नार्थं सिद्धार्थकाद्वारण्य मेरुपर्यन्तानामितरेतरपक्ष

दीर्घत्वं तत् दीर्घत्वं ह्रस्व दीर्घत्वं दीर्घ इति प्रसङ्गः न करोति तथा ह्रस्वत्वं तत् दीर्घत्वं ह्रस्वत्वमित्युच्यते दीर्घे दीर्घत्वं
दीर्घ इति प्रसङ्गः न कुमात्रादि निरस्यति-यद्यत इति अब तद्विषयं साधये दीर्घ एव वर्त्तमानं दीर्घत्वं दीर्घत्वदीर्घत्ववृत्तिरुत्सादीर्घत्व-
वदिति तत्र दोषमाह-अथ दीर्घ एवेति । दीर्घेति अथ मा भूदिति । एवं तर्हि ह्रस्वत्वं तत्प्रत्ययस्य च वैकल्यं प्रसङ्गतं
इतरेतरयोगार्थं दीर्घे च ह्रस्वपक्षदीर्घत्वप्रत्ययवत्तदुद्दिमान्वापत्तिरुत्सादीर्घत्वप्रत्ययवत् तत्प्रत्ययं तत्र दीर्घे दीर्घतां न करोति न च
दीर्घप्रत्ययमावाप्त्येति प्राप्तम्, पक्षवर्धनार्थेन-ह्रस्वे कथमित्यादि गद्यां पूर्वसाधनं यत्र ह्रस्वादीर्घत्वप्रत्यय-
वदिति, अथोच्येतरेतरेतरयोगप्रसङ्गं तथा ह्रस्वे दीर्घतां नैव करोतीति दीर्घप्रत्ययमपि नादधातीति, एतदपि
नोपपद्यते-ह्रस्वदीर्घयोः परस्परपक्षसिद्धेर्लोकं दृष्टत्वात्, तत्प्रत्ययस्य च तत्रैव वैकल्यं वस्तुनोऽप्यान्तरपक्षस्य
ह्रस्वत्वदीर्घत्ववद्वन्नात्, तथा-सिद्धार्थकत्वादि दृष्टमेव नार्थं सिद्धार्थकाद्वारण्य मेरुपर्यन्तानामितरेतरपक्ष

अथापदेऽपि न घटत्वम्, प्रत्यक्षत एवापदे घटत्वस्याभावात् प्रतिबुद्धित्वाभावे
 कथं घटत्वं स्यात्, हस्तदीर्घत्ववत्, अघटस्य च घटत्वे घट एव सः प्राज्ञः तस्मात् को
 घटो नामाघटादस्य इति घटाभावः, घटत्वाभावात्तद्वत्त्वात्घटत्वस्य, अघटाभावाच्च नास्ति
 घटत्वम्, घटत्वाभावात् घटो घटत्वाभावेऽप्यद्वयानवकाशात्, अघटाभावे क घटत्वं वर्तते।
 ४ तथापि पुनर्न सिद्ध्यति घटत्वं स्वात्मनि परत्र वा वृत्त्यसम्भवात् ।

(अथेति) अथापदेऽपि न घटत्वम् प्रत्यक्षत एवापदे घटापदे घटत्वाभावात् प्रतिबुद्धित्वा-
 निरोधित्वपदे घटत्वं निरोधे क्व स्यात् ? निरोधिनोः सद्यभावे दृष्टान्तः—हस्तदीर्घत्ववत् अघटस्य च
 घटत्वं—अघटे केवले घटत्वं घट एव सोऽप्यटा संज्ञाः, तस्मात् को घटो नामाघटादस्य इति घटाभावः,
 कस्यात् ? घटत्वाभावात्तद्वत्त्वात्घटत्वमेत्यादि पूर्वोक्तहस्तदीर्घत्ववदपि नेषम् ।

10 स्वात्मवदुन्मयेति तत्—

न ह्यपे वक्तव्यायात् हयोरस्यतरत्राप्यसिद्धस्य कुत वक्तव्यं सिद्धिः स्वपरयोः, प्रति-
 बुद्धित्वाद्वा तयोः सहवृत्तिरप्युक्तं अथमपि च स्वात्मध्वनित्यः किमपदे घटत्वं वर्तमानमुभयत्र
 भावं उभये ? उत घट एव वर्तमानमिति, अथपदे विद्यमानमुभयत्र भावं उभये ततोऽप्ये
 वर्तमानं घटत्वं घटस्य घटत्वं कथं कृपात् तद्वृत्तिबाधव्यात् ? ततोऽप्यत्र वृत्तत्वात् हस्तदीर्घ-
 15 त्वस्यवत्, अथ घट एव घटत्ववृत्तिरप्युते ततो घट एव वर्तमानं घटस्य घटतां करोति तत्त्व-
 त्वपक्षाघाते तत्रैतीप्यते किन्तु अमदेन घटतरेणेतरतरेत्योग्यं कस्यितेन नार्थः न च तत्त्वत्वेन,
 स्वाधारक्यादेय तत्सिद्धः अथ तथापि तत्र घटतां न करोति न एतत्त्वत्वेन बाधपातीति मन्मते
 ततः कथं स्वयोच्यते मन्मते च घट इति ततोऽप्यत्र वृत्तत्वात् हस्तदीर्घत्वस्यवत् अथा
 20 प्येतापदे घटतां नैव करोति तत्त्वत्वेनमपि नाहपातीति तदपि न घटाघटयोः परस्परपेक्ष-
 सिद्धेर्लक्षे दृष्टत्वात् तद्यथा—सिद्धार्थकेत्यादिमेकपर्यस्तानामितरेतरापेक्षघटाघटानां दृष्टानामपदे
 वृत्तस्य घटत्वस्य घटाकरणघटत्वत्वानाधानाम्युपगमेऽत्यन्तघटाभाव एव प्रसक्तः, नैव घटो
 भवेत् घटाकरणात्, हस्तत्ववत् तत्त्वत्वयोऽपि न भवेत्, घटत्वत्वानाधानात्, हस्त
 त्वत्ववदिति एवं न घटत्वेऽपि, नापदेऽप्यत्यसित्वादि बाधदृष्टत्ववदनुसर्तव्यम् ।

(न ह्यपे इति) न ह्यपे यथा घट इत्यादि हस्तदीर्घत्वोरिव घटाघटयोः परस्परपेक्षेर्लक्षित्वेन

25 वृत्त्य-आत्मत्वमिति । नपे यथा निरस्त-अथापदेऽपीति । नपे अत्यन्त प्रसक्तो निरोधश्च उन्मयेत्यत्र
 प्रत्यक्षत एवेति । अथापदे—निरोधिनोः परस्परपेक्षारहितिकत्वात् नपे घटत्व क्व स्यात्, यथा इति दीर्घत्व नपि
 दृष्टिा व्यतिरेक्य प्रतिबुद्धित्वावेति । तथापि व्यतिरेकाभावे अत्यन्तप्रसक्तं घटत्वमप्येति च एव सत्यं, तत्र
 बाधपरत्वस्य अघटाभावात् कथमप्ये क इति कथायाः प्रसक्तं अथवा अत्यन्तप्रसक्तमप्येति—अपदेत्यत्र चेति ।
 अन्तु अथापदेमन्मते अत्यन्तप्रसक्तमप्येति—ह इति । अत्यन्तप्रसक्तमप्युक्तं कारणी—यथा घट इत्यादीति ।
 30 यथा न को घटस्य पदमप्यस्यात् तत्रापदेऽपि न घटत्वमप्यस्यात् न इत्येतीतिरेव प्रसक्तमप्येति—यथा एव अपदेऽपि
 अत्यन्तप्रसक्तमप्येति—अत्यन्तप्रसक्तं अथवा सिद्धत्वमेवेति याव । अतरेतरपेक्षमेव दृष्टित्वात्तद्वत्त्वात् वर्तमाने

मिहापि स एष न्यायो यावत् परयोऽसीति, अयमपि चेत्तापि, एषोऽपि स एष न्यायः 'किमपदे पठत्वमिति पूर्वोपक्रमाः, अपदे पठाच्छ्रुतप्रत्ययानाधानप्रवर्धनस्य सुसुदृढत्वात् शेषे पूर्ववत्, स्वचपनविधेयोऽपानप्रवर्धनस्य त्वयोच्यते मन्थते च पठ इति, शेषे त्वयैव नेय पठापवादार्थविशेषणं यावत् पठप्रत्ययमिति स एष गमाः, एवमपदत्वेऽसीत्यतिवेगोऽपि पूर्ववदेव, तस्य विश्व दृश्यमिति-नापदोऽपठत्वमित्यादिना स्वयमेव मन्थ कृते यावत्कारेण पाठप्रवर्धनस्य पूर्वोपक्रममिति, गतत्वाभ्यासस्य ।

उभयोभयपक्षस्तु प्रत्येकमभिहितैर्वोर्धनं विमुच्यते, प्रत्येकमसिद्धयोरपेक्षायामप्यसिद्धेः,
त्रिप्रतिपेक्षाय, एव तावन्न स्वतो न परतो नोभयतश्च घटापटी सिद्ध्यतः, सिद्ध्यत्यहेतुतवत्त्वं
संप्रत्याद्यपि स्यात्, एव सर्वार्थेष्वपीत्यसिद्धिरवेति ।

(उभयेति) उभयोमयपक्षस्तूमयोपापचेरिति समानपूर्वोत्तरपक्षस्याप्या पूषादीवप्रन्धन
गतायां, विप्रतिपेपाहेत्यपि तथैव, आम्बव साररोमयवृष्टिहेतुमार्गेण्यसिद्धापक्षहेतुवः सिद्धिरिति तत्र ।
नाहेतुवः, यदुपपन्नसिद्धे तत्रापि सिद्धत्वाहेतुवत्त्वे, यदुपपाद्यपि स्यादिति पूर्ववदनिष्टापादन नेयम्,
एव सर्वार्थेऽपीति, घनासिद्ध्या पदरचयमिन्निरपेक्षसिद्ध्याभिमतसत्तापासिद्धिरित्यसिद्धेः, इत्यसिद्धिरेवेति
यवामसिद्धनासिद्धिहेतुः सिद्ध इत्युपसंहरः ।

अन्तरोष्मदुष्पिष्टसिद्धिरपुनोच्यते तत्सम्बन्धप्रदर्शनार्थं वारदाह—

अथाश्वरेणापीतरेतरयोगं स्वत एव सिद्ध्यति षट् इति चेद्वच प्रम, यद्यस्ति षट्स ॥

तस्यैव सत्यैकत्वपटस्थानामेकत्वान्यत्वयोः ॥ युक्तिरिति विचारे सेपामेकत्वव्यादिभ्यते ततो यत्रैकत्वं तत्रास्तित्यमपि निष्कलं स्वैव वक्ष्येन भवितुमर्हति, अनर्थान्तरत्वात्, यत्र यस्यान

[illegible]

यथा पदस्यानुक्त्या नास्ति प्रविपादितमस्त्येकत्रयाण्यमन्यत्वे तथा पदस्यासिर्वाभावानां प्रविपाद्यमतोऽ-
तीतन्यायेन योजयितुमुपायं प्रवक्ष्यमाह—यत्र पदस्यापुष्टिः सत्र सर्वभाषानामपुष्टिरेव, कस्मात् ? पदा-
नधान्तरत्वात्, पदादन्तरात्तरत्वं सर्वभाषानां भावितमेव, क ? अस्तित्वेकत्रयोरनध्यातरत्वे पदस्य पदा-
रीनामप्यस्तित्वेकत्वान्ताध्यातरत्वात् पदानध्यान्तरत्वं पदानध्यान्तरत्वात् सर्वभाषानां पदापुष्टानपुष्टि-
रेवेत्यस्त्येकपदानामध्यान्तरत्वे शेषः, अथाप्यध्यान्तरमिति अस्त्येकत्रयाभ्यां पदस्याध्यान्तरत्वात् वा सामान्य- ४
मस्ति विक्षेप एतत्त्वं पदस्य, वतस्त्वो सामान्यविक्षेपो न स्तः, निःसामान्यत्वाभिर्दिष्टेपक्षावासत्त्वमेव
पदस्य कृप्यत्वम् स्मरिति ।

अत्राह—

अथ भाषाः परस्परविपरीतस्वभावा एव सत्यप्यस्तित्वेकत्वाभेदे, मेदार्थं प्रधानादि
प्रवृत्तेः, तस्मात् सर्वात्मदोषः, अत्र भूमा घटाः पटादस्त्यात्मकादेकात्मकादनन्यात्मकाश्च 10
विपरीतः सवृत्तः ततश्च घटो पदात्मस्वरूपादपि विपरीतः प्राप्नोति, अस्तित्वेकत्रयाभ्यां विपरी-
तत्वात्, पदविपरीतपटात्मविवृति पुनरपि नास्ति घटाः, एवं सर्वभाषा अपि, सर्वगतत्वाद्वातेः ।

अथेत्यादि, पदपटादयो भाषाः परस्परविपरीतस्वभावा एव सत्यप्यस्तित्वेकत्वाभेदे, किमर्थं किं
कारणं वा ? वक्ष्यते मेदार्थं प्रधानादिप्रवृत्तेः, प्रधानं हि प्रवृत्तिवदुपानकादिपदार्थं पुरुरोपभोगं कस्यागुपवत्पि- 15
रूपमाय गुणपुरुषाण्यवरोपवत्स्वरूपश्चान्तरुदिरदयः पुरुष प्रवर्ध[व]मानः कस्यादिपुष्टिभ्यामिगतादिपदादिभेदा-
नन्तरेण न शक्योति पुरुषार्थं कर्तुम्, अतो मेदार्थं प्रधानादिप्रवृत्तेः पदपटादयोः परस्परविभिन्नस्वभावा

कतिरिति—तथा च सर्वे भाषा इति यत्रैकत्रयाह तत्रास्तित्वमपि निष्पद्यते तत्रैव तत्रैव प्रवृत्तमस्ति क्वचान्तरत्वादि
हि पुष्टिः सत्र सर्ववर्धमानरूपरामास्तित्वं निष्पद्यते तत्रैव तत्रैव प्रवृत्तमस्ति क्वचान्तरत्वादि 20
मपि कतिरातीनामपि एवं पदमन्येकत्वास्तित्वानन्यत्वात् सर्वभाषानां पदवदपुष्टिरेव स्मरिति शक्यं । तत्र भेदध्यात्वं 20
कस्यापिपुष्टिमाह—यत्र पदस्येति । अस्तित्वेकत्रयोर्येदस्यापुष्टिरेव सर्वभाषानामपुष्टिरेव, सर्वभाषानां पदमन्य-
त्वं भाषित्वादिष्यते । इतः नास्ति विपरीतः—अस्तित्वेकत्रयोरिति पदवदध्यान्तरं दोषपक्षेति त्वेवामन्यध्यान्तरादि
वदेमाहा इति पदानध्यान्तरत्वं सर्वभाषानां पदातीनाम् तदपि कतिरातीनाम् तदपि कतिरातीनाम् नास्ति इति शक्यं । तदाः
किमिदमाह—सर्वेभाषानामिति । अकारित्वेकत्रयाभ्यां पदवदध्यान्तरत्वं तु सामान्यमिदमन्यध्यान्तरत्वं यदुपपन्नमाह एवं
स्मरित्याह—अस्त्येकत्रयाभ्यामिति सम्बन्धाभावादिति शक्यं । अथ सन्तोऽन्यत्रापि अपि शक्यः परस्परवैयर्थ्य इति 25
सामान्यमिदमन्यध्यान्तरत्वं भाषानां पदपटातीनां परस्परतो नास्ति इत्याह—अथ भाषा इति । पदपटातीनामपि वि-
यर्थत्वे नास्ति इति वरत्तं मेदार्थितीत्यभावा एव न त्वमिदमन्यध्यान्तरत्वं अथ एव न सर्ववर्धमान इति व्याचष्टे-
पदपटादयो इति । पदातीनां तथा यत्तत्त्वं प्रतिनिधार्थविभागादित्यर्थं स्यात्, तत्प्रतिनिधार्थविभागादित्यर्थं स्यात्
विशेषगतादयो तदा यत्तत्त्वं इति तं यदि सर्ववर्धमान इति तर्हि प्रधानादयोः अथ प्रधानवदप्यपि सर्ववर्धमान,
प्रवर्धते च प्रधानम् तस्मात् तद्विपरीतस्वभावा अतर्क्यत्वात् प्रतिनिधार्थमात्रा इति व्याचष्टेयमेव इत्यपि—किमर्थं किं 30
कारणं वेति इमे प्रवृत्त्याव केन हेतुना च परस्परविपरीतस्वभावतर्कः । सम्यक्—यथायमिति । व्याचष्टे-
प्रधानं हीति, शक्योतीति शक्यं प्रवृत्तेः योक्तव्यमिति प्रधानं प्रवर्धमानं प्रवृत्तिं बहुवचनोपपन्नं बहुवचनम्, एवमा-
यथायत्त इति प्रवृत्तेः पुरुषध्यात्वं यदिति प्रधानं च योपान्याय इति यः पदमपि विपरीतस्वभावा गुणपुरुषानन्य-
विषयपदमन्यध्यान्तरत्वादि तं च पुरुषध्यात्वं आह—यत्तत्त्वं मयिदहातन्त्रं यदप्यध्यान्तरत्वादिपदार्थे-

समुदायो भटः।] संवृत्तिरिति तत्र भिन्नं चेत्येव, तथा कृषिक इत्येकस्याप्येकमिदं प्रकृतं कृषिकत्वादेऽभ्युपगम
मूर्तिर्येषं किंवा चेत्तेति, भूतेरुचितत्वात् न भूतमात्रमिति च प्राप्तम्, अनिष्टश्चेत्तु भवन्तीति, ततः किं ?
तत्त्वानुसृत्यो भट इति प्राप्तम्-नास्ति अस्ति एव सोऽनतिक्रान्तो यो भट इत्युच्यते सोऽनतिक्रान्तः,
तत्र विद्वानमात्रमिदं सर्वं बाह्यार्थस्यमिति बह्व्यमात्रं पक्षोऽभ्युपगमो भवतीति ।

८ अथोच्येत बह्वेवास्ति प्रत्येकवृत्तेरस्तित्वस्य, बह्वेव नास्ति परस्परव्यापृत्तत्वरूपत्वात्,
तत्र कश्चिदर्थे न सर्वत्र, पटाद्विशेषणार्थमस्ति भट इत्युच्यते, एकमपि व्यापिशिषोऽप्यनुच्यते
तत्रात्येको भट इति, सर्वेभ्यस्तत्त्वज्ञो भटवदुत्पत्त्यस्तत्त्वज्ञं कुत आयाती ? इति, एतच्च सर्व-
समयामसिद्धेः, अस्तित्वं न कस्यचित् समयसिद्धं बह्विति, अस्तित्वस्य क्वास्तदाभावात् ।

अथोच्येतेत्यादि, अत्र नहि परिहृत्य परेणोच्यते, तद्यथा-बह्वेवास्ति भटपटादिः प्रत्येकवृत्ते

१० उचितत्वं, तथा बह्वेव नास्ति भटपटाद्येव परस्परव्यापृत्तत्वरूपत्वात्, तत्र कश्चिदेकमिदं सर्वं, न सर्व-
व्यापित्वमेव नास्तित्वमेव वा तस्मात् भटस्य पटाद्विशेषणार्थमस्ति भट इति भटत्वेनाविहितमुच्यते,
तत्रैकमपि बह्वेव भटपटादि, तत्रेव हि द्वित्रिचतुरभिर्लक्षणमपि, तस्मादेकमिति क्वापेर्विशेषणार्थमुच्यते
तत्रैव विधिवस्तुनि अस्तेको भट इति, अस्तेकपटानां त्रयाणामनन्यत्वात् सर्व[त्वं] प्रसङ्गः, अन्यत्वे वाऽन-
त्येकोऽपि भटोऽपि भट इति भटवदुत्पत्त्यस्तत्त्वज्ञं कुत आयावावेवो प्रसङ्गादिति परिहृत्य, अत्र भूतः, पटव

१५ अस्तेकत्वाभावात्, तथा च स्याद्विशेषणार्थं क्व स च सति सति विद्वानो विद्वत् इति भावः । एवं एकस्यापि
व्यापरेभ्युपगमं तदपि निवृत्त इत्यह-तथा कृषिक इति । कृषिकत्वादिभ्यं क्वाभ्युपगममिदं-मूर्तिर्येषामिति
मन्त्रमेव अस्ति तत्रादि किञ्चिदेकं एव मन्त्रमेव विद्वत् तत्त्ववास्तव्यत्वे न भूतमात्रमिति भावः । एवमप्युप-
गमिदं भावत इत्याह-तत्त्वमेति । अत्रास्ति-कृषिकत्वादिमाह-नास्तीति अस्तीति नियमिद्वयैकमन्यवत्, न तु
विद्वत् उत्तमप्रमाणत्वे अस्ति मन्त्रेऽस्तित्वम्, ततो नास्ति अस्तित्वं यत् भटोः सोऽनतिक्रान्तः अस्तित्वं न भवतीति

२० उच्यते अस्तिविद्वत् इति भावः । कस्य नास्तित्वं किं प्राप्तिमाह-तत्त्वमेति एवं प्राप्तिमाह-तत्त्वमेति इत्येकमपि
मन्त्रं वा तदोऽनतिक्रान्तत्वाभावात् तस्मात्किञ्चित्किञ्चित्वास्तव्यत्वे न भूतमात्रमिति भावः । एवमप्युप-
गमिदं भावत इत्याह-तत्त्वमेति । अत्रास्ति-कृषिकत्वादिमाह-नास्तीति अस्तीति नियमिद्वयैकमन्यवत्, न तु
विद्वत् उत्तमप्रमाणत्वे अस्ति मन्त्रेऽस्तित्वम्, ततो नास्ति अस्तित्वं यत् भटोः सोऽनतिक्रान्तः अस्तित्वं न भवतीति

२५ नास्तित्वं प्रत्येकमपि भटपटम्, न तु सर्वव्यापकव्यापकत्वं नास्ति सर्वव्यापकव्यापकत्वं किमाह-तत्त्वमेति ।
एवमप्युपगमिदं किं भवेत्ति भट इति भावः । अत्र पटादिमाह-तत्त्वमेति भटोऽनतिक्रान्तत्वे, इत्येकमपि मन्त्रं, न तु
विद्वत् उत्तमप्रमाणत्वे अस्ति मन्त्रेऽस्तित्वम्, ततो नास्ति अस्तित्वं यत् भटोः सोऽनतिक्रान्तः अस्तित्वं न भवतीति

३० एते च उच्यते इत्याह-तत्त्वमेति । एवमप्युपगमिदं किं भवेत्ति भट इति भावः । अत्र पटादिमाह-तत्त्वमेति भटोऽनतिक्रान्तत्वे, इत्येकमपि मन्त्रं, न तु
विद्वत् उत्तमप्रमाणत्वे अस्ति मन्त्रेऽस्तित्वम्, ततो नास्ति अस्तित्वं यत् भटोः सोऽनतिक्रान्तः अस्तित्वं न भवतीति

परिवारजनम्, कस्मात् ? सर्वसम्पत्प्रसिद्धे, अस्तीत्यस्य तद्वदोऽस्तित्वं तत्र कस्मादिति-संख्या-
नीनां समप्रसिद्धं वदिति, कस्मात् ? अस्तित्वस्य रूपान्तरमाभात् ।

यदि स्याद्रूपान्तरं ततो नानारूपमेव स्यात् किञ्चिदस्ति किञ्चिन्नास्ति किञ्चिदस्ति नास्ति
चेति, अनिष्टञ्चेतत्, तस्मादमेव एवास्तित्वस्य, तस्मिन् तदमेवे तु सर्वेपामेक्यम्, मेवे वा
पटवद्व्युत्पत्तिरिति तदवस्थौ प्रसङ्गो, तथापि न नास्तित्वमेव, अस्तित्वैक्यव्युत्पत्त्यात् तदुपपन्नम् । ६
इतरेतरसत्त्वान्मुपगमाच्च कुतोऽस्तित्वं तेषामिति ।

(यदि स्यादिति) यदि स्याद्रूपान्तरं-पटोऽन्यत् पटोऽन्यदस्ति तत्रापि न द्वेपान्तरमन्यत्
स्मात् ततो नानारूपमेव स्यात् किञ्चिदस्ति किञ्चिन्नास्ति किञ्चिदस्ति नास्ति चेति, अनिष्टञ्चेतत्, तस्मादुच्यते
कल्पन्य पदान्तरपदसत्त्वस्यैवो विज्ञेयत्वर्यमस्ति पट इति तद्वेगेन पट इत्यपि न, तस्मादमेव
एवास्तित्वस्य, तस्मिन् तदमेवे तु-पटादीनामस्तित्वावनन्वयस्यैव सर्वेपामेक्यम्, अन्यत्पटं वा पट 10
व्युत्पत्तिरिति तदवस्थौ प्रसङ्गो, किञ्चान्यत्-तथापि न नास्तित्वमेव-एवमस्तिद्वयसामान्यव्युत्पत्त्यादेक्य-
विज्ञेयव्युत्पत्त्याच्च नास्तित्वमर्थान्तरात् तदुपपन्नम्, इतरेतरसत्त्वान्मुपगमात्ततो हेतोः कुतोऽस्ति[त्वं]
तयो पटादीनामिति, अनन्वयऽपि प्रसङ्गाविशिष्टोपसर्गस्यैवोपादानद्वारेण्यस्युक्त्यपेक्षितः ।

अथोच्येत भिन्नास्तित्व एव पटा, आत्मसामे भिन्नप्रकारत्वात्, पटपटधीवत्, कटो
हि नास्ति पटा पटञ्च नास्ति कट इति कटपटपिपौ भिन्नास्तित्वे दृष्टे तथा पटोऽपि भिन्न- 15
प्रकारात्मकमात्मत्वात् पटादिभ्यो भिन्नास्तित्वः एतदपि न, उक्तसत्त्वव्युत्पत्त्यात्, अस्य वा
हेतोरभिन्नप्रकारत्वादिति प्रयोगेऽपि, येन प्रकारेणकस्यात्मकामसेन प्रकारेण सर्वभावानाम-
प्यात्मकामः, अस्तित्वेन भवनाविज्ञेयात्, नानारूप्येऽस्तित्वं नास्तित्वमस्तिनास्तित्वं वा स्यादि
त्युक्तम्, तस्मादभिन्नास्तित्वोऽसौ नमस्तद्विद एव हेतुः, पटवदिति दृष्टान्तः, तथैकत्वमपि ।

अथोच्येत भिन्नास्तित्व एवस्यादि, भिन्नमपान्तिव्य पटस्य पटापत्तित्वात्, प्रत्यक्षमस्या 20
वचनद्वयते तत्र युक्तम् कस्मिन्चिदर्थे नानास्तित्वस्य व्युत्पत्त्यस्यैवोपपत्त्येव न रूपान्तरमिति चेति नतः । अस्तीत्य-
स्येति । नतोऽसौ तद्वत्ता तदवस्थ प्रसिद्धा मायोऽस्तित्वं तत्र कस्मादित्यस्य वदिति निवृत्तिरिति भावः । हेतुमाह-
अस्तित्वपक्षेति अस्तित्वमेकत्वस्य नास्तित्वस्य कल्पनार्थं यदि नाना स्यात् तर्हि अस्तीत्यस्यैव कल्पं, एतद्विज्ञेयत्वमप्ये
तद्विज्ञेयत्वान्न कल्पनेन कल्पान्तरं साह वैरिति भावः । यदि स्याद्रूपान्तरं कतुपपत्तिरिति तर्हि यदि स्यादिति । कटपटपि-
प्रसिद्धिर्हि भिन्नप्रकारित्वस्य किञ्चिदुत्पत्त्येव न तदवस्थेति अस्तित्ववद्वय किञ्चिदास्तित्ववद्वय कतुपपत्तिः, किञ्चिच्च कटपटाद्यभिन्नप्रकारि- 25
त्वात्मकपटि तदवस्थेति न तद्विज्ञेयत्वमप्येव, अस्ति वा नास्तीत्यस्यैव व्याकरोति-पटोऽन्यदिति । स्यात्पटात् पट
इति पटादित्वमिदमस्तीत्यस्तित्वप्रकारमात्रं कल्पना परादित्वमात्राभावात्प्रसक्तं कल्पं स्यात्, अस्तित्वे वा कटपटकेर्निवृत्त्या न
स्यैवमेवो पट इत्यपि कल्पनाप्युपेक्षया-तस्मादुच्यते कल्पमिति । एवास्तित्वस्य नास्ति ने- तथापि किञ्चिद्वत्ता-
त्वेनमेव प्रसङ्गस्यैवमेव न कटवद्वयस्य प्रसङ्गस्यैवमेव त्वेव-तद्वद्वेव इति चेति, अस्तित्वमेव निवृत्तिः । परामिद्विज्ञेय-
मिद्वद्वेवैव कटवद्वयस्य प्रसङ्गस्यैवमेव नास्ति । अस्तित्वैकत्वस्यैवोपादानद्वारेण्यस्युक्त्यपेक्षितः वा 30
कटपि पटं कटपटञ्च तस्यैव व्युत्पत्त्यस्यैवोपपत्त्यात्-तथापि चेति । एवं पटस्य निवृत्तिरिति न किञ्चित् परतन्त्रेणमपि-
त्यपि वाच्यमस्ति तद्वत्ता कुतोऽन्यत्पत्त्यात् कुतो कटपटमप्यस्तित्वं स्यादिति-इत्येतद्वेव । सर्वप्रकारेणैव प्रसङ्गा-
प्रसङ्गादिपटो रक्तपटस्यैव-अनन्वयऽपि चेति । युक्तपि वापि कटपटादीनामस्तित्वं वरत्तरे विभिन्नमपि प्रसङ्गान्तरेण
वदन्ति-अथोच्यते चेति । स्याद्वे विज्ञेयमिति पटाभिन्नास्तित्वोपेक्षा अस्तिप्रसिद्धात् निवृत्त्यपत्, कटपटादीनाम-
६ न १८ (१४१)

- एषामन्ताभिर्देवैरुक्तानि निमित्ताणि मेवेन तद्विषयं प्रतिज्ञायते मित्रमभवा-निष्ठासिद्ध एव घट इति,
 कुतः ? आत्मकमे मित्रमभवरत्नात्-आत्मकमे जन्मनि पतन्ती घटस्य घटान्तरात् पटाविभक्त्यैव
 आत्मकानि निमित्ताणि प्रकरो मित्र एव व्यावृत्त्यात्मरूपत्वात्, किमिति ? पटकटपीयूषत्, वृक्षान्ना-
 कटो हि नास्ति पट इत्यादि, यथा कट इति बुद्धिः पटबुद्धेर्मित्रेण प्रकरोणात्मानं कम्पते, पटबुद्धिश्च कट
 ८ बुद्धेः ते च कटपटविधौ परस्परतो मित्राक्षित्वे दृष्टे तथा घटोऽपि मित्रमभवरत्नात्मकमन्तात् पटाविभक्त्यो
 मित्राक्षित्व इति एतदपि न, उक्तसररुद्ररूपत्वात्-इहमप्यनन्तरतोऽप्यपटाविभक्त्यतिरिक्तमिदं घटाक्षित्वेन
 तुल्यं घटमित्राक्षित्वम् तस्माद्भुक्तसररुद्ररूपत्वात्सररुद्रमेवेत्यर्थः मित्रमभवरत्नात्मकत्वात् वा हेतोरेभि-
 प्रकरोत्वाविधि प्रयोक्तव्यमित्यामिसाधनत्वे तुल्यत्वमेवेति विधायुक्तसत्त्वतुल्यत्वात्, न तद्विमि-
 मित्राक्षित्वो घट इति सम्बन्धः, तस्य व्याख्यानं समानमर्थद्वयेऽप्यत्र आह-येन प्रकरोत्वात्त्वात्त्वमभवरत्ना-
 १० प्रकरोत्वात् सर्वभाषानामप्यात्मकमयोऽक्षित्वेन भवनाविधेयात् नानारूपेऽक्षित्वं नाक्षित्वमक्षित्वनाक्षित्वं
 वा स्मारित्युक्तम्, तस्मात्तद्व्यायगमाजुसारीजीव्याख्यामिदं पटा, विद्वद्वो व्यभिचारी वाऽयम्
 व्यभिचारीत्येवोऽसौ नमस्कृत्य एव हेतुमिति-अभिप्रकरोत्वात्त्वमभवरत्नाविधि प्रयोक्तव्य इत्यभिप्रायः, एवं
 पटविधि दृष्टान्ता दैवैव हि घट आत्मकमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वः तथा घटान्तराणि पटारचमेति,
 तथैकत्वमपि नेचम् एकमेकत्वादि-वाच्यमभिधौ कटः ।

- ११ अमन्ताभावात्कालं खंडेपि मित्र एतत्त्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटस्य हि कटो घटः, पटस्य कटपट-
 इति कटमेव कटस्य कटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव कटपटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव
 इत्यभिप्रायेण इत्यभिव्यक्तिरिति कटस्य विधितं तुल्यत्वमित्युक्तं परस्परतो विधितत्वेन कटस्य कटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन
 मित्रप्रकारत्वात् इत्यभिप्रायेण मित्रमिदं नास्ति नास्ति । इत्येवाजुसारीजीव्याख्यामिदं पटा, विद्वद्वो व्यभिचारी वाऽयम्
 २० नास्ति कटः, कटपटस्य कटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव कटपटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव
 इति कटमेव कटस्य कटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव कटपटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव
 इत्यभिप्रायेण इत्यभिव्यक्तिरिति कटस्य विधितं तुल्यत्वमित्युक्तं परस्परतो विधितत्वेन कटस्य कटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन
 मित्रप्रकारत्वात् इत्यभिप्रायेण मित्रमिदं नास्ति नास्ति । इत्येवाजुसारीजीव्याख्यामिदं पटा, विद्वद्वो व्यभिचारी वाऽयम्
 २५ नास्ति कटः, कटपटस्य कटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव कटपटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव
 इति कटमेव कटस्य कटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव कटपटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव
 इत्यभिप्रायेण इत्यभिव्यक्तिरिति कटस्य विधितं तुल्यत्वमित्युक्तं परस्परतो विधितत्वेन कटस्य कटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन
 मित्रप्रकारत्वात् इत्यभिप्रायेण मित्रमिदं नास्ति नास्ति । इत्येवाजुसारीजीव्याख्यामिदं पटा, विद्वद्वो व्यभिचारी वाऽयम्
 ३० नास्ति कटः, कटपटस्य कटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव कटपटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव
 इति कटमेव कटस्य कटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव कटपटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन कटमेव
 इत्यभिप्रायेण इत्यभिव्यक्तिरिति कटस्य विधितं तुल्यत्वमित्युक्तं परस्परतो विधितत्वेन कटस्य कटपटत्वमभवरत्नात्त्वमभवरत्नाक्षित्वेन
 मित्रप्रकारत्वात् इत्यभिप्रायेण मित्रमिदं नास्ति नास्ति । इत्येवाजुसारीजीव्याख्यामिदं पटा, विद्वद्वो व्यभिचारी वाऽयम्

तथाऽनुत्पादादिव्याधि, अमुकेऽधुनत्ववदनुत्पादादपि वस्तुनः शून्यस्य प्राप्तेऽपि वस्तुवाचिनः, उत्पत्तिविनाशयोरेकस्येऽनुत्पत्तिवाचिनत्वात् अपुण्यवद्विस्तृप्तसंज्ञिरूपमात्रशून्यत्वात्, आद्यस्तयोर्वाजातयोरनुत्पादादसत्त्विति, तत्रादिरूपतिः अन्तः श्रुत्या, तादात्म्यो विद्येयाताम्, न वेति द्वौ विकस्यौ च, ययोः क्वरमिच्छति ? यदि ताम नेतीच्छति ततोऽसत्त्वे तयोः सर्वमावाचानामनायन्तत्वाद्वादीनां मित्रता ज्ञात् क्वतिरेव, सा च प्रत्यक्षविरुद्धा विरुद्धा, उत्पत्तिविनाशवर्जनात्, प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्नुमानादीनामनु-मानादिमिदपि विरुध्येत किञ्चान्त्यात्-स्वित्तवस्तुविपरीतत्वाद्भवत्, अतस्तमवस्थ प्राप्तेऽपि, स्थितमस्तुविपरीतत्वात्, तदपुण्यवत्, किञ्चान्त्यात्-अनुत्पत्तमेव सर्वं वस्तित्वमप्युपगमे सर्वसिद्धान्तव्यापातश्च, वैशेषिक-सिद्धान्ते तावदुत्पत्तिमभ्युपेक्षोक्तं 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारम्भे गुणश्च गुणवन्तरम् ।' 'क्रियागुण्यपवेषश्च साधारणतः' (वै० ख १ आ १ सू १) इत्यादि प्रागस्तत्कार्योत्पत्तिव्याख्यानात् ।

अत्राह त्वेयोक्तं सर्वसिद्धान्तव्यापातोऽनुत्पादादभ्युपगमेनेति तदपुण्य-सिद्ध्यु तावत् पुनरपि 10 वादाः, सांख्यानमेव तावत् सत्कार्यवादित्वाद्यव्यापात इत्यत्र भूमाः वस्तुसम्मत तावत् प्रत्युच्चारयामः । वक्ष्यामः—

अथोच्येत सांख्यानमेव तावत् सत्कार्यवादित्वाद्यव्यापात इति, नाभ्यापातः, कथमस्तत्कार्यनिम्नुपगमात् ? प्रधानादीनां नित्यनिष्ठितत्वाभ्युपगमात्, अतस्तान्यारम्भान्येव, निष्ठितत्वात्, घटवत्, आरब्धत्वात् कृतकानि कृतकत्वात् पर्यवसानवन्त्यपि, यथैव न 15 भवति तत् अपुण्यवदसत् स्यात्, अथ त्वेवमपि नैवाभ्युपगम्यत आरम्भादि तद्वनिर्गुणमनिष्ठितमसत् स्यात्, आकाशवत् ।

अथोच्येत सांख्यानमेवैस्यादि, तत्कोत्तरं-नाभ्यापात इत्यादि, नाभ्यापातो व्यापात एव,

व्याप्ये-अमुकेरिति अनुत्पादा कदा अप्रत्याभिवाद्यादीनां कदाचित् निष्पिष्टा तथाऽनुत्पादादपि वस्तुवाचिनः सांख्येये प्रधानादीनामापन्नत्वाभावे अपुण्यवदसत् सांख्येये उपपन्नमित्यतः तथा कृतकं प्राप्तेऽपि नास्ति । तत्तद्विस्तृतार्थं 20 प्रतिपादीतं-आद्यस्तयोरिति । आद्यस्तयोरप्यनुत्पादा विचारार्थं विकस्यमुपपन्नपक्षे-तत्रादिरिति उत्पत्तिविनाशयोः सत्त्वमसत्त्वं वेति निष्कर्षः । उत्पत्तिविनाशयोः विचारार्थं प्रत्यक्षवस्तुविचारयति-यदि नास्ति । यदि सर्वमावाचान्यनुत्पादविचारार्थं वा तावदनुत्पादत्वविषयता सहास्यमानक्या वादीनां स्यात् सा त्वेतिविनाशविषयप्रत्यक्षपक्षे विरुध्यत इत्याह-ततोऽसत्त्व इति । अनुमानादिप्रतिषेधार्थ-प्रत्यक्षेति । उत्पत्तिविनाशव्यवहारार्थं विस्तृतवाच्येयानीं यद्यत् तत्तद्वस्तुविपरीतं तद्वस्तु तदम्, कदा तदपुण्यमपि, स्थितवस्तुविपरीतवस्तुविपरीतविनाशक्यमपि कदापि, ततोऽनन्तु सतिरिति रोचन्तव्याह- 25 स्थितवस्तुविपरीतत्वादिति नित्यवस्तुन इत्यर्थः । उत्पत्तिविनाशव्यवहारमभ्युपगमे सर्वं वस्तु अनुत्पत्तमिति स्यात्, तथा च सर्वसिद्धान्तव्यापातः सांख्येयाह-अनुत्पत्तमेवेति । वैशेषिकसिद्धान्तेऽप्यस्तत्कार्यव्यापातयोः वस्तुविपरीतत्वात् निरूपणं 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारम्भ' इत्यादिद्वयैः प्रवृत्तवस्तुव्यापात इत्याह-वैदपरिचित्वाज्जन्त इति । अथ विस्तृतवादी प्राह-तत्वेनैव सर्वसिद्धान्तव्यापातो नास्तीति वाच्यं कृतकत्वमभ्युपगमादिति तन्मते सर्वेयति-अत्राहति । तद्वस्तुपर्यं तत्सम्मत व्याप्ये दीप्तव्यति-तद्विस्तृतिरिति । अथ भूतद्रव्यामेव सद्रव्यमपि तद्वति-अथोच्येतति । तद्वत्ता विस्तृतव्यति- 30 नाभ्यापात इति पुनरपि सर्वसिद्धान्तव्यापात इति न सिद्ध्य व्यापात एवैत्यर्थः । कथमस्तत्कार्य व्यापातः न हि वस्तुव्यापातः

अथ मा भूद्विज्ञानमात्रताप्रसङ्ग इत्यभ्ययाऽऽदिः प्रधानादिरिष्यते पूर्वप्रत्युपसंहारसमाहितत्वादिति स चोपसंहारः किं नित्यः ? उतानित्यः ? अथादिनित्यतायां दोषादित्यनिष्ठमिष्यते तदा पूर्वोक्त एव दोषो बाधद्विज्ञानमात्रार्थता, अन्तर्नित्यतायाम्त्वसत्त्वमेव ।

अथ मा भूदित्यादि, आम्भवं निष्ठितरादेर्षिज्ञानमात्रताप्रसङ्गः, स मा भूदित्यभ्ययाऽऽदिरिष्यते,

- १० कः ! प्रधानादिः प्रधानपुरुषकर्मसमाप्तादि तदेष च क्तरण तन्मात्रज्ञात् पदपठ्यदिकार्यम्, कस्मात् ? पूर्वप्रत्युपसंहारसमाहितत्वात्-कार्योत् प्रागपि तस्मिन्नेव प्रधानाद्यन्वयमकारण्यमात्रे समाहिता एव विभक्त पदपठ्यकर्मपि तत्रैवान्वर्त्तन्ताः ततो भूतानां विद्यमानानामेव पदार्थानां निष्कर्षमादिः, नास्माद्विज्ञात् इत्यन्वये-स चोपसंहार इत्यपि, स आदिः प्रधानादिकारण्यस्यः स्वीकृत्यारेण किं नित्यः ? तर्त-बाधोक्तिरिति निर्धार्यः तत्र यदि निष्कर्षत आदिरेव न भवति, अङ्गत्वत्वात्-अनारम्भत्वात्, ततः किं ! तदव्याप्तिरिति अनिष्ठितत्वात्सङ्गपुष्पवत् अवादिनिष्ठायां निष्ठायां, पददोषमपान्निष्ठमिति पूर्वोक्त तुल्यकर्मवृत्तौ नित्यत्वेऽपि पूर्वोक्त एव दोषो-निष्ठवृत्तत्वात्-अनारम्भत्वात्-कृत्यकार्यादिति पूर्वोक्तपदार्थप्रसङ्गादिति तदेवातिरिक्तं वाचद्विज्ञानमात्रार्थता पूर्ववदेव सत्त्वानुपपत्तिरिति एवमुक्त्यनित्यत्वे किति नित्यत्वे वात्सल्यमुक्तम् अन्तर्नित्यत्वं विनाशनिष्ठता तस्मात्त्वन्तर्नित्यतायामसत्तरमेव स्वत्वाद्वादेर्नित्यत्वे दोषः ।

अथानित्यत्वे स किं जातः ? किमजातो वा ? यदि जातोऽनुत्पादस्तर्हि, वात्सल्यत्वात्

- ११ निर्गुणपदवदनुत्पन्नत्वादस्य, यद्यजातस्ततोऽन्यनुत्पादः, अजातत्वात्, अनिर्गुणपदवत् जातजातयोर्द्विरोधादनुत्पन्नदोषसम्बन्धाच्च, निष्ठायामपि किं निष्ठितोऽनिष्ठितो वा ? यदि निष्ठिता अनुत्पादस्तर्हि निष्ठितत्वात्, निष्ठितपदवत् यद्यनिष्ठितस्तथाप्यनुत्पाद एवानिष्ठितत्वात्,

तद्वार्या नन्वप्रकार आदिरिष्यते तदपि दोषात्तत्रात्र सङ्गे-अथ मा भूदिति । न्यस्ये-स्यान्वयमिति । स चोपसंहारस्य प्रधानं पुनः कदा कदाचित् वा मनु इत्येवमन्यु कर्मप्रसिद्धिर्वा प्रधानमिन्द्रियेण-प्रधानादिरिति ।

- १२ प्रधानादिमानमेव तर्त कर्मवदिति हेतुमाह-पूर्वप्रत्युपसंहारेति । तर्त मादिकार्यानुत्पादः अनुत्पादो-उपसंहारस्योपसंहारोऽपि प्रसङ्गात् न तर्तो विद्यमाना महाप्रकारणीनां तत्रात्र कारकत्वात् तदाद्विज्ञात्-अन्तर्नित्यतादियमानायेव महाप्रकारणीनां कर्मवदिति प्रधानादि निर्गुण वस्तु आदिरिति न तत्रात्र जात्यनित्यमिति मतः । हेतुं न्यायै-कार्योक्तिरिति । उपसंहारः प्रधानादि किं नित्यं कर्तव्यमिति प्रश्नः महाप्रकारणीनां विविधत्वात्तदर्थमित्येव कारकत्वेन न कदा, महाप्रकारं नित्यत्वे हि तत्र वात्सल्यं जातं महाप्रकारं च प्रसङ्गस्यार्थत्वेन तद्विधिवद्वाच्यतेर्नित्यता-अनुत्पादः नास्म्यन्तर्नित्यम् अन्तर्नित्यं महाप्रकारोऽपि न कदा नन्तर्नित्यमहाराष्ट्रिकम्याख्यात्, आदिर्नित्यमहाराष्ट्रिकम्याख्यात्तदर्थमित्येव तद्विधिवत् स एव तर्तऽऽस्त्यन् जातः यत्तन्मात्रमेव तद्विधिवत्पि, अनिष्ठितं कपुणवदन्तरे वाह-तत्र घटीति । नन्वास्म्यन्तर्नित्यं तर्तः स मा भूत् निष्कर्षित्येव पूर्वोक्तस्यनुत्पादो-उत्पादत्वात्तर्तः प्रधानादीनामनुत्पन्नस्य उत्पादः समापत्तिरनेन-एतद्विधिवत्पि नित्यमिन्द्रियमात्रमात्रमात्राद्विज्ञात्तदर्थमित्येव कारकत्वादनित्यता-अनुत्पादः निष्ठातत्वात्तद्विधिवत् तत्त्वत्वेन कपुणवदन्तरेण यदुत्पादो-जातः । यद्यप्यन्तर्नित्यताद्विधिवत्पि नित्यत्वे कर्तव्यमित्येव कारकत्वात्-१३ नित्यत्वे निर्गुणनिष्ठानुत्पन्नस्यनुत्पादोऽपि कारकत्वात् प्रधानादीनामनुत्पादो-तर्तवति एवमिति । विद्यमानं नित्यत्वे तु प्रधानादीनामनुत्पादः एतन्वय-अन्तर्नित्यमित्येव । तद्विज्ञात्तत्वात् प्रधानादिरिति नित्यत्वे दोषमाह अथानित्यत्वे इति । नन्वो-

अनिर्वृत्तपदवत्, अनिष्ठितश्चासन्, असत्त्वादकर्त्ता, अकर्तृत्वाच्च रूपपुष्पम निविष्टति, नोभय
मुक्तवत्, अन्तेऽपि किं विनष्टो विनश्यति, किं याऽविनष्टः ? यदि विनष्टा विनश्यतीतीत्यते
ततोऽनुत्वाद् एव विनष्टत्वात् विनष्टपदवत्, नाविनष्टोऽभूतपदवद्भूतविनश्यत्वावत्त्वादाकाश-
वदिति वा, अस्यानुगम कृत्वा प्रसङ्गः नोभयमुक्तवदिति नोत्पत्तिरिति मद्भाः सिद्ध्यन्ति
ततश्च रूपपुष्पवदभावं एव स्याद्वस्तु ।

५

अथ[१]नित्यस्य इत्यादि, आर्त्तनिर्गत्ये रोप इत्या तत्परिहारार्थमाभिरुनित इतीप्सते तत्र प्रची
गतिः—जातस्य अजातस्य, जायाजातस्य वा, किं जातः ? किमजातः ? इति विच्छेदप्रसङ्गाद् अतस्तद्विषयस्य
तृतीयस्य विच्छेदस्य सिद्धिः, यदि जात इत्यादिना द्वयोरापविच्छेदस्योक्त्यावाभावेऽनुत्पत्त्येवमिति गवार्थम्,
जाताजातमेवेति तृतीयविच्छेदस्य विरोधावसम्भवाः, किञ्चोभयवर्गो[सु]म्भवाच्च—यो जातस्य रोपो
यथाजातस्ये तस्यां युक्तो जायाजातस्यवर्गोऽप्यस्याः, एवमुत्पादे रोपो, निष्ठापामपीत्यादि, किं 10
निष्ठितोऽनिष्ठितो निष्ठितानिष्ठितो वेति त एव विच्छेदाः, वेत्यपि त्रिषु रोपा कत्यावपुष्पपुष्पेन नीत्वा
एव वाच्यमोभयमुक्तवदिति अनिष्ठितोऽसमसत्त्वावकर्त्ता, अकर्तृत्वाच्च रूपपुष्पम निविष्टति विच्छेदो
गतायो, अन्तेऽस्मादि, विनष्टोऽपि किं विनष्टो विनश्यति ? अविनष्टः ? विनष्टविनष्टो वा ? यदि
विनष्टो विनश्यतीतीत्यते रूपपुष्पम त्रिष्वपि विच्छेदेषु वाच्यमोभयमुक्तवदिति, नाविनष्टोऽभूतपदवदितस्य
व्याख्यान—अभूतविनश्यत्वात्—अभूतोऽनुत्पन्नो विनश्यद्भवोऽस्य अभूतविनश्यत्वाच्च, तस्मादभूतविन- 15
श्यत्वात्, अस्तपदवदिति आकाशवदिति वा, अभूतविनश्यत्वावत्त्वावित्तस्य हेतोः पद्व्यान्तरम्,
अस्यानुगम कृत्वा प्रसङ्गः, कोऽर्थः ? द्वयवत्त्वावत्त्वावित्तस्य वाच्यविज्ञानमात्रावित्तस्य नाभयमुक्तवत्—न

आर्त्तनिर्गत्य इति आर्त्तं प्रदानादिप्रकरणेन कल्पितवदिति को दिवा दद्यात् सात्, किमुक्तवत्तमात्रं किं तदनुत्पत्त-
जनकं किमुत्पत्तजनकस्यैव उत्पत्त इत्यत्र—तत्र प्रची गतिरिति । तत्रैव लुप्यति—किं जात इति । तृतीये विच्छेदे
तृतीयपुष्पे मया इत्याह—विच्छेदप्रसङ्गेति । जातस्यमभयवत्तमात्रस्य रोपावत्तमात्रं निर्गच्छीतवत्तवत्, अभूत- 20
त्वावत्तमस्यैव रक्ष्यते—यदि जात इत्यादिनेति । तृतीयपुष्पस्य परस्परविरोधाच्च सम्भवति तन्मयै वा पक्षद्वयवित्तो-
क्तम् इत्याह—जाताजातमेवेति । उभयवर्गसम्भवं प्रसङ्गवति—यो जातस्य इति । एवमुत्पादे रोपवदिवाच निष्ठाप-
पक्षे रोपमाह—निष्ठापामपीत्यादीति । अत्रापि यद्विज्ञानाद्वा प्रणवित्तमन्तेनैवावत्तमात्रावपि रक्ष्यते—किं निष्ठित
इति । निष्ठितो न विनश्यति न वाऽविनश्यति न वाऽपुष्पस्यो वा कर्त्तव्यत्वादावत्तमेव रोप इति भागः । अविनश्यते रोप-
विच्छेदाह—अनिष्ठित इति । अथ किमप्यनेति तत्रैव विच्छेद रोपमाह—अन्तेऽपि स्यादीति । अविनश्यते निष्ठितमाह— 25
माभिमद्य इति । अभूतवति नभः कस्यादायस्य वा विनश्यत्वा नैवत्वा क्वापि क्त्वाविनष्टो विनश्यतीति भागः । एवम-
विनष्टादावपुष्पवत्तवत्तमस्यैव प्रत्यय नन्वाद्यर्थे द्वयवत्त्वावत्त्वावित्तं सिद्धिं तत्रैव व्याख्यानद्वयेनेकमुक्तं विभाव कुतोऽस्य
द्वयवत्तमेव वाच्यविज्ञानमात्रावत्तमं प्रसङ्गवत्तमात्रावपि अथ इत्याह—अस्यानुगममिति । निष्ठितविच्छेदे रोपमाह—
योभयमिति । व्याख्ये—मेति । माध्यमिकपक्षे अथ माध्यमं निष्ठितमात्रकमेवेति वाच्यत्वावत्तमे । वचनविच्छेदान्त-
त भावो योऽन्यत् ॥ सिद्धिनिष्ठितमात्रस्य न वाच्यमेववत्तम् । वचनविच्छेदमात्रस्य त भावो वाच्यवत् ॥ निष्ठितं माभिमद्यं न 30
निष्ठितं निष्ठितवत् । एव निष्ठितमात्रस्य ॥ अथविच्छेदविनष्टमात्र—विच्छेद इत्यत्र । अथविच्छेदविच्छेदो न कर्त्तव्य-
म न १९ (१४४)

सर्वपात्रमुक्त्य इत्यादि-न सन्ति युक्तयो येषामर्थानामयुक्त्यस्ये, यद्यपि युक्तयो नोपलभ्यन्ते प्रसङ्गवत्
व्यपञ्च्यन्ते दृश्यन्ते दृश्यमानाश्च निराकर्तुं न शक्यन्ते, अतो दर्शनावगृहीतसङ्गात्वाः सम्प्रोक्षाः कल्पयितव्या
इति, यदि कल्पयेत् तदापि न सन्ति, तस्माद्दर्शनस्यासम्भवात्, तस्मात्कथा-तदपि न दर्शन नास्तेष्व, कथं
दर्शनं नास्ति ? उच्यते-यतो यावदित्यादि-यावद् दृश्यं तावत्, [आरागम्य] परमाणम्, दृश्याभिव्यक्तं
हि बस्तुन आरागग एव दृश्यते न परमध्यभागो दृश्यते, तेभ्योदृश्यमाणान्मध्यपरमाणोर्भवेत्तद्व्य बस्तुतः, 5
तत्र तदापरागगो दृश्यत इति प्रसङ्गमिष्यते परमध्यभागोर्दर्शनात्प्रसङ्गता तस्माच्चि नेष्यते ? तस्माद्
दर्शनमेव बस्तुतः, न हि आरागगमेव वक्ष्यति ।

अथ मतमारागगो नियमात् प्रत्यक्षतो ग्रहीष्यते परमध्यभागव्यनुमानात् कक्षा-
न्तरे च प्रत्यक्षतो ग्रहीष्यते इति, न तत्रापि त्रिभागत्वतुल्यत्वाद्दर्शनमेव साधयवत्त्वात्
समस्तवत्त्वदर्शनवत् अथ मतं भागो द्रक्ष्यत इति परमाणवत्ता हि एष्टव्याम्, तेष्वदृश्यमानेषु 10
निर्माणेषु भागवद् दृश्यत इति का कथा ? भागान्तरादृश्यत्वात्, सिद्धतातेज्जहा प्रत्येकं
दर्शनाभावे तत्समुदायेऽपि दर्शनाभावात्, यदा च परमाणुर्न कस्यचित् दृश्यत्वात् कुतः
परमाणुसंघातो भागवान् द्रक्ष्यते ? भागवति वा परमध्याग्रहणादृष्टभागे तद्वशा निर्दिष्टभागाः
परमाणवो ग्रहीष्यन्ते ? इति ।

अथ मतमित्यादि, स्मरिष्वे वे मतिपरागगकारग्रहीष्यते नियमात् प्रत्यक्षतः तदा मध्यपर 15
भागान्मनुमानात् कक्षान्तरे प्रत्यक्षतो ग्रहीष्यते, तस्मात्तद्दर्शनतेति, अत्र भूमा-न तत्रापि त्रिभाग-
तुल्यत्वात्-आपरागगं दृश्यामिते त्रयो भागाः सम्भवत्येव आरागम्यपरमाण्वक्याः साधयवत्त्वात्,
विमध्यमान हि साधयव त्रिधा व्यवस्थिते तदवस्थात्रापि परमध्यभागदर्शनम् त्रिभागतुल्यत्वात् समस्त-
वत्त्वदर्शनवदिति, यत्र तावत् साधयवस्य त्रिभागस्य दर्शनासम्भवात्, अथ मतं भागो द्रक्ष्यत इति-यन्निर्दिष्टा-

वर्षाति । यद्यपि माता पुच्छिर्न सिद्धमिति प्रसङ्गवत्तुल्यत्वान्ते जलस्यमात्राव प्रतीतेः न जलस्य तस्मात्तद्व्यवहारे 20
सिद्धतात्मा मया अनुसन्धा एवेति कथं साधयवत्त्वात्-तत्र परमत्ताऽऽपरागगैति । एवं कथं कथं तदा परन्तु यदावा
इत्यमेव तत्राव सम्भवतीत्यह-यदि कल्पयेदिति । कथं दर्शनं न सम्भवतीत्यह-तदपि चेति । बहुल्येना-
नियतं तत् सम्भवत्, आरागम्यपरमाण्वम्, तत्र दर्शनमिति मतं बस्तु कक्षात् न पूर्वं एवमेव सिद्धपरागग एव तस्माद् एवमेव
न तु मध्यपरमाण्वं तद्विषयसम्भवात्, न आपरागगम्यमेव बस्तु भविष्यतीति साधयवत्त्वान्तरास्तु न इति बस्तु न दर्शन-
मित्यह इत्याह-यावत् दृश्यमिति । साधयवत्त्वान्तरं बस्तुन आह-तैवेति । तदापरागगम्यपरमाण्वेव यदि बस्तुतः 25
सम्भवतीत्येतत् तर्हि त्रिभागवत्तामात्रमध्यपरमाण्वेव दर्शनमिति तदुक्त्येव कृते नैष्यते । तस्मात्परागगम्यपरमाण्व-
तदुक्त्येव दर्शनमव युज्यतीत्यह-यत्र यतीति । न त्रिभागमपरागगम्यस्य कक्षान्तरेत्येव साधयवत्त्वान्तरास्तु न इति बस्तुतः
वा प्रसङ्गत इति बस्तुतो दर्शनं साधारणमिति एवमेव-अथ मतमिति । स्वाक्यादि-यथादिपमिति आपरागगम्येति-
वक्ष्यतेत्यस्यैव उक्त्यात् न एवमेव नाम मध्यपरमाण्वो न तदानीमनुमानतः कक्षान्तरे वा प्रसङ्गतो दर्शने इत्येव बस्तु-
प्रसङ्गवति भावः । आह-तैव आपरागगम्यमपि साधयवत्त्वान्तरावपि भाव एव एवमेव आपरागगम्य एवैवेत्युक्त्येव-न
तत्रापीति आपरागगम्यमिति । स्वाक्ये आपरागगम्येऽपीति साधयवत्त्वान्तरावपि त्रिभिर्भागाः तेषु 30
साधयवत्त्वान्तराव आपरागग एव एवमेव न मध्यपरमाण्वं तदवस्था तद्विषयवत्त्वान्तरं तत्रापीति भावः । एवं साधयवत्त्वान्तर-
क्यानां दर्शनमिति भावो निर्दिष्टव्यवहारे वा तु एवमेव एवेत्युक्त्येव अथ मतमिति । स्वाक्ये-यदिति । इ हि

गमार्त्रं भागः क्त्वात्रं गृह्यत इति केचन्यसे तत्रात्र वेऽनिवृत्तिरिति परमाप्यवर्था गृह्यताम्, न हि परमाप्योऽ-
तीतिरूपाः सन्तः कस्यचिद् दृष्ट्या इतीत्याह, तेष्वदृश्यानेषु निर्माणेषु भागवद् दृश्यत इति वा क्त्वा ?
भागवत्तददृश्यतात्, सिकप्रत्येकवत्ता प्रत्येक दर्शनाभावे तत्समुद्भावेऽपि दर्शनाभावात्, भागवति च
परमाणुसंघाते परमस्यभावात्प्रत्येकवत्तद्भावे तद्वत्तो निर्माणरमाप्युद्भव इति क्व क्त्वा इत्यर्थेनान्वयि
१० दर्शनम् अस्मादर्थवत्तत् व्याख्या—मदा च परमाणुरित्यादि प्रदीप्यन्त इति गताव्यम्, कुत्र इत्युत्तरं न्यत ।

इदपदर्शनव्यवहारस्यार्थं कथमसति दृश्ये सम्भवतीति चेदुच्यते, अयन्तु व्यवहारो
विज्ञानोत्थापित एव, विज्ञानश्चासत्यपि बाह्येऽर्थे तथा तथा विपरिवर्तमानं बाह्यार्थवद्वभावे,
वस्तुत्वात् स्वमवत्, तथापि आप्तवृत्तीतोऽर्थः कारणमिति चेत्तत्र च तत्र च विज्ञानमेव
कारणम् स्वमज्ञातणकारणेन विज्ञानेनैवोत्थापितोऽर्थोऽर्थ इति प्रतिपत्तुं शक्यो नान्यथा, यदि
१० बाह्यविज्ञानोऽर्थः कश्चिदस्ति स दर्शयतां त्वया मया पुनः शक्यतेऽर्थेन बाह्येन विज्ञानमेवार्थ
इति दर्शयितुम्, तद्यथा—स्वमे त्वनर्थकं विज्ञानमेवार्थ इति ।

(इदपेति) इदपदर्शनव्यवहारस्यार्थं कथमसति दृश्ये सम्भवतीति चेदुच्यते अयन्तु व्यवहारो विज्ञा-
नोत्थापित एव विज्ञानम् [१] सत्यपि बाह्येऽर्थे तेन तेन्यकारेण विपरिवर्तमानम् [१] त्वरे च बाह्यार्थवद् [१]-
म्यसते वस्तुत्वात्—विज्ञानत्वात्, किमिव ? कथमवत्—कथ इव कथमवत्, यथा मुनिः 'संयुतेऽवकाशेऽप्य-
१० सम्भवति' इतिवृत्तपर्वताद्याभ्यां पश्यस्यसेव इतिवृत्तादिबाह्येऽर्थे तथाप्यवर्तमानपरिज्ञानादेव
आमदवैतलरुपादिविज्ञानान्वयव्यवर्तितवहिरर्थाभासनि, न कश्चित्प्रत्यक्षितोऽर्थ इति, स्योक्त 'योः क्षया

विनिर्माणो यथा परमाणुसंघाते नहि विनिर्माणमयम् प्रकृत्येवते तथा परमाण्वेतिप्रत्यक्षता च च वेद इत्यद-
परमाणव इति । एवम् परमाण्वोरतीतिरुक्तौप्रत्यक्षतायां तत्समुद्भावनस्य यस्मिन् प्रकृत्येव न ज्ञाते, एवमप्रक-
ृत्ये तत्समुद्भावनप्रत्यक्षताविमल—नहीति । वास्तव्ये वेदप्रकार—भावात्तत्वेति अत्राप्तमपरमाणुत्वाप्यवर्तये-
२० वेदपरमाण्वोरपि परमाण्वेतिप्रत्यक्षताविमल । विपरिवर्तमान—सिक्तोति प्रत्येकं विज्ञानं वेदप्रकारे विज्ञानप्रकारेण तत्-
वैतलरुपां भावतत्त्वप्रकारेण परमाण्वोरमर्यादे तत्समुद्भावनप्रत्यक्षतायाप्यवर्तयेतिप्रत्यक्षतायां । भागवति चेति प्रत्यक्ष-
परमाण्वोरप्रकारेण वास्तव्येन तथा तद्भावात् परमाण्वोरमर्यादे तत्समुद्भावन प्रत्यक्षतायाप्यवर्तयेतिप्रत्यक्षतायां ।
वायव्यप्रकारेण प्रत्यक्षोत्तरं प्रमाणं, प्रत्यक्षोत्तरं तत्समुद्भावनप्रत्यक्षतायाप्यवर्तयेतिप्रत्यक्षतायां । भागवति चेति प्रत्यक्ष-
३० ज्ञेये परमाण्वोरमर्यादे तत्समुद्भावनप्रकारेण वास्तव्येन तथा तद्भावात् परमाण्वोरमर्यादे तत्समुद्भावन प्रत्यक्षतायाप्यवर्तयेतिप्रत्यक्षतायां ।
वस्तुप्रमाणं तत्समुद्भावनप्रकारेण वास्तव्येन तथा तद्भावात् परमाण्वोरमर्यादे तत्समुद्भावन प्रत्यक्षतायाप्यवर्तयेतिप्रत्यक्षतायां ।
वायव्यप्रकारेण प्रत्यक्षोत्तरं प्रमाणं, प्रत्यक्षोत्तरं तत्समुद्भावनप्रत्यक्षतायाप्यवर्तयेतिप्रत्यक्षतायां । भागवति चेति प्रत्यक्ष-
३० ज्ञेये परमाण्वोरमर्यादे तत्समुद्भावनप्रकारेण वास्तव्येन तथा तद्भावात् परमाण्वोरमर्यादे तत्समुद्भावन प्रत्यक्षतायाप्यवर्तयेतिप्रत्यक्षतायां ।
वस्तुप्रमाणं तत्समुद्भावनप्रकारेण वास्तव्येन तथा तद्भावात् परमाण्वोरमर्यादे तत्समुद्भावन प्रत्यक्षतायाप्यवर्तयेतिप्रत्यक्षतायां ।

स नयः, पूर्वबोध्यः पदप्रकारोऽपि, 'अस्तिनास्तिविषय मतिः' (पाणि० अ० ४ पा० ४ सू० ६०)
इतिद्वयस्यान्तरूपसिद्धेः, पूर्वव एवास्तीति मन्यमानः पूर्ववास्तिकोऽयं नयः, स च भावः—अर्थः उच्यते वा,
वाच्य[वाचक]मिमं विज्ञानप्रत्यक्षमेव पस्त्वित्यत आह—भाषोऽपि भाव एव—अपत्तीति भावो न पटपटादि
इत्यगुणकमादि वा इति साम्प्रतीतिरिति भाव एव उपपत्तेर्यो भावो न ब्रह्मापीति, स च भावः क्षामिकः
ज्ञातोपपत्तिक औपपत्तिकः पारिजातिको वा, स चोपयोग एव साकारोऽनाकारो वा प्रमाण्याप्याभ्यासा ४
विविक्तवस्तुना, एवमात् पूर्ववास्तिकनयमेव एवमभूतेकदेशोऽस्त्यस्तिविज्ञानविज्ञानपर्यायमात्रमाही नबोऽ-
पमिति, यथा विद्याविविक्तस्वेषाद्यु पटसु ब्रह्मास्तिकेषु पूर्ववस्तुनो ब्रह्मप्राधान्यात् सर्वार्थत्वेन व्याख्यातः
एतेषांभाषापीयेषुब्रह्मयोमवकिन्त्येषु ब्रह्मचक्रवः पूर्वप्राधान्यात्सर्वार्थत्वेन गमयितव्यः अत आह—
इत्यत्रव्यवहारे पदस्वीकृति, धृतिरिति, तु तु गतौ तुल्यत्वे गत्यर्थः वक्षा—गतेर्विकारे यद्यत्रये ह्ये
ब्रह्ममिति रूपं भवति, इत्यमेवायौ ब्रह्मार्थः, स पुनस्तदावस्था—तेन तेन प्रकारेणातीतोमयोमवाविविक्त्येषु 10
न्येषु प्राग् व्याख्यातः यद्यह वर्तन—यथावर्तनं तेषां पण्यं स्तेन स्तेन ब्रह्मेन पर्यायार्थ एव स पदवि-
क्तोऽपि, उदाहरो—तदावस्था परितो गमनात् ।

किमेतत् स्थानिप्रायविवरणमात्रम् ? आहोस्तिवत् सर्वत्रस्त्वोपनिवन्धनमार्पनपक्षीत्यत्रोच्यते
वाचीयम्—

निधधनमस्य 'से किं तं भावकसंभे । २ बुविहे पण्यसे तं अहम्—आगमतो अ, नो आग 15
मतो अ, से किं तं आगमतो भावकसंभे । २ आणये वषट्से सेच आगमतो भावकसंभे'
(अनु० सू० ५४—५९) इति, आगमभावस्त्वन्धादेरुपयोगसङ्गणस्य विज्ञानस्वरूपमात्रत्वात्
सर्वमुपयोग एव, अयं नियमस्यापि क्षामिकत्वात्स्य नियमः, तदपि क्षामिक वस्तु विज्ञानमेवेति
नियमनियमभक्तो ब्रह्मज्ञः ।

पूर्वव इत्यह—पर्यह इति । स पूर्ववो भाव एव सर्वत्रपठ इत्यह—सु चेति । एतन्नामिदं भाषमाह—अर्थ इति क्वो वा 20
मत्तको वा सर्वं विज्ञानप्रत्यक्षमेव तत्रैव विज्ञानं वाचकमपि वाचकमपीति भावः । भाषोऽपीति पूर्ववस्त्याप्यामिमोऽपि
यतो मत्तीति भाव इति स्मृतया न यत्प्राप्तिर्यथावाचित्यं निश्चितं किमु भाव एव—अप्येव एव भाव इति भावः ।
उपपत्तिमेवमाह—स च भाव इति । स चोपयोग एवेति विज्ञानवत् उपपत्ति एव साकारो वा साकारिकारो वा स्वतः
किन्तु मनात्प्रमाणाभावात्स्वतन्त्रोपाधिमेवमाहो विज्ञान इति भावः । व्यापिकप्रत्यक्षेतिविज्ञानविज्ञानमात्राभ्युपगमात्सर्व
नयः पूर्ववास्तिकनयमेवमहीकेशे उच्यते इत्यह—तस्मादिति । नयः पदवचनमेवतज्ज्ञो क्वो विद्याविविक्तवस्तुना 25
पूर्ववर्तिकवचनमुक्त्वा पूर्ववस्तुस इत्यपरां व्याख्यातं तयोमयोमवाविविक्तवस्तुना इत्यपिउच्यते इत्यत्रव्यवहारे पर्याय-
पदमुपपत्त्या वचनमिदमाह—पयेति । इत्यत्रव्यवहारे पर्यायार्थो वर्ततेति—ब्रह्मप्राधान्ये इति, पर्यायविविक्तवस्तु प्रयुक्त
इत्यपिउच्यतेउच्यतेउच्यतेउच्यतेउच्यते इत्यत्रव्यवहारे वतिविज्ञान विज्ञानवत् पर्याय एव इत्ययोमवाविविक्तवस्तुना
वचनवर्तमानमारे व्याख्यातव्यं तत्र तत्र वचनादुच्यते, तेन तेन प्रकारेण व्यापयितुं भावः । विज्ञानमात्रवत्तत्रोपपत्तिमेव
वेदक ज्ञापिकत्वात्तत्रवर्तनं न भवति अहं गृह्यमाणपदवचनमप्यहंइत्यह—विज्ञानधनमचेति । अयमयो भाषमाह 30

(नियमनमिति) निबन्धनमस्य 'ये किं वं भावकरोते' इति प्रश्नोपक्रमो प्रश्नो वाच्यः 'येषां भागमस्यो भावकरोते' (अनु० सू. ५४-५५) इति व्याकरणोपसंहारात् भागमभावरूपमस्योपयोग्यमप्यस्य विज्ञान-
रूपमाश्रयित्वा विज्ञानमप्युक्तमावश्यकं सामायिकमवश्यम्भा-
नामाविनिर्घोषानुक्रमेण भिन्ननीयं बहिर्निष्प-
त्तत्सर्वमागम्यत् रूपयोगे एव-ज्ञानमेवेत्यर्थः, अथ नियमस्यापि अधिकमावश्य-अभिज्ञमेव वस्तु इत्यस्यापि
५ दर्शनस्य नियमः-सद्यपि अणिकं वस्तु विज्ञानमेव-न क्वापि तत्प्रतिरिक्तं बाह्यमस्ति किं तर्हि ? विज्ञानस्य-
विपरिणामविशुद्धमित्यत्रात्रमेवेति, नियमनियममज्ञो ज्ञानाऽऽवितो विचिन्त्याहारस्य गण्यमानो द्वावसौ सन्तः ।

ज्ञानं शास्त्राय चकस्य श्रीमन्मन्त्रवाचिकस्य श्रीश्यामां श्रीमर्षिचतुर्षु
गन्धिविरचितार्था समाप्ता ॥

अप्येतत् उच्यते च यः विज्ञानमज्ञानस्य एवैवात्मा भागमभावरूपमस्योपयोग्यमप्यस्य विज्ञानरूपमस्य
१० विज्ञानरूपमस्य अद्विष्टमद्विष्टमिति । ज्ञानमस्य रूपयोगे एवेति चेत्तत्र विज्ञानेन किञ्चेत् च विज्ञानस्यापि-अभिज्ञमेव-
वाच्यमपि भवति अविज्ञानस्यापि भवति अविज्ञानमेव-न क्वापि तत्प्रतिरिक्तं बाह्यमस्ति इत्यर्थः-अथ नियमस्या-
पीति । अत्र उच्यते-नियमनियममज्ञ इति ।

इति विज्ञानमप्युचितविरचिते नियमपदविशेषने गण्यमानस्य द्वयस्यो
नियमनियममज्ञा समाप्ता ॥

अथ द्वादशमःस्थानान्तरम्

विष्वादि सर्वमङ्गात्मकैः कृत्स्नसम्यग्दर्शनाधिकारे प्रत्येककृत्स्निसिद्धान्तवर्धनत्वापावनार्थं प्रवृत्तत्वाद्वाह—

एतदपि पूर्ववदेवैकान्तत्वावयुक्तम्, सम्मयधिकस्यानुपपत्तेः, एवं सर्वं निःस्वभावमित्येवं
 वृत्तवत्तद्विज्ञानवचसोरपि सर्वान्तःपातित्वाभिः स्वभावत्वेऽप्रत्यायनप्रसङ्गात् परप्रत्यायन-
 मयुक्तम्, विज्ञानवचसोर्निश्चितपक्षादित्वेनाभूतत्वादुन्मत्तपक्षपक्षपक्षविज्ञानवत्, अथ मा भूदेष दोषः
 इति स्वभावे विज्ञानवचसी अन्युपगच्छसि ज्ञानवचनस्वभावात्त्वान्युपगमेनान्युपगमविरोधः,
 इदानीं स्वभावत्वात्त्वान्युपगमाविति स्ववचनविरोधश्च ।

(एतदपीति) एतदपि पूर्ववदेवैकान्तत्वावयुक्तम्—यथा क्षणिकमेव रूपादि समुदाय एव सामान्य-
 विज्ञेयैः कृत्वा ज्ञेयत्वादीनीमेकान्तवाचानामनुपपत्त्यर्थमेकान्तत्वात्, पुच्छने वा जैनेन्द्रत्वम्, अनेकान्तप्रतिष्ठा-
 गतिवादेत्युक्तम्, एतदपि सर्वं निःस्वभावमिति मतम्, कस्मात्? सम्मयिकस्यानुपपत्तेः—अस्मिन्नपि 10
 मते वे विज्ञानाः सम्मयान्ति समग्रं विज्ञानवचसोः नैस्वभावस्य सामान्य वेदान्तयोरेव मेवा
 वस्तुमात्रादे सर्वथा नोपपद्यन्ते, वस्तुनोपपत्तेरपि मतस्यानुचित्तो जिनकस्त्वित्यनेकान्तरुत्पन्न वस्तुना
 भव इत्युपलंघादेः भविष्यति, तथाचा यत्र सर्वं निःस्वभावमिति मुख्योपलंघादित्यादिप्रकारेण तत्रेति
 मनुष्याणाम् प्रथमैर्निरूप्यता द्वितीयैश्च विज्ञानवचसोरपि त्वयोक्तयोः सर्वान्तःपातित्वादिज्ञेयत्वं सर्वं

एतत् विष्वादि विज्ञानादिनिर्देश इति सम्मयार्थेन प्रत्येककृत्स्नित्वेन सिद्धान्तस्य, तस्माच्चिन्मन्त्रिकमन्त्रस्य विष्वा- 10
 र्धनप्रकाशात्मनो इत्यादिनात्मनो तत्प्राप्तिसिद्धिमुपक्रमते—एतदपीति एकस्य पक्षतो निःस्वजनतमैर्न कल्पितवत्प्राप्त-
 मन्त्रमात्रादिसिद्धिपक्षेण सुतोमरादिसिद्धिं मतमपीत्यर्थः । अपिच कस्त्विति र्धनपक्षे—यथा क्षणिकमेवेति, नित्योन्म-
 क्ते एकस्यैव क्षणेऽनन्तमिच्छकास्तथाचार्यमित्रैश्च परमात्मैव वक्ष्ये नियमविचक्षणत्वादिनिर्देशं इत्येवाप्यनन्तमिच्छा-
 दमिच्छावैकान्तमुपक्रमान् वस्तु, निश्चयमेव वक्ष्ये सामान्यविज्ञेयत्वेऽनेकान्तत्वोपपत्त्यनुपपत्त्यनन्तमेव प्रपन्नोपपत्त्यनुपपत्त्यानां
 कथास्तत्त्वम् वस्तु, इत्येवमात्रा नवाऽप्युक्तः एकान्तत्वात्तथा विज्ञानमात्रमेवेति श्रुत्यन्तं वैवादात् वा न वाद्यं क्वाचित्पुनर्न 20
 तेषां विज्ञानादिनिर्देशात् इत्येवमात्रेति इत्येवमपि नियमविज्ञाननोऽप्युक्त एकान्तत्वाविति मया । अथवा वाचानां पुच्छ-
 न्मते तर्हि वाचानामेवा वस्तुवात्प्राप्तत्वादिनिर्देशात् इत्येवमात्रेति मया । अनेकान्तप्रतिष्ठापनादुक्तोद्वादात् इत्येवमात्रेति मया । एतदपि वेति
 कार्योक्तत्वं एत एव वक्ष्ये येनैवैति मया । एवं निःस्वभावमिति सर्वमिति नियमनियममन्त्रपक्षेऽपि—तदपि तद्
 पीति । हेतुमाह—सम्मयसीति सम्मयिके वे विज्ञानाः तेषामनुपपत्तेरिक्तः सर्वमिति निःस्वभावमिति विज्ञानं निःस्वभावं
 एकवचनं वा सर्वमिति निःस्वभावमिति वचनं निःस्वभावं एकवचनं वेति विज्ञानवचनपक्षेऽप्युपपत्तेरिति मया । तस्मात्पुच्छने निःस्व-
 र्धनत्वेनेत्युक्तं क्वे वक्ष्यमाणा विज्ञानाव नोपपद्यन्ति इति मतस्यात्मावयुक्तमिति मया । अस्यानुपपत्त्ये निःस्व-
 र्धनत्वात्—अतो विज्ञानवचनमिति । एतन्मत्तस्यानुपपत्त्यात्मावयुक्तमिति—तद्यथेति । प्रथमैर्निरूप्यताविति एवं सर्वं
 विज्ञानमपि 30 प्रत्येकैर्निरूप्यतावयुक्तमिति मया । तद्यथेति । प्रथमैर्निरूप्यताविति—एवं सर्वं निःस्वभावमिति वक्ष्य-
 माह—एवं सर्वं निःस्वभावमिति मया । तद्यथेति । प्रथमैर्निरूप्यताविति—एवं सर्वं निःस्वभावमिति वक्ष्य-
 माह—एवं सर्वं निःस्वभावमिति मया । तद्यथेति । प्रथमैर्निरूप्यताविति—एवं सर्वं निःस्वभावमिति वक्ष्य-

सर्वेषु मयमिमिधम्, विद्युत्प्रकाशं भयापगमोऽस्तरेण स्यादिति स आप्रतिष्ठितप्रज्ञ साध्याम्यसुमिति
सम्पन्नेषु प्रीतिहेतुषु साध्याम्यसुमिति सप्र सत्प्रेक्षाविमुक्तं प्रीत्यफामात् नैतादित्यगम्य आप्रतिष्ठितप्रज्ञतिरिक्त-
कण्ठोद्धारणं युज्यते, तस्य स्वस्वस्य सप्रस्य आगण्यप्रतिपक्षेण न भटते, कस्मात् । उभयोरेषामाद्यसुमत्वात्,
सुपुण्यस्य कस्यामुतासिष, प्रतिपाद्यमस्येति चेत्—आन्यत् यौध्यान्तयोः आगण्यसप्रविज्ञानयोरर्था
माद्यसुमत्वं तथापि त्वत्प्रतिष्ठाभावात् न स्वप्नेषु आगण्यमाद्यसुमत्प्रतिपादनं सुखं स्वप्नयुक्तस्य क्रियते, 5
अथ हि प्रतिपाद्यस्य मतेरुत्प्रेषा—उपायाः प्रतिपाद्यसुमत्माद्यसुमत्त्वंऽपीत्येव न उभयोरेषामाद्यसुमत्वात्
मतेरप्यमतेर्मेव विज्ञेयस्य प्रतिपाद्यस्य प्रतिपाद्यस्येति प्रतिपाद्याद्विज्ञेयमित्याद्यस्यमाद्यसुमत्त्वात् न [टव] एव ।

निम्नान्यत् सप्रप्रज्ञान्तेऽपि—

सुपुण्यस्युदसनेन च स्वप्नसिद्धार्थनवदिति वचनं घटते, स्वप्नप्रज्ञान्तेऽप्यस्याने न च
बुधामयहर्षादिविशेषणमबुधामयहर्षादिना किं ननु भवितुमर्हति, विज्ञानविषया चास्तिता 10
ननु स्थितैव, ततश्च सर्वं निम्नमाद्यमित्येतन्मिथ्या, निर्भेदश्च नास्तिव नास्त्यव, कुतश्चित्ततो
वस्तुनो विशेष्य सदेव शक्यं वक्तुं नास्तीति न शून्यत्वं सर्वस्य, सत्यमेव तत्तथा, स्वप्नविज्ञान-
सिद्धादेरपि नास्तिस्वप्नमास्तित्वं साधयति ।

(सुपुण्येति) सुपुण्यस्युदसनेन च सप्रसिद्धार्थनवदिति वचनं घटते—सुपुण्यं न भवति सिद्ध-
इति, सप्रप्रज्ञान्तेऽप्यस्याने न च बुधामयहर्षादिविशेषणमबुधामयहर्षादिना किं ननु भवितुमर्हति, 15
वस्तुनोऽप्यप्यति, निम्नान्यत्—विज्ञानविषया चास्तिता ननु स्थितैव—विज्ञानमात्रमिति वृथा विज्ञानादि-

५ प्रसक्तस्या आद्यसुमत्त्वात् एव इति न मतेरुत्प्रेक्षा इति चेत् विद्युत्प्रकाशस्य कान्तेराहणं युज्यते कर्तुम्,
निम्नमाद्यस्येति वचने सप्रप्रज्ञान्तेऽप्यस्याने न च बुधामयहर्षादिविशेषणमबुधामयहर्षादिना किं ननु भवितुमर्हति, 10
वस्तुनोऽप्यप्यति, निम्नान्यत्—विज्ञानविषया चास्तिता ननु स्थितैव—विज्ञानमात्रमिति वृथा विज्ञानादि-

१ ति स. डा. से. तत्प्रेक्षा विद्युत् । २ ति स. डा. से. आगण्यता । ३ ति स. डा. से. उपायान्तेऽपि ।

४ ति स. से. डा. विज्ञानं वचनं ।

अनेनैव न्यायेन ह्रस्वसंज्ञायां दीर्घस्याभावो न भवति, तथेतरेतराभयत्वादसिद्धिरपि न, पठवत् पठ पषाप्रतिद्वन्द्वित्वम्, विरुद्धाभिमतसर्वधर्माविरोधवृत्तत्वात्, एवमेव चेतरेतर योग्यविचारानयकाश्च इति ।

(अनेनैवेति) अनेनैव—अग्नानानाकूप्यानतिष्ठायास्तेषूपुरुषपितृपुत्रत्ववृत्तवानियमप्रवृत्तेर्ह्रस्व दीर्घत्वाभ्यापाद इति दोगपरिहारन्यायेन ह्रस्वसंज्ञायां दीर्घस्याभावो न भवतीति सद्धानमख्यानदोषपरिहारः ८ ह्रस्वो भवतीति, तस्मादेव हेतोरुक्तद्वन्द्वित्वम्, तथेतरेतराभयत्वादसिद्धिरित्येवोऽपि दोषो नास्त्युक्तवत्, अत्रमेवसाधेय, अत एवाप्रतिद्वन्द्वित्वम् विरुद्धाभिमतसर्वधर्माविरोधवृत्तत्वात्, वक्षित्य साधन—ह्रस्वेऽपि च दीर्घत्वमिति पञ्चा, द्वितीयो दीर्घेऽपि ह्रस्वत्वमिति, एक एव इत्युपपत्तिद्वन्द्वित्वमिति, इष्टह्रस्वीपक्षालम्बत्, इष्टो ह्रस्वत्वात्मा तेन—ह्रस्वत्वात्माना ह्रस्वत्वेनाप्रतिद्वन्द्वित्वम् ह्रस्व भवत्यत्र ह्रस्वे दीपत्व भवति, दीर्घेऽपि ह्रस्वत् दीर्घत्वात्त्ववक्षेति विरोधदोषोऽपि परिहृतः इत्येवोऽपि उदन्तस्वरमितरस्वरयोग्यदोषोद्भावनाय विचारः कृतः, १० तस्मान्नवदार एव स्वपरोमयेभ्यो भवन् सर्वविधानां विरोधाभावमतिशब्दानां वृत्तवृत्तदोषपरिहारस्यापि कृतत्वात् इदं आह—एवमेव चेतरेतरयोग्यविचारानयकाश्च इति गवार्थः एव साधत् स्वपरोमयभावसंयुक्तिः सिद्धा ।

संयुक्तेरपि च स्वपरोमयभावा, इह भाव एव भावा नाभाव इति, स च भावा तदवत् तीव्रानागतवत्समानेष्वप्यविशिष्ट एव, संज्ञायां भावात् तदभावे चाभावात्, पठपांशुकार्पासक्त्यु- पठवत् सर्वसर्वक्यमिति स्थितेऽस्मिन् न्याये तत्रास्त्येको पठ इति ध्यायानामेकत्वे यत्रैकत्वं १५ तत्रास्तित्वस्यापि निष्कर्षेन स्वतत्त्वेन भवितव्यम्, अनर्थान्तरत्वात्, यत्र यस्यानर्थान्तरत्वं तत्र तस्य निष्कर्षमव स्वतत्त्वं, एकस्मिन्नेकवत्स्वत्ववत्, अस्तित्वस्वतत्त्वञ्च सर्वभावा इति यमुक्तं तत् सर्वशक्त्यर्थं वृत्तिवृत्ततो ममेष्टमेव ।

तदेव प्रयोगादपि—अनेनैवेति । आचष्टे—अगतेति, नेकविषयविषयवृत्तिरप्येव कृतवन्त्येव कदाचान् निष्कमेव व्यभिच- रणत्वेन ह्रस्वसंज्ञायां दीर्घस्य दीर्घत्वसंज्ञायां ह्रस्वत्वस्य संज्ञायां नास्तीति निरर्थं वैकल्प्य तत्र सहासकस्यदोषो २० नास्ति, एकदुस्त्वपिपुत्रस्याविरोधेन तद्व्यभिचयप्रत्येयिती नास्ति । एवमेवैताभ्यामप्यपि विरोधे नञ्—उपपत्तयेतरेति ह्रस्- दीर्घदोषा परास्मादप्यह्रस्वादेव नव एवाभ्युपगम्येति नास्ति । सर्वेषां कर्मणो ह्रस्वदीर्घत्वसंज्ञायां विरुद्धाभि- मतस्याप्यविरोधेन कर्तव्यं न प्रसिद्धिद्वन्द्वित्वमाह अत एवेति । ह्रस्वत्वादेवत्वत् नव एवाभ्युपगम्येति दीर्घादे- रपीत्यभावेतिवत् । सहासकस्यमव प्रयोगात् साधयति—तद्विरुधमिति । ह्रस्वेऽपि चेति इह वक्ष्येति कृत्येति दीर्घं कर्मण्यप्यपिपुत्रस्यात्, एवं दीर्घत्वमिति कृत्येति ह्रस्वं कर्मण्यप्यपिपुत्रस्यात् २५ दीर्घत्वमप्यपिपुत्रेति । पठान्तरं कृत्येति—इदं इति । नञ् शब्देऽप्यपिपुत्रस्यात् इत्येव ह्रस्वत्वात्वा ह्रस्वत्वमपिपुत्रस्य वर्तते तथा इत्येव दीर्घत्वम- पिपुत्रस्य वर्तते, यथा वा दीर्घे दीर्घत्वात्वा दीर्घत्वमपिपुत्रस्य वर्तते तथा दीर्घे ह्रस्वत्वमपिपुत्रस्य वर्तते इति मन्त्रः । इदं इत्येव ह्रस्वदीर्घत्वमपिपुत्रस्य तत्रास्तित्वेतरस्य नञ् किं साधयाम्यत्र कथमास्ते दीर्घं दीर्घं भवति । नन दीर्घे एव कर्मण्य दीर्घे दीर्घं भवतीति निष्कर्षः नञ् विचारः विज्ञेयऽनवतार एव तस्य च सर्वेषां कथानां लक्षणं पठ वक्ष्याम्य मन्त्रे विरोधाभावात् प्रतीयमानत्वात् श्रेयश्चकारयनशब्दस्य परिहारो नरस्येवाह—इदं वाऽपीति । तदेव स्वपरोमयभावात् ३० मेष्टमिमतानां ध्यायानाभयनैवेत्येवमेव सहासकस्या वृत्तिरिति सहासकस्यमितिपुत्रमुक्त्यापिपुत्रस्या विदेत्यह—एवं तावदिति ।

१ ति. अ. हे. दीर्घत्वमिति । २ ति. अ. हे. इह । ३ या इह । ४ ति. अ. पठ. हे. ह्रस्वत्वमपिपुत्रेति ।
 अ. ५ ११ (१४)

रत्नामिति यत्त्वबोधः, आत्मस्यमेवमिदमप्रकारत्वाविति स वक्ष्य्या, एकवदिति दृष्टान्तः, यथेको पटः पटो वा भवन्मूर्त्तानि नवातिरेकवक्ष्यकारेण मिश्र इत्यमिमतोऽप्यमिश्र एव, अस्तित्वैक्यवदत्वाभेदात्, एवं पटावित्थमा सर्वभाषा अभिन्नप्रकारवक्ष्यभावात् स्यात्, मा मस्मा अस्तिद्वौ हेतुवित्थ आह—न हि ताभ्यामस्तित्वैक्यत्वाभ्यां घटस्यान्वयमस्ति स त्वेक एव घटो यस्मात् पटात्[त्]सर्वमेवमाजः समोदस्तित्वैक्य योन्यत्व, न इति वक्ष्यते—सर्वान् पटवद्वयादीन् भेदात् खगलान्मूर्त्तानि नवादीन् भजमाना[त्]पटावद्वि ५ त्वैक्ययोन्यत्वात्सम्, कतः किं ? स[त्]छद्मन्यत्वे—पटावित्वैक्यस्यान्यत्वेऽमिद्विषयभावेन सिद्धे सर्व भाषा पटावद्वोऽपि ततोऽन्ये, तद्वद्वित्वैक्यस्याभ्यामनर्थान्तरत्वात्, घटवद्वित्युक्तत्वात्, अथ आह—तेषामपि घटात्मकस्य पटादीनाम्, वदन्तान्तरत्वात् घटस्यात्मवद्विति भाविगर्भेऽप्यमसीताभेदोपसंहरात् ।

अन्तर्गत—

नन्वेकस्वे प्रत्यक्षसिद्धं तृप्तिमुक्तादि विरुध्यत इति ननु सत् सर्वसिद्धान्तेष्वपि, प्रत्यक्ष- 10
सिद्धमन्यथा मत्वा मोक्षाद्याऽऽवश्यक इति न वा पुनरन्या विमतिः क्वर्या ।

(नन्विषति) नन्वेकमेव प्रत्ययसिद्धं वृत्तिमुद्गाति विरुध्यत इति—इत्थं सर्वमेकं सर्वात्मकमिति
 वृत्तवत्त्वे प्रत्ययसिद्धं भवेत्तान्तावित्युक्तमन्वय एवमित्युद्गातिरोभिनी सवनन्तरमात्रं च सुक्तं दुःख-
 विरोधीत्वेवमात्रं विरुध्यते, न हि प्रत्ययविद्वत् प्रसिद्धात् योऽप्यसिद्धात् नृसः—ननु तत्सर्वसिद्धान्तेष्वपि,
 प्रत्ययसिद्धमन्वया मर्या मोक्षायाऽऽप्यस्य इति—ननु विषयमुद्गानामवशात्वात् दुःखपटीकारमात्रत्वात् 18
 दुःखसम्मिल्लत्वात् दुःखमूयिष्ठत्वात् मातृत्विकर्यात् दुःखत्वमेव एतेषु पृथग्विषयजननहृत्वात् एवमित्य-
 नेवेति मत्वा निष्ठावधमप्यधीनमात्मनिक्रमैकान्तिक विषयसुखविषयीत एव नाम मुक्तिमुद्र निहन्त
 प्राप्नुयामेति श्रद्धामात्रात् सर्वसिद्धान्तप्रसिद्धप्रवृत्तिर्यात्, न वा पुनरप्य विमर्श कथंति संयुक्तेषु
 सर्वभाषाः सन्ति प्राज्ञाः ।

[illegible]

1. *Journal of the American Medical Association*, 1997; 277: 1039-1043.

तस्मात् सत्तम[ब]स्मानमेव वस्तुना, तदुपसंहृति-अतोऽसौ तथाऽनक्षित एकत्वमात्रो निर्मेव इति मेवासम्भवात्-मेवसम्भवप्रकाराभावात्, तद्वर्णयति वैचर्म्येण-उत्पादविनाशस्यार्था हि मेवः सम्भाव्येव, स दृष्टविधिनाऽप्राधान्यत्वात् भवतीति ।

अत्राऽऽह-

नन्वनिष्ठितं प्राक् पश्चाद्वारम्भात्, आरम्भमवचनात्, तत्र यदि निष्ठितं स्यात् निष्ठितत्वा 5
आरम्भेन निष्पन्नपटवदिति, इव विप्रतिपिद्धं यद्यनिष्ठितं अनिष्ठितत्वादसत् सपुष्पवत्, इतरो
पटवत्, यथा घटो मृदूपावित्वेन निष्ठित एव सत्ताकारान्तरभ्यक्तिक्रमसो भ्यज्यते, यदि न
तथाऽऽरम्भेन किं न सपुष्पाद्वद्भव्यादेर्वाऽऽरम्भते ? ।

नन्वनिष्ठितमिच्छावि, ननुच 'ब्रह्माणि ब्रह्मान्तरमारभते-पृथिव्याविपरनामुद्रव्याणि स्वतः 10
स्वात्मनि हे भूनि वा परस्परसंबन्धप्रपञ्चाणि आरभन्ते, कार्यब्रह्ममन्वत्, गुणाश्चास्मकवदुर्विचित्रब्रह्मसम 10
वेताः कैदारभ्ये कार्यब्रह्मे नियम[ब] एव स्वतः परात्मनि गुणान्तरमारभन्ते, कर्म संयोगविभागसंस्कार
नारभते परतः परात्मनि' () इत्यादिनाऽऽरम्भवचनेनानिष्ठितं प्राक् पश्चाद्वारम्भात्

क्रिया क्रियातो निष्ठेतिमिच्छिवम् तत्र यदि निष्ठितं स्यात् निष्ठितत्वाआरम्भेन निष्पन्नपटवदित्यत्र ब्रूमः-इव
विप्रतिपिद्धमिच्छावि, विप्रतिपेक्ष मावयति-यद्यनिष्ठितमिच्छाविना अविष्ठितत्वावसत् सपुष्पवत्, असत्त्वा-
वद्भारम्भते इतरो पटवदिति वैचर्म्यदृष्ट्या यथा घटो मृदूपावित्वेन निष्ठित एव सत्ताकारान्तर 18

स्वात्मनो मुक्तिर्वा मूर्त्या वा तद्वर्णनमप्यवकाशमेव लक्षणापरिग्रहादिति भावः । एवममूर्त्यामूर्त्या उक्तव्यक्त्ये-
कोकत्वमवगत एव न निर्मेकः स्मिन्नाह-अतोऽसौविति । हेमाह-मेवासम्भवादिति मेवसं सम्भवे कारणमेव
मासीति भावः । किं कारणं नेरसं सम्भवे स्यात् ब्रह्मवदितिमेवैकस्य भाविमहाह-इत्यादिति बहिःपुत्रवदिनाशो यो
यावत् तद्वर्णं करो न करो मित्रसमाश्रयात् अस्तु पट एव न करो मित्रसमाश्रयादिति मेव सम्भवेन यथा तु लक्षणा-
परिग्रहात्तत्त्वमन्वते एता कर्म मेदृक्ष सम्भव इति भावः । ननु वस्तुन विषयेकस्यवा-भुवनं आरम्भेऽप्यनुभव एव 30
मिदानस्यऽप्यनुर्वचिन्नादुपपन्नं अ उपपत्ते त्वारम्भे तत्र प्राक् पश्चाद्विष्ठितत्वं प्रपञ्चेति बह्वे-नन्वनिष्ठितमिति ।
वैधेयिच्छाते ब्रह्मस्यैव तत्र इति कर्मवति ननुकमिति ब्रह्माणि ब्रह्मान्तरमारभते इति वचने व्याचष्टे-पृथिव्यादीति
पार्ष्णिवादिबुद्धिपरमापुत्रव्याप्तिं लतो मित्रं सर्ववर्त्ये समवायिभारवस्ये व्यापयि परस्परसंबन्धवत्प्राप्तमवामिभारवमे-
काऽऽरम्भते हे परमापुत्रव्ये अस्तु हे भूनि अस्तु ब्रह्माणि वस्तुनं इति तदुपपत्त्या विप्रतिपिद्धे भावः । पार्ष्णिवादि
बुद्धिपरमापुत्रवत्प्राप्तवत्पुत्रा परमापुत्रपरव्ये कार्यवत् परात्मनि कार्यवत्पुत्रादुपपत्त्यवकाशमेव पुत्रान्तरापरवत्पुत्र 35
इत्याह-गुणाद्येति । कर्म संयोगं विभागं वै विप्रतिपक्षवत् इत्ये आरभत इत्याह-कर्मैति इत्यं सत्त्वं आत्मनि ब्रह्मान्तर
आरभते पुत्रा सत् परात्मनि पुत्रान्तरात्, कर्म न परतः परात्मनि संबोध्यतीति भावः । अनेवारम्भवचनेकाऽऽरम्भात् पूर्वं
नव्याव वसत्पिष्ठितमिच्छाह-इत्यादित्येति । पुनस्तथाऽपिष्ठितमिच्छाह आरम्भादिति मिदानस्यऽप्यनुर्वचिन्नात्
प्राप्तमिति । नदपिष्ठितमप्यनुर्वचिन्नात् मिष्ठितत्वेनानुपपत्ते तद्वर्णमेव एव न स्यात् निर्दोषवदिसाह-तत्र यदीति
एवमप्युक्तं प्राक् पश्चात् वस्तुनोऽपिष्ठितत्वेन मनेऽप्यनुर्वचिन्नात् स्यादिति दृष्टव्यमिति भावः । अनिष्ठितमप्यनुर्वचिन्नात् भवति 3)
निष्ठितं वस्तुमेव निष्ठितत्वमिति मनेऽप्यनुर्वचिन्नात् स्यादिति दृष्टव्यमिति भावः । वस्तुनोऽपिष्ठितत्वे वस्तुनवत्पुत्रा स्यादुत्पत्त्या-
दिति न वस्तुनवत्पुत्रा आरम्भवत्पुत्रान्तरवदिसाह-अनिष्ठितत्वादिति । निष्ठितवस्तुवत्पुत्रा इति वेदमर्थं दर्शयति-यद्येति
प्राप्तमिति निष्ठित एव वस्तु, तत्त्वमेव वाऽऽप्यनुर्वचिन्नात् वस्तुनवत्पुत्रा स्यादिति दृष्टव्यमिति भावः । तत्र वस्तुन इत्यपि कदापि-
दा न ११ (१७६)

मेध्यते, अनिष्टापादनमिदं—अनारब्धानि तानि—प्रख्याप्तराण्यारब्धानिमित्ताभ्यां, अनिष्ठितत्वात्, तदुपपन्नं,
अन्त्यासत्त्वमित्यभिप्रायः ।

अथोच्येत आदिः प्रत्यक्षत एव षडादेर्दृश्यते मेदहेतुः, अत्र पृच्छ्यते स किं नित्यः ?
उत्तानित्यः ? यदि नित्यः सर्ववस्तुनित्यता, आविस्वरूपत्वात् तन्नित्यत्वाच्च, क्रियमाणनिष्ठि
स्योक्तमात्रात् तयाजन्यमेवाभावः, तदव्याप्तिदोषस्यानपेक्ष एव जयति, आदिप्रत्यक्षः
प्रमाणीकरणाच्च क्रियानिष्ठाप्रत्यक्षद्वयपरित्यागः सयोश्च दृष्टव्यमिच्छारमितरत्रैकस्मिन् प्रत्यक्षं
कथं प्रमाणीकरिष्यत इति पुनरपि उत्तानिरिति सर्वथा त्वयैव प्रत्यक्षमप्रमाणीकृतम् ।

अथोच्येतेत्यादि, आविस्वरूपः प्रत्यक्षत एव षडादेर्दृश्यते, स च मेदहेतुः षडादेर्वस्तुना,
यदि ह्यनुत्तराविनष्टं स्यात् साधनमिति, अत्र पृच्छ्यते स किमिच्छादि, स आविस्वरूपः स प्रत्यक्षा
नित्यः किं नित्योऽनित्य इति निवार्यः, किञ्चातः ? यदि नित्यः सर्ववस्तुनित्यता—सर्वेषां षडादीनाञ्च वस्तूना-
मभिष्टेयेय नित्यत्वं स्यात्, आविस्वरूपत्वात् तन्नित्यत्वाच्च, अनिष्टमेतत्—एवमुक्तं, किञ्चान्यत्—
क्रियमाणनिष्ठियोक्तमात्रात्तत्वाजन्यमेवाभावः—आदेर्नित्यत्वादेरेव च वस्तुत्वात्तद्व्यतिरिक्त एव आविस्वरूपोऽसि
न क्रियानिष्ठे स्यात्, तयोश्च क्रियमाणनिष्ठिविरोधोक्तमात्रात् तद्व्यतिरिक्तव्यत्ययेन प्रत्यक्षेण षडादित्वेनेत्याद्य
सनेदस्याभावः, तदव्याप्तिदोषस्यानपेक्ष एव जयति, किञ्चान्यत्—आदिप्रत्यक्षेत्यादि—आदिः प्रत्यक्षत
एव मेदहेतुर्दृश्यते इति निष्ठेयव्यतिरेक प्रत्यक्षः प्रमाणीकृतो न किञ्चानिष्ठे, तयोः प्रत्यक्षयोरपि परित्यागश्च
ह्यतः, स च प्रत्यक्षविरोधावबुद्धः, तयोर्मेत्यादि तयोश्च प्रत्यक्षयोः क्रियानिष्ठयोरप्रमाणीकरणे प्रत्यक्षमप्य-

व्यतिरिक्तं, अनुत्तरमिति अत्र हेतु इत्येव व्याप्तिरप्यां कस्यां च तत्त्वान्वयवर्तमाननिष्ठित्वात्प्रत्यक्षात्तरादिमिदं भागः । ननु षडादी-
नामविस्वरूपः प्रत्यक्षत एव दृश्यते, एवं च मेदसम्भवप्रत्यक्षवस्तुत्वादेककथायै विरोधवस्तुत्वादिनाद्याम्यमनाद्यनन्तं वदितुमि-
च्छन्निश्चयहेतु—अथोच्येतेति । व्याख्याते—आदिनिष्ठयतिरिति उत्तराय तस्मात्प्रत्यक्षमात्राद्वस्तुनेव अनुत्तरं वदितुमिच्छते
तु स्यादिति वदितुमर्हति । प्रत्यक्षत्वेन चेदमित्यत्र आरम्भः किं निष्ठेयमित्येवैति विज्ञेयं दोषमत्र—अत्र पृच्छ्यते इति । २०
प्रत्यक्षप्रत्यक्षेनेत्याह—यदि नित्य इति वदामिच्छते तर्हि वदामिच्छतिविशेषस्तत्त्वमाद्येनेत्याह तेषामपि निष्ठा स्वर-
ूपनिष्ठावर्तमाने निष्ठात्, कस्यां कस्यां चानिष्ठेयमिति भागः । षडादीनामविस्वरूप प्रत्यक्षप्रत्यक्षं वस्तुनेव तन्नित्य-
व्यतिरेकह—अनिष्टव्यतिरिति । आरम्भमिच्छते आदिनिष्ठेयमात्रमात्रादिविरोधवस्तुत्वाद्यनन्तं विचारस्तान्नित्यं वदितुं सर्वोक्त्येव
वर्तते इत्यस्यप्रत्यक्षेन च दृष्टाह—किञ्चानिष्ठेयं किञ्चानिष्ठयोरमात्रात् आविस्वरूपव्यतिरिक्तं निष्ठावस्तुत्वात्, तथा च
किञ्चानिष्ठेयमात्रमात्रात् सर्वोक्त्युक्तमिति कारणे परमाप्तुं शक्ये वा वस्तुसम्भवेत्यत्र प्रयोगाच्च. किञ्चाद्यत एव सकारण्यः
तत्र किञ्चात् अथां कारणे चार्कमपि प्रयोजते इत्येवमेतदितिप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षेण वात्त या चार्कमपि कारणमपि
नित्यत्वे केन तत्रैव तिष्ठति, एवं वस्तुनिष्ठेयत्वात्प्रत्यक्षमात्रमात्रात्, एवञ्च किञ्चानिष्ठेयत्वात् अन्तर्निष्ठव्यत्यये—आदिनिष्ठेयत्वात्त-
त्वात् कारणमात्रव्यत्ययेन तत्र नित्यमिति वा तदव्याप्तिदोषस्यैव सर्वोक्त्येव कारण तिष्ठति भागः । आदिनिष्ठेयत्वात्त-
व्यत्ययेन प्रत्यक्षाद्यपि मेदहेतुमिति प्रत्यक्षत एव दृश्यते इति किञ्चानिष्ठेयत्वात् तन्नित्यं तिष्ठित्वेन निष्ठेयव्यत्यये किञ्चानिष्ठेय-
मिति वात्त या चार्कमपि प्रयोजते इत्येवमेतदितिप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षेण वात्त या चार्कमपि प्रयोजते इत्येवमेतदितिप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्ष-
प्रत्यक्षेण वात्त या चार्कमपि प्रयोजते इत्येवमेतदितिप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षेण वात्त या चार्कमपि प्रयोजते इत्येवमेतदितिप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्ष-

अथ तुस्यनिरूपणम् ।

अतः परं तुभ्यं नयष्वङ्ग्यं वर्तित्यते तद्यपि किं द्रव्याद्यैक्यं कथमतः सत्यं ? निमित्तसत्यं ? इति,
अस्मिन् सम्यक्प्रमिषीयते—

एतदपि नैषिद्वाग्ने युक्तम्, सततं विधेरारम्य विधिविषयन्तरानुक्रमक्रमेणोत्तरोत्तरे
कान्तायुक्त्यप्रकान्ता सेषु सेष्वरान्तरेषु विधारितमेव यावच्छ्रुत्यवादम् ।

(एतदपीति) एतदपि नैवेद्यन्ते पुनर्मिति प्रकृत्यन्तेषु, कथमित्यत्र आह—एतन्नित्यादि, तवम सर्वसत्त्वहारमश्नाद्विभिधिनियाराधारभ्योचरोचरैकान्तयुक्तप्रकृत्या तेषु तेऽपरान्तरं विचारितमेव, किं पुन्य एवावस्थाः ? अवस्था एव पुन्यः । इत्यादिविकल्पपञ्चयोगोपक्रमेणेति, तदनुसारयति विधिबिध्यम्-
 पाल्कम्पल्लये-विधिविवर्धनानां पुरुषनिघटिकाकस्त्रमाश्रयानां पूर्वपूर्ववृत्तेनाचरोचरम्बन्धान तत् परं विष्णुमयाहीनास्तुकमस्य-परिपाठ्याः क्रमेण-विविना, यादयोऽप्यधिकार्यदूषण इति चेदुच्यते वाच 10
 इत्यपक्रियोमनस उक्तः तावद्भवार्थस्यावृत्तेः सतः परं पर्यायर्थमेवाह, तेषामपि पर्यायार्थमेवानुचरो चरैकान्तयुक्तप्रकृत्या वाचस्पत्युचौहम्, इत्यवस्थाप्येकान्तयुक्तरैर्विपुल विधिविधित्यमते प्रकृत्यम् ।

तदकान्तायुक्तत्वस्थापना त्वेकान्तवादानां परस्परसंयुक्तत्वमापाद्य प्रत्येकशो द्विशो यावद् द्वावशारदाः सप्तमेवस्तेषामुपरि विधिनयो यषाजोक्तमाहं वस्यसि, तद्भाषवर्तितसविकल्पसामान्यविशेषोद्धारार्थं विधिनिषमविधिस्तन्निधिवर्तनार्थमुभयोभयनय इत्ययमपि क्रमो यावत् पुनरयं विधिविधिः, यथा ज्ञानेन शम्भवाद्यप्यपक्षस्य सम्बन्धस्यैवैकैकं द्रव्याप्यमेवेन, यथा

[illegible]

एवं सर्वप्रमेदेष्टव्यमिति, एतन्नेककारणद्वयसर्गतासर्गतसामान्यविशेषधर्मिणमात्रस्तुप्रमेदे
 प्यप्येवं नतन्मिद्विदिविदिति, तन्निर्देशनार्थं द्वावज्ञानं विकल्पानां त्रिधा सम्पिण्डजन चतुरभ्युपे विकल्पा
 नेक व्याख्याह—सावक इत्यादि, तथेवानुपूर्व्यां तत्र सावेक इत्यादि पत्त्योरे विकल्पाः सम्पिण्ड पक्षीकृताः,
 सावेकनेक इत्युभयविकल्पाः, सावनेक इति नियमविकल्पाः, एव सात्कारण सात्कारणधर्म्ये सात्कार्य
 मेवति, तथा सात् सवगतं स्यात् सवगतासर्गता सावसर्गतामेवेति इयं तथैव नित्यैकभरणमभगतोभवा ९
 नित्यानन्तरासवगतविकल्पानां पृथक् पृथक् द्वावज्ञानां निश्चयं सङ्गृह्य प्रतिज्ञाय इत्युपि संक्षिप्तोक्तते तदेव—
 विधि-विधिनियम-नियमसमाधानात्-विषयप्रत्ययेन विधिविकल्पाद्व्याप्यो गृहीत्या, विधिनियमप्रत्ययेनोभय-
 विकल्पाः, नियमप्रत्ययेन नियमविकल्पाद्व्याप्यो विधियं विधिनियमस्य नियमस्य-विधिविधिनियमनियमा
 इति विप्रहात्, तत्सत्यव्यवहार-विध्यानिर्वाहकामकर्यादिति पटवतिरिति दृष्टान्ता सावितमवेति—व्याख्या-
 तमेव द्वावज्ञानव्याख्यानामपञ्चात्मकेन मयश्चक्याख्येननति अतीतापेक्ष्यं तन्मुक्तिः, अतिदेशो नाम १०
 प्रकृतस्मार्तधेन साधनमतिवृद्ध इति कथ्यन्तात्, एते हि विध्यानिर्वाहकविषयमनसमुद्भात्मकः वेदानाम्पचना
 भाव न भवति, परत्युपपन्नयामेव भवतीति विस्तरेण प्रतिपादयेत् एवमेत्यादि, सम्यक्सारणनयचक-
 द्वायोऽविध्यानिर्वाहकद्वयव्याख्यानामानीमूढस्याद्वावमन्वहैकवाक्यतायां सवज्ञानप्रवृत्तीयत्वायां च
 सत्तामित्वं प्रतिपादितयां यथापक्ष्या द्वाकोत्यानं प्रतिज्ञात विध्यानिर्वाहकालमकर्यात् त्रैनामानसत्यत्वं
 प्राप्तिरिति तत्सिद्धम्, तद्योपसङ्गत्वा साधनमिहम्—शिनशासनमकान्तसत्यमेवेति प्रतिज्ञा, सम्यक्सारणति १५

एकवचनपि नान्य इतिविशेषः—एवमिति । व्याख्ये—एकानेकेति । द्वारकामान् साध्यवे प्रतिगर्हकनेकवावि-
 प्रमेवमिदम् यतिश्च यतिमयं उपिगम्य सर्वमिति-तन्निर्देशनायमिति । प्रथमपक्षप्रतिज्ञा क्व एतन्नेकवचनं तद्व्या-
 नेकवचनेति द्वावज्ञानादुद्भावं कर्त्तव्यम्—तथैवानुपूर्वमेति । तत्र व्यर्थेति—सुमेति । अत्रत्यवचनप्रमेदमेवमाह—
 एवं स्यात्कारणमिति । सर्वप्रत्ययव्यवहारमेवमाह तथेति । अथार्थमाह—इत्येव तथैवेति व्याख्येः व्याख्येऽन्येक-
 एवमेति इति प्रतिज्ञात्, सावक सावकनेक सावनेक इति, सावकस्य व्याख्यायकने सावकस्येति सावकस्य २०
 सावक सर्वप्रत्ययव्यवहारं सावकस्यव्यवहारं द्वावज्ञानादमेव यतिश्च कथं हेतुपि तर्कव्यवहार इति भावः । साधनमाह—
 विधीति । साधनमिति—विधिर्वाहकमिति । सम्यक्साह—विधिमेवेति । तत्र साधनार्थमाह—विध्यादीति । यो क्व विधि-
 जगद्यो विधिनियमसमाधो निम्नान्वयावय विध्यानिर्वाहकालमकर्यात् तत्रयं व्याख्येः व्याख्येऽन्येक सावकस्य तदेव
 सम्यक्सारणोपनिषत्तत्वं दृष्टान्तमाह—अतुष्टमिति । द्वावज्ञानमेव पदयं तत्रयमेवमिति इतिप्रमेवेत्याह—प्रापितमवेति । अनेक-
 त्वस्य चक्यकमात्रार्थस्य सम्यक्सारणव्यवहारमिति प्रतिज्ञायां अनेकवचनमेवमाह—अतीतेति । दृष्टान्तं चयति—चयति इति । एवं त्रैनामानस्यव्याख्यायदुक्ति-
 र्हास्येनियमप्रत्ययेना अन्वयव्यवहारस्य चक्यकमात्रार्थे सावकस्येति सावकस्येति तर्कव्यवहारमेवमाह—अतुष्टमिति । अनेक-
 वचनस्यव्यवहारं पूर्वापारमिति तत्रयमेवमितिद्वारकव्याख्यानांतरं तत्रयव्याख्यानामीमूढ सावकस्यव्यवहारं तत्रयव्याख्याना
 कृपायां सत्यं द्वावज्ञानप्रत्ययेन सर्वज्ञात्वाया प्रवृत्तिव्याव तत्रयव्याख्यायकस्येति प्रतिपादितं यति द्वाकोत्याने निमित्तमन्यदं
 इति—तदेवमिति—साधनमन्यदं मयस्तीत्युक्ते यथापक्ष्या वैयव्यासनव्यवहारं विध्यानिर्वाहकालमकर्यादिति प्रतिज्ञात ३०
 तत् सिद्धं मयस्तीति भावः । एवं स्यादेव व्यर्थमिति—तद्योपसङ्गत्वेति । विनशासनं द्वावज्ञानप्रत्ययं सम्यक्सारणमिति—

(एतदिति) पक्षव्यपदेशस्तथासाधनवस्तु विषयित्वार्थं, — एतेषामुक्त्यानां विधिविन्यानां परस्पर
 मिश्रप्रस्थानानां सर्वत्राक्रमतानुवृत्त्या सङ्गत्योक्तानां सदस्यसङ्घटयता इत्याद्यर्थो[पर्योयार्थ]द्वित्वानतिवर्तिनो
 तयोरेकतरस्यैकान्तस्य शास्त्रस्य प्रकम्पः—पुरुषपरम्परयाऽऽगमाभ्यवच्छेदपरम्पर[र]या सदेवासदेव भित्तने-
 यामित्तमेवेत्यादिः विषयित्वार्थ इति पक्षार्थं शास्त्रपक्षेन सांस्फापीनां दृष्ट्याणामेव छेदिकमटभक्त्यादि-
 प्रयोगस्यो दृष्टान्तमूलेष्व केवल्य पक्षीकरणार्थं या मूळ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक्योपप्रविशेक इति, प्रस्तुतवस्तु- 5
 विच्छेदपरमार्थत्वादिति हेतुः, प्रस्तुत वस्तु—दुष्टविमोक्षोद्देशप्रसाध्यसाधनसम्बन्धविधानं प्रमाणेन सिद्धि-
 निरूपणञ्च तद्विच्छेदो व्यापारः विमोक्षोद्देशमात्रं तरतिर्वाहः, महासमुपप्लविकविधुक्षार्यप्रवृत्तामात्रप-
 ण्क्तिमप्रमुक्त्य[व]त् स परमार्थो यस्येतयोर्द्वयपर्यायार्थयोरेकतरस्यैकान्तशास्त्रमवस्थास[व]त्तुविच्छेदपरमार्थः—
 स्यामिदमवस्थित्वं हेतुः, तद्वत्वात् प्रस्तुतवस्तुविच्छेदपरमार्थत्वात् विषयित्वार्थं, किमिव ? इति वाचिनी-
 व्याविराक्तवत्—यद्येवमसम्बन्धव्यवसायमिच्छाक्यमाधानापरत्वं विषयित्वात् प्रस्तुतवस्तुविच्छेदपरमार्थत्वात् तयो- 10
 र्द्वयपर्यायपर्यायान्यतरविकल्पेकान्तशास्त्रप्रकम्पो विषयित्वार्थ इत्येवोक्तो ग्राहित एवातीतसमस्तनयन-
 शक्येनेति ।

एवमनेन समस्तेन ग्रन्थेनैतदभिहित—विधिनियमभङ्गवृत्तिव्यतिरिक्तत्वादनर्थक्यबोधत
 जैनादन्यच्छासनमनुत्तम्, जैनमेव शासन सत्यम्, विधिनियमभङ्गवृत्त्यपरमकत्वात्, भयति
 बत्, पटवद्वा, एकमेव वा साधनम्, तत्साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां सर्वैकान्तवावित्दृष्ट्यायानेकान्तवा 15
 विपक्षसाधनाय च प्रभवति, एवञ्च कृत्वा विधिनियमभङ्गव्यतिरिक्तत्वादिति सिद्धे वृत्तिव्यपन्नम
 शेषमभङ्गकथयतामामेव प्रतिभङ्गमपि वृत्तिरिति स्थापनार्थम् किमुक्तं भवति ? स्याद्वावस्तु-
 प्रतिपक्षसर्वनयमभङ्गरिमर्ककैव वृत्ति सत्या, रक्षावलीवत्, अन्यथा वृत्त्यभाव एव, तथैव च
 सर्वकाम्यप्रकम्पः ।

इत्येता परस्परविरोधाविति न्याः निश्चित्यक्रमतानुसारेण सङ्गोक्त्या तयोर्केचन व्यस्यं केचिद्व्यस्यं प्रतिपादयति अतः 20
 एव ते इत्यादीर्यथाकाशमतिवर्तिन्य तयोर्व्याप्यर्थावच्छेदोन्मत्तरस्य एकान्तभूतस्य शास्त्रस्य प्रकम्पः—प्रतिपाद्योक्तौ च न
 पुरुषपरम्परया समायात आगमपरम्परया वाऽभ्यवच्छेदेन समायात सर्वत्र अपरेष्व भित्तनेन व्यतिरिक्तमेव वैश्वविकल्प विषयि-
 त्वार्थं—सङ्गतार्थ इति प्रतिज्ञेमाधेय—एतेषामुक्त्यामिति । अत्र शास्त्रमध्यमत्रेक्यमाह—आप्तव्यवधानमिति चाकम्पे-
 विधायीना दृष्ट्यानां वचनेनैव व्याख्यातं तदत्र पक्षवत्तत्वं न तु वीक्षितो कथनव्यतिरिक्तोऽयं तस्य दृष्टान्तत्वात्तन्वा दृष्टान्त- 25
 पक्षवर्तिन्यो न पराधीनो ग्राहः । विषयित्वार्थे हेतुमाह—अस्तुतति । अस्तुतं सत्यं सर्वस्य—दुष्टविमोक्षेति इति वाचि 25
 योश्च वृत्त्यपरमं निश्चितं तद्विच्छेदं तावदावतसम्बन्धविधाय इत्येवमर्थं कुपयित्वादि, प्रमाणं वा प्रकृतं वस्तु, विधिनियमं
 वा शासनं निश्चेते—व्यापारो विच्छेदस्याव्यापारो अनिवार्यो वा यथा महति सति यत्पुनरतीतं विदमस्योक्तं तद्व्यवच्छेदमा प्रकृतं
 निरूपयति पुनरीकं तत्र महति पक्षे नियम एवति यत्पुनरस्य प्रस्तुतवस्तुनिश्चेत् एव परमार्थो ग्राह एवेतद्व्याप्यव्याप्यार्थव्य-
 तिरिक्तस्याव्यवधानस्य प्रस्तुतवस्तुविच्छेद एव परमार्थो ग्राह एव च विषयित्वार्थ इति ग्राह । इत्येवमाह—इति वाचिनीतीति ।
 तान्ते च्यवति—पक्षवर्तिन्य इति वाचिनीति वदन्ताः कुपयित्वादिमिति ग्राह्यं तावदाह तद्वदकथनमात्रमवस्थावलीवत्तदवस्था- 30
 तावदावस्थानि निश्चितार्थानि प्रस्तुतवस्तुनिश्चेत्तत्वावच्छेदव्यवधानमिति अत्र प्रस्तुतवस्तुविच्छेदपरमार्थं च इत्येवमिति
 नयनमात्रे तत्र तत्र निरपिदयति भावः । अनेनवचनकथनतावतीमाह—एवमनेनेति । जैनादन्यच्छासनं अतुर्न विधिनि-

देवाभावि मङ्गला, अविच्छिन्नप्रतिपदमिम्बनप्रमुखाचिमुच्छ्रित सिद्धम्, सिद्धनामपदकम् मङ्गलं कल्पय
 शिष्यप्रतिष्ठापरम्परया प्रतिष्ठातुमर्हति, प्रतिष्ठितसिद्धिविजयावद्भगन्पूर्यकसिद्धयत् प्रतिष्ठित वस्तुप्रतिष्ठे ॥

इति श्रीमद्भुवाविश्वमाश्रमणपादकृतनयचक्रस्य तुल्य समाप्तम्

ग्रन्थावतम् ॥ १८०००

भीकल्याणमस्तु.

सिद्धप्रतिष्ठितं वस्तुप्रतिष्ठापनं कदाचित्पि भवति एव तथा नववस्तुप्रतिष्ठितं प्रदर्शितं च व्याख्याते इतिप्रतिष्ठापनसिद्धि
 मन्त्रे । तथा कदाचित्प्रतिष्ठापनं मन्त्रप्रत्ययप्रत्ययान्वितं, परम् कदाचित् कदाचित्प्रतिष्ठापनं प्रत्ययप्रत्ययप्रतिष्ठापनं विद्यमानं
 इतिप्रतिष्ठेति । सिद्धप्रतिष्ठितं मन्त्रप्रत्ययं, एवं यत्किं विद्यमानं विद्यमानं मन्त्रप्रत्ययं प्रतिष्ठापनं विद्यमानं सिद्धप्रति
 मन्त्रप्रत्ययप्रतिष्ठेति तुल्यप्रत्ययप्रत्ययप्रत्ययं । प्रतिष्ठितेति कदाचित्प्रतिष्ठितं विद्यमानं विद्यमानं विद्यमानं कदाचित् एव
 ॥ मन्त्रप्रत्ययप्रतिष्ठेति इति अर्थः । इति अर्थो मन्त्रप्रत्ययप्रत्ययः । तुल्यप्रत्ययप्रत्ययप्रत्ययः इति श्री ति ॥

श्रीमन्मन्त्रप्रत्ययः कृता सङ्गमिर्मम ।

देवता सप्तमा वाता श्रीयोऽई क्रोमलोमहा ॥ १ ॥

प्रतिष्ठापनानुसन्धाने, कृता मूले पुण्यकृतम् ।

प्रदेवेत्प्रत्ययप्रत्ययः कापि संशोभ्या सा तु श्रीयवैः ॥ २ ॥

विद्यमानप्रत्ययप्रत्ययः पदमन्त्रप्रतिष्ठितप्रत्ययम् ।

श्रीमन्मन्त्रप्रत्ययः, विद्यमानप्रत्ययप्रत्ययः ॥ ३ ॥

विद्यमानां तु वस्तुप्रत्ययः कृता विद्यमानप्रत्ययः सङ्गः ।

वातासत्पुण्यप्रत्ययः मन्त्रप्रत्ययप्रत्ययः ॥ ४ ॥ पुण्यम्

वातासत्पुण्यप्रत्ययः प्रत्ययः सत्यप्रत्ययः ॥

वातासत्पुण्यप्रत्ययः पाणिनीयप्रत्ययः मया ॥ ५ ॥

इत्येवमुक्तप्रत्ययः ॥ ६ ॥ प्रत्ययः मन्त्रप्रत्ययः ।

इत्येवमुक्तप्रत्ययः प्रत्ययः प्रत्ययः ॥ ७ ॥

इति श्रीमन्मन्त्रप्रत्ययप्रतिष्ठिते विद्यमानप्रत्ययप्रत्ययः वस्तुप्रत्ययः तुल्यनिरूपणं समाप्तम्

समाप्तम् इत्येवमुक्तप्रत्ययः विद्यमानप्रत्ययप्रत्ययः ॥ पुण्यं मया ॥

न्यायगमानुसारिणीसमलङ्कृते द्वादशारनयचक्रे निर्विघ्नानुद्धरणानि ।

एवमित्यादि मे व्यस्यन्त्या	(टी)	[अ. अ. १ पा ११]	१	१८
एवं दृष्टान्तस्य यमिपिबर्ग	(टी)	[नंटी. अ. ४९]	८	९
इत्यादि मते रक्तपयसा पुष्परी	(टी)	[नीला. १ १०८]	४	१५
कस्याभिनिवेशिबलाय	(टी)	[नंटी. अ. १४]	४	१९
कविशिवशिवस्यपाठ्युद-	(टी)	[सि. हा १ श्लो ८]	५	१६
हृदयमलये न वाप्यात	(टी)	[]	६	१
मित्रगुणवत्तमपानिधिरस्य	(टी)	[दै. अ. १ भा. १ अ. १५]	६	७
समेति न्यो इत्युच्यते कर्मसु सा सद्या	(टी)	[दै. अ. १ भा. १ अ. ७]	६	१२
इत्युच्यते कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[दै. अ. १ भा. २ अ. ८]	६	१२
स कश्चिदुच्यते सद्या	(टी)	[सिद्धे. भा. १४१ १४२. १४३]	६	१५
वर्णनस्यसिद्धिरे	(टी)	[पा. अ. ५-१ ११५ वार्तिक]	७	१४
वर्णनस्य वर्णनस्य	(टी)	[संय. अ. १ भा. ४७]	७	१७
मार्गस्य सिद्धिरे	(टी)	[]	९	१९
इत्युच्यते कर्मस्ये	(टी)	[]	११	९
सर्वं वर्णनस्य	(टी)	[]	१२	१८
इत्युच्यते कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[]	१२	१
वाप्याश्लिष्य कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[]	१२	४
कर्मस्येवार्तरं निर्धार्ये	(टी)	[पा. ५-१-५-१-५]	१६	४
इत्युच्यते कर्मस्ये	(टी)	[पा. ५-१-५]	१६	७
इत्युच्यते कर्मस्ये	(टी)	[पा. ५-१-५]	१६	११
इत्युच्यते कर्मस्ये	(टी)	[पा. भा. १४७ १४८]	१६	१६
इत्युच्यते कर्मस्ये	(टी)	[व्या. महाभा. ५-१ ११५]	१६	१७
किञ्चिदुच्यते कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[दै. अ. १-१-१५]	१६	१७
सिद्धि निर्धारणस्य	(टी)	[पा. भा. १४ ७]	१७	१
कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[दै. अ. १-१-१]	१७	८
कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[]	१७	९
कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[]	१७	९
इत्युच्यते कर्मस्ये	(टी)	[वार्तिक. ५-१-७]	१८	१४
वार्तिकस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[]	२१	१९
कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[दै. अ. ७-१-१]	२२	१९
इत्युच्यते कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[दै. अ. १-१-१८-१९]	२२	२१
कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[व्या. महाभा. १-१-५२५]	२३	९
किञ्चिदुच्यते कर्मस्येवार्तरं सद्या	(टी)	[दै. अ. १-१-१]	२७	९
इत्युच्यते कर्मस्ये	(टी)	[दै. अ. १-१-५]	२८	५

अन्वयभेदो विज्ञेयः	(टी)	[दे. वृ. १-१-६]	१८	८
उपेति कते इत्युक्तम्	(टी)	[दे. वृ. १-१-७-८]	१८	९
इत्येव हि एषा लयास्यता	(टी)	[]	१	८
मुनिः कते न दाम्ने	(टी)	[संज्ञान्तर]	११	११
अनुपिप्रसन्नार्थं वाक्यम्	(टी)	[]	११	८
सम्पत्तिं इत्यन्तं कार्यम्	(टी)	[दे. वृ. १-१-९]	११	१५
इत्यादि इत्यान्तरात्मने	(टी)	[दे. वृ. १-१-१०-११]	११	१७
उपेति वतो इत्युक्तम्	(टी)	[दे. वृ. १-१-१०-८]	११	१
प्रितान्त्रुक्तम्	(टी)	[दे. वृ. १-१-११-१२]	११	१५
कार्येतिपि	(टी)	[दे. वृ. १-१-१२-१४]	११	११
कते एष इत्युक्तम्	(टी)	[दे. वृ. ८-११]	१४	१६
अन्तरात्मने	(टी)	[वा. म. १-१-१६]	१६	१६
इत्येव इत्यादि	(टी)	[वा. म. १-१-१]	१७	११
अति प्रसिद्धि	(टी)	[सिद्धि]	१८	१९
मित्रादयस्त्रिभुवन	(टी)	[संज्ञ. वा. १-१८. १८]	१९	१
अन्तरात्मने	(टी)	[संज्ञ. वा. १]	१९	११
अन्तेनामुपेति	(टी)	[वा. म. १-१-४]	१९	१
प्रितान्त्रुक्तम्	(टी)	[]	११	११
अनुपिप्रसन्नार्थं इत्युक्तम्	(टी)	[वा. म. १-१-९]	१४	११
अन्तेनामुपेति	(टी)	[]	१६	१
प्रमादमि अन्ते	(टी)	[सिद्धि १-१-४]	११	११
इत्येव इत्यादि	(टी)	[]	१४	१५
इत्येव इत्यादि	(टी)	[वा. म. १-१-४]	१५	१६
अन्तेनामुपेति	(टी)	[]	१७	९
अन्तेनामुपेति	(टी)	[संज्ञ. वृ. १-१-१५]	१	४
अन्तेनामुपेति	(टी)	[]	१	९
अन्तेनामुपेति	(टी)	[दे. वृ. १-१-१५-१६]	११	११
अन्तेनामुपेति	(टी)	[वा. म. १-१-१७]	१४	१
अन्तेनामुपेति	(टी)	[वा. म. १-१-१८]	१६	४
अन्तेनामुपेति	(टी)	[वा. म. १-१-४]	१६	१
अन्तेनामुपेति	(टी)	[]	१७	१
अन्तेनामुपेति	(टी)	[संज्ञ.]	१७	१७
अन्तेनामुपेति	(टी)	[दे. वृ. १-१-१]	१७	९
अन्तेनामुपेति	(टी)	[सिद्धि]	१७	११
अन्तेनामुपेति	(टी)	[सिद्धि]	१८	१५
अन्तेनामुपेति	(टी)	[अति. व. म. १-१-४]	१८	१७
अन्तेनामुपेति	(टी)	[अति. व. म. १-१-४]	१९	४
अन्तेनामुपेति	(टी)	[अति. व. म. १-१-४]	१९	९
अन्तेनामुपेति	(टी)	[अति. व. म. १-१-४]	१९	११

हस्तमुने बह्वर्ष्य	(टी)	[पृ १३ ११३]	१९	१५
अमिषि कवि पञ्चमः	(टी)	[पृ. वा. १४० १४५, १४६]	१९	८
सर्वो गन्धर्व्यते नायकम्	(मृ)	[अमिषमिषि]	४०	९
सर्वो यथो रथा स्वर्ग	(टी)	[]	४	१४
पुत्रानां पत्नी स्त्री	(टी)	[पञ्चिद्वय]	४१	२१
प्रान्तिपञ्चिद्वय	(टी)	[प्रमा. घ. ८]	४२	८
हस्तिकाम्बरा पञ्चमिषान्नाया	(मृ)	[अमिषमिषिक]	४२	११
हेतुस्तेष्वे निमित्त	(टी)	[वै. घ. ९ १-४]	४३	२३
अम्यवाहसन्नाया	(टी)	[वासव. २-४१५]	४५	३
अमिष मित्रे न तदुक्ति	(टी)	[अमिष १-४]	४५	१३
हस्तिकाम्बरा	(टी)	[पृ. १११]	८	१४
सति सम्पत्ति अमिषारे न	(टी)	[]	८२	४
मिषान्नाया न मिषान्ना	(टी)	[वात. पृ. ११-१८]	८३	६
प्रमात्रा अम्यवाहसन्नाया	(टी)	[न्यायवेध. घृ. ७]	८३	८
पुत्रसंज्ञाये अम्य	(टी)	[पञ्चमिष. ५-१ ११९]	८४	३
संज्ञाया एव संज्ञायाय दृष्टान्त	(मृ)	[]	८४	१६
मि पञ्चमिषा पञ्चमिष स्वर्ग	(टी)	[]	८५	४
संज्ञाया संज्ञायाय वेधेन	(टी)	[]	८५	९
अम्यवाहसन्नाया	(मृ)	[अमिषमिषेय.]	८९	९
पञ्चमिषमिष	(टी)	[अमिषमिषेय.]	९	१८
अम्यवाहसन्नाया	(मृ)	[अमिषमिषेय.]	९	१
अम्यवाहसन्नाया	(मृ)	[अमिषमिषेय.]	९	३
अम्यवाहसन्नाया	(मृ)	[अमिषमिषेय.]	९	४
अम्यवाहसन्नाया	(मृ)	[अमिषमिषेय.]	९२	१९
अम्यवाहसन्नाया	(मृ)	[अमिषमिषेय.]	९२	२५
अम्यवाहसन्नाया	(मृ)	[अमिषमिषेय.]	९३	२४
मिषान्नाया न मिषान्ना	(टी)	[वात. घृ. ११ १८]	९३	५
अम्यवाहसन्नाया	(टी)	[पृ. १-२-९]	९३	८
मृ मिषान्नाया	(टी)	[घृ. १-२-९]	९३	२
अम्यवाहसन्नाया	(टी)	[]	९५	४
मिषान्नाया	(टी)	[पृ. ५-२८]	९६	९
अम्यवाहसन्नाया	(टी)	[]	९७	१२
अम्यवाहसन्नाया	(टी)	[प्रमात्र. घृ. ४]	९८	१२
पुत्रसंज्ञाया	(टी)	[वै. २-२ १५-१६]	९९	१२
अम्यवाहसन्नाया	(मृ)	[प्रमात्र. घृ. ७]	११	१
अम्यवाहसन्नाया	(टी)	[प्रमात्र. १-२६]	११	१६
अम्यवाहसन्नाया	(मृ)	[प्रमात्र. घृ. ४]	१२	१७
अम्यवाहसन्नाया	(मृ)	[प्रमात्र. घृ.]	१४	५

अमरगुण्योन्मो विद्येयेन्मा	(टी०)	[कै. सु. १-१-६]	१८	८
उन्मोति करो इत्युपपत्त्ये	(टी०)	[कै. सु. १-१-७-८]	१८	१
इत्यनेन वि उपा दद्यात्तुलात्	(टी०)	[]	१	८
गुह्यि कर्त्तु न बाधते	(टी०)	[उपाध्याय]	११	११
अनुवृत्तिप्रसङ्गप्रसङ्गं सामान्यम्	(टी०)	[]	११	८
अन्विष्य इत्यन्तु अन्विष्य	(टी०)	[कै. सु. ११-१]	११	११
इत्यन्विष्य इत्यान्तरात्प्रमाणे	(टी०)	[कै. सु. ११-१-११]	११	१
उन्मोति करो इत्युपपत्त्ये	(टी०)	[कै. सु. १-१-७-८]	११	१
किञ्चिदुक्तम्	(टी०)	[कै. सु. १-१-१५-१६-१७]	११	१५
अन्विष्येतिविशम्	(टी०)	[कै. सु. १-१-११-१४]	११	११
अन्विष्य इति इत्युप	(टी०)	[कै. सु. ८-११]	१४	१६
अन्तरंग्यविश्रुतौ	(टी०)	[व्या. सूत्र. १-१-१६]	१६	१६
इत्येवमन्विष्य	(टी०)	[व्या. सूत्र. १-१-१]	१७	११
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[विद्यते]	१८	११
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[अन्विष्य. अ. १-१-१८]	१९	१
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[अन्विष्य. १]	१९	११
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[अन्विष्य. ११-४]	१९	१
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[]	४१	११
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[वा. वा. १-१-१९]	४४	११
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[]	४६	१
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[विद्यते १-७-४]	५१	११
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[]	५४	१५
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[वा. ५-११-४]	५५	१६
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[]	५७	१
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[योत्तम सु. १-१-१५]	६	४
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[]	६	१
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[कै. सु. १-१-१५-१६]	६१	११
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[व्या. सूत्र. ५-१-१७]	६४	१
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[वा. १-१-११४]	६६	४
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[वा. १-१-४]	६६	१
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[]	६७	१
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[अन्विष्य]	६७	१७
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[कै. सु. ११-१८]	१७	१
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[विद्यते]	१७	११
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[विद्यते]	१	१५
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[अन्विष्य. अ. ५-६-४]	१८	१७
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[अन्विष्यविद्यते]	१९	४
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[अन्विष्यविद्यते]	१९	१
अन्विष्य अन्विष्य विद्यते	(टी०)	[अन्विष्यविद्यते]	१९	११

कर्मसुखे बहुभम्	(टी)	[पा १-१-११३]	१९	२५
कर्मिणि कर्मिण्यः	(टी)	[पा. भा. १-४० १-४५, १-४६]	१९	८
कर्मो नामोन्मते नामधेयः	(मृ.)	[कर्मिण्यपि]	४	९
कर्मो नमो रस्य हर्म्ये	(टी)	[]	४	१४
कुशलता कर्म कर्म	(टी)	[कर्मिण्यपि]	४१	२१
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[प्रमा. सू. ८]	४२	८
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[कर्मिण्यपि]	४२	११
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[टी. सू. १-२४]	४२	२३
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[कर्मिण्यपि]	४५	३
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[कर्मिण्यपि]	४५	१३
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[पा १-११]	८	१४
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[]	४२	४
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[कर्मिण्यपि]	४३	९
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[म्यान्वय. सू. ४]	४३	८
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[कर्मिण्यपि]	४४	३
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[]	४४	१९
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[]	४५	४
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[]	४५	९
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[कर्मिण्यपि]	४५	९
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[कर्मिण्यपि]	४५	१८
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[कर्मिण्यपि]	९	१
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[कर्मिण्यपि]	९	३
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[कर्मिण्यपि]	९	४
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[कर्मिण्यपि]	९२	१९
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[कर्मिण्यपि]	९२	२५
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[कर्मिण्यपि]	९४	२४
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[कर्मिण्यपि]	९३	५
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[पा. १-२-९]	९३	८
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[टी. १-२९]	९३	२
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[]	९५	४
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[कर्मिण्यपि]	९६	९
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[]	९७	१२
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[प्रमा. सू. ४]	९८	१२
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[टी. १-२९]	९९	१२
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[म्यान्वय. सू. ४]	११	१
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(टी)	[म्यान्वय. सू. ४]	११	१६
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[प्रमा. सू. ४]	१२	१७
कर्मिण्यपि कर्मिण्यः	(मृ.)	[प्रमा. सू.]	१४	५

मिथो मि नाम वस ज्ञानेन	(टी)	[धाकम्बनपरीक्षा]	१४	१६
परिमर मिथे न दृष्टिः	(मृ)	[मथिचयी १४]	१६	१
रज्यं सर्वं इति ज्ञानम्	(मृ)	[इक्ष्वाक्य]	१६	१७
विद्यापटी न विज्ञाने	(मृ)	[चतु-पदाक. ११-१८]	१७	१
परोऽर्थविज्ञाने प्रकाशम्	(टी)	[वाग्मिणि]	१९	११
नरामपदं तेन ज्ञानमुत्पद्यते	(मृ)	[दिग्गज]	११४	४
प्रत्येकं न तं चतुर्विध्यं कथयाम्	(मृ)	[म. समुच्चयः]	११४	१
तन्मनेधार्मिककथनं कार्ये	(मृ)	[प्रमाणात् शब्दे ४]	११४	१
अभितोऽकथनानां देव विज्ञापकानां	(टी)	[मथिचयी]	११६	७
इक्ष्वाक्यौ	(टी)	[प. वा. १ ४५]	११६	११
कुम्भिरौषे न्वारम्भः	(मृ)	[]	११६	१
तत्पक्षकं प्रत्येकमुक्तिः	(मृ)	[]	११६	११
यैः कथा वाचुराकाशं	(टी)	[वाक्पत्र. १-७७१]	११६	१
मोनामिष्टीयं प्रकाशम्	(मृ)	[वाक्पत्रम्]	११४	१४
वर्द्धितकथनपदाकाशं प्रतिपत्तिः	(मृ)	[]	११५	१४
वाग्मिनिहस्यमोऽर्थविज्ञानम्	(मृ)	[दे. वृ. १ १-१८]	११	११
विज्ञापकविज्ञानमिषकाव	(टी)	[अन्वयविज्ञानम् ४]	११	६
भूतपदाकाशकथनम्	(टी)	[दे. वृ. ८-१५६]	११	१४
मृग्युक्तं पक्षे	(टी)	[प. वा. १८१ १८१]	१११	११
दुर्ग कथयामे	(टी)	[प. वा. ८५८]	१११	१
कथयामे सर्वकथनाम्	(मृ)	[वाक्पत्र. १-१११]	१११	४
कथयामे सर्वकथनाम्	(टी)	[वाक्पत्र १ १११]	१११	११
कथयामे सर्वकथनाम्	(टी)	[दे. वृ. १८ १ प. १५ मथि.]	१११	११
कथयामे सर्वकथनाम्	(टी)	[वाक्पत्र. १ प. १-१]	१११	१४
कथयामे सर्वकथनाम्	(मृ)	[तत्प. वा. १ प. १५]	१११	१६
कथयामे सर्वकथनाम्	(टी)	[कथ. वा. १ प. ४]	११४	१
कथयामे सर्वकथनाम्	(टी)	[प. वा. १४७-१५५]	११४	४
कथयामे सर्वकथनाम्	(टी)	[प. ५-११ ८]	११४	५
कथयामे सर्वकथनाम्	(मृ)	[मथिचयी. ११ १ १]	११४	१
- मिथिचयी -				
मथिचयी सुदुर्ग सर्वकथनाम्	(मृ)	[मथिच. ६-१]	११६	१४
मथिचयी सुदुर्ग सर्वकथनाम्	(टी)	[चरक वृ. १ १५-१८]	११६	११
मथिचयी सुदुर्ग सर्वकथनाम्	(टी)	[]	११६	१
मथिचयी सुदुर्ग सर्वकथनाम्	(टी)	[मथिचयी १०-४]	११६	११
मथिचयी सुदुर्ग सर्वकथनाम्	(मृ)	[मथिच. वृ. १ प. १ प. १]	१४	१४
मथिचयी सुदुर्ग सर्वकथनाम्	(टी)	[प. वा. १ ८१]	१११	७
मथिचयी सुदुर्ग सर्वकथनाम्	(टी)	[प. वा. १ ११७]	१११	११
मथिचयी सुदुर्ग सर्वकथनाम्	(टी)	[]	१११	८

एष वरिषादिष्वेक-	(टी)	[व्या. महाभा. १-१ १]	१४३	१५
वैद्विष्यते वनवादिनि	(टी)	[व्या. महाभा. १ १ ४३]	१४५	९
कमारसिद्ध इत्यं विद्या वेत्	(टी)	[व्या. महाभा. १ १ १]	१४५	११
कर्मि इत्	(टी)	[पा. ३ ४-६७]	१४६	१
यः कर्मि न	(टी)	[पा. ३-४-६९]	१४६	१०
पूर्वापरीमृतं भाष्यमन्वयेनाश्वे	(टी)	[भाष्यविह. १४ १५]	१४७	५
संयतो विप्रोपय	(टी)	[भाष्यविह. २ ३१७ ३१८]	१४७	१६
सुतुष्टा	(टी)	[व्या. महा. २ १-४]	१४९	६
अधिन्यासि विष्टं मतिः	(टी)	[पा. ४ ७-९]	१४९	७
सम्यक् परमिषा	(मृ)	[पा. २-१-१]	१४९	९
मनु मनुष्टे कुम्भो विष्टे	(टी)	[व्या. महाभा. १-१-१]	१४९	२
मनसि न प्रयागस्य	(टी)	[व्या. महा. २ १ १]	१४९	१६
नयन्त्य काह	(टी०)	[व्या. महा. २ १ १]	१५१	१५
विधिविहितस्य हि अत्रवक्त्रमत्रवक्त्र	(मृ)	[]	१५३	४
अत्रवक्त्रमत्रवक्त्रमत्रवक्त्रेव पुनवक्त्र-				
मन्त्रादुक्तवक्त्रमत्रवक्त्र	(मृ)	[]	१५३	६
प्रज्ञोः पठः मन्त्राः प्रज्ञोः	(टी)	[व्या. महा. ३ १-२]	१५५	६
वक्त्रमत्रवक्त्रं वक्त्रं वक्त्रं विष्टवक्त्र	(मृ)	[टी. ६ १-४-२७]	१५८	१६
कटारवक्त्रं वक्त्रं	(मृ)	[व्या. महा. पा. १ ५५-२८७]	१५८	२
पुनः पुनैर् वक्त्रं	(मृ)	[कर्म. १ पुनवक्त्र, १]	१५९	२
वक्त्रं विष्टवक्त्र	(मृ)	[]	१६	२३
पञ्चमवक्त्रम्	(मृ)	[]	१६	२३
वक्त्रमत्रवक्त्रम्	(टी)	[व्या. महाभा. १ १-२८]	१६१	१५
का एववक्त्रमत्रवक्त्रमत्रवक्त्रम्	(टी)	[]	१६२	१३
वक्त्रं वक्त्रमत्रवक्त्रं वक्त्रं	(टी)	[मृ. १०-२०-१५]	१६६	१
विष्टा विष्ट	(टी)	[पा. ३ ३-६७]	१६७	१६
पुनैर् वक्त्रं	(टी)	[पा. ३ ३-१ ३]	१६७	१७
वक्त्रमे व प्रयागस्य व	(टी)	[टी. १ ८-७]	१६७	२१
अधिन्यासवक्त्रमे	(टी)	[टी. १ १-४]	१६८	१३
व कर्मना न प्रयाग	(टी)	[वे. क. पा. ३]	१७	६
कटारवक्त्रेन वृत्	(टी)	[]	१८१	१३
वक्त्रमे व प्रयागस्य व	(टी)	[टी. १ ८-७]	१८१	१८
इते त्वेते एव वक्त्रमत्रवक्त्र	(टी)	[व. १-१-१]	१८२	१७
हे विष्टे विष्टमे	(टी)	[टी. व. १ टी. १ क. ४ ५-६]	१८३	१
वक्त्रमे वक्त्रम्	(टी)	[पा. ३ १-८५]	१८३	१७
वक्त्रमत्रवक्त्र	(टी)	[व्या. महा. ३ १-८५]	१८३	१८
वक्त्रमत्रवक्त्रा वक्त्राविवे (वाक्त्रमत्रवक्त्र)	(टी)	[]	१८५	७
वक्त्रमत्रवक्त्रे वक्त्रमत्रवक्त्र	(टी)	[टी. ५-२-१४]	१८६	२

कर्णारपद्मस लक्षध्वज	(टी)	[वी ५-२ १५]	१८६	२
समुद्रादमिमवास्तुनेने	(टी)	[वरक. १६७]	१८६	२
वाङ्मतेवेमने	(टी)	[वार्तापृ. २५]	१८६	२
वामिरोत्रे वृद्धवाट	(वृ)	[वरकपृ. ६-७]	१८६	१९
वसने व प्रवाफने व	(टी)	[वीरा १-६-७]	१८६	१९
वृद्धेन वृद्धवाट	(टी)	[वरकपृ. ६ १-५]	१८६	१९
वृद्धेन वृद्धेति	(टी)	[वीति. म. १ ६-५]	१८६	१९
वृद्धः वरणां वरणी व मेरी	(टी)	[]	१९	६
वृद्धः वरणां वरणी व	(टी)	[]	१९३	५
वृद्धः वरणां वरणी वरणी	(टी)	[]	१९३	१५
वृद्ध एव वरणां वरणां वरणां	(टी)	[]	१९६	१४
वृद्ध एव वरणां वरणां वरणां	(टी)	[]	२ १	१३
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वर. म. २ १-६६]	२ ७	१६
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[]	२ ७	१८
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वरकपृ. १७५]	२ ९	२
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वरकपृ. १-२६ ६८]	२११	१४
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[व. व. १९३४]	२१२	४
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वर. २-५]	२१४	१९
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वर. म. १९६७]	२१८	२४
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(वृ)	[]	२१९	३
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वरणा. म. १ ५]	२१९	१९
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वरक २-११-१५]	२२	९
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वरणां २ १८]	२२	१४
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[म. १९-६-५७८]	२२१	१
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वरणा ८ १]	२२५	४
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वर. १-६-११]	२२५	
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वर. १२ ७]	२२५	११
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(वृ)	[वरकपृ. म. ११-२]	२२६	१४
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वरणा. ११]	२३	४
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वरणा. ४२ १]	२३	५
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वीति. २-२ १ १९]	२३	१
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वीति.]	२३१	२
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वृद्ध १-१-७]	२३१	१९
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वृद्ध २ १-१]	२३१	१४
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वरणा.]	२३२	९
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[वीति. ४-१-५]	२३२	४
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(टी)	[]	२३२	७
वृद्धेन वरणां वरणां वरणां	(वृ)	[वीति. १-५]	२३२	१

एक संवत्सरे	(टी)	[पा. पा. ४७९]	११२	१
प्राप्त्यो निवृत्तिवत्	(ए)	[]	११५	१
भाषाविधाने न व साविताय	(ए)	[]	११८	१७
अक्षि नवति विद्यति पद्यति	(टी)	[विद्यते]	१२१	१४
वदित्वा पठित्वा न वदन्ते	(ए)	[पा. ५१९]	१२४	२४
अविद्यमानि	(टी)	[अविद्यमान]	१२६	७
उक्तं पठितं उदात्तं निर्वाचकं च	(टी)	[]	१२६	१४
विद्याभ्यासप्रकारं	(टी)	[]	१२७	१६
पुत्रं परको समर्थं पुत्रत्वे न	(टी)	[पा. वा. १-७-२३]	१२८	४
अपेक्षितं नोपपत्तिः	(टी)	[]	१२९	७
अपेक्षितवत् पुत्रपत्तिः	(टी)	[कै. २२६]	१२९	१७
अथाहं कथं नवति	(टी)	[उपपत्तिः अथा]	१५२	११
अपेक्षितवत् कथं	(टी)	[अपेक्षित, ११९]	१५७	१३
कृतकविवक्षितं	(टी)	[आ. भाषा, १-११]	१५९	८
नरं केन नृपे	(टी)	[आ. वि. २९९७]	१५८	१९
केन विनिष्ठा विवक्षितं नवति	(टी)	[पुत्रक १९१]	१६७	५
कथं नवति नृपति	(ए)	[महाभाषा]	१६७	९
कथं नृप हि नृपति	(ए)	[]	१६७	७
अहं भवा लोभ नवति नवति	(ए)	[आ. भाषा, ५१११९]	१६८	४
अनन्तपुत्रलोभाः नृपति	(टी)	[]	१७	१
कथं कथं नृपति	(ए)	[]	१७१	८
केन विनिष्ठा नवति	(ए)	[]	१७२	९
अनन्तपुत्रलोभाः	(टी)	[]	१७३	१
विनष्टं कथं नृपति	(ए)	[अनन्त १-२६ ६८]	१७६	१३
अनन्तपुत्रलोभाः	(टी)	[]	१७७	१५
विनिष्ठं नृपति । अविनिष्ठं नृपति	(टी)	[अथा]	१७९	१२
विनिष्ठं नृपति । अनन्तपुत्रलोभाः	(टी)	[अथा]	१७९	१३
अविनिष्ठं नृपति	(टी)	[अनन्त १-१]	१८२	२१
अविनिष्ठपुत्रलोभाः	(टी)	[आ. भाषा १-१-१२]	१८६	१८
अनन्तपुत्रलोभाः	(टी)	[]	१८९	१
अनन्तपुत्रलोभाः	(टी)	[]	१८९	१६
अनन्तपुत्रलोभाः	(टी)	[]	१९२	१९
अनन्तपुत्रलोभाः	(टी)	[अनन्त]	१९७	१८
अनन्तपुत्रलोभाः	(टी)	[दे. ए. १-१-१७]	१९८	१८
अनन्तपुत्रलोभाः	(टी)	[दे. १-१-२३]	१९८	१९
अनन्तपुत्रलोभाः	(टी)	[अनन्त, ७-७]	१९९	५
अनन्तपुत्रलोभाः	(ए)	[]	१९९	९
अनन्तपुत्रलोभाः	(ए)	[]	१९९	१७

[illegible]

अथ संवत्से	(टी)	[पृ. मा. ४०९]	११२	१
प्रसप्तमे निगृहीतम्	(मृ)	[]	११५	९
वामाभिमतो न च मालिनाय	(मृ)	[]	११८	१०
अदि सवति निवति पथति	(टी)	[विहलेन]	१४१	१४
अदिवा पथिरात्रेव पथ्यते	(मृ)	[पृ. ५१९]	१४४	१४
अदिवापथिरात्र	(टी)	[योगिनाय]	१४६	७
अर्धे पथिते समाने निर्धारे च	(टी)	[]	१४६	१४
विनाशप्रसन्नताम्	(टी)	[]	१४७	१६
अत्र पथिते समाने पथ्यते न	(टी)	[पृ. मा. १-४-२३]	१४८	४
अत्रेति वीचयिता	(टी)	[]	१४९	७
अत्रेति वीचयते पुनरात्रिम्	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	१०
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	११
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	१२
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	१३
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	१४
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	१५
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	१६
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	१७
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	१८
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	१९
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	२०
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	२१
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	२२
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	२३
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	२४
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	२५
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	२६
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	२७
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	२८
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	२९
अत्रेति वीचयते न	(टी)	[पृ. ११९]	१४९	३०

कर्णादपराज्ज कलप्येव	(टी)	[टी. ५-२ १५]	१८६	१
प्रमृष्टमिमज्जावस्सेये	(टी)	[वरक. १६७]	१८६	२
कल्लतेवेय्ये	(टी)	[अष्टांग ४ २५]	१८६	२
अमिहोने उद्धवात्	(पू.)	[अष्टमस. १-७]	१८६	१९
कलमे व प्रयापउवे व	(टी)	[मैत्रा १-८-७]	१८६	१९
कुण्डल कुण्डल	(टी)	[अष्टमस. १ १-५]	१८६	१९
अण्णं सुणेति	(टी)	[ऐति. भा. १ १-५]	१८६	१९
अंशः कलसा कल्लो व येवो	(टी)	[]	१९	९
प्राहुः प्रकल्पे कल्पे व	(टी)	[]	१९१	५
विः प्रविशेकः प्रकटं वयनति	(टी)	[]	१९१	१५
वत् एकस्मिन्प्रत्येकप्रत्येकवारम्	(टी)	[]	१९६	१४
वत् एव प्रत्येकप्रत्येक व विवेकायम्	(टी)	[]	२ १	११
प्रकटितकलौ कलसायै एव प्रकटः	(टी)	[अष्ट. अष्ट. १ १-६६]	२ ७	१६
मुक्कल्लेकल्लेकल्लम्	(टी)	[]	२	१६
कल्लेकल्लेकल्ले	(टी)	[अष्टांग ४ १७९]	२ ९	२
विज्ज कल्ल. पाणे-	(टी)	[वरक टी. १-२१ ६८]	२११	१४
कल्ल कल्लेकल्लम्	(टी)	[ए व १९१४]	२१२	४
के कि मात् परमाय्।	(टी)	[मय. १०-५]	२१४	११
अ व वे वे वे वे	(टी)	[अष्ट. वि. १९६७]	२१६	२४
प्रत्येककल्लमिच्छते	(पू.)	[]	२१९	१
मुक्क कल्लो कल्ल	(टी)	[अष्टांग ४ १ ५]	२१९	१९
कल्ल ह वयसि कल्ले	(टी)	[वरक २-११ १५]	२२	९
कल्लेकल्लेकल्ले	(टी)	[वल्लो २ १८]	२२	१४
ये हते कल्लेकल्ले	(टी)	[मय. १६-६-५७८]	२२१	१
प्रत्येककल्लेकल्लेकल्ले	(टी)	[वल्लो ८ १]	२२५	४
पुन्ये मते। कल्लेकल्ले कल्ले	(टी)	[मय. १-६-५१]	२२५	
कल्लेकल्लेकल्ले मते। एकेकेकल्ले	(टी)	[मय. ११ ७]	२२५	११
मुक्क एके	(पू.)	[अष्टमस. ४ ११-२]	२२५	१४
कल्लेकल्ले कल्लेकल्ले	(टी)	[मयी. ४९]	२१	४
एके कल्ले कल्लेकल्ले	(टी)	[मयी. ४९ १]	२१	५
कल्ले वे प्रयाप	(टी)	[ऐति. १-२ १ १९]	२१	१
कल्ले मयसि कल्लेकल्ले	(टी)	[विवेक.]	२२१	९
कल्लेकल्लेकल्ले	(टी)	[टी. १ १-७]	२२१	११
कल्ले मुक्कल्लेकल्ले	(टी)	[टी. १ १-१]	२२१	१४
कल्ले पयसि कल्ले	(टी)	[मय. भा.]	२२२	९
कल्लेकल्ले कल्लेकल्ले	(टी)	[मैत्रा ४-१-५]	२२२	४
कल्लेकल्ले कल्लेकल्ले	(टी)	[]	२२२	७
कल्लेकल्ले कल्लेकल्ले	(पू.)	[टी. १-५]	२२२	१

कवा दुष्टं दुष्टं पातो दुष्टं	(टी)	[व्या. महा. १३१]	१८४	१
कनी प्राहुर्मणि	(टी)	[पा. भा. ११७९]	१८६	७
प्राहुः प्राक्षये व्ययपि य	(टी)	[]	१८९	७
अतिवर्षे अतिवर्षे परिचयति.	(टी)	[अग. १-२ १३]	१८७	१५
तद्वाचः परिवायः	(टी)	[तत्त्वा. ५ ७१]	१८७	२१
मुने छन्दप्रतिदीर्घे प्रकाशने दृष्टम्	(गु)	[]	१९१	७
दुर्बं कथमप्रकाशने प्रतिदीर्घम्	(गु)	[]	१९१	८
मोक्षे गुरुप्रकाशने दृष्टम्	(गु)	[]	१९१	९
अति प्रबाले मेरावामन्वसर्जनम्	(टी)	[]	१९४	८
दुष्टदुष्टमोक्षमिति वाप्यामिति	(टी)	[]	१९४	९
मिथ्यस्ये लम्बम्	(गु)	[ब्रह्म. भा. ९५]	१९४	१८
पञ्चमिथ्य दृष्टा मिथ्यस्तुत्या यात	(टी)	[]	१९७	२
गुणसंज्ञाये दृष्टम्	(टी)	[व्या. महा. ५-१ ११९]	१९७	१४
नष्टे नष्टोदौ दृष्टव्यमिति	(टी)	[व्या. महा. ११ ११]	४ ४	१
दर्शरदर्शकमिति गुरुम्	(टी)	[तत्त्वा. ५-२३]	४१	१६
कथयः कथनाय	(टी)	[तत्त्वा. ५-२५]	४१	१७
कथयते कथयते	(टी)	[]	४१८	१६
कथयन्मामिथ्यमिति	(टी)	[कर्त्तव्ये भा. १ १३]	४२	५
अति मरति मिथ्ये अति	(टी)	[मिथ्येनमिति]	४२२	१
इत्येको कथापवति	(गु)	[]	४२७	६
कथो कथुरनीयोऽयम्	(गु)	[महाभारत. वन. १-२८]	४३१	१
एवो कथी मिथ्यायां नष्टम्	(टी)	[श्वेत १ १९]	४३३	१३
ममकारकम् कथनाय	(टी)	[अष्टाश्वमेधे]	४३३	४
कथनाय कथनाय	(टी)	[वाचन १ १]	४३६	१३
कथयते । ममकारकम्	(टी)	[व्या. महा. १-१ १]	४३६	१५
दुष्टेन कथयते कथयते	(गु)	[कथयते १]	४३७	१३
मिथ्येन कथयते कथयते	(गु)	[तत्त्वा. १-४]	४३७	१३

—मिथ्येनमिति—

कथो कथयते कथयते	(टी)	[]	४३९	३
कथयते कथयते	(टी)	[]	४३९	१३
कथयते कथयते	(टी)	[]	४३९	१४
प्रकाश एवापरकथयते	(टी)	[]	४४	७
कथो कथयते	(गु)	[]	४४३	१
कथयते कथयते	(गु)	[]	४४९	१४
कथयते कथयते	(गु)	[]	४५४	११
कथयते कथयते	(गु)	[]	४५६	७
कथयते कथयते	(टी)	[कथयते. श्वेत. १७]	४६	७
ममकारकम् कथयते	(टी)	[]	४६	८
कथयते कथयते	(टी)	[]	४६	९

कमलये पुष्पवरे	(टी)	[११९	११
कलोडु प्रकिञ्चनैः	(टी)	[वाचस्प. १-११५]	१ १	१
कलवकिमा ममा	(टी)	[वाच. वि. ४८८]	१ १	१
किञ्चनमेवम धूम्रम	(टी)	[विजय]	१ १	८
कल नीर्विरागो कटुपत्र	(गु.)	[वै. १ १-८]	१ १	११
कलवाडयो मुनोऽर्थममिरचति.	(गु.)	[१ १	११
किं मर्त्तं एते धर्म्	(गु.)	[अम. १८ १-१०-१४६]	१ १	८
कालकाज्जम्बु एकलो	(टी)	[वाचस्प. १. १-२]	१ १	११
एकमेवममिहो	(टी)	[वाच. वि. ११६४]	१ ४	१
किञ्चनरमकनरंनर	(टी)	[संय. कां. १ वा. १]	१ ४	४
किञ्चुमवारै				
कलाह परं वाचस्पति विहित	(टी)	[वै. ८. १-५]	१ ८	१
पुष्पस्य न केचमेवम	(टी)	[शिख. हा. को. ११]	१ ९	४
उपसेनो कञ्चनम्		[उज्ज्व. १-८]	१ ९	७
किञ्चनकालान्तरावपिञ्च	(टी)	[१११	१
ए पत्नी	(टी)	[वा. वा. ११५]	११४	११
मह मेवै पित कुलं	(टी)	[उज्ज्व. वै. ८. १-२]	११८	११
उज्ज्व. कञ्चनं होति	(टी)	[उज्ज्व. वै. वा. १०]	११८	११
कञ्चनमममिहो	(गु.)	[वा. ममा. १ १ १]	१११	१
कञ्च सुमि	(टी)	[वा. वा. १ १५]	१११	५
कञ्चिदपि वाचस्पति	(टी-)	[वा. वा. १ १ १ ८]	१११	५
कञ्चमेवम कोटिपुत्रकञ्चन	(टी)	[वैरा. ४-५]	१४१	१
कुलं न पुं कं वाचस्पति न	(गु.)	[१४१	११
हा कुलार्थं उच्यते कञ्चाना	(गु.)	[सुं. १ १-१]	१४१	११
कञ्च पञ्चिदपि	(टी)	[वा. वा. ११]	१४१	१५
पुष्पधर्मो कञ्चन	(टी)	[पञ्. ५-१-१-१११]	१४१	१६
कञ्चपुष्पकञ्चन		[१४१	११
किञ्चपुष्पकञ्चनमात्र	(टी)	[वै. १ १ १]	१४८	१६
कञ्चामि कञ्चान्तरमात्र कञ्च	(टी)	[वै. १ १ १]	१४८	१४
कैष्णमात्रिकुलमात्रममममम	(टी)	[१४८	१५
पुष्पस्य पुष्पान्तरम्	(टी)	[वै. १ १-१]	१ ८	१
कञ्चान्तरमात्र	(टी)	[वा. वा. १]	१५१	१
कञ्चः प्रापितकमपत्र	(टी)	[१५४	१
कञ्चान्तरमात्र	(टी)	[वा. वा. १०]	१५	११
कैष्णमेवमममममममममम	(टी)	[कञ्चपि ११ उमावर्ण]	१५५	४
किं कञ्चान्तरमात्रम्	(टी)	[वा. १ १ ४१]	१६	१५
कञ्चान्तरमात्रम्	(गु.)	[१५१	१४
काम्येवमममममममममममम	(टी)	[१६१	११

प्रतिपक्षिचर्चानां विद्याहाराः	(टी)	[व्या. महाभा. २ १-५]	५१४	१
कारकाणां प्रतिपक्षिचक्रे	(टी)	[व्या. महाभा. १ १ १]	५१४	१
भाषे इन्द्रः	(टी)	[पा. २ २-२९]	५१५	५
मामर्षं पुनश्च वदन्ति	(टी)	[व्या. महाभा. २ २ २९]	५१५	५
प्रतिपक्षिचर्चमिन्द्रप्रियाय	(टी)	[पा. १ १ ४६]	५१७	७
संश्लेषविमोक्षाच्च चर्चयाम्	(टी)	[मैत्रे. १-१ १]	५१२	१४
पुनश्च प्रत्यक्षपक्षेयवाम्	(टी)	[मैत्रे. १ १-२९]	५१२	१५
सर्वकारवर्धिसम्	(टी)	[मैत्रे. ४ १-१]	५१३	८
वर्धिस्ययाव्याप्य	(टी)	[वाक्पथ. १-७-२]	५१	११
वर्धिस्यनन्दनम्	(मू)	[व्या. महाभा. २ १ १]	५१३	९
वर्धिस्यस्यसिपि परेण न ज्ञायते	(टी)	[]	५१६	४
वृद्धिरारैश्च	(टी)	[वा. १ १-१]	५१६	५
वृद्धिरिदानीं संज्ञा कश्चेत्यर्थानाम्	(टी)	[]	५१६	६
पुनश्चैव हि तत्पर्यं	(टी)	[]	५१६	७
प्रसिद्धं विमोक्षम्	(मू)	[]	५१७	९
नः कर्मणि न	(मू)	[पट. १ ४-११]	५१७	१८
कारकाणां प्रतिपक्षिचक्रे	(मू)	[व्या. महाभा.]	५१९	१२
येष्वपि न भेदे। किं वदति	(टी०)	[ममव. ५-७-११२]	५५४	१९
यत्नं स्वच्छनां वदति	(टी)	[पा. वा. ११९]	५५५	७
ज्ञा कश्चोक्तं	(टी)	[पा. वा. १५ ४]	५५५	७
विद्या रथे	(टी)	[पा. वा. ७४९]	५५५	७
वदति वृत्तेन्दुते	(टी)	[पा. वा. ३६१]	५५५	७
कौटिलि सिधति मायेहि	(टी)	[वाट. ७५५]	५५५	१७
संयक्षिण विविक्त्यं	(टी)	[वाट. ७५६]	५५५	१७
विमोक्षयन्ते वदन्तः	(मू)	[व्या. महा-१ १ १]	४६	१३
वदन्तस्त्वोपास्यसाधनान्ते आवा	(टी)	[]	५६३	६
वदन्तस्त्वमपि कथं विद्वेदः	(मू)	[व्या. महा. १-२ १४]	५६३	१३
वदन्ति वदन्ति वदन्ति	(मू)	[म. १ १ ३३]	५६६	१३
वदन्ते न वदन्ति	(टी)	[व्या. वि. २२६१]	५६६	१८
वदन्तस्तं वदन्तस्त्वद्वदन्तं वदन्तम्	(टी)	[पा. वा. २ १-१]	५६७	६
वदन्ति वदन्तम्	(टी)	[पा. वा. २ १ १]	५६७	६

— विविधविधि —

वदन्ति वदन्ति वदन्ति	(टी)	[]	५७३	१६
वदन्ति वदन्ति वदन्ति	(टी)	[]	५७४	२
वदन्ति वदन्ति वदन्ति	(टी)	[]	५८	१५
वदन्ति वदन्ति वदन्ति वदन्ति	(टी)	[]	५८१	९
वदन्ति वदन्ति वदन्ति वदन्ति	(टी०)	[वे. १ १-९]	५९७	१८
वदन्ति वदन्ति वदन्ति वदन्ति	(टी)	[वी. १ १-७]	५९८	३
वदन्ति वदन्ति वदन्ति वदन्ति	(टी)	[]	६१	११

कम्पयुक्ता धनु रीफ	(री)	[]	४६	१२
छत्रास्यामिदुव	(री०)	[]	४६	११
शेहाम्बकम्पात्र	(री)	[]	४६	१४
रुद्धवति रुद्धो वदु	(री)	[]	४६	१५
शेषपरीणामदेवे	(री)	[समयमा. ८६]	४६१	६
छम्प्रीवार्ध निय न	(री)	[वगरी. ध. ४२]	४६२	१
कात्वं एवे हि कल्पय	(री)	[]	४६२	४
पू वाक्कमस्तुक्को	(री)	[पा. वा. १ ८६]	४६२	१४
कट्कम्पाथो निरुवाग	(री)	[]	४६८	४
अनकेवाकिम्यवीर्य मेदिनु.	(री)	[]	४६९	३
वक्क तथा पौड्डक कदीव.	(री)	[]	४६९	११
कर्तुपीडितउत्तमं वदी	(री)	[ध. १-४-४९]	४७१	४
दुपमेमस्त नं मीते शीवस्त	(री)	[]	४७७	१
कावापुम्बो व्यावरुव	(री)	[]	४७७	१
छम्पयेमम दुपवीवस्त	(री)	[]	४७८	१
ते वेव वं वेममव	(री)	[]	४७९	१
इत्तं व इत्तौ	(री)	[]	४७९	५
पुम्बि मीते कुम्बो	(री)	[मय १-६-५३]	४७९	१४
कम्पकोकम्पकवर	(री)	[]	४८१	९
कर्पावपुमिदिदे	(री)	[व. वा. ५-२ ११५]	४८४	८
कम्पकम्पम्पावैयु कम्पपेव	(री)	[]	४९१	४
पुम्बो व छम्पिपो	(री)	[भाव. मा. १९६ वि. १९६३]	४९५	१४
छम्पिपी वाटो हि छम्प	(गु)	[]	४९६	१८
कम्पकम्पको पुम्बो	(री)	[पा. १ ४-२१]	४९८	१५
वे एवमो वे वहुवमो	(गु)	[भाव. १ ३-४ १९४]	४९९	१

—उमकवने—

मू उवावाम्	(री)	[पा. वा. १]	५	१६
ह पत्तौ	(री)	[पा. वा. १४५]	५	१८
कम्पपुवो वहुवम्	(री)	[ध. १ ३ ११३]	५	१८
किना यम्बो वाटु	(री)	[]	५ १	१५
न हीह कम्पिपि कम्पिवावमि	(गु)	[भा. मय ५-२ ६४]	५ ४	११
अम्बो पुम्पवनेदे व	(री)	[भा. मय. १-२-६९]	५ ५	६
उपव	(री)	[]	५ ९	१३
मम्पिपि एव कम्प.	(गु)	[भा. मय. ३ १ १]	५१	३
कम्पकोपवागकिम्पवा	(री)	[]	५११	४
किम्पवावम्पावनाम्	(री)	[]	५११	६
कम्पपिपी इत्तं	(री)	[भा. वाटामा १ ३ १]	५११	७
पुम्पपिपुट वार्ध	(री)	[कम्प निरुधि १-१४ १५ १६]	५११	७
मिवावा कम्पवावा	(री)	[]	५१३	१३

प्रतिनिध्यानां विनाशः	(टी)	[व्या. महाभा. २.३.५]	५१४	१
कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः	(टी)	[व्या. महाभा. १-३.१]	५१४	२
बार्ते इत्यादि	(टी)	[पा. २-२.१९]	५१५	५
पामर्शं पुनर्लं लङ्गति	(टी)	[व्या. महाभा. १.२.१९]	५१५	५
प्रतिनिध्यानां विनाशः	(टी)	[पा. १-३.४६]	५१७	७
संयोगविनाशाय कर्मणाम्	(टी)	[वेदे. १.१-३]	५२२	१४
पुनरुत्पत्त्यसंयोगणाम्	(टी)	[वेदे. १-१.१९]	५२२	१५
लङ्कारणवर्धनम्	(टी)	[वेदे. ४.१.१]	५२३	८
लङ्कारणवर्धनम्	(टी)	[वाक्य. ३-७-२]	५३	१९
अतिरिक्तवर्धनम्	(मू.)	[व्या. महाभा. २.३.१]	५३३	९
अतिरिक्तवर्धनम्	(टी)	[]	५३६	४
इतिरिक्तम्	(टी)	[पा. १-१.१]	५३६	५
इतिरिक्तम्	(टी)	[]	५३६	६
इतिरिक्तम्	(टी)	[]	५३६	७
प्रतिनिध्यानां विनाशः	(मू.)	[]	५३७	९
अ. कर्मणि व	(मू.)	[पा. २-४.१९]	५३७	१८
कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः	(मू.)	[व्या. महाभा.]	५३९	१९
संयोगे व संयोगे वि वि	(टी)	[वाक्य. ५-७-११२]	५५४	१९
मायं व्याख्यायां व्यापि	(टी)	[पा. वा. १.११]	५५५	७
इति व्याख्यायां व्यापि	(टी)	[पा. वा. १.५.८]	५५५	७
विद्या वार्ते	(टी)	[पा. वा. ७.४२]	५५५	७
पठि वार्ते	(टी)	[पा. वा. ३.६१]	५५५	७
अनेहं विद्यते व्यापि	(टी)	[वाक्य. ७.५५]	५५५	१७
अनेहं विद्यते	(टी)	[वाक्य. ७.५६]	५५५	१७
विनाशकर्मणि वाक्यम्	(मू.)	[व्या. महा-१-३.१]	४६	१९
अनेहं विद्यते व्यापि व्यापि	(टी)	[]	५६३	६
अनेहं विद्यते व्यापि व्यापि	(मू.)	[व्या. महा. १-२.१४]	५६३	१३
अनेहं विद्यते व्यापि व्यापि	(मू.)	[मू. १-३.३३]	५६६	१३
एतेषां व सप्तमि	(टी)	[वा. वि. २.२६१]	५६६	१८
अनेहं विद्यते व्यापि व्यापि	(टी)	[पा. वा. १-१.१]	५६७	६
एतेषां व सप्तमि	(टी)	[पा. वा. २.१.१]	५६७	६

— विविधविशेष —

वर्धनम्	(टी)	[]	५७३	१६
परिवाहकरी विनाशः	(टी)	[]	५७४	२
वर्धनम्	(टी)	[]	५८	१५
अनेहं विद्यते व्यापि व्यापि	(टी)	[]	५८१	९
अनेहं विद्यते व्यापि व्यापि	(टी)	[वे. १.१-५]	५९७	१८
अनेहं विद्यते व्यापि व्यापि	(टी)	[मू. १-२-७]	५९८	३
अनेहं विद्यते व्यापि व्यापि	(टी)	[]	६१	११

इत्युच्यतेऽर्थं इत्थं	(टी)	[वे १-११८]	६१	१६
उन्मेषीयावाच कर्मणाम्	(टी)	[वे ११-१]	६१	१७
अनुमनोद्यार्थं इत्थं	(टी)	[वे ५-१११]	६२	१४
विद्युत्पुष्पम्	(टी)	[वे १११५]	६२	१४
इत्यामयी	(टी)	[वे १११६]	६२	१५
एकस्मिन्पुष्पम्	(टी)	[वे ११-१०]	६३	१६
नारीपुष्पौवाचम्	(टी)	[वाच १८५]	६३	१४
इत्यत्र मते ।	(म)	[जीवसि ११-५८]	६३	५

— विविचिन्मोसवारी —

जलार्थं व्याकथयामहेति	(टी)	[वे १]	६३६	६
इत्याभ्युपगम्य	(टी)	[वे १११५]	६२	१
एकस्मिन्पुष्पम्	(टी)	[वे १-११०]	६२	१
उन्मेषं इत्यत्र	(टी)	[वे ११-८]	६२	१२
उन्मेषोर्वाचम्	(टी)	[वे ११-१२]	६२२	
इत्यत्रपक्षे वाच्यम्	(टी)	[वा ५१-६५]	६२६	४
वाच्यतायावन्मुनि	(टी)	[वा ५-५५]	६२६	५
वास पुनस मातम्	(टी)	[वा. मद्य. ५-१-११५]	६२५	१६
उन्मेषं इत्यत्र	(टी)	[वे १-१-८]	६३	११
अपमिच्छेति वा अपमिच्छेति वा	(म)	[म ५-११५]	६३५	१५
अनुपपन्नं अन्मेषं	(म)	[जीव. २-११]	६३६	१६
वसिष्ठं वसिष्ठे	(टी)	[म १-२-३३]	६३६	२
उन्मेषीयावाच्यताया	(टी)	[वा ६-३३४]	६३६	१३
अ ज वे वे मते	(टी)	[वाच १६६०]	६४५	४
अर्थं इति इत्युच्यते	(टी)	[वे ८-२३]	६४६	११
हैतुत्वे अर्थत्वे	(म)	[वे १]	६४८	१०
अनुपपन्नादीनामपि	(टी)	[वे १]	६५१	
इत्येवमुच्यते	(म)	[वे १]	६५१	१३
अन्मेषा विद्युत्पुष्पम्	(टी)	[वे १]	६५३	१४
उन्मेषम्	(टी)	[वे ११४]	६५३	९
विद्युत्पुष्पमपि वाच्यम्	(टी)	[वे ११-१]	६५६	१
अन्मेषीया भूतानामपि वाच्यम्	(टी)	[वे ११-१६]	६५६	११
तथा मन्मथस्यापि वाच्यम्	(टी)	[वे ११-१०]	६५६	१२
अन्मेषं वाच्यमपि वाच्यम्	(टी)	[वे १]	६६०	१३
हेतुमिच्छावर्ती	(टी)	[वाच ३५]	६६५	९
मिच्छावर्ती वाच्यम्	(म)	[वे १]	६७	३
वर्तमानताया	(म)	[वा ३३-१११]	६६३	१५
अन्मेषावाच्यताया	(म)	[वे १]	६६५	६
इति वाच्यं अन्मेषावाच्यं	(टी)	[वे १०-१२९]	६६६	९

सुतेतराभ्यामि व	(टी)	[व्या. महा १ १-१]	७३	५
सुतेरं	(टी)	[वै ७-१-२६]	७१३	८
अपराधमात्मन्	(टी)	[]	७१६	३
सिद्धे अकारणे निम्माके	(टी)	[]	७११	१३
वया बोधो कष्टि सम्मन्निर्दिष्टी	(मू.)	[]	७११	१८
निष्प्रयोजकः स्वभाः	(टी)	[सिद्ध्यर्थ]	७१७	१
सम्प्रदायार्थो हि	(मू.)	[सिद्ध्यर्थ]	७१७	४
एतेन समितो	(टी)	[व्या. सि २२६४]	७१८	६
वाता येते । अयत्सुतेम्ये-	(मू.)	[मय. व ११ व १ सू. १६ १४]	७१८	१
- अमरनिघण्टु -				
अमरान्तो बहुवचः	(टी)	[पा ३ ३ ११३]	७४४	९
सम्प्रदायसुबोधः	(टी)	[]	७४५	१४
वैकल्यां नयमानात्	(मू.)	[वाक्य. १-१४३]	७४८	३
सम्प्रदायं दिनं	(मू.)	[मन्थी सू. ४१]	७४९	८
तेपिच्छि वाच्यैर्येन	(टी)	[कर्मण्य सू. ४१]	७४९	११
अनवाहकानाकर्मयोगः	(टी)	[उर्या ९१]	७५	५
त वाच्य	(टी)	[उर्या ९२]	७५	६
येन वाच्यमित्थं वाच्य	(टी)	[उर्या ९-५१]	७५७	७
सन्निधौ बोधो	(टी)	[पा. वा. १४ ४]	७५१	१४
सिद्धे अमरान्तो	(टी.)	[पा. वा. १ १२]	७५१	१४
इति परितो	(टी.)	[पा. वा. ६३]	७५५	१
अमरान्तो वाच्य	(मू.)	[]	७५४	९
अमरान्तो वाच्य अमरान्तो	(मू.)	[अम ३२ सू.]	७५७	३
अमरा अमरा अमरान्तो	(टी)	[पानिनिघण्टु का ६]	७५८	८
व हि अमरान्तो	(मू.)	[]	७५८	१६
अमरान्तो अमरान्तो	(टी)	[अम सू. १६]	७५९	७
अमरान्तो अमरान्तो	(मू.)	[पा. १-४ २१ २२]	७६३	३
एहि मन्थे एवेन वाच्य	(मू.)	[]	७६५	६
अमरान्तो अमरान्तो	(मू.)	[व्या. महा ३ १-६७]	७६६	११
अमरान्तो एव अमरान्तो	(मू.)	[व्या. महा ३-१ २]	७६६	१३
अमरान्तो अमरान्तो	(टी)	[पा ३ ४-६७]	७६७	३
अमरान्तो अमरान्तो	(टी)	[पा ३-४-६९]	७६७	३
अमरान्तो अमरान्तो	(मू.)	[पा ३-४-५५]	७६८	१३
अमरान्तो अमरान्तो	(टी)	[पा ३-४-५६]	७६८	१९
अमरान्तो अमरान्तो	(टी)	[पा ३-४-५७]	७६९	१
अमरान्तो अमरान्तो	(टी)	[पा ३ १-८५]	७६९	१
अमरान्तो अमरान्तो	(टी)	[उर्या १-१४ वाच्ये]	७६९	१
अमरान्तो अमरान्तो	(मू.)	[व्या. महा. १ १-१]	७७	१
अमरान्तो अमरान्तो	(टी)	[व्या. महा. ४ १-३]	७७२	११

किवाकरकमेरेन	(पृ.)	[७७६	११
वागिमभूरिय	(पृ.)	[७७६	१७
विपु कीडाविजिगीया	(पृ.)	[पा वा ११२९]	७७६	१४
स्वामिनपरेषोऽनमिनौ	(टी.)	[पा १-१-५६]	७७७	५
स्वाम्बादेवद्वयवत्सल	(टी.)	[व्या मद्रा ११-५६]	७७७	५
प्रसङ्गसुमे	(टी.)	[व्या मद्रा ११-५६]	७७७	६
कर्मवृत्तिवत्सलम्	(पृ.)	[वाक्य कं १-११]	७७७	१६
सोऽनमिन्मिष्टमन्त्रात्	(टी.)	[वाक्य कं १-११]	७७८	१५
उन्मोक्तवत्सलम्	(पृ.)	[वाक्य कं १-१११]	७७८	१
लोकेऽनमन्त्रात्	(टी.)	[वाक्य कं १-१११]	७७९	१५
सौम्ये दम्	(टी.)	[क ४ १-१२]	७७९	१
मुनो वीरिन्म	(टी.)	[पा. वा १४४२]	७७९	१
नरके लोकेऽनम	(पृ.)	[वाक्य कं १-१११]	७८	६
कर्मोन्मादुक्तार्थ	(टी.)	[क १-४७]	७८६	१४
द्विपदवैपु	(पृ.)	[क १-१-१]	७८७	१४
कर्ममिष्टि	(टी.)	[पा २ १ १]	७८७	१
कर्ममिष्टिना	(टी.)	[पा २ १-२]	७८७	१
कर्मोन्मोऽनम	(टी.)	[पा २ १-५५]	७८७	१
कर्ममिष्टिना मद्रो	(टी.)	[व्या मद्रा ५-७-१५]	७८७	२
लोकेऽनमन्त्रात्	(पृ.)	[मन्त्राद्वय]	७८९	१
नरकमन्त्रिना श्रेक	(टी.)	[व्या. मद्रा २ १ ४]	७८९	६
नर कर्मो दम् कर्ममिष्टि	(पृ.)	[वीरिन्मो	७९	११
० कर्ममिष्टिना प्रवृत्ते	(पृ.)	[७९४	११
क पटी	(टी.)	[पा वा १९१]	७९४	११
उन्मोक्तवत्सलम्	(पृ.)	[वाक्य कं १-१११]	७९६	४
लोकेऽनमन्त्रात्	(पृ.)	[वाक्य कं १-११२]	७९६	१
नर प्रमुने कर्मो	(पृ.)	[व्या मद्रा १-१-५]	९८	९
विदेऽनम कर्मो कर्ममिष्टि	(टी.)	[व्या मद्रा १-१-१]	७९८	१९
नर कर्म कर्ममिष्टि	(टी.)	[पा वा १९७-१९]	१	
नर उन्मा विमिष्टि	(पृ.)	[क १ ६]	१	६
नरकमिष्टिना कर्मो	(टी.)	[उत्तरार्धम. १-१५]	८१	११
नरकमिष्टिना कर्ममिष्टि	(टी.)	[८१	१४
नरकमिष्टिना कर्म	(टी.)	[पा १ १ १ ७]	८४	१
नर कर्ममिष्टिना	(टी.)	[पा १ १-११]	८४	१५
नरकमिष्टिना कर्ममिष्टि	(टी.)	[क १ ५]	८१२	१६
नरकमिष्टिना कर्ममिष्टि	(पृ.)	[वाक्य कं १-१११]	८१५	११
नरकमिष्टिना कर्ममिष्टि	(टी.)	[पा १ १-७१]	८१६	११
नरकमिष्टिना कर्ममिष्टि	(टी.)	[पैरि ६-१ ७-१७]	१८	४
नरकमिष्टिना कर्ममिष्टि	(टी.)	[व्या मद्रा १-१-५१]	१८	१४

मित्रमार्गं पुनः श्रुतिः	(मृ)	[]	८१८	८
न चास्तिस्मिन्ने मेरागाम्	(मृ)	[प्रमा. स. छायाच.परी.]	८१९	५
प्रमाणतः पर्याप्तं हि	(मृ)	[सिद्धान्त]	८१९	९
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा.स. ५]	८१९	११
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स. ५]	८१०	७
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[सिद्धान्त]	८२३	१६
न प्रमाणतः पर्याप्तं	(मृ)	[प्रमा. स.]	८२४	७
मेरो मेरागाम्	(मृ)	[प्रमा. स.]	८२६	१७
साध्यमन्तरमेरागाम्	(मृ)	[प्रमा. स.]	८२७	५
साध्यमिदं च प्रतीतिः	(मृ)	[गीत ११११]	८२८	११
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स.]	८२९	३
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स.]	८३	७
नान्यत् प्रमाणं	(मृ)	[प्रमा. स. २३२]	८३२	१६
नहि कथञ्चनमिदं	(मृ)	[]	८३३	१६
विद्यमानं प्रमाणं	(मृ)	[वाच्य. क. २-४]	८३९	१२
उच्यते कथञ्चनमिदं	(मृ)	[प्रमा. स.]	८४१	८
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[]	८४१	१३
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स. १-१२]	८४२	१
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[]	८४५	२
वाच्यमिदं मेरागाम्	(मृ)	[]	८४६	९
न चास्तिस्मिन्ने मेरागाम्	(मृ)	[]	८४६	१
वाच्यमिदं	(मृ)	[]	८४९	१२
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[]	८५	१८
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[]	८५८	५
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स.]	८५८	१२
मेरो मेरागाम्	(मृ)	[प्रमा. स.]	८७१	१
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स.]	८७१	३
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स.]	८७२	१
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स.]	८७४	१५
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स.]	८७८	१६
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स.]	८७५	१६
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[]	८८६	१४
नान्यत् प्रमाणं	(मृ)	[प्रमा. स.]	९२	८
विद्यमानं प्रमाणं	(मृ)	[]	८९३	१४
विद्यमानं	(मृ)	[]	८९३	१२
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[]	८९७	१६
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[गीत १-१-१३]	८९९	३
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[प्रमा. स.]	९१	१६
कथञ्चनमिदं स्मृ	(मृ)	[वाच्य. क. २-२३४]	९२	१

प्रतिपेक्षप्रकारेण	(टी)	[प्रमा स]	१३	१
वाचस्पत्यनन्दे वाचस्प	(यू)	[अन्वक्तुः]	१५	१
वाचस्पत्यो वक्ष्ये विदुः	(यू)	[प्रमा स]	११	१
विदुः विदुः मन्त्रेण	(यू)	[प्रमा स]	११	१४
वामे विदुःमपि व्यापि	(यू)	[प्रमा स]	१११	१
प्रतिपेक्षप्रकारेण	(यू)	[प्रमा स]	१११	११
वाचिका कृतकलेन	(यू)	[प्रमा स]	११२	१
विदुःविदुःमपि व्यापि	(यू)	[प्रमा स]	११२	१
उद्गमप्रदर्शनेन	(यू)	[अन्वक्तुः]	११२	१
वाचस्पत्यनन्देन वाचस्पत्य	(यू)	[]	११६	१४
उद्गमप्रदर्शनेन	(टी)	[वा]	११७	१
वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये विदुः	(यू)	[]	११७	११
उद्गमप्रदर्शनेन वक्ष्ये	(टी)	[वा]	११७	
वाचस्पत्ये वा वाचस्पत्ये	(टी)	[]	११९	२
उद्गमप्रदर्शनेन वक्ष्ये	(टी)	[प्रमा स १-१ १]	११९	१
उद्गमप्रदर्शनेन वक्ष्ये	(टी)	[वा १ १-१]	११९	११
न वामे वक्ष्ये वाचस्पत्य	(यू)	[]	११९	१७
वाचस्पत्यनन्देन वाचस्पत्य	(यू)	[]	१२	५
वाचस्पत्यनन्देन वक्ष्ये	(टी)	[]	११२	७
उद्गमप्रदर्शनेन वक्ष्ये	(टी)	[वा वा १४९५]	११९	१
वामे वक्ष्ये	(टी)	[वा वक्ष्ये १४९५]	११९	१
विदुः विदुः वक्ष्ये	(यू)	[प्रमा स]	१४	१२
उद्गमप्रदर्शनेन वक्ष्ये वि	(यू)	[अन्वक्तुः]	१४३	१५
वामे वक्ष्ये वाचस्पत्य	(टी)	[वक्ष्ये १-१ १]	१४४	१
विदुः न विदुः विदुः	(टी)	[अन्वक्तुः]	१४७	८
वामे विदुःमपि व्यापि	(टी)	[प्रमा स]	१४९	१
विदुःवाचस्पत्ये	(यू)	[अन्वक्तुः]	१४९	११
प्रतिपेक्षप्रकारेण	(यू)	[प्रमा स]	१४९	१३
वाचस्पत्यनन्देन वक्ष्ये	(यू)	[प्रमा स]	१४९	१७
वाचस्पत्य कृतकलेन	(यू)	[प्रमा स]	१५१	१
विदुःविदुःमपि व्यापि	(यू)	[प्रमा स]	१५१	१३
विदुःमन्त्रेण वामे विदुः	(यू)	[वक्ष्ये १-१ १]	१५३	१५
वाचस्पत्य वक्ष्ये	(टी)	[वक्ष्ये १ ११]	१५७	११
वामे वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये	(टी)	[विदुः]	१५९	१
वामे वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये	(टी)	[विदुः]	१५९	१
विदुः वक्ष्ये	(यू)	[]	१६२	१
वामे वक्ष्ये वक्ष्ये	(यू)	[वाचस्पत्य ११७-११८]	१६७	१३
वाचस्पत्यनन्देन वक्ष्ये	(यू)	[]	१७१	५
वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये	(यू)	[]	१७१	१

सोमसक्तः प्रियते.	(मू.)	[]	१७५	१	
नवा द्वि द्वाविंशत्यः	(मू.)	[]	१७५	१४	
पुनस्तपस्वतीरम	(मू.)	[प्रभा स]	१८२	१
एतद्वि विविः स्वतः	(मू.)	[प्रभा स]	१८२	१२
साम्प्रतः	(मू.)	[प्रभासुतः]	१८२	११
अष्टोत्तमसुतः	(टी.)	[प्रभा स]	१८५	८
अष्टोत्तमसुतः	(मू.)	[]	१८५	१	
अष्टोत्तमसुतः	(मू.)	[]	१८५	११	
विधिविधेः मिमसा,	(मू.)	[वाक्य कं १ वृत्ति ८]	१८७	१
अष्टोत्तमसुतः मिमसा,	(टी.)	[प्रभा स]	१८९	१
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[प्रभा स]	१९	४
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[]	१९१	९	
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[प्रभा स]	१९१	९
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[प्रभासुतः]	१९१	८
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[]	१९१	७	
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[वाक्य कं ११४]	१९४	९
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[कम २-४५]	१९९	१
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[कम २-४८]	१९९	१४
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[कम २-४८]	१९७	६
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[प्रभा स]	१ ८	१
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[स १११९]	१ ९	९
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[श्रीशिवदेवस]	१ ९	११
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[स वा. १४७१]	१ १	१
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[स वा. ११८७]	१ १९	१
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[स वा. १ १९]	१ १९	४
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[स वा. १५५]	१ १९	११
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[स वा. १८७]	१ १९	११
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[स वा. ११७१]	१ १९	१२
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[स वा. १४९]	१ १९	१२
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[साम्प्रत कं १ ११]	१ १९	५
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[साम्प्रत कं- १ १११]	१ १९	११
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[साम्प्रत कं २-१५]	१ १९	११
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[]	१ १९	११	
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[]	१ १७	५	
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[मय १९ १]	१ १८	१
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[]	१ १८	४	
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[मय १९ १]	१ १८	११
साम्प्रतः साम्प्रतः	(टी.)	[]	१ ४२	१५	
साम्प्रतः साम्प्रतः	(मू.)	[]	१ ४९	११	

विष्णुसोमक कथा	(टी)	[विष्णु]	१ ४८	१
देव देव विष्णवे	(टी)	[विष्णु]	१ ४८	११
कथाना विष्णुवाचनम्	(टी)	[]	१ ५९	१
कथ एवमस्मिन्मन्त्रे	(मू)	[]	१ ७१	७
एकिकथनम्	(मू)	[]	१ १	८
श्रीरामायणम्	(मू)	[]	१ ७४	११
मन्त्रोऽप्यस्मिन्	(मू)	[भाष ५५७]	१ ७५	९
एतेषां च उद्धरणे	(टी)	[]	१ ७५	१८
एव एवमस्मिन्	(टी)	[पा भा १८ ५]	१ ७८	१
मेवम् । अस्मिन् एव	(मू)	[भाष १ ४ ५]	१ ७८	४
अस्मिन् च मन्त्रे एवमस्मिन्	(टी)	[भाष १ ४ ५]	१ ७८	८
मन्त्रमिदम्	(टी)	[पा १-१४ चर्चितम्]	१ ७८	११
एवम्—मन्त्रे	(टी)	[भाष ५५७ १-१-१४]	१ ७८	११
एवम् एवमस्मिन्	(टी)	[एवम् ११]	१ ७८	१७
मन्त्रा वेदमन्त्राः च	(मू)	[]	१ ८१	५
एवम् विष्णुसोमकम्	(मू)	[]	१ ८१	९
अस्मिन् च मन्त्रे	(मू)	[]	१ ८४	१
एवमस्मिन्	(मू)	[]	१ ८४	१
मन्त्रोऽप्यस्मिन्	(मू)	[]	१ ८८	११
अस्मिन् एवमस्मिन्	(मू)	[]	१ ८९	८
मन्त्रोऽप्यस्मिन्	(मू)	[]	१ ९	८
एवम् एवम्	(टी)	[भाष ११९]	१ ९१	१९
मे वाच्ये एवमस्मिन्	(मू)	[]	१ ९१	७
एवम् मन्त्रे	(मू)	[मन्त्रा १ १-७८]	१ ९१	९
मन्त्रोऽप्यस्मिन्	(टी)	[पा १-१-८१]	११	११
अस्मिन् एवम्	(टी)	[]	११ १	९
मन्त्रा मन्त्रो	(मू)	[पा भा १७९८]	११ १	१
अस्मिन् एवम्	(टी)	[भाष १ १-११]	११ १	१
अस्मिन् च मन्त्रे	(मू)	[मन्त्रोऽप्यस्मिन्]	११	१
अस्मिन् एवम्	(मू)	[मन्त्रोऽप्यस्मिन्]	११ ८	११
मन्त्रा वेदमन्त्राः च	(मू)	[]	१११	१
एवम् विष्णुसोमकम्	(मू)	[]	११११	५
अस्मिन् एवम्	(मू)	[मन्त्रोऽप्यस्मिन्]	११११	९
अस्मिन् एवम्	(मू)	[]	११११	७
एवम् विष्णुसोमकम्	(मू)	[]	११११	८
मे वाच्ये एवम्	(टी)	[भाष १ ११९७]	१११४	१
अस्मिन्	(मू)	[]	१११५	५
अस्मिन् एवम्	(मू)	[मन्त्रोऽप्यस्मिन्]	१११४	५

सुखस्य	(मू)	[] १११५	१
सुखितो विमित्तु	(मी)	[] १११६	१३
सुखं नञ्छापी द्वी	(मी)	[] १११७	१६
सुखिन्	(मी)	[] १११७	१८
सौख्यीत्याद्यं वरयेत्	(मू)	[] १११८	५
न सद्यो वापि पठ्य	(मी)	[माध्वनिकप्रतिपद] १११९	१३
इत्यादि इत्यादिरस्य	(मी)	[] ११२९	८
मिन्नस्यन्यपदेनामावात्	(मी)	[वैद्ये १ १-१] ११२९	८
इत्यस्यारवा	(मू)	[पा १ १ १८] ११४	१९
काय दीप्ति	(मू)	[पा वा ११८७] ११४	१९
सौ। अस्यावात्पुनश्च	(मी)	[वाक्यं कां ३ ४१] ११५	१६
विप्रतिपत्तिर्नैव नो	(मी)	[पुनश्चनम्] ११५१	१६
नन्तर्गतस्यं तु	(मी)	[कां ६] ११५१	१
नञ्छापीत्यादि	(मी)	[पा वा ६ १] ११५१	१४
नञ्छापीत्यादि नञि।	(मी)	[पा ४-४-६] ११५३	१
तु ह नदी,	(मी)	[पा वा १६९-१७०] ११५३	९
ये किं तं भावकलेवे	(मू)	[अत्र मू ५४-५५] ११५३	१५
वदन्त्ये वदन्त्य	(मी)	[] ११५८	८
इत्यादि इत्यादिरस्यारमेते	(मी)	[] ११५९	९
वदन्त्ये वदन्त्ये	(मू)	[ईसा १-५] ११८१	९
नञ्छापीत्यादि पञ्चम्य	(मू)	[पुनश्च. २. १-१] ११८१	१
इत्यादि वदन्त्ये वदन्त्ये	(मू)	[] ११८५	१३
नञ्छापीत्यादि वदन्त्ये	(मी)	[वम कां १ ५९] ११८६	९
इत्यादि वदन्त्ये	(मी)	[वम कां १-३] ११८६	८
वदन्त्ये वदन्त्ये	(मी)	[कां ७-५] ११८७	८
ये इति वदन्त्ये वे वदन्त्ये	(मी)	[कां ४ १ ४४] ११९९	८
एते माया वदन्त्ये वदन्त्ये	(मी)	[] ११९९	९

इति मध्यमं परिशिष्टम् ।

द्वितीयं परिशिष्टम्
न्यायामलुसारिणीभ्याख्यायुते ब्राह्मणनयनके निर्दिष्टानां ग्रन्थानां
ग्रन्थकृत्रिज्ञेयनाम्नाश्च सूची ।

जैन — १-११ । १ १५ । ५-९ । ९-२४ । १०-५ । ११-११ । ११५-८ । १२९ १५ । १३२ १५ । १५९ १५ । १६०-८ ।
 १६०-११ । १६५-१४ । १७०-४ । १८-८ । १७७ ५ । १७७-८ । १ ९२ १७ । १ ९४ ४ । १ ९४ १४ ।
 ११९६-२ । ११९९ १२ । ११९७-१ । १२ २ ११ ।

कर्त्तव्य — १६-५ । १७०-१७ । १७९ १ । १७९ २ । १७९-५ । १११४ १५ । १११४ १७ । १११५-१ ।
शिवसत्त्वेश्वर — १७-५ । २११-१ । ७८६-६ । ७९८ ११ । ९७०-६ । १ ४६ ११ । १ ४७-९ । १ ५७-७ । १ ५-७१ ।
 १ ५७-१६ ।

कपिल ८-५ । ६-६ । ४४५-६ । ५९६-७ । ५९६ १२ । ११५७-७ ।

कामसूत्र ६-६ ।

कण्व ८-५ । ११५७-७ । ७ ०-१६ ।

कण्वपाद ८२८-११ ।

क्यास ८-५ ।

कौशिकेयि ८-५ ।

मरिचके ८-५ ।

पञ्चक ९३६ ।

तन्त्रार्थसंग्रहि ७७७-११ ।

संस्कृत ३१-९१ ।

सूत्र ६७२ १२ । ६९२-५ ।

शाक्यसाम्य वीर्यशर ७ ०-१ । ७ ०-१३ ।

शाक्यशर ७ ०-४ ।

शाक्यशर ५४०-१ । ७ ०-४ । ७ ०-५ ।

शैब्यीय ६६०-३ । ६६०-११ । ६६०-१२ । ६६१-३ । १११७-७ । १११७-११ । १११७-१८ । १११८ ३ ।
 १११८-६ । १११८-१२ ।

शङ्खी ६९०-१ । ६७४ ३ । ६९७-२ ।

श्रमकश्रमि ६९४-२ । ६९५-४ । ६९३ ११ ।

श्वशर्मापिडिगा ३५-२ । ९०-१३ । ७९१-५ । ८ ३-६ । ८ ३-१५ । ११८६-६ ।

शिवशेखरी ४९२ ११ ।

शमिर्मास्य ६९-४ । ६९-६ ।

शरद्वर ६९४ ।

शमिर्मा ७०-६ । ७२ १२ ।

शमिर्मापिडिग ७०-११ । ७२ १७ । ७३-१७ ।

शमिर्माशेष ८९५ ।

श्रमकस्य ८९१ । ९०-४ । ९१-३ । १२९-२ । ११५७-७ ।

श्रीकृष्ण १ ११-१५ । १ १२ ८ ।

श्वश्वरुनीय १ ६ १८ ।

श्वश्वरु १ ६ १२ । १ ६-२३ । ११७-५ । ११७-११ । ९२६-७ ।

शिव १ ५-२३ । ९३६-७ ।

शेषक १२५ १४ ।

द्वितीयं परिशिष्टम् न्यायागमानुसारिणीष्यास्यायुते द्वादधारनयनके निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकुट्टिष्ठेयनाम्नाश्च सूची ।

मेघ — ३ १३ । ३-१५ । ५-५ । ९-२४ । १०-५ । ११ ११ । ११५-८ । २२९ १५ । २३२ १५ । ६५५ १५ । ६६०-८ ।
६६०-११ । ६६०-१४ । ६७०-४ । ६८०-८ । ६७० ५ । ६७०-८ । १ ९९-१० । १ ९४-४ । १ ९४ १४ ।
११५६-२ । ११५६ १२ । ११५७-१ । १२ ३ ११ ।

मार्तण्ड — १६-५ । ६७४ १० । ६७५ १ । ६७५-२ । ६७५-५ । १११४ १५ । १११४-१८ । १११५-१ ।

मादसदेव — ५४-५ । ४११ १ । ७८६-६ । ७६८ ११ । ९७५-६ । १ ४६ ११ । १ ४७-२ । १ ५७-७ । १ ५७-११ ।
१ ५७-१६ ।

मरिच ८-५ । ६-६ । ४४५ ६ । ९२६-७ । ९२६ १२ । ११५७-७ ।

मन्मथ ६-५ ।

मन्मथ ८ ५ । ११५७-७ । ७००-१९ ।

मन्मथ ८२८ ११ ।

मन्मथ ८-५ ।

मन्मथ ८-५ ।

मन्मथ २३-६ ।

मन्मथ ७७७-११ ।

मन्मथ ३१ २१ ।

मन्मथ ६७२ १२ । ८२२-५ ।

मन्मथ ७ ०-१ । ७ ०-१३ ।

मन्मथ ७००-४ ।

मन्मथ ५४०-१ । ७ ०-४ । ७ ०-५ ।

मन्मथ ६६०-३ । ६६०-११ । ६६०-१२ । ६६१ ३ । १११७-७ । १११७-११ । १११७-१८ । १११८-३ ।
१११८ ६ । १११८ १२ ।

मन्मथ ६२०-१ । ६४४ ३ । ६९७-२ ।

मन्मथ ६९४-२ । ६९५-४ । ६९६-११ ।

मन्मथ ६९४-२ । ९०-१३ । ७९१-५ । ८ ३-६ । ८ ३ १९ । ११८६-७ ।

मन्मथ ४२२ ११ ।

मन्मथ ६९४ । ६९-६ ।

मन्मथ ६९-४ ।

मन्मथ ७००-५ । ७९ १२ ।

मन्मथ ७० ११ । ७२ १७ । ७३ १७ ।

मन्मथ ८९-५ ।

मन्मथ ८९ १ । ९०-४ । ९१-३ । ११२-५ । ११५७-७ ।

मन्मथ १ ११-१५ । १ १२ ८ ।

मन्मथ १ ६ १८ ।

मन्मथ १ ९ १२ । १ ९-२३ । ११७-५ । ११७-११ । ९२६-७ ।

मन्मथ १ ९-२३ । ९२६-७ ।

मन्मथ १२५-१४ ।

अज्ञानविनाश	१३०-१ ।
भारतप्रवास	१३०-५ ।
मैत्र	१३०-१७ । १५६-२ । १५६-७ । १५६-९ । १५७-१६ । १६५-२ । १६५-११ । १६५-१२ । १६९-१ । १६९-२ ।
मीमांसा	१५१-३ । १६५-२ ।
योगिशास्त्र	३४६-६ ।
मिश्र	२६७-४ । ११४१-१ ।
मैत्र	१८९-१ ।
आत्मशास्त्र	३७५-१७ ।
महाभारत	२९२-१६ ।
मिमांसा	३४०-१९ । ४१७-११ ।
मन्त्र	३९०-५ । ३९९-६ । ३९९-१ । ४९९-१८ । ६२९-१ । ८३७-३ । १ ८२-१ ।
मार्कण्डेय	४२०-१४ ।
मैत्र	१७८ । ३५-१२ । ३८-१ । ३८-११ । ४२-१२ । ५९-२ । ५९-८ । १६६-१४ । ३७५-१५ । ३७५-१६ । ३७५-१७ । ३८०-११ । ३८२-५ । ३८२-८ । ४२७-१८ । ४२९-८ । ५२१-५ । ५२२-१८ । ५२३-५ । ६१०-१ । ६१८-१२ । ६२१-३ । ६२१-४ । ६२६-२ । ६४२-२ । ६४६-१ । ६६८-१८ । ६६९-१ । ६६९-२ । ६६९-३ । ६६९-४ । ६७७-१७ । ६८१-१२ । ६८२-७ । ७-१४ । ७-२२ । ७-५-१५ । ७-६-४ । ७-६-११ । ७-७-४ । ७-११-१५ । ७-१२-२ । ७-१२-५ । ७-१६-१७ । ७-१६-१४ । ७-१७-५ । ७-१७-११ । १ ५०-१२ । १११२-५ । १११२-११ । १११२-१५ । ११२९-७ ।
मैत्र	६-५ । ३६-६ । ३८-१२ । ५३-१ । ११९-१२ । १२२-२२ । ३ ६१३ । ३८२-७ । ३८२-८ । ३ २-५ । ३८२-१६ । ६२५-१४ । ६७४-१७ । १ ५०-१२ । १११२-७ । १११२-१२ ।
मन्त्र	१७-२२ । ३६-६ । ३८-११ । ३९-१३ । ४५-४ । ४५-१ । १२७-१५ । १३७-१५ । १३७-६ । १३८-५ । १३८-६ । १४०-६ । १४०-११ । १४१-१ । १६०-१६ । १७१-११ । १७२-२ । ३८२-१५ । ४२३-१६ । ४२६-५ । ५ ५-३ । ५५६-७ । ५५६-११ । ६२५-१४ । ६४६-१ । ६६-६ । ६६-७ । ६६७-११ । ६६८-१४ । ६६९-५ । १ ५०-११ । १ ५६-५ । १ ५६-१६ । ११२९-११ । ११२९-१३ । ११२९-४ ।
मन्त्र	७८०-५ । ८ १-१३ ।
मार्कण्डेय	७८०-५ । ८ १-१३ । ८ ०-१६ ।
मैत्र	३६-५ ।
मैत्र	१ १७७ । १ १७९ । ११ २-१ । ११ २-१२ ।
मन्त्र	१ ३४-१ ।
मैत्र	१११५-२ ।
मार्कण्डेयविनाशविनाशविरोधविरोध	११५७-७ ।
मन्त्र	११ ५-१ । ११५७-६ । ११५७-११ । ११५७-२ । १२ ३-७ ।
मन्त्र	११ ५-७ ।
मैत्र	११६६-४ ।
मन्त्र	१२ २-८ । १२ ३-२ ।
मन्त्र	१२ २-५ । १२ ३-३ । १२ ३-१३ ।
मन्त्र	१२ २-११ । १२ ३-१ ।
मन्त्र	१२ ३-१ ।

सैनवर्षानप्रसिद्धाभ्याः
द्वितीयं परिशिष्टम्

[illegible]

	पृ	पं		पृ	पं
अक्षरानुमापयति	१५८	६	अक्षरानुमापयति	४१९	१
अक्षरः	१५९	१	अक्षरः	"	३
अक्षरः	"	"	अक्षरः	४५८	१७
अक्षरः	१६३	१	अक्षरः	"	१८
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	"
अक्षरः	१६५	११	अक्षरः	४५९	६
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	१४	अक्षरः	४६	१
अक्षरः	"	"	अक्षरः	४६१	२
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	११	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	१८	अक्षरः	"	"
अक्षरः	१६६	१	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	२	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	१५	अक्षरः	४६२	१
अक्षरः	"	१८	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	"	अक्षरः	४६७	११
अक्षरः	१६७	४	अक्षरः	४६९	६
अक्षरः	१७५	१४	अक्षरः	४७५	११
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	११
अक्षरः	"	"	अक्षरः	४८	८
अक्षरः	"	"	अक्षरः	४८४	११
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	८
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	९
अक्षरः	१८१	४	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	५	अक्षरः	४८६	४
अक्षरः	१	१	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	"
अक्षरः	४१८	८	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	"
अक्षरः	४२८	८	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	"
अक्षरः	"	"	अक्षरः	४८७	१
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	११
अक्षरः	"	"	अक्षरः	"	"
अक्षरः	४३९	१	अक्षरः	४९५	१६

	पृ	व		पृ	व
मन्त्रमुद्राः	४५५		विष्णुसिद्धि	६७४	६
सुप्रसिद्धोपाकर्षादीक	५६	४	सम्पुष्टा	६७७	११
सम्पुष्टमन्त्रमन्त्रा	"		सामुद्रा	"	"
विष्णुसिद्धि	५१९	१८	सुप्र	"	"
सुप्रसिद्धि	६	४	सुप्र	"	"
सुप्रसिद्धि		"	सुप्रसिद्धि	६७५	
सुप्रसिद्धि		"	सुप्रसिद्धि	७५	७
सुप्रसिद्धि { (५५)	६७४	१७	सुप्रसिद्धि	"	"
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	७५	१
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	"	१
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	८३	१
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	"	१६
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	"	"
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	"	१७
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	८४	१
सुप्रसिद्धि	६७५	१	सुप्रसिद्धि	"	७
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	८५	१७
सुप्रसिद्धि	६६	७	सुप्रसिद्धि	"	१८
सुप्रसिद्धि	६७	८	सुप्रसिद्धि	८१५	१५

परवर्णमसिद्धाब्धाः

समुपे परिशिष्टम्

	पृ	व		पृ	व
सुप्रसिद्धि	११	८	सुप्रसिद्धि	"	"
सुप्रसिद्धि	१८	१	सुप्रसिद्धि	"	"
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	१७	१
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	१	११
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि (विष्णु)	१८	१
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	"	"
सुप्रसिद्धि	"	६	सुप्रसिद्धि	१५	१
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	"	१४
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	"	"
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	४	५
सुप्रसिद्धि	"	९	सुप्रसिद्धि	"	"
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	"	"
सुप्रसिद्धि	"	"	सुप्रसिद्धि	"	"
सुप्रसिद्धि	१५	१	सुप्रसिद्धि	"	"
सुप्रसिद्धि (सुप्रसिद्धि) (सामान्य)					

	१	२		३	४
मिथुन	४०	५	रविकान्तम्	९	१
मेरु	"	"	निघ्नस्थानम्	१५	७
पुनर्वसु	"	"	अरुद्रः	१६	१६
मकर	"	"	मिथुनः	१७	७
कुम्भ	"	"	शुक्रः	"	"
मेष	४१	११	अनारक्त	"	"
मृगशिरा (२६५)	५१	९	अश्विनम्	"	१६
मिथुन	"	"	अनन्तरिक्षम्	१८	९
केतु	"	"	आरम्भस्थानः	१९	१
मेरु	"	"	मिथुनः	"	४
शक्र	५०	१५	आश्विनम्	"	८
आश्विन	"	"	शक्रम्	११	९
आश्विन	५६	११	आश्विनम्	"	१
मिथुन	"	"	रवः	११	१
अरुद्र	६१	११	आश्विनः	"	"
अनारक्तम्	६६	१६	रवः	"	"
अनारक्तः	६७	५	रवः	"	"
अश्विनम्	६७	११	मृगशिरा	"	"
आश्विनम्	६८	१५	अनारक्तम्	"	"
मिथुन	६८	१६	आश्विनः	१८	१६
रवः	६८	१७	अश्विनम्	१५	११
मिथुन	६८	११	रवः	१८	९
अरुद्र	६९	१४	मिथुनः	"	"
अनारक्तः	६९	१४	अश्विनम्	१८	८
अश्विनम्	६९	११	अश्विनः	"	१
रवः	७	९	मिथुनः	"	"
शक्र	७	१४	अश्विनम्	"	११
अश्विन	७१	११	अश्विनम्	"	"
अश्विन	७१	११	अश्विनम्	"	"
अश्विन	७१	१८	अश्विनम्	११	१६
अश्विन	७१	१	अश्विनम्	११	१
अश्विन	७१	१	अश्विनम्	"	११
अश्विन	७१	१४	अश्विनम्	"	"
अश्विन	७१	८	अश्विनम्	"	"
अश्विन	८	११	अश्विनम्	११	४
अश्विन	७१	९	अश्विन	११	१
अश्विन	८१	५	अश्विन	"	"

	६	७		८	९
अनप्यस्यः	१२३	३	प्रमाप्य	१२६	३
अविस्मयानम्		५	परिष्ठाप्य	"	"
अनेकैरित्यम्	१२४	१४	पुष्पम्	"	११
शेनमित्ति	"	"	प्रमाप्य	"	१४
सामयिक	१२५	२२	कर्णिकया	१४	११
शेनित	१२६	१	इतिवर्तमानता	"	११
धीम्	"	"	अतिशयोक्त	१४१	६
प्रक्षिति	"	"	प्रमाप्य	"	"
वसुधानम्	"	"	पेयम्	"	"
प्रधानम्	"	"	वैद्यम्	"	"
अन्यम्	"	"	नाम्	१४२	१६
प्रक्षयिष्ठानम्	१३	१५	अन्यथाप्य	"	"
अष्टाष्ट	"	"	पौषक्यम्	"	१५
परमाष्ट	१३१	३	मेतः	"	२१
पुष्पा	"	६	कैर्ष्यः	"	"
अनेकैरित्यम्	"	१५	विशेषम्	१४४	६
पौष्क्यम्	१३२	५	विशेषम्	"	"
अन्यथा	"	११	प्रधानम्	"	"
अन्यथा	"	"	उपसर्गम्	"	"
अष्ट	"	११	विधि	"	"
प्रक्षयः	१३३	६	अनुप्रास	"	"
अन्यथा	"	"	शेषः	"	"
वेद्य	"	"	शेषः	"	"
अन्यथा	"	"	अन्यथा	"	"
विशिष्टः	१३५	१	अन्यथा	"	"
अन्यथा	१३६	६	अन्यथा	१५	६
अन्यथा	"	२२	अन्यथा	"	१
अन्यथा	"	३	अन्यथा	"	१५
अन्यथा	"	३	अन्यथा	"	"
अन्यथा	"	३	अन्यथा	"	"
अन्यथा	"	३	अन्यथा	"	१६
अन्यथा	"	३	अन्यथा	१५	१५
अन्यथा	"	५	अन्यथा	१५४	"
अन्यथा	१३८	१	अन्यथा	१५६	१
अन्यथा	"	"	अन्यथा	"	४
अन्यथा	"	"	अन्यथा	१५९	१
अन्यथा	१३९	३	अन्यथा	१६५	११
अन्यथा	"	"	अन्यथा	"	११

	पृ	पं		पृ	पं
अक्षरमाला	१९५	११	आप्तवत्स	२१८	२१
भट्ट	"	१४	अष्टावत्स	"	"
द्वि	"	१५	अष्टावत्स	"	"
उपचार	१९६	२	अष्टावत्स	"	"
मिथ	"	१४	अष्टावत्स	२१९	५
अभिध	"	"	अष्टावत्स	"	"
अक्षरमाला	१९७	८	अष्टावत्स	"	६
अनुवन्त	"	१२	अभिधायक	"	"
अक्षरमाला	१९८	२	अक्षरमाला	२२	१५
अक्षरमाला	१९९	२१	अक्षरमाला	२२१	१
अक्षरमाला	१९९	२२	अक्षरमाला	२२९	८
अक्षरमाला	१९८	५	अक्षरमाला	"	९
अक्षरमाला	१९९	७	अक्षरमाला	"	"
अक्षरमाला	१९९	७	अक्षरमाला	२३३	७
अक्षरमाला	१९९	१८	अक्षरमाला	२३७	२
अक्षरमाला	१९९	३	अक्षरमाला	"	२२
अक्षरमाला	१९९	११	अक्षरमाला	२४	५
अक्षरमाला	"	५	अक्षरमाला	२४१	१
अक्षरमाला	"	१६	अक्षरमाला	२४३	८
अक्षरमाला	१९४	२	अक्षरमाला	२४४	१
अक्षरमाला	१९५	१४	अक्षरमाला	"	"
अक्षरमाला	"	"	अक्षरमाला	"	२२
अक्षरमाला	"	"	अक्षरमाला	२४६	१५
अक्षरमाला	"	"	अक्षरमाला	"	"
अक्षरमाला	१९६	१६	अक्षरमाला	२५६	१९
अक्षरमाला	१९७	२	अक्षरमाला	२५७	५
अक्षरमाला	२१	३	अक्षरमाला	"	११
अक्षरमाला	२१	१५	अक्षरमाला	"	"
अक्षरमाला	"	"	अक्षरमाला	"	"
अक्षरमाला	२१	२२	अक्षरमाला	"	"
अक्षरमाला	२१	१४	अक्षरमाला	"	"
अक्षरमाला	२११	५	अक्षरमाला	२५८	६
अक्षरमाला	"	"	अक्षरमाला	"	"
अक्षरमाला	"	१३	अक्षरमाला	"	८
अक्षरमाला	२११	४	अक्षरमाला	२५९	२
अक्षरमाला	"	"	अक्षरमाला	"	६
अक्षरमाला	२१६	२	अक्षरमाला	२६२	१९
अक्षरमाला	"	७	अक्षरमाला	२६३	१
अक्षरमाला	"	"	अक्षरमाला	२६४	१

[illegible]

[illegible]

	रु	श		रु०	श
इतिहासम्	७०९	११	कोशमायक	१ १९	६
एषाक	७१३	४	विष्णुसाधिका	१ ४६	१
काष्ठिका	"	६	अभिरामाश्व	१ ६३	६
अन्यत्रिका	"	७	अन्यत्रिकाश्व	१ ७४	१६
माय	७१५	१६	अन्यत्रिका	१ ७५	४
एषाक	"	"	अन्यत्रिका	"	११
अन्यत्रिका	७१६	९	अन्यत्रिका	"	१९
अन्यत्रिका	"	"	अन्यत्रिका	१ ७७	६
ईश्वरी	"	"	अन्यत्रिका	१ ९१	५
मित्रिका	७१९	९	अन्यत्रिका	११०६	९
अन्यत्रिका	"	"	अन्यत्रिका	११ ९	१
अन्यत्रिका	"	"	अन्यत्रिका	"	"
अन्यत्रिका	७२६	१९	अन्यत्रिका	"	"
अन्यत्रिका	७२६	१४	अन्यत्रिका	११४५	१४
अन्यत्रिका	८४४	११	अन्यत्रिका	११४७	१३
अन्यत्रिका	८५९	६	अन्यत्रिका	११४८	३
अन्यत्रिका	९५४	१	अन्यत्रिका	"	३
अन्यत्रिका	"	"	अन्यत्रिका	"	"
अन्यत्रिका	१ ७	१	अन्यत्रिका	११६९	११
अन्यत्रिका	१ ६	६	अन्यत्रिका	११६३	९
अन्यत्रिका	१ १९	१५	अन्यत्रिका	"	५
अन्यत्रिका	"	"	अन्यत्रिका	११८५	१४
अन्यत्रिका	१ १४	१	अन्यत्रिका	"	१५
अन्यत्रिका	१ १५	४	अन्यत्रिका	११८६	१
अन्यत्रिका	१ १७	७	अन्यत्रिका	११९३	१
अन्यत्रिका	१ १९	६	अन्यत्रिका	"	"
अन्यत्रिका	१ २६	९	अन्यत्रिका	११	१३
अन्यत्रिका	"	१५	अन्यत्रिका	"	"

पञ्चमं परिशिष्टम्

आनन्दसिद्धिका सिद्धेयं इतिहासम्—रु २१
 अन्यत्रिकाश्वोत्तराष्ट्रे सिद्धेयम् ३६
 अति अन्त्ये अतिवारी य सिद्धेयसिद्धेयम् । ८९
 अनाकारम् (आना)—रु १७७
 अतिवारी अनाकारम्—रु ६१९

अन्यत्रिकाश्वोत्तराष्ट्रे—रु १८९
 अनाकारम् ५ ९
 अनाकारम्—रु ७१९
 अनाकारम् अनाकारम्—रु १ १६

पष्ठ परिशिष्टम्

न्यायासमानुसारिणीसमेततपञ्चगिरिदिप्रमथप्रमथठपरिवयः

= अष्टादशरात्री एतत् सर्वम्-सूर्यपञ्चमी आरम्भना आरम्भम्.

१. = भद्रपदशुक्ल द्वितीये शुक्ल प्रथम्याम्नी एवम् अथ, सोमवारपक्ष जीवन्ता उपास्य इव भद्रं कुर्यात् ॥ तं मना सम्भर्षी

रामेश्वर = अष्टना बीजा ह्याम शपेना कर प्रभुवनं पारम करजार साधार-अनमन्तपार छे.

॥ २ ॥ आ संक्षयाप्रवरतक मुद्रायै न वाक्या मर्हति ॥

मनुष्य = आ महर्षि कनार मयानुष्यमी वैश्विक छ

પ્ર = આ સર્શિ સ્થપિત મળના પ્રવચક છે અને રસુદ પણ શ્લેષમાં જાય છે

अपराध = आ महर्षि न्यायशास्त्रना प्रवर्तक छै एन गौतम पन बहोसामा आवै छै।

सु = पुरुषों तथा महाभारत धर्म ब्रह्मज्ञाना धर्म माना है।

કાન્તિ = કાન્તોરનું પુત્ર સિદ્ધાર્થ એકે પુત્રવર છે અને શાકમતની સ્થાપના કરી.

यही = भा. प्रत्ययान्तः । आसंस्कृतं सङ्ग्राहकम् । मानवीयं ज्ञानेयम् । भा. पर्यायान्तः न । इत्ये । अर्थसंग्राहणं संज्ञासं

असलाय गरी मगध ना विशाही ह्या एके विद्वान परिचय बीड अन्ने जैन संस्थाना बर्णित छे.

અર્થ = વાર્ષિકિશ્ચારસરખા કરાર મહાશય મામલી ટીકણના કર્તા હ વામસ્ત્રેના ૧૫ કરતાં મનાર છે.

શાર્વવૃદ્ધાણી = શ્રી મત્ત કમુપસખ અને અપુત્ર વળ છે તથા ધામમાં વળ રહ્યા છે તલ અર્ચવૃદ્ધર અથવા તલતર્જવૃદ્ધર
યા તલાર્ચવૃદ્ધ છે પણ નિશ્ચય નથી.

सूदन्तरा = आ सङ्ग्रह श्रीम सङ्ग्रह तथा कर्त्ता केन आ धरत है.

३. = अन्धकारप्रहरणं सम्यक्प्रतिपद्यते । अतोऽन्धकारप्रहरणं तु सूर्यविभूतिः ॥ पश्यतां सिद्धिपत्ने संक्षेपणी वदन्तार
वचनेन तु सूर्यवलाभाय ॥

अन्वयः = अन्वयः एषः सुतो कनः भविष्यति

अप्यहर = सुत जन प्रतिभा विचारणी व्याप्या अनाद

अध्वर = उद्यानस्थली मृच्छी व्यवस्था करना.

સાચી વાત = ભારત મઠને સ્વચ્છતાપ્રાપ્ત.

प्रत्ययपुष्पम् = पुष्पना मतले प्राक्प्रत्यये

५५ = वैदिक सूत्रो जसरी दीप्त छ

संज्ञास्थिति = वैयर्थिक एवं कारण टीका सम्प्रसार विधान (५)

संभावितरूपेण = जनमानसां मुद्रितरूपेण प्रकटितरूपेण कालोत्तरात् एवमित्यत्र वैवाहिकसंस्थानेन कर्म आचार्यं सिद्धयेन गिरादर महापात्रः ॥

[illegible]

મહત્વ = અનિર્ણયિત શક્યતાથી કાળગણના નો અંશગુણ્ય છે. જો કોઈ કાળ આધાર આપે તો મિત્રતા કરવાથી પ્રથમ અનિર્ણયિત રહેતા છે.

ક નમીલેવ = સુખાનુભવ મર્યાદા મર્યાદાથી વધુ છે જેથી નિર્ભયતા પામવા માટેની જગ્યા જરૂરી બાધી છે.

ଭୈରବୀ = ପଞ୍ଚମ ଓ ପଞ୍ଚ ବାସୁ ଓ ଶିବା ଶଙ୍ଖଧାରୀ ଭଗବତ୍ ଓ ଏକ ସାମନାତ୍ ବର୍ଗ-ପ୍ରଭା

५५४३३ * ५५५५५ ५५५५५ ५५५५५

वि. ३. वसुधैव कुटुम्बकम् ।

[illegible]

	रु	शु		रु	शु
हस्तोत्तरावकाः	७०२	११	कोट्यमावकाः	१ १९	६
रश्मिकाः	७२३	४	विश्वमावकाः	१ ४६	१
आवकाः	"	९	अभिराममावकाः	१ ९२	६
वर्णावकाः	"	७	सम्पत्पुष्पावकाः	१ ७४	१६
वायु	७४५	१९	सम्पत्पुष्पावकाः	१ ७५	४
प्रापकाः	"	"	सम्पत्पुष्पावकाः	"	११
अवकाः	७४६	२	सम्पत्पुष्पावकाः	"	११
मन्त्रमा	"	"	सम्पत्पुष्पावकाः	१ ७७	९
मैत्रिकाः	"	"	सम्पत्पुष्पावकाः	१ ९१	५
मित्रिकाः	७४९	२	सम्पत्पुष्पावकाः	१ ९६	९
मित्रिकाः	"	"	सम्पत्पुष्पावकाः	१ ९९	१
सम्पत्पुष्पावकाः	"	"	सम्पत्पुष्पावकाः	"	"
अवकाः	७५९	१९	सम्पत्पुष्पावकाः	"	"
अभिराममावकाः	७५६	१४	सम्पत्पुष्पावकाः	११४५	१४
वर्णावकाः	६४४	११	सम्पत्पुष्पावकाः	११४७	१२
वायु	६५९	९	सम्पत्पुष्पावकाः	११५४	२
प्रापकाः	९५४	१	सम्पत्पुष्पावकाः	"	२
वर्णावकाः	"	"	सम्पत्पुष्पावकाः	"	"
मित्रिकाः	१ ७	१	सम्पत्पुष्पावकाः	११६२	११
अवकाः	१ ६	९	सम्पत्पुष्पावकाः	११६३	२
मैत्रिकाः	१ १२	१५	सम्पत्पुष्पावकाः	"	५
रश्मिकाः	"	"	सम्पत्पुष्पावकाः	११६५	१४
अभिराममावकाः	१ १४	१	सम्पत्पुष्पावकाः	"	१५
वर्णावकाः	१ १५	४	सम्पत्पुष्पावकाः	११६९	१
वायु	१ १७	७	सम्पत्पुष्पावकाः	११६३	१
प्रापकाः	१ १९	९	सम्पत्पुष्पावकाः	"	"
अवकाः	१ १९	५	सम्पत्पुष्पावकाः	१२	११
मैत्रिकाः	"	१५	सम्पत्पुष्पावकाः	"	"

पञ्चमे परिशिष्टम्

नामोदयविशेषण विज्ञेय बुद्धिबलकोट-५ २१	गुणोदयविशेषण-५ ३०१
कर्मोदयविशेषणकोटविज्ञेयविशेषण २६ -	कर्मोदयविशेषण ५ १
उत्तरी रामनेय विज्ञेयकोट ५ विज्ञेयविशेषणकोट ६२	कर्मोदयविशेषणकोट-५ ३२१
मुनाबलकोट (मनाब) -५ १००	मौलिक मुनाबलकोट-५ १ ११
विज्ञेयविशेषण कर्मोदयकोट-५ ६२१	

